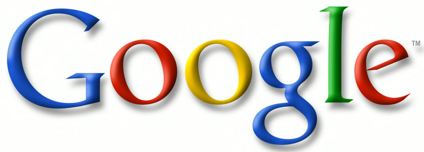
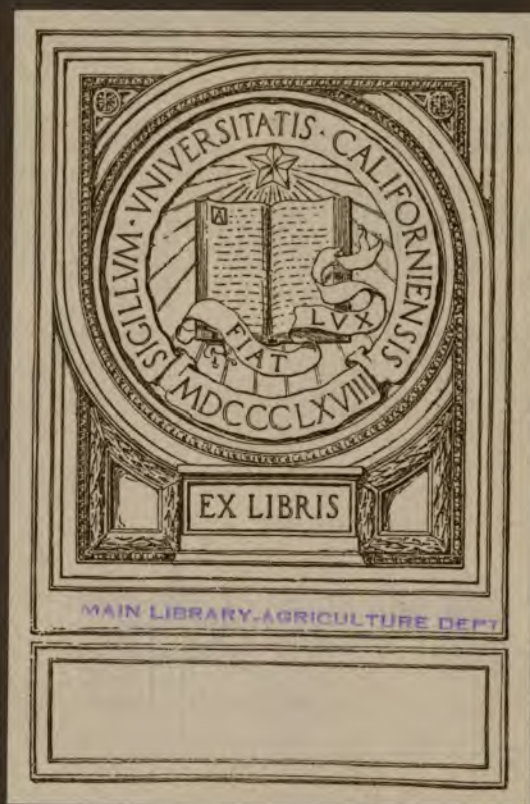

SIGILLVM · VNIVERSITATIS · CALIFORNIENSIS
FIAT LVX
MDCCCLXVIII
EX LIBRIS

SAMFUNDS-ØKONOMIENS THEORI

FØRSTE BIND

SAMFUNDSPRODUKTIONEN

AF

WILLIAM SCHARLING
PROF., DR. JUR.

FORLAGT AF G. E. C. GAD — KJØBENHAVN
1908

SAMFUNDS-PRODUKTIONEN

MED SÆRLIGT HENBLIK PAA

DENS HISTORISKE UDVIKLING

ANDEN DEL

AF

WILLIAM SCHARLING
PROF., DR. JUR.

FORLAGT AF G. E. C. GAD — KJØBENHAVN
1908

UDGIVET MED BIDRAG AF UNIVERSITETETS FRITRYKSKONTO.

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE
(AXEL SIMMELKIÆR)

KAP. XII.

Fabriklivet i dets Fremkomst og dets første Indflydelse paa Arbejdernes Livsvilkaar.

1. Den Uvillie, som hos ikke faa, navnlig ældre, men ogsaa nyere Forfattere lægger sig for Dagen overfor Maskinerne og Arbejdsdelingen, har for de Flestes Vedkommende sin egentlige Grund i de højst sørgelige og tildels endog oprørende Tilstande, som det samtidig med og nærmest som Følge af Maskinernes Fremkomst og Dampkraftens Benyttelse opstaaende Fabrikliv igjennem mere end et halvt Aarhundrede skabte, særlig i England, hvor det først og stærkest udviklede sig. Disse Tilstande tildrog sig efterhaanden saa megen Opmærksomhed og Uvillie, at Parlamentet gjentagne Gange ved forskjellige Kommissioner lod dem nøje undersøge[1]), og i disse Kommissionsberetninger foreligger saaledes en authentisk Skil-

[1]) Se saaledes Report respecting Calico Printers 1806, do. on the Woollen Manufacture 1806, do. on the Framework-knitters 1818, fem Reports on Artizans and Machinery 1824, og navnlig de forskjellige Beretninger om Børnearbejdet, særlig Report on the Minutes of evidence taken before the select committee on the state of the Children, employed in the Manufactures of the Un. Kingdom 1816, samt de forskjellige Reports fra »Employment of Children's Committee« 1833 og 1843.

dring af den Nød og Elendighed, som i stort Omfang existerede indenfor de arbejdende Klasser.

Overfor de Skildringer af Fabrikarbejdernes Livsvilkaar og Stilling, som ere fremkomne paa Grundlag af disse Kommissionsberetninger, maa det nu vel erindres, at disse ifølge Sagens Natur og den Kommissionerne særligt stillede Opgave ikke have lagt an paa at give en fuldstændig og udtømmende Skildring af Fabrikarbejdernes Kaar i deres Helhed, men paa at give en Række Exempler paa de Misbrug, som fandt Sted, og de sørgelige Tilstande, som herskede paa mange Steder. At der ved Siden deraf ogsaa fandtes gode Arbejdsgivere og Fabriker, hvor Tilstandene vare langt bedre, tør betragtes som givet; det er i alt Fald notorisk, at saadanne fandtes, og man behøver kun som Exempler at nævne den ældre Robert Peels og den bekjendte Socialreformator Robert Owens.[1]) De udelukkende paa disse Beretninger støttede Skildringer af Tilstandene i den engelske Fabrikverden i den første Halvdel af det 19de Aarh., saaledes fremfor alle de af Karl Marx i »Das Kapital« og Fr. Engels i »Die Lage der arbeitenden Klassen Englands« givne Fremstillinger, kan man derfor næppe frakjende en tendentiøs og overdreven Karaktér, selv om alle de deri anførte enkelte Træk ere rigtige nok. Men selv om man fastholder dette, bliver der nok tilbage til at bibringe en uhildet Læser Indtrykket af højst beklagelige og sørgelige Forhold og selv de mere upartiske og ædruelige Fremstillinger af de engelske Fabrikarbejderes Kaar og Livsforhold i hin Periode, der skyldes Forfattere som Ad. Held og Schulze-Gävernitz[2]) m. Fl., give et Billede af social Nød og Elendighed, som vilde indeholde en

[1]) S. Ad. Held: Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. Lpz. 1881. S. 618—22.

[2]) Schulze-Gävernitz, Der Grossbetrieb, Lpz. 1892.

utvivlsom Fordømmelse af Maskinerne og Arbejdsdelingen, — dersom disse virkelig kunde siges at være Aarsagen hertil. En nærmere Betragtning af disse Skildringer, hvortil vi benytte den nu i sammentrængt Form foreliggende af Fr. Pio[1]) væsentlig paa de nævnte Forfattere byggede Fremstilling, vil imidlertid godtgjøre, at Aarsagerne maa søges ganske andetsteds, og at det kun kan siges, at under de da bestaaende sociale Tilstande var Maskinernes Fremkomst afgjort mere til Skade end til Gavn for den engelske Arbejderklasse.

2. »Fabrikindustrien«, siger den nævnte Forf., »havde drevet Modsætningsforholdet imellem Arbejder og Arbejdsgiver til en hidtil ukjendt Skarphed, forøget Arbejdsgiverens Interesse i at forlænge Arbejdstiden, forøget hans Evne til at trykke Arbejdslønnen . . . . Følgen var en Elendighed i Arbejderstandens Kaar, som Landet aldrig havde set Magen til. Det var ikke blot en Forværrelse af Arbejdsløn og Arbejdstid, det var en Revolution i hele Arbejderens Levevis, i hans huslige og personlige Forhold, som Fabrikindustrien førte med sig under den fri Konkurrences Ægide.

»Tidens mest karakteristiske Træk er Inddragelsen af Kvinder og Børn under Industriens regulære Arbejdsstyrke. Disse vare i Stand til at udføre de simple Processer, hvortil Maskinerne havde reduceret det menneskelige Arbejde, og de fyldestgjorde til Fuldkommenhed Fabrikanternes Raab paa lavtlønnet Arbejdskraft. Haandværket havde kun kjendt Børn eller rettere unge Mennesker som Lærlinge, ikke som egentlige Arbejdere. Husindustrien havde for første Gang — om end i beskeden Maalestok — anvendt Kvinder og Børn som ren og skær Arbejdskraft og havde vænnet Almenheden til dette Fæ-

---

[1]) Fr. Pio: Den fri Konkurrences Gjennembrud i England. Kbhvn. 1902. S. 107—16. — Jfr. ogsaa Gustav Bang: Kapitalismens Tidsalder.

nomen; men disse Personers Arbejde fremtraadte under Husindustrien kun som Bistand og Supplement til Mandens eget Arbejde; det foregik i Hjemmet og under Husfaderens eget Opsyn, saa at Familiens Samleven og Samhørighed ikke led Skade. Alt dette forandredes ved Fabrikindustrien. Kvindernes og Børnenes Arbejde blev forlagt fra Hjemmet til Fabriken, og de undergaves dennes strænge Disciplin; deres Arbejde traadte nu i Stedet for den voxne Mands og de anvendtes derfor i et Omfang, som tidligere Tider aldrig havde kjendt.

»Den første Virkning af Kvinders og Børns systematiske Arbejde i Fabriken var Hjemmets og Familielivets Opløsning. Allerede Beboelsesforholdene i de nye Fabrikbyer, der saa at sige var stampede op af Jorden, var saa slette, at de i og for sig vanskeligt lod sig forene med et ordnet Familieliv; disse »Hjem« betød oftest kun et fælles Sovested for Familiens Medlemmer, som fra den tidlige Morgen til den sildige Aften var spredte hver til sit industrielle Arbejde. De unge Piger voxede op komplet uvidende om de simpleste huslige Sysler, som spille en saa stor Rolle i den arbejdende Klasses Økonomi. Heller ikke som gifte Koner lod det aldrig standsende Fabrikarbejde dem Tid til at indvinde det Forsømte. Værtshuset blev da Arbejderens Tilflugtssted; det var det eneste Sted, hvor hans beskedne Trang til huslig Komfort og selskabelig Omgang til en vis Grad kunde tilfredsstilles. Spiritus og Tobak traadte i vidt Omfang i Stedet for nærende Føde. Hvor en Husholdning, et Hjem, var blevet bevaret, var det ofte Manden, der agerede Husmoder, fortrængt — som han var — af Kvinden fra det industrielle Arbejde, Man saa da det sære Syn, at Moderen gik paa Fabriken, medens Manden sad hjemme og kogte Maden, lappede Tøjet og passede de spæde Børn. Ved Siden af Moderen, ofte ene og alene, var Børnene Familiens Forsørgere. Ogsaa dette vendte

op og ned paa Familieforholdene. Forældrenes Autoritet maatte svinde, naar de levede af Børnenes Arbejde; disse spillede Herrer i Huset, betragtede Forældrene som en kjedelig Byrde og stillede sig ofte paa egne Ben i en Alder af 14—15 Aar.

»Medens Kvinde- og Børnearbejdet saaledes ved Familelivets og Familieforholdenes Opløsning undergravede Arbejderklassens moralske Kraft, virkede det ogsaa degenererende i fysisk Henseende. Kommissionsberetningen af 1816 tegner os et dystert Billede af Fabrikbarnets Liv.

»Allerede ved Fødslen satte Fabrikarbejdet sit Stempel paa Barnet. Den frugtsommelige Kvinde fortsatte sit Arbejde saa nær op til Fødselsøjeblikket, som fysisk muligt var; talrige Dødfødsler og Svaghed hos de levendefødte var Følgen. Faa Uger efter Fødslen vendte Moderen tilbage til Fabriken, og det spæde Barn var overladt til sig selv, i bedste Fald til tilfældige Naboers eller smaa Sødskendes Omsorg. I Arbejderkvarterernes snavsede og stinkende Gyder, udsat for alle Malproperhedens Sygdomme, uden Opdragelse fra Skole eller Hjem voxede Barnet op, indtil det var stort nok til at begynde i Fabriken. Aldersgrændsen var kun den fysisk nødvendige, og denne varierede jo alt efter Arbejdets Beskaffenhed. Den almindelige Alder for Indtrædelsen i Fabriken var vel 8—9 Aar, men ofte begyndte Arbejdet allerede med det 6—7de Aar, og selv 5 Aars Børn bleve hist og her satte til de letteste Sysler; ja vi høre om arbejdende Børn saa smaa, at de maatte bæres til Fabriken.

»For de større Børn vilde Fabrikarbejdet sikkert have været at foretrække for det depraverende Gadeliv, hvis ikke Børnene forskjelsløst havde været underkastede den samme Arbejdstid som de Voxne. Fra 12 til 14 og 16 Timer var den Arbejdstid, man bød den opvoxende

Generation fra den tidligste Barnealder. Hvor Natarbejde var i Brug, blev Børnene heller ikke skaanede. Vi høre om Børn saa udmattede efter deres Arbejde, at Maden maatte puttes i Munden paa dem. Vi høre om Børn, der under Natarbejdet maatte holdes vaagne ved Prygl. Et betegnende Mundheld fra Datiden sagde, at Sengene i Lancashire aldrig blev kolde, idet Dag- og Natholdene skiftedes til at benytte dem.

»I Fabrikrummenes Hede bleve Børnene kjønsmodne før Tiden; 15 Aars Mødre var ingenlunde en Sjældenhed, — et uhyggeligt Degenerationstegn hos den opvoxende Slægt . . .

»Vi vende os nu til den voxne mandlige Arbejder, Kærnen i Landets industrielle Kraft. Vi har gjennem Fremstillingen af Kvinde- og Børnearbejdet lært at kjende det huslige og moralske Milieu, hvori Hjemmets Opløsning havde placeret ham. Vi skal nu betragte de materielle Kaar, som den frembrydende Fabrikindustri beredte ham under Arbejdskontraktens ubundne Frihed. De karakteristiske Træk er den lave Løn, den lange Arbejdstid og Beskjæftigelsens Usikkerhed. Baggrunden for denne Forringelse i Arbejdernes materielle Kaar var det store Udbud af Arbejdskraft, den begyndende Dannelse af den »industrielle Reservearmé«.

»Bondebedriftens Fortrængen af den store Forpagtningsbedrift, Husindustriens og Husflidens Fortrængen af Fabrikindustrien drev store Skarer af ubeskjæftigede Arbejdere fra Land til By. I Byen mødte de en hidtil ukjendt Konkurrence fra Kvinder og Børn, som fortrængte dem fra Fabriken overalt, hvor gjøres kunde. Yderligere forværredes Situationen ved den ustandselige Indvandring fra Irland. Disse halvciviliserede Skarer, der levede af Kartofler og Whisky, der klædte sig i Pjalter og sov i en Svinestald, begyndte en ødelæggende Konkurrence mod den hjemlige Arbejderbefolkning og

trykkede dens Levefod ned mod deres eget Niveau. De havde — som man sagde — opdaget et nyt Existentsminimum og lærte det nu til de engelske Arbejdere.

»Overfloden af Arbejdskraft bragte ingen modvirkende Tendentser i Virksomhed. Erfaringen viser, at Avlingen af Mennesker ikke følger samme Love som Produktionen af Varer. Elendigheden er frugtbar. Folk, som leve paa Fattigdommens yderste Rand, som er afspærrede fra alle andre Nydelser end Kjønsdriftens Tilfredsstillelse, og som er utilgjængelige for moralske Overvejelser om deres Børns Fremtid, har ingen Grund til at lægge Baand paa den driftsmæssige Folkeformerelse; de formere sig hensynsløst, og under den givne Tingenes Tilstand i England gjaldt dette saa meget mere, som Børnene under Børnearbejdets absolute Frihed efter faa Aars Forløb betød en Indtægtsforøgelse for Forældrene, medens Fattigloven mere end nogensinde før stod som Garant imod den absolute Nød, ja ligefrem satte en Præmie paa Folkeformerelsen.

»Denne Overflod af Arbejdskraft, der var koncentreret i de nyskabte Fabrikbyer, gav Fabrikanterne et virksomt Middel i Hænde til at slaa Arbejdsbetingelserne ned til det lavest mulige Niveau.

»Gjennemsnitslønnen i denne Fabrikindustriens første Periode anslaaes til 10 sh. ugentlig for de egentlige Fabrikarbejdere. Samtidig steg Varepriserne over hele Linien som Følge af »Bank of England«s Suspension af Seddelindløsningen (1797—1819) og Banksedlernes Fald under Pari. Højt op over Gjennemsnitsstigningen stod atter Hvedeprisen. I Tidsrummet 1800—20 var Gjennemsnitsprisen paa Hvede, der lige siden ca. 1750 havde været i ustandselig Stigen, voxet til 98 sh. 6 d. pr. quarter. Under dette Misforhold mellem Arbejdslønnen og Hvedeprisen traadte Havren nu i Stedet for Hveden som Grundlag for den engelske Arbejders Kost, og lige til Korn-

toldens Ophævelse komme Hvedepriserne nu ikke mere i Betragtning som væsentligt Element ved Vurderingen af Arbejderens Løn. Ved Siden af Havremel udgjorde efter irsk Sædvane Kartofler Arbejdernes Hovedernæringsmiddel. Som Søndagskost tjente Silden; Kjødspiser var saa godt som ukjendte. Det var den irske Levefod, som de engelske Arbejdere under Omstændighedernes Tryk begyndte at assimilere sig efter.

»Som allerede omtalt giver Fabrikindustrien gjennem sin udstrakte Anvendelse af fast Kapital Arbejdsgiveren en ganske særlig Interesse i at forlænge Arbejdstiden, da hvert Øjeblik, den kostbare Fabrik staar stille, former sig til et Rentetab for ham. Arbejdstiden, der siden Elisabeth's Tider havde været 12 Timer om Sommeren og fra Daggry til Mørkets Frembrud om Vinteren, afbrudt med rigelige Maaltidspavser, blev nu udstrakt til 14, 15 og 16 Timer, kort sagt til det fysisk muliges Grændser. Samtidig gjorde Maskineriet Arbejdet mere monotont, reduceret — som det var — til en uendelig Gjentagelse af samme smaa Bevægelser; det blev mere intensivt og opslidende, da det nu ikke mere var Arbejderen selv, men Maskinen, der bestemte Arbejdets Takt. Den lange Arbejdstid forværredes end yderligere ved de slette hygiejniske Forhold, der herskede i Fabrikrummene. Det er Fabrikindustriens uundgaaelige Følge, at de sanitære Kaar, hvorunder Arbejdet foregaar, er givne ved selve Fabrikens Indretning. Den enkelte Arbejder kan ikke unddrage sig den af Støv og Uddunstninger forpestede Luft i overfyldte og uventilerede Lokaler; han kan ikke unddrage sig den Fare, der truer fra sundhedsfarligt Raamateriale eller uindhegnede Maskiner. Arbejdskontraktens absolute Frihed gav ogsaa paa dette Punkt Fabrikanten frie Hænder til at forfølge sit Maal, Produktionens størst mulige Billighed; Skaden paa Arbejderens Liv og Helbred talte ikke med her, saalænge Skarer af

Arbejdsløse trængte sig om Fabrikens Porte for at faa Arbejde.

»Beskjæftigelsens Usikkerhed — Arbejdsløsheden — er et nyt og ejendommeligt Træk, som Fabrikindustrien indfører i Arbejderens daglige Liv. For at formindske deres Risiko engagerede Fabrikanterne deres Arbejdere fra Dag til Dag, medens Elisabeth's Lov havde sat et Aar som Minimum for Arbejderforholdets Varighed, og medens Husindustriens« (ɔ: Hjemmeindustriens) »ejendommelige Arbejdsforhold med sine mere indirekte Berøringer mellem Arbejdsgiver og Arbejde havde stillet hele denne Side af Forholdet i Skygge. Det kan endelig ogsaa bemærkes, at de slette hygiejniske Forhold og de talrige Ulykkestilfælde, som Fabrikindustrien førte med sig, forstærkede de Aarsager til Beskjæftigelsens Afbrydelse — Sygdom og Invaliditet —, som Arbejderen som saadan altid maa være underkastet . . .

»Den Elendighed, som raadede blandt den første Fabrikindustris Arbejdere, forklares ingenlunde ene og alene ved de den Gang herskende Lønsatser. 10 sh.'s Ugeløn var, naar den suppleredes af Hustruens og Børnenes Arbejdsfortjeneste, vist næppe den rene Hungerløn. Det er allerede de sekundære Elementer — Mandens Fortrængen fra Fabriken af Kvinder og Børn, Husholdningens Forsømmelse gjennem Hjemmets Opløsning og endelig ikke mindst Beskjæftigelsens Ustadighed —, der først sætter den rette Kolorit paa den 10 sh.'s Løn, som Manden fortjente, naar og saalænge han havde Arbejde . . .

»Ogsaa udover Fabriksarbejdet, udover Arbejdstiden, til Forhold, der slet ikke vedkom det industrielle Arbejde, strakte Arbejderens Afhængighed sig, saalænge Arbejdskontraktens Frihed udleverede hans materielle Existents paa Naade og Unaade til Arbejdsgiverens Forgodtbefindende. Arbejdsgiveren kunde øve en næsten

uindskrænket Autoritet over Arbejderens Person, saalænge han kunde stille ham overfor det Alternativ, at parere Ordre eller miste det daglige Brød. Den første Fabrikindustris raa og despotiske »selfmade men« benyttede sig af hin Autoritet overalt, hvor Arbejdernes Handlemaade i rent personlige Forhold kunde være af Interesse for dem. Det er disse Tilstande, man ikke helt med Urette har betegnet med Paradoxet »det hvide Slaveri«. En systematisk Udnyttelse af dette økonomiske og personlige Afhængighedsforhold finde vi i Truck- og Cottagesystemet. At Arbejdsgiverne solgte Varer til deres Arbejdere og byggede Huse for dem, var fra første Færd af en simpel Nødvendighed, da de første med Vandkraft drevne Fabriker laa spredte rundt om i Lancashire's flodrige Højdedrag. Da senere Dampmaskinen havde tilladt Fabrikerne at samle sig i Byerne, opretholdt Arbejdsgiverne imidlertid stadig hin tilsyneladende saa omsorgsfulde Trafik, da de i den havde opdaget et bekvemt Middel til at styrke Arbejdernes Afhængighed. Arbejdslønnen betaltes ofte in natura med Varer hentede fra Arbejdsgivernes Boder (det saakaldte Trucksystem). Ved at levere slette Varer gjorde Arbejdsgiverne deres Boder til lønnende Forretninger, og de vandt saaledes paa denne Konto en Del af den udbetalte Arbejdsløn tilbage, medens den udstrakte og fristende Kredit, som disse Boder gav, fastholdt Arbejderen i et trykkende Gjældsforhold, som næsten umuliggjorde ham at komme løs fra sin Arbejdsgiver. Paa lignende Maade virkede Cottagesystemet. Da Lejekontrakten som en Del af Arbejdskontrakten faldt bort sammen med denne med Dags Varsel, virkede en Trusel om Afskedigelse med dobbelt Vægt paa Arbejderen, der saa sig udsat for at staa uden Tag over Hovedet samtidig med, at han mistede sin Beskjæftigelse.

»Den ovenstaaende Skildring af de engelske Arbej-

deres Stilling i Fabrikindustriens første Decennier angaar direkte kun Textilindustrien, da de officielle Beretninger lige til 1833 kun beskjæftige sig med dette Fabrikindustriens ledende Fag. Efter de senere Kommissionsberetninger at dømme, hvilke strakte sig ogsaa til de andre industrielle Felter, er der imidlertid ingen Grund til at antage, at Forholdene dér kom til at afvige synderlig fra Forholdene i Textilindustrien, efterhaanden som Fabrikindustrien trængte igjennem. Talrige Arbejdere stod imidlertid stadig udenfor denne. I mangfoldige Fabrikfag var de egentlige Fabrikarbejdere stadig i afgjort Minoritet, men ikke desto mindre bevirkede Konkurrencen dog, at Arbejdsbetingelserne i Fabrikbedrifterne blev bestemmende ogsaa for Arbejderne i de haandværksmæssige og husindustrielle Bedrifter, ja disse Bedrifter var endog tildels nødte til at bøde paa deres tekniske Underlegenhed ved en endnu hensynsløsere Udbytning af Arbejdskraften. Hvor Haandværket og Husindustrien saaledes kæmpede med Fabrikindustrien indenfor samme Fag, maa det sikkert antages, at det var Arbejderne i de forældede Bedriftsformer, der led mest.

»Alt i Alt frembyder den engelske Arbejderstand ved Aarhundredets Begyndelse Billedet af en begyndende fysisk og moralsk Degeneration, hvis Virkninger imidlertid først Kommissionsberetningerne fra 40'erne stille i det fulde Lys.«

3. Den faktiske Rigtighed af den her gjengivne Skildring af engelske Fabrikarbejderes Livsvilkaar i den sidste Del af det 18de og den første Del af det 19de Aarh. er vistnok utvivlsom. Men for ret at vurdere den og for at kunne bedømme Kausalforholdet imellem den og Maskinerne samt Arbejdsdelingen maa man dels se den i dens Sammenhæng med den nærmest forudgaaende Tids Vilkaar og Livsforhold, hvoraf den havde udviklet

sig, dels nærmere undersøge de forskjellige Momenter som samvirkede for at tilvejebringe et saa sørgeligt Resultat. Her skal da først i al Korthed peges paa den forudgaaende Tids Forhold og Udvikling.

England var endnu i det 17de Aarh. ikke i fremtrædende Grad noget industrielt Land og stod vel i saa Henseende tilbage for Frankrig og Flandern, fra hvilket sidste Land England i det 14de Aarh. modtog indvandrede Spindere og Væverе, der hævede dets Uldindustri og lagde Grunden til en Bomuldsindustri. I lange Tider forblev Textilindustrien dets egentlige industrielle Virksomhed; men Agerbruget var dog vedblivende dets største og mægtigste Erhverv, og da den lovgivende Magt væsentlig var i Hænderne paa de store Godsejere, kom i England den merkantilistiske Politik, som andetsteds navnlig virkede for Industriens Fremme, ogsaa Agerbruget til Gode. Kornlovene, som oprindelig gik ud paa at hindre Udførsel af Korn, gik i den sidste Halvdel af det 17de Aarh. over til det modsatte Formaal: ved Indførselstold og stundom Forbud mod Indførsel af Korn at sikkre Agerbruget lønnende Priser paa Korn. Denne Bestræbelse og dermed Beskyttelsen for Agerbruget voxede endog stærkest i Slutningen af det 18de og den første Tid af det 19de Aarh., saa at denne til Overmaal drevne Beskyttelse gav Stødet til den fra 1820 begyndende Agitation for Frihandel.[1])

Ved Siden af Agerbruget var det nærmest kun Textilindustrien, som spillede en betydeligere Rolle og som efterhaanden naaede en saadan Betydning, at dens indflydelsesrige Repræsentanter formaaede at sikkre den en lignende Beskyttelse og Begunstigelser af forskjellig Art igjennem Lovgivningen. Da Bomuldsindustrien indtil den

[1]) Se nærmere Will. Scharling, Handels- og Toldpolitik S. 197—206.

sidste Halvdel af det 18de Aarh. kun var af ringe Omfang og Betydning, medens Linnedindustrien særligt blomstrede i Irland, blev det fortrinsvis Uldmanufakturerne og navnlig Klædefabrikationen, der i fortrinlig Grad nød Lovgivningens Beskyttelse, endog saa meget, at den kom paa Tværs af Landbrugets Interesser. Uld havde nemlig tidlig været en Hovedudførselsartikel fra England. Den engelske Uld var saa stærkt efterspurgt fra Udlandet, at der blev lagt særlig Vægt paa Faareavlen, og Almindingerne i stort Omfang indtoges til Græsgange for Faarene. Men efter at flanderske Indvandrere, dels i det 14de Aarhundrede, som nævnt, dels atter i det 16de havde bidraget til at hæve Uldindustriens Standpunkt, blev Udførselen af Uld 1622 af Hensyn til den engelske Uldindustri forbudt, et Forbud, som dog egentlig først fra 1660 blev virkelig gjennemført og derefter atter og atter fornyedes og skærpedes.

Allerede forinden havde Tilvirkningen af Klæde og andre uldne Varer begyndt at skifte Karakter. Oprindelig dreves den ganske haandværksmæssigt, idet den nærmest arbejdede for de omliggende lokale Markeder. Men da Handelen paa Grund af Englands gunstige Beliggenhed og mange Kystbyer tidlig kom til at spille en stor Rolle og udvikle en rig Handelsstand, blev det særlig denne, i hvis Hænder Klædeindustrien begyndte at arbejde for Udlandets Markeder, og allerede paa Henrik VIII's Tid blev Klæde-Udførselen derfor et Monopol for store Handelsselskaber. Efterhaanden blev da selve Tilvirkningen af Klæde organiseret af de store Kjøbmænd til en ordnet, samvirkende Industri. Stundom skete dette ved at samle et større Antal Haandværkere til én samlet Virksomhed, og allerede paa Henrik VIII's Tid skal en enkelt Kjøbmand saaledes have samlet 100 Vævestole i sit Hus. Men ordentligvis var det den saa kaldte Hjemme-

industri,[1]) (»the domestic System« — »travail à domicile Hausindustrie«), saa kaldt, fordi den beskjæftigede Arbejderne i deres Hjem, som paa denne Tid udvikledes og efterhaanden beherskede ogsaa det mindre Haandværk saaledes, at dette i væsentlig Grad tabte sin tidligere Selvstændighed.

Selve Spindingen og Vævningen vedblev, for saa vidt den ikke ligefrem dreves som Husflid, at drives haandværksmæssigt, og i teknisk Henseende skabtes ikke nye Bedriftsformer. Men økonomisk undergik de gamle Bedriftsformer en Forandring, som tildels, om end langsomt og derfor mere umærkeligt, revolutionerede den hele industrielle Virksomhed paa disse Omraader. Medens Haandværket under Laugsordningens Beskyttelse, saa længe der kun arbejdedes for Byens og dens Omegns stærkt begrændsede lokale Marked, ensidig havde vidst at hævde Producenternes Interesser, idet de lokale Forbrugere stod enkeltvis og uorganiserede overfor de organiserede Haandværksmestre og maatte lade disse raade for Produktionens hele Art og Beskaffenhed, skabte de forbedrede Samfærselsmidler (særlig Kanalanlægene) og den dermed tiltagende Handelsvirksomhed et større nationalt Marked, som Haandværket selv var ude af Stand til at sætte sig i Forbindelse med og hvis Forsyning derfor krævede Handelens Mellemkomst. End mere gjaldt dette selvfølgelig, hvor den begyndte at arbejde for fremmede Markeder. Men idet Handelen under den voxende Konkurrence maatte stræbe at fyldestgjøre Markedets Krav,

---

[1]) I nyere danske økonomiske Skrifter gjengives oftere det tydske Ord »Hausindustrie« ved »Husindustri«. Efter dansk Ordbrug maa imidlertid dette Ord snarest opfattes som Betegnelse for en Virksomhed under Tag i Modsætning til en Virksomhed under aaben Himmel. Men det egentlig Karakteristiske ved den her omhandlede Art af Industri er, at den — i Modsætning til Fabrikarbejde — udøves i Arbejderens eget Hjem.

blev Kjømændene Repræsentanter for Forbrugernes Krav, hvortil der nu maatte tages Hensyn. I de Produktioner, som arbejdede for et saadant større Marked, og da navnlig Textilindustrien — i England altsaa fornemmelig Klæde- og Uldvareindustrien —, tabte Haandværkerne deres tidligere dominerende Stilling. De arbejdede ikke mere direkte for Kunderne, men for kapitalstærke Kjøbmænd, som stillede bestemte Krav til Arbejdets Udførelse. Spinding og Vævning dreves endnu i stort Omfang som Husflid af Smaabønder og Landarbejdere ved Siden af Dyrkningen af deres Jordlod; men medens de tidligere solgte deres Frembringelser til de Omboende eller paa Kjøbstadens Torv, solgte de dem nu til større Handlende, og da Kjøbmanden (»der Verleger«) skulde samle et stort Antal Familiers Produkt og dog sørge for, at dette fik en ensartet Beskaffenhed, indskødes ofte et Mellemled (i Frankrig »facteur« eller »commis de ronde«, i England »contractor«), hvem denne Opgave paahvilede og som tildelte enhver Familie det fornødne Raastof og paasaa dets rette Bearbejdelse. Hvor der derimod alt bestod en mere udviklet Værkstedsindustri i Byer med Laugstvang, forblev vel formelt den gamle Haandværksordning med Mestre, Svende og Lærlinge bestaaende; men i Virkeligheden blev Mesteren (»maître«) nu kun et til hin facteur eller contractor svarende Mellemled eller endog selv indordnet under denne Kapitalistens (Exporteurens) Repræsentant. Gjennem ham eller direkte modtog ogsaa han fra Kjøbmanden det Raastof, der skulde forarbejdes, og afleverede sit Produkt til ham under Iagttagelse af de Krav til Arbejdets Beskaffenhed, som denne opstillede.[1])

[1]) Herom vidner tilstrækkeligt de mange Love, som allerede fra Begyndelsen af det 17de Aarh. (den første i 1609) i England udstedtes imod den saa kaldte »embezzlement«, Forbrug af og Bedrageri med det betroede Raastof.

Da saaledes den Fortjeneste, som Haandværksmesteren tidligere havde ved fordelagtigt Indkjøb af Raastof og heldigt Salg af det færdige Produkt, faldt bort, ophørte han i Virkeligheden at være Driftsherre, og om end hans Stilling som Værkstedets Leder og dermed hans formelle Selvstændighed som Haandværksmester vedblev, og han som saadan ikke modtog egentlig Løn, var han dog i Virkeligheden nu kun en Accordarbejder, arbejdende efter Kjøbmandens nærmere Ordrer og Forskrifter. Og som allerede tidligere sket, begyndte de store Kjøbmænd nu mere almindeligt at samle et større Antal af Spindere eller Vævere paa samme Sted og skabte herved i Modsætning til de mindre Værksteder de saa kaldte Manufakturer. Disse muliggjorde tillige en hensigtsmæssigere Fordeling af Arbejdet efter dets forskjellige Art, og en egentlig Arbejdsdeling begyndte at trænge igjennem og efterhaanden at gjennemføres i større Omfang.

Idet hele denne Udvikling foregik igjennem et langt Tidsrum og ganske naturligt og jævnt udformede sig lidt efter lidt, tildrog den sig langtfra den Opmærksomhed som de større og mere pludselige Forandringer, som Maskinernes Opfindelse og deres Indførelse i samlede Fabrikanlæg frembragte, og derfor er det disse Forandringer, der almindeligt betegnes som »den industrielle Revolution«.[1]) Men det bør fastholdes, at denne Revolution overvejende var af teknisk Art, medens den egentlig økonomiske Revolution, der paa Textilindustriens Omraade satte en af store Kapitalister afhængig Arbejderstand i de tidligere selvstændige Haandværksmestres Sted, allerede var foregaaet forinden, og at adskillige af de socialt beklagelige Tilstande, som nu, knyttede til de nye store Fabriker, paa en Gang faldt stærkt i Øjnene, i Virkeligheden alt var skabte af de »Manufakturer«, der arbejdede med de

[1]) Jfr. Toynbee: Industrial revolution. London 1887.

samme Redskaber og Maskiner, hvormed Haandværket havde arbejdet i Aarhundreder.

Paa dette Omraade sattes da nu efterhaanden den gjældende Laugsordning med dens Værnen om Producenternes Interesser af sig selv ud af Kraft. Formelt vedblev den at bestaa; saaledes opretholdtes dens Bestemmelse om den 7-aarige Læretid, men nu kun som en Berettigelse til i 7 Aar at give de unge Arbejdere en Lærlings ringere Løn, men uden nogen Forpligtelse til en virkelig Oplæring og Uddannelse af dem. Allerede den Omstændighed, at Textilindustrien ogsaa beskjæftigede Husflidsarbejdere, der ikke faldt ind under Laugsordningen, saavel som den bogstavelige engelske Lovfortolkning, der begrændsede dennes Bestemmelser til de paa Dronning Eli sabeths Tid bestaaende egentlige Kjøbstæder, bidrog til at skabe andre sociale Forhold for de udenfor disse belig gende Manufakturer end for Haandværket.

Ogsaa den Anvendelse af Kvinder og Børn i Industriens Tjeneste, der gjerne anføres som en af Maskinernes uheldige Følger, udvikledes allerede af den til Storbedrift organiserede Hjemmeindustri. Det var netop den Fordel, som denne bød de udenfor Værksteder arbejdende Spindere og Vævere, at de kunde lade Hustruen og Børnene tage Del med i Arbejdet, hvorved det blev dem muligt at modtage og forarbejde et større Kvantum Raastof. Herved var Vejen banet for disses Benyttelse som selvstændige Arbejdere, da Forbrugernes Begjær efter billigere Varer bragte Forbrugets Repræsentant den fabrikerende Handelsmand, til at søge dette Krav fyldestgjort ved at anvende den billigere Arbejdskraft, som han fandt i de udenfor Laugsordningen og dens Beskyttelse staaende Kvinder og Børn.[1]) Hvad sær-

[1]) Jfr. nærmere Ad. Held: Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands Lpz. 1881.

lig angaar det Misbrug af Børn i ganske ung Alder og den haarde og uskaansomme Behandling i Fabrikerne, som der — med Grund — er bleven klaget saa stærkt over som en af Maskindriftens sørgelige Følger, foreligger der tilstrækkelige Vidnesbyrd om, at de allerede fandt Sted før det egentlige Fabriklivs Tid og havde sit Udspring ikke i Maskinerne, men i den dalevende Slægts haarde Sind og lidet humane Tænkemaade, som jo forøvrigt ogsaa lagde sig for Dagen i den almindelige Skoleopdragelse med dens Strænghed og haarde Straffe. Et slaaende Vidnesbyrd om, at det ikke var Maskinerne og Fabrikerne, som medførte de nævnte Misbrug, foreligger deri, at de i fuldt saa stort Omfang fandt Sted i Minedriften og Bjergværkerne, og at der allerede før Opfindelsen af Spindemaskinen, i 1764, fremkom en Petition om Koncession paa et Aktieselskab, der havde til Formaal at besejre den franske Fabrikation af Cambrichs og Batiste ved at benytte Børn fra Hittebørnshospitaler, Fattighuse og a. lign. Steder. Man haabede herved i Løbet af 3—4 Aar at kunne levere disse Varer saa billigt, at det ikke vilde lønne sig at indsmugle franske Varer. Men fremfor Alt fremgaar det deraf, at et af de Erhverv, fra hvilket der foreligger Beretning om de største Misbrug, var et, i hvilket der ikke er Tale om Anvendelse af Maskiner, nemlig — Skorstensfejernes. En Kommissionsberetning af 1788 oplyser saaledes, at man til Rensning af de smalle Kaminrør benyttede 4-aarige Børn, som man ved Prygl tvang til at krybe op i Rørene, medens der endnu var Ild i Kaminen. Børnenes Pleje forsømtes ganske, de blev aldrig vadskede og selv om Søndagen blev de udlaante til dette Brug. Og selv efter at en ved denne Beretning fremkaldt Lov havde forbudt at antage Børn under 8 Aar til Lærlinge i Kaminfejning, konstaterede en ny Beretning af 1817, at 4-aarige Børn ikke blot fremdeles anvendtes, men endog formelig ligefrem solgtes til

Mestrene af deres Forældre. Man drev dem op i Kaminerne ved at antænde Halm og ved Naalestik i Fødderne, og naar de vare blevne for store til at komme op i de snævre Rør, kastede man dem paa Gaden og lod dem sørge for sig selv, uskikkede til alt andet Arbejde.[1]) Ogsaa i Uhrmagerhaandværket var det efterhaanden bleven almindeligt at benytte Børn som Lærlinge for derved at faa en billigere Arbejdskraft, og skjøndt et Charter af 1631 udtrykkeligt forbød en Mester at have mere end 2 Lærlinge, fandtes der dem, som havde 20—30 Lærlinge med en daglig Arbejdstid af 14 Timer og for en saa lav Løn, at de behøvede Tilskud af Fattigkassen for at leve.

Hvad der kan skrives paa Maskinernes Debet-Konto er da kun, at de ved at gjøre Arbejdet simplere og lettere muliggjorde en mere udstrakt Anvendelse af denne billige Arbejdskraft, og at de ved at muliggjøre en Masseproduktion forøgede Antallet af de Efterspørgere, som fremfor Alt krævede en billig Vare. Thi det gjaldt nu om at finde Afsætning for denne Masseproduktion ikke blot i Indlandet, men ogsaa i Udlandet, og kun ved at udbyde Garnet og Tøjerne til billigere Pris paa Udlandets Markeder, end dette selv kunde levere dem, kunde tilstrækkelig Afsætning naaes. Det Fortrin, som England havde dels ved det Forspring, som selve Opfindelsernes Fremkomst der i Landet gav det, dels ved den hurtige Udvikling af en Maskinindustri, der fremmedes ved Besiddelsen af baade Jernværker og Stenkulslejer, dels endelig i sine klimatiske Forhold[2]), maatte endnu forøges med billig Arbejdskraft for at kunne beherske hine Markeder.

---

[1]) Ad. Held l. c. S. 429 ff.

[2]) I den af Højder omgrændsede nordlige og østlige Del af Lancashire frembringe de fra Atlanterhavet kommende Vinde en stadig Fugtighed i Luften, som gjør det muligt at spinde Bomulden til en Finhed af Garn, som andre Lande kun vanskeligt kan levere. Jfr. Schulze-Gävernitz l. c. S. 52 f.

Men selve denne Nødvendighed af at producere billigt virkede tildels til Afhjælpning af det Onde, som den først havde fremkaldt. Thi snart lærte Fabrikanterne at indse, at maalt med Produktet og i Forhold dertil var hin billige Arbejdskraft ikke billig. »Oprindelig vare Maskinerne smaa og beskjæftigede en stor Masse af slet betalte og slet ernærede, men i Virkeligheden dog dyre Arbejdere. Men da man maatte begynde med at kjæmpe for Besiddelsen af Verdensmarkedet, tvang dette Tryk til en stadig Udvidelse af Maskinerne. Antallet af Tene i samme Ramme blev større, deres Omdrejningshastighed forøgedes, Skyttens Udkast forlængedes. Her strakte Børn ikke mere til; man behøvede voxne Arbejdere, som ved en kraftigere Ernæring kunde fyldestgjøre Maskinernes forøgede Krav.«[1])

Men i én Henseende forstærkede denne Maskinindustriens forandrede Karakter den for Arbejderne ugunstige Udvikling, som Manufakturerne havde indledet. De større, mere kostbare Spinde- og Vævemaskiner, som traadte i de tidligere simplere Spinde- og Væveredskabers Sted, kunde nemlig ikke som disse anvendes i Arbejderens eget Hjem, og navnlig blev dette umuligt, da man lærte at drive dem først ved Vandkraft, siden ved Damp. Dermed blev det nødvendigt at samle Virksomheden i Fabriker, og denne tekniske Forandring blev ikke helt uden Indflydelse paa Arbejdernes Stilling. Medens tidligere Haandværkssvende stod overfor Mestre, hvis hele sociale Stilling kun betegnede en Gradsforskjel, stod nu den store samlede Masse af Arbejdere overfor en Arbejdsgiver med en helt anden social Stilling.

Overfor disse Virkninger af Maskinindustrien staar nu imidlertid den overordentlige Forøgelse af Arbejderens produktive Kraft, som skyldes Maskinerne. Naar denne

---

[1] Schulze-Gävernitz l. c. S. 55.

dog ikke resulterede i en tilsvarende Forbedring af hans Kaar, men tvært imod i en Forringelse af disse, ja tildels endog i ligefrem Nød og Elendighed, skyldtes dette en Række Momenter, som i og for sig Intet havde med Maskinerne at gjøre, men skyldtes den hele daværende Samfundstilstand. Adskillige af disse Momenter findes angivne i selve den foran staaende Skildring af Arbejdernes Vilkaar i Tiden nærmest efter Fabriklivets Opstaaen og Udvikling; det gjælder kun om at faae Øje paa dem og at se, at de vare de egentlige og væsentlige Aarsager til hine Vilkaar.

4. Den kunstige Produktionsordning, som den engelske Merkantilisme havde skabt paa Agerbrugets Omraade, kunde til Nød passe for en nogenlunde stationær Befolkning med en jævn og langsom Udvikling; men den passede aldeles ikke for hurtigt indtraadte og pludselig gjennemførte Forandringer paa enkelte Omraader, der baade muliggjorde og krævede en rask Befolkningstilvæxt. Maskinerne kunde ved at forhøje Arbejdets Produktivitet tilvejebringe de industrielle Frembringelser i et betydeligt større Omfang saa vel for Samfundet i dets Helhed som pr. Individ af dette Samfund. Men den rigeligere Forsyning med de nødvendigste Subsistentsmidler, navnlig Brød, som den voxende Befolkning behøvede, kunde de kun indirekte tilvejebringe ved at levere Betalingsmidlet for Tilførsler fra andre Lande, hvis Kornproduktion oversteg Landets eget Forbrug, — og dette forhindrede de engelske Kornlove. De tvang den voxende Befolkning til at skaffe sig mere Brødkorn ved at indtage hidtil udyrkede Fælleder, Overdrev og øde Stenmarker til Dyrkning. Og Dyrkningen af disse Jorder kunde kun lønne sig ved de højere Priser, som muliggjordes ved Kornlove, der forhindrede Tilførseler fra Udlandet. Saaledes opstod den stærke Stigning af Hvedepriserne fra det hidtidige Gjennemsnit af 46 sh. pr.

Qu. til over 63 sh. gjsn. i Tiaaret 1790—1800, 84 sh. i 1801—10 og endog en Pris af 126 sh. i 1812. Det er klart, at selv med den samme Dagløn i Penge maatte saadanne Hvedepriser bringe Hveden udenfor Arbejdernes Rækkeevne; men selv Havrebrødet krævede nu en betydelig større Del af deres Budget end før Hvedebrødet, og saaledes nødsagedes den engelske Arbejder til at følge den irske Arbejders Exempel og lade Kartoflen blive et Hovednæringsmiddel.

Dette var endda kun den ene Side af Sagen. Det var Korn, som naturlig skulde have udgjort Udlandets Betaling for de Textilvarer, som det for England gjaldt om at faa afsat paa dets Markeder; naar dette ikke var i Stand til at betale med Korn, fordi Kornlovene forhindrede det, var det kun i Stand til at modtage de engelske Varer til en saa meget billigere Pris, at Produktionen langtfra skaffede England den Fortjeneste, som det med den større Produktivitet kunde have gjort Regning paa, og Driftsherrerne nødsagedes da til at drive Arbejdslønnen ned for ved de lave Priser at erholde den Fortjeneste, som de mente at have Krav paa. Endnu i 1841 fremhævede den til Undersøgelse af Haandvævernes Kaar nedsatte Kommission i sin Betænkning[1]), at det var hele den forældede Toldlovgivning og særlig Kornlovene, som gjorde det vanskeligt at afsætte de engelske Textilvarer til rimelige Priser i Udlandet, og gav Anvisning paa en Forandring heraf for at opnaa bedre Tilstande.

Som et andet Moment, der væsentlig medvirkede til at skabe de skildrede elendige Tilstande, maa nævnes den engelske Fattiglovgivning.[2]) Som allerede stærkt gjort gjældende af Malthus havde denne en væsentlig Andel i den

---

[1]) Handloom weavers Report 1841.

[2]) Se nærmere herom: Will. Scharling, Den engelske Fattiglovgivning, dens Udviklingsgang og dens Resultater. (Tidsskr. for Retsvæsen 1866).

i Forhold til Subsistentsmidlerne altfor stærke Befolkningsformerelse, som kjendetegner det paagjældende Tidsrum. Det Hovedprincip, hvorpaa den indtil 1834 gjældende Hovedlov fra Dronning Elisabeths 43de Regeringsaar (1601) hvilede, saaledes som den efterhaanden havde udviklet sig og var bleven forstaaet i Praxis, var, at Enhver, der ikke kunde forsørge sig selv eller sin Familie, var berettiget til at forlange Hjælp hertil af det Offentlige uden Hensyn til, hvad Grunden var til, at han ikke kunde forsørge sig og den. Allerede i det 17de Aarh. begyndte der at vise sig en ikke ringe Bekymring med Hensyn til de Resultater, som denne Lov vilde medføre, saa vel som lydelige Klager over de tunge Byrder, som den paalagde Befolkningen, idet Kirkeværgerne og Fattigdirektørerne »under intetsigende Paaskud gav Understøttelse til hvilke Personer de fandt for godt,« hvorved mange Personer, der ingen Hjælp fortjente eller i alt Fald kun for en kort Tid, blev en stedsevarende Byrde paa Sognet. 1697 udtalte den bekjendte Forfatter John Locke i en af ham udarbejdet Kommissionsberetning, at »Forøgelsen af de Fattiges Antal og Forøgelsen af Fattigskatten er Gjenstand for en saa almindelig Iagttagelse og Klage, at der ikke kan tvivles derom«, og 1699 udtalte Kong William III overfor Parlamentet, at »Forøgelsen af de Fattiges Antal er bleven en Byrde for Riget, og deres ubundne og uvirksomme Levemaade bidrager i visse Maader til den Sædernes Fordærvelse, hvorover der, som jeg frygter med megen Grund, er bleven ført Klage.« Paa denne Tid udgjorde Fattigskatten allerede ca. 1 Mill. £ St. om Aaret, og der var Egne, hvor den i Løbet af 60 Aar var voxet til det 20-Dobbelte. I det 18de Aarh. forværredes Forholdene endnu mere; omtr. 1780 oversteg den 2 Mill. £. og 20 Aar senere var den voxet til ca. 5 Mill. £. En Lov af 1776 fremhæver »de store og tiltagende Udgifter ved at underholde og sørge for de Fat-

tige og disses desuagtet stadig vedblivende Elendighed.« En Hovedgrund hertil maatte søges i den slette Administration af Fattigforsørgelsen ved »en uhensigtsmæssig sammensat, stadigt vexlende underordnet Bestyrelse, bestaaende af Personer, der manglede Anseelse og Autoritet samt derhos havde personlig Interesse i Fattighjælpens Fordeling (»dels som Arbejdsherrer for de Paagjældende, hvis utilstrækkelige Løn suppleredes ved Fattighjælp, dels som Detailhandlere osv.«), og en »lige saa uhensigtsmæssig sammensat overordnet Bestyrelse, bestaaende af Personer, der manglede praktisk Kjendskab til Forholdene i Almindelighed og de paagjældende Individer i Særdeleshed,« samt »en Mangel paa Samvirken, hyppigt endog en bestemt Modsætning og Strid imellem disse Led af Administrationen«.

Men hvad der væsentlig bidrog til det slette Resultat af den fra først af humane Lov var det Supplement, som den i 1662 fik i den saa kaldte »Settlement Act«, hvorefter de lokale Fredsdommere havde Myndighed til efter Forgodtbefindende inden 40 Dage at uddrive enhver ny ankommen Fremmed, som der var Sandsynlighed for kunde falde Sognet til Byrde engang i Fremtiden, — en Lov, som i Virkeligheden kun tog Sigte paa Vagabonder og Løsgængere, men som hurtigt udviklede sig til en Stavnsbaands-Lov, hvorved »den store Masse af Englændere blev indespærrede hver i $^{1}/_{15000}$ af sit Fødeland og gjordes til en landflygtig Fredløs i de 14,999 andre Dele«.[1]) Sandheden heraf var allerede erkjendt i en Lov af 1696 (8de og 9de William III), hvis Cap. 30 begynder saaledes: »Eftersom saa mange Fattige, som alene af Mangel paa Arbejde falde det Sogn til Byrde, hvor de leve, paa et andet Sted, hvor der er tilstrækkeligt Arbejde at faae,

---

[1]) Report to the Poor Law Board on the Law of Settlement and Removal of the Poor. 1851.

vilde kunne underholde sig selv og deres Familie uden at falde noget Sogn til Byrde, nu, da de ere ude af Stand til at stille den Kaution, som der fordres af dem, naar de kommer for at nedsætte sig paa et fremmed Sted, ... for Størstedelen ere fængslede til det Sogn, hvor de leve, og ikke faa Tilladelse til at bo andetsteds, endskjøndt deres Arbejde savnes paa mange andre Steder.« Men Loven ophævede desuagtet ikke the Settlement Act, men søgte kun at give nogle supplerende Bestemmelser, der snart viste sig ganske ude af Stand til at afhjælpe Ondet.

Denne Overflod af Arbejdskræfter paa Steder, hvor man ikke havde Brug for dem, i Forbindelse med Sognets Pligt til at skaffe dem Arbejde eller i hvert Fald Underhold førte nu ikke blot til saa demoraliserende Foranstaltninger som at lade de trængende Arbejdere, for ikke at gaa helt ørkesløse, grave Huller den ene Dag for at fylde dem igjen den næste Dag eller at sende dem ud i opdigtede Ærinder, med Kurve fyldte med Sten eller et blankt Stykke Papir adresseret som et Brev og andre Paafund af samme Art[1]), men til en ret almindelig Anvendelse af de to Systemer, der ere kjendte under Navn af »the roundsman-system« og »the allowance-system.«

Det første bestod i at sende Sognets trængende Arbejdere »on the round« d. v. s. fra den ene farmer til den anden, Sognet rundt efter en vis Omgang, saaledes at den paagjældende farmer, medens han beskjæftigede ham, skulde give ham Føden og nogen Betaling, dog ikke den almindelige Arbejdsløn, hvorfor Sognet maatte tilskyde Differentsen. For saa vidt farmer'en ikke havde nogen Anvendelse for dem, maatte Sognet betale den hele Dagløn til saadanne »Roundsmen«, der stundom kunde ud-

[1]) Report of the Poors Law Commissioner of 1834.

gjøre et Antal af indtil 40 i et enkelt Landsogn. At dette System gik ud over de Sogneboere, der ikke vare Landmænd og ikke havde Brug for saadanne Arbejdere, og saaledes bidrog ikke lidet til at forøge Fattigbyrden for disse, er klart, men ikke mindre, at Systemet uddannede slette og dovne Arbejdere og derhos trykkede Arbejdslønnen stærkt ned for den hele Arbejderbefolkning.[1])

»The allowance system« bestod deri, at der under Hensyntagen til Kornpriserne og til Familiens Størrelse blev fastsat en Lønningsskala og givet enhver Arbejder, der ikke ved sit og sin Families Arbejde var i Stand til at fortjene den fastsatte Løn, det Manglende som Tilskud til Lønnen. Dette System førte ganske naturligt til, at Arbejdsgiverne søgte at trykke Arbejdslønnen ned til det mindst mulige og overlod Sognet at betale Resten som Fattighjælp, — et System, der paa én Gang drev Lønnen ned til Sulteføde, demoraliserede Arbejderne og forøgede Fattigskattens Beløb, saa at den blev højst trykkende for alle Andre end de Arbejdsgivere, der profiterede af Systemet.

Under disse Omtændigheder vil det kunne forstaaes, at Sognenes Fattigbestyrelser benyttede den Lejlighed, som de nye Fabriker med deres Efterspørgsel efter Arbejdskraft gav dem til at blive af med de overflødige Ar-

---

[1]) Om dette »roundsman system« giver nysnævnte Beretning af 1834 bl. A. følgende Oplysning: »Paa mange Steder bliver »the roundsman system« iværksat ved Hjælp af en Auktion. Mr. Richardson beretter, at i Sulgrave, Northamptonshire, blive de Gamle og Svagelige solgte ved det maanedlige Møde til den Højstbydende til forskjellige Priser, overensstemmende med Aarstiden, fra 1 sh. 6d. til 3 sh. ugentlig, — at i Yardley, Hastings, blive alle de arbejdsløse Mænd ugentlig satte til Salgs, og at Sognets Præst fortalte ham. at han den foregaaende Uge havde set to Mænd tilslaaede en af farmer'ne for 5 sh. og at der paa den Tid var omtrent 70 Mænd iblandt et Antal af 170, som paa denne Maade blev lejede ud.«

bejdskræfter, som tærede paa Sognet, saa vel som at Fabrikerne i disse fandt en billig Arbejdskraft.[1]) Men allermest gjaldt dette Børnene. Sognebestyrelserne havde fra gammel Tid Ret til at tinge de Fattiges Børn i Lære, en Ret, som i sin Tid nærmest var givet som en Forpligtelse til at drage Omsorg for, at de oplærtes til en nyttig Virksomhed. Men ligesom hele Lovgivningen om Lærlingevæsen efterhaanden var gaaet i Forfald, gjaldt dette i særlig Grad om Fattigbestyrelsernes Omsorg for Børnene. »Denne Institution, siger Ad. Held[2]), var ganske gaaet i Forfald. Selv om Sognebørnene ikke simpelt hen blev afsat til Spinderierne, men anbragtes hos smaa Haandværksmestre, var der ikke mere Tale om nogen virkelig Omsorg for deres Vel. Man søgte blot at blive fri for dem, man saa at sige solgte dem som billig Arbejdskraft og tvang dem til en urimelig lang Lærlingetjeneste, der ikke forhindrede en fuldkommen Forsømmelse af deres Tarv. Navnlig Londoner-Øvrighederne, for hvilke det ganske vist var vanskeligt at anbringe alle deres Fattigbørn paa passende Maade i Nærheden, afgav dem uden videre Undersøgelse af de enkelte Forhold allerede i en Alder af 6 eller 7 Aar og bandt dem som Lærlinge indtil deres 21de Aar.«

Det var netop den Omstændighed, at de nye Maskiner gjorde Arbejdet lettere og bevirkede, at der ikke behøvedes saa stor Legemskraft til dets Udførelse — altsaa i Virkeligheden netop den Velgjerning, som Opfindelserne og Maskinerne bød Arbejderne —, der havde til Følge, at Børnene nu i de opstaaende talrige Fabriker

---

[1]) I Fourth Report on Artizans and Machinery berettes, at en Forsamling af Strømpevævermestre i 1817 beklagede sig over de lave Arbejdslønninger og som Grund dertil angav »Sognenes ruinerende Praxis at give Fabrikanterne Præmier for at give deres Fattige Beskjæftigelse.« (Ad. Held l. c. S. 621).

[2]) l. c. S. 420.

benyttedes i saa meget større Omfang end tidligere. Og at deres Arbejdstid var umenneskelig lang og deres Be handling ofte saa slet som vel muligt, er tilstrækkelig godtgjort ved de foreliggende indgaaende Skildringer i Kommissionsberetningerne. Men det tør ikke overses, at dette simpelt hen var et Udslag af den Sindets Raahed og Mangel paa Dannelse, som karakteriserede kun altfor mange af den Tids Arbejdsgivere, Haandværksmestrene ikke mindre end Fabrikanterne.[1]) Og Ulykken var den, at netop den første Generation af Fabrikanter — med Grundlæggeren af den moderne Fabrikindustri, Arkwright, i Spidsen[2]) — »var, i hvert Fald indenfor Bomuldsindu-

---

[1]) Children employments Report II siger endnu 1843 om Lærlingenes Tilstand i Birmingham: »Den mest undertrykte og misbrugte Klasse Børn i dette Distrikt ere Lærlingene, og navnlig allermest de, som ere bundne til de smaa Mestre iblandt Klejnsmedene, Laase- og Skruemagere o. A. Ogsaa blandt disse smaa Mestre findes der hæderlige og humane Mænd, som selv den største Fattigdom ikke gjør brutale. Men Mange iblandt dem behandle deres Lærlinge ikke blot med Ligegyldighed og Strenghed, men med en raa Voldsomhed, som er Resultatet af utøjlet og ofte ved hidsende Drikke forhøjet Lidenskabelighed og som gaar ud over Legemer, der ere afkræftede af Overarbejde, og Gemytter uden nogensomhelst moralsk eller religiøs Dannelse.« Og der anføres en Række af Exempler paa den oprørende Behandling, der blev de stakkels Lærlinge til Del. (Ad. Held l. c. S. 418 f.)

[2]) Det er bleven paastaaet, at Arkwright, der egentlig var Barber (Kirurg), ikke selv havde opfundet den Spindemaskine, the waterframe, hvorpaa han i 1769 tog Patent, men havde fralokket en Anden (Spolemageren Highs) hans Opfindelse og at ligeledes den Kartemaskine, hvorpaa han 1775 tog Patent, skyldtes flere andre Opfindere. Faktisk er det i hvert Fald, at han var den første, som (1768) opførte en med Hestekraft dreven Fabrik i Nottingham med den nye Spindemaskine, hvorpaa han 1769 tog Patent, og 1771 byggede en anden Fabrik i Crompton, som blev dreven med Vandkraft. Og Hovedsagen er, at han besad det praktiske Greb, som bragte de hidtil uanvendte Opfindelser til virkelig Anvendelse og forstod at opføre en Fabrik med den Anordning af Arbejdsvirksomheden, som de nye Maskiner netop krævede for at yde deres fulde Nytte. Han staar derfor som den nye Fabrikindustris Grundlægger og Organisator. »Hans Forretnings- og Organisations-Geni«, siger Ad. Held, »som forstod Tekniken og at

strien, overvejende simple Arbejdere, som havde svunget sig i Vejret ved Erhvervssnille og hensynsløs Energi.«[1]) De første Maskiners forholdsvis simple Konstruktion og ikke store Kostbarhed gjorde det muligt for saadanne energiske Arbejdernaturer at svinge sig op til Arbejdsgivere og Fabrikanter, og disse »Lancashires Parvenu-Fabrikanter, der ikke hørte til »det gode Selskab« og ikke havde nogen social Position at risikere, lod den Humanitetsbevægelse, der paa denne Tid rejste sig, gaa hen over deres Hoveder . . . . Deres Udannethed, deres rastløse Erhvervslyst, Vanens sløvende Magt og Konkurrencens Tvang til at følge Trop spærrede sikkert ganske Vejen for moralske Overvejelser«.[2]) Der gjaldt om dem noget Lignende som her i Landet om de fra selve Bondestanden udgaaede »Ridefogder«, der langt mere end Herremændene selv vare de værste Bondeplagere. Imidlertid maa det dog ogsaa til deres Undskyldning anføres, at den Arbejderskare, som de havde at arbejde med, var omtrent af den slettest mulige Beskaffenhed og overhovedet kun ved strænge Midler kunde holdes til et vedholdende og anstrængende Arbejde. »Det er bekjendt, siger Schulze-Gävernitz, at Arbejderne kun af den yderste

anvende den i Spekulationens Tjeneste, idet det i hvert Fald fuldkommengjorde forskjellige tekniske Opfindelser og bragte dem i Sammenhæng med hinanden, skabte omtr. 1770 Fabriker til Fremstilling af Kjædegarn af Bomuld, og dette var det afgjørende Skridt. Derved blev Bomuldsindustrien uafhængig af Linnedgarnet (som hidtil havde leveret Kjæden, medens kun Islætten var af Bomuld), og derved skabtes fremfor Alt et Produkt af en selvstændig Fabrikvirksomhed, med hvilken Haandværk og Hjemmeindustri ikke mere kunde konkurrere«. Allerede 1780 existerede 20 saadanne Fabriker, der tilhørte enten Arkwright eller Folk, der havde betalt ham for hans Patent. 1788 existerede der i Storbritannien 142 ved Vandkraft drevne Spinderier (cotton-mills), der beskjæftigede 26,000 Mænd, 31,000 Kvinder og 35,000 Børn. Forholdet imellem disse Tal er tilstrækkeligt talende.

[1]) Fr. Pio: Den frie Konkurrences Gjennembrud i England S. 82—83.
Fr. Pio l. c. S. 110.

Nød bestemte sig til Fabrikarbejdet, hvis Regelmæssighed og jernhaarde Disciplin syntes dem næsten endnu værre end Hjemmeindustri-Arbejdernes grændseløse Elendighed. Kun ved de laveste Arbejdslønninger lod hine Elementer sig tvinge til at arbejde regelmæssigt.« Opnaaede de højere Løn end til de absolute Livsfornødenheder, benyttede de sig nemlig deraf til at holde Fridag, — en Uregelmæssighed, som Fabrikarbejdet ikke kunde tilstede. Hele denne sammenløbne Arbejderskare af Befolkningens daarligste Elementer savnede ganske Villien til at opnaa bedre Livsvilkaar, en højere standard of life; enhver Fortjeneste ud over det Allernødvendigste til Livets Ophold var for dem kun en Lejlighed til at holde Fridag paa Værtshuset og drikke sig fulde.[1])

5. Endskjøndt de foran nævnte og omhandlede Momenter bidrage væsentlig til at forklare, at de nye, arbejdsbesparende Opfindelser ikke bragte Arbejderne den Hjælp og den Fordel, som de efter deres Natur kunde ventes at ville bringe alle Deltagere i Produktionen, er der dog endnu et Hovedmoment, som maa nævnes som den egentlige Aarsag til, at Maskinerne kun skabte rige Fabrikanter — Bomuldsbaroner (cotton lords), som de kaldtes —, men fattige Arbejdere, og at disse saa langt fra fik Andel i den rigere Produktion, som Maskinerne skabte, at den nye Fabrikperiode i lang Tid tværtimod i næsten alle Retninger forværrede Arbejdernes Kaar. Dette Hovedmoment var den da bestaaende legalt-sociale Ordning af Arbejderforholdene. Allerede den forudgaaende Tids Storindustri med Hjemmebedriften havde i væsentlig Grad ophævet den tidligere Tids Laugs-

[1]) »Hyppigt tilbragte de to eller tre Dage i Ugen uden at bestille Andet end at drikke og lod de Børn, som skulde arbejde under dem, vente paa dem i Værtshusene, indtil de besluttede sig til at gaa til Arbejdet«, siger Ure i sin Skildring af det begyndende Fabrikliv (Cotton Manufacture, London 1836).

ordning, der, om den end, som nærmest udgaaet fra Laugsmestrene, særlig havde deres Tarv for Øje, dog også tog Sigte paa Svendenes Interesser, saaledes i Bestemmelserne om deres Oplæring til Haandværket og om det Forhold, der skulde bestaa imellem Antallet af Svende og Lærlinge. De nye Fabriker faldt ganske udenfor Laugsordningens Herredømme; dels laa selve Fabrikerne udenfor dennes Omraader, de fra gammel Tid bestaaende Kjøbstæder, dels faldt selve den Arbejderskare, som de beskjæftigede, udenfor Laugsvæsenets Rammer. Det var, som foran anført, for en ikke ringe Del dels Landarbejdere, hvem Fremvæxten af de store Forpagtningsbedrifter gjorde overflødige, dels ubeskjæftigede Arbejdere fra Byerne, der vare hjemfaldne til Fattigvæsenets Forsorg, dels Irlændere, som i England søgte noget bedre Livsvilkaar, end deres eget Land bød dem. Denne blandede Skare Arbejdere stod i Virkeligheden ikke blot magtesløs, men retløs overfor Arbejdsgivere, der, som nys anført, vidste at benytte denne deres Overmagt og gjorde det skaanselsløst.

Allerede Forholdets Natur i og for sig giver Arbejdsherren en overlegen Stilling overfor Arbejderen. Hans Formue gjør ham i alt Fald saa vidt uafhængig, som han kan subsistere i lang Tid, selv om Virksomheden standser, medens Arbejderens hele Økonomi er — og særligt i hine fattige Tider var — beregnet paa et Liv »fra Haanden og i Munden« og hans faa og fattige Ejendele kun en kort Tid i Stand til at forskaffe ham og hans Familie de fornødne Subsistentsmidler. Overfor den enkeltstaaende Arbejder har derfor det Ord af Arbejdsherren: »Er Du ikke tilfreds med den Løn, jeg giver Dig, kan Du gaa, jeg kan altid faa Andre i dit Sted,« en frygtelig Magt; thi den enkelte Arbejder formaar ikke at bedømme Sandheden heraf og lige saa lidt Mulig-

heden for at faa anden Beskjæftigelse istedet.[1]) Det er kun igjennem en varig Forbindelse imellem Arbejderne, en egentlig Organisation af disse, at det fornødne Overblik over Arbejdsmarkedet og dets Forhold kan naaes, og det er kun ved Sammenhold imellem Arbejderne og Enighed om ikke at ville lade sig byde mindre end en vis Løn, ikke at ville lade sig byde de Vilkaar og de Forhold, hvorunder Arbejdet foregaar, at hint Ord taber sin Magt og at begge Parter staa som jævnbyrdige kontraherende Parter overfor hinanden.

Men et saadant Sammenhold og en saadan Organisation var ikke blot i sig selv vanskelig at tilvejebringe for en af saa forskjelligartede Elementer sammensat Arbejderskare; men den var — og havde gjennem Aarhundreder været — forbudt af Lovgivningen. Allerede 1361 udkom en Lov, der stemplede Foreninger imellem Arbejdere for at tilkæmpe sig en højere Løn som ulovlige og under Straf forbød deres Stiftelse saa vel som al Deltagelse i dem. Fra Tid til anden gjentoges disse Forbud med Tilføjelse af stedse mere skærpede Straffe. Saaledes bestemte en Lov af 1549, at »hvis nogen Haandværkere, Arbejdere eller lign. skulde sammensværge sig og love hinanden, at de ikke vilde gjøre deres Arbejde uden for en vis Betaling eller mere end i visse Timer, skulle de bøde første Gang 10 £. St. eller straffes med 20 Dages Fængsel, anden Gang bøde 20 £. St. eller staa i Gabestokken, og tredie Gang bøde 40 £. St. eller miste et Øre« — Straffebestemmelser af en saadan

---

[1]) I Kommissionsberetningen af 1835 hedder det: »Arbejdsgiverne plejede hyppigt at sige til de arbejdssøgende Vævere: »Vi har intet Arbejde; naar vi dog give Eder Arbejde, er det af Barmhjertighed; vi lod det hellere være, — men hvis I vil have det, maa I nøjes med 1 sh. mindre.« Og den hungrende Væver tænker: hellere én Kartoffel end slet ingen«.

Beskaffenhed, at den subsidiære Straf i Virkeligheden blev den egentlige. Og disse Forbud imod Foreninger af Arbejdere hævedes først saa sent som 1824.

Det er derfor ikke rigtigt, naar den nye industrielle Tidsalder, som kjendetegnes af Maskinerne og Fabrikvirksomheden, betegnes som »den frie Konkurrences Gjennembrud«, og naar det siges, at Skildringer som den foran citerede af Tilstandene i hin Periode »kun har en Fabrikindustri for Øje, der virker under fuldstændig fri Konkurrence«, samt at »den fri Konkurrence paa Arbejderforholdets Omraade finde vi i Renkultur i England i Aarhundredets første Fjerdedel«.[1]) Det er tværtimod en meget ensidig Frihed med Ret for den ene Part til at trykke Arbejdsvilkaarene ned efter bedste Evne og fuldstændig Fornægtelse af den anden Parts Ret til efter Evne at øve Modtryk.

At dette System heller ikke paa nogen Maade fandt Billigelse hos Grundlæggeren af og Forkæmperen for den frie Konkurrences Princip, Adam Smith, er sikkert nok. Paa en Tid, da man endnu i Almindelighed ikke havde faaet Øjet op for Settlementlovens Ubillighed og skadelige Følger, udtaler han ikke blot sin Forundring herover, og over at Befolkningen i mere end et Aarhundrede har fundet sig i denne Undertrykkelse, men siger udtrykkeligt: »At fjerne en Mand, som ikke har gjort sig skyldig i nogen Forseelse, fra det Sogn, hvor han vælger at tage Ophold, er en aabenbar Krænkelse af naturlig Frihed og Retfærdighed . . . . Der er næppe nogen fattig Mand i England i 40 Aars Alder, vover jeg at sige, som ikke i en Tid af sit Liv har følt sig undertrykket paa den grusomste Maade af denne beklagelige (ill-contrived) Settlementslov.«[2]) Og ikke mindre fordømmer han den uret-

[1]) Se Fr. Pio l. c. S. 70*) og S. 238.

[2]) Ad. Smiths Wealth of nations, 4de Udg. 1786. I S. 219—20.

færdige Ensidighed, hvormed Lovgivningen har stillet sig paa Arbejdsgivernes Side imod Arbejderne. Idet han paapeger, hvor langt lettere hine formaa at holde ud i en Lønkamp end disse, siger han: »Arbejdsgiverne, som ere færre i Antal, kunne langt lettere slutte sig sammen, og desuden autoriserer Lovgivningen deres Sammenslutninger eller forbyder dem i alt Fald ikke, medens den forbyder Arbejdernes. Vi have ingen Parlamentsakter imod Sammenslutning for at trykke Prisen paa Arbejde ned, men mange imod Sammenslutninger for at hæve den op.«[1]) »Naar Arbejdsgiverne forene sig for at trykke deres Arbejderes Løn ned, indgaa de en privat Overenskomst om ikke at give mere end en vis Løn og det under en bestemt Bøde for den, der bryder Overenskomsten. Dersom Arbejderne vilde indgaa en lignende Overenskomst om under Bødestraf ikke at modtage mindre end en vis Løn, vilde Loven straffe dem meget strængt, og hvis den delte upartisk imellem dem, vilde den behandle Arbejdsgiverne paa samme Maade.«[2])

Og Ad. Smith havde Øjet aabent for, hvad Resultatet af en saadan Ulighed for Loven maatte blive for hele Samfundet. »Ligesom en rundelig Løn for Arbejdet er den nødvendige Følge af en voxende national Velstand, saaledes er den ogsaa det naturlige Symptom derpaa. Derimod er det knappe Underhold for de fattige Arbejdere det naturlige Symptom paa, at der er Stilstand, og deres Sulteføde paa, at der er en stærk Tilbagegang . . . Intet Samfund kan visselig være blomstrende og lykkeligt, hvor den allerstørste Del af dets Medlemmer ere fattige og elendige. Det er derhos kun billigt, at de, som skaffe Føde, Klæder og Bolig til hele Befolkningen skulde have en saadan Andel af Udbyttet af deres eget

---

[1]) l. c. S. 100.
[2]) l. c. S. 221.

Arbejde, at de selv fik nogenlunde god Føde, Klæder og Bolig.«[1])

Det er saaledes ikke i den samtidig med den nye industrielle Tidsalder opdukkende nye Videnskab, Nationaløkonomien, at man skal kunne finde et Forsvar for og en Billigelse af de sørgelige Tilstande, som hin affødte for Arbejderbefolkningen; den frie Konkurrence, som denne Videnskab tog Ordet for, var noget helt Andet end de Tilstande, der fremgik af den bestaaende højst ensidige sociale Lovgivning og som bar en Hovedskyld for, at Opfindelserne og Maskinerne i lange Tider ikke blev den Velgjerning for Arbejderne, som de efter deres Natur kunde og burde været blevne, men tvært imod bidrog til at skabe en langvarig og jævnt voxende Elendighed indenfor de Arbejderkredse, der kom indenfor deres Rækkevidde.

6. Som et særligt slaaende Exempel paa den sørgelige Skjæbne, som Indførelsen af nye Maskiner formentlig bereder de Arbejdere, der hidtil have været knyttede til det paagjældende Fag, har man hyppigt fremhævet den lange, udholdende Kamp, som Haandvæverne, særligt i England, førte for at hævde deres Existents overfor Maskinvævens Konkurrence, og de elendige Livsvilkaar, som denne Kamp imod en overmægtig Konkurrent paaførte dem. Disse Forhold tildrog sig i England saa stor Opmærksomhed, at der endog to Gange — 1834 og 1841 — blev nedsat Parlamentskommissioner til Undersøgelse deraf, og da disse ledes af fremragende Mænd med baade theoretisk og praktisk Kjendskab til Forholdene, kaste de foreliggende voluminøse Beretninger — af hvilke den sidste affattedes af den bekjendte Nationaløkonom Nassau W. Senior — fuldt Lys over disse.

Det vil da strax tildrage sig Opmærksomhed, at de

---

[1]) l. c. S. 111 og 119.

to Kommissionsundersøgelser fandt Sted 50—60 Aar efter Maskinvævens Opfindelse, og det vil deraf ses, at der her er Tale om noget Andet og mere end en ny Opfindelses Indflydelse paa de Arbejderes Kaar, som ved dens Fremkomst ere kyttede til den paagjældende Virksomhed og ude af Stand til at drage Nytte af Opfindelsen. Thi selv om man ser bort fra den første Tid efter Maskinvævens Opfindelse, fordi der hengik ret lang Tid, inden den havde naaet den for det praktiske Liv nødvendige Fuldkommenhed, saa er det dog givet, at dette alt var Tilfældet i Begyndelsen af det 19de Aarh., og de da ved Haandvæven beskjæftigede Arbejderes Antal maatte, saafremt det kun drejede sig om Opfindelsens Virkninger for dem, i de 30—40 Aar ved den naturlige aarlige Afgang være blevet saa stærkt reduceret, at der i 1841 kun kunde været en forsvindende Rest tilbage. Men det Paafaldende var, at trods Maskinvævens sejrrige Fremtrængen og økonomiske Overlegenhed og trods de elendige Kaar, som Haandvæven bød, var det saa langt fra, at Haandvævernes Antal aftog, at der tværtimod endnu i 1841 fandtes flere Haandvævere — ca. 250,000 —, end der existerede i Aarhundredets Begyndelse. Og paa den anden Side var det givet, at de slette økonomiske Kaar allerede vare indtraadte paa et Tidspunkt, da Maskinernes Konkurrence endnu kun var højst ubetydelig, og da de altsaa ikke kunde siges at skyldes den. Men forinden havde Spindemaskinens Opkomst væsentlig forbedret Vævernes Lønningsvilkaar, fordi det var vanskeligt at faa Vævningen til at holde Skridt med den hurtigt voxende Produktion i Spinderierne; og netop denne Stigning i Arbejdslønnen havde allerede 1803, da Maskinvæve endnu kun existerede i meget ringe Antal[1]), fremkaldt en saadan Forøgelse af

[1]) Endnu 1808 bestod der i England kun 30 Fabriker med Maskinvæve; 1810 fandtes i Lancashire 2400 Maskinvæve overfor 23,000 Haandvæve.

Haandvævernes Tal, at Arbejdsfortjenesten igjen sank, efterhaanden endog til Halvdelen eller Trediedelen af, hvad den havde været 15—20 Aar tidligere.[1]) Og skjøndt Maskinvævens Overlegenhed gjorde det muligt at lønne de ved den beskjæftigede Arbejdere væsentligt bedre og den netop fra nu af fandt saa stor Udbredelse, at den skulde synes at have maattet kunne skaffe en stor Del af Haandvæverne Sysselsættelse (1820—30 voxede Antallet af Maskinvæve fra 14,000 til 55,000) og dermed betydeligt gunstigere Lønningsvilkaar, vedblev, som sagt, Haandvævernes Antal indtil 1820 at voxe og var 1830 lige saa stort som i 1820.

Kommissionsberetningerne oplyse tilstrækkeligt de forskjellige Grunde til dette i sig selv ret mærkelige Fænomen.[2]) En Hovedgrund var den personlige Selvstændighed, som Haandvæven gav sin Besidder; han satte Pris paa at kunne udføre Arbejdet i sit Hjem, — uagtet dette i de fleste Tilfælde var usselt nok og i Virkeligheden afgav en mindre gunstig Arbejdsplads end de nyopførte Fabriker, selv om disse dengang lod meget tilbage at ønske —, og han kunde dér selv bestemme sin Arbejdstid og kunde benytte de mindre Børns Assistance. For at opnaa disse Fordele fandt man sig da i økonomisk slettere Kaar, end Arbejdet i Fabriken vilde give. Og ikke blot vænnedes Børnene da til ligeledes at fore-

---

[1]) Ifølge Kommissionsberetningen af 1834 fortjente Væverne i Bolton paa en Middelvare ugentlig

1797—1804:	26	sh.	8	d.	=	100 ℔	Hvedemel.
1804—1811:	20	-		-	=	79 -	—
1801—1818:	14	-	7	-	=	60 -	—
1818—1826:	8	-	9	-	=	48 -	—

Og herved maa bemærkes, at den paagjældende Vare dengang endnu ikke produceredes paa Maskinvæv.

[2]) Jfr. M. Chevalier: Cours d'Écon. pol. I. 2den Udg. 1855 S. 379 ff. og Ad. Held, l. c., passim.

trække Arbejdet i Hjemmet, men det var dem tilmed ikke let at faa Arbejde i Fabrikerne, dels fordi Arbejdsgiverne mistroede Forældrene, der ikke altid omgikkes redeligt med det betroede Garn, og de under deres Vejledning udviklede Arbejdsvaner, dels fordi selve Maskinvæverne saa ned paa Haandvæverne som paa en lavere Race, hvis Børn ikke ønskedes optagne blandt Fabrikarbejdernes. Herved forhindredes altsaa allerede Haandvæveriets successive Aftagen og dermed følgende Ophør; men hvad der særlig forværrede dets Kaar og Udsigter, var den Omstændighed, at det stadig rekruteredes af udenfor staaende Arbejdere, som følte Ulyst til at underkaste sig Fabriklivets Disciplin, hvortil kom, at Haandvæveri tillige var et af de letteste Haandværk at lære. »Alt hvad der i England fandtes af deklasserede Arbejdere, af Individer uden Beskjæftigelse eller altfor fattige til at lære et andet Haandværk, kastede sig over dette.« Men navnlig gjaldt dette om de mangfoldige Irlændere, som kom over til England for at søge Arbejde, og som derhos hjemmefra vare vante til Sulteføde og saa usle Lønninger, at de gjerne tog til Takke med det slet lønnede Haandvævsarbejde og ved deres Konkurrence drev Lønnen for dette yderligere ned.

Hvad der bidrog til, at Kampen mellem Maskin- og Haandvæv blev saa langvarig, var derhos netop den Omstændighed, at den førstnævnte kun saa langsomt (jfr. foran) trængte igjennem, dels fordi den først efterhaanden blev tilstrækkelig praktisk brugbar, dels fordi dens økonomiske Fordele, skjøndt store nok overfor Haandvæven, langt fra vare saa betydelige som Spindemaskinens. Det var i 1790, at det første Dampvæveri med den af Cartwright i 1785 opfundne mekaniske Væverstol anlagdes; men Kjædens Løften og Sænken frembød endnu tekniske Vanskeligheder, som først overvandtes 1803 ved den af Thomas Johnson opfundne »dressing frame«. Med den

kunde et Barn betjene to Væverstole og udrette 2—3 Gange saa meget, som de dygtigste Haandvævere kunde væve i samme Tid. Hvor betydeligt et Fremskridt dette end var, var det dog kun ringe i Sammenligning med den forøgede Produktivitet, som skyldtes Spindemaskinen, og dette i Forbindelse med den mekaniske Vævs Kostbarhed gjorde dens Fremtrængen betydeligt langsommere end hins. Haandvæverne troede derfor i lang Tid ikke paa dens endelige Sejr; de indsaa end ikke, at dens Overlegenhed faktisk gjorde en vedholdende Konkurrence umulig, og troede derfor, at det var andre og mere forbigaaende Aarsager, som havde drevet deres Løn saa langt ned under, hvad den havde været i 80'ne og 90'ne, hvorfor de ogsaa stadigt haabede paa bedre Konjunkturer, som atter vilde bringe de gyldne Tider tilbage, da en Haandvæver kunde tjene 100 £. St. om Aaret. Det var først i 30'ne, efter den første Kommissionsberetnings Fremkomst, at Erkjendelsen af, at Haandvæven ikke kunde konkurrere med Maskinvæven hverken i Arbejdets Godhed eller i dets økonomiske Resultat — Maskinvævernes Løn var dobbelt saa høj, som den Fortjeneste, en Haandvæver, der selv ejede sin Væv, kunde naae —, trængte saaledes igjennem, at den fortsatte store Tilgang til Haandvæveriet omsider hørte op.

Ogsaa her maa det da siges, at det ikke var selve Opfindelsen og dens Gjennemførelse, — der jo netop skabte bedre Kaar for Væverne —, men andre, udenfor liggende, Omstændigheder og da navnlig uheldige sociale Forhold, særlig den irske Konkurrence, som ved at forhindre Haandvæveriets naturlige Aftagen og successive Ophør gjorde Haandvævernes Stilling saa ulykkelig.

KAP. XIII.

Store og smaa Bedrifter.

1. En naturlig Følge af Maskinernes Fremkomst og Arbejdsdelingens Gjennemførelse har Udvidelsen af den under en enkelt Arbejdsleder staaende Bedrift til et stedse større Omfang været. Den store Bedrift er derfor i Modsætning til tidligere Aarhundreders gjennemgaaende smaa Bedrifter bleven et Særkjende for den nyere Tid og har mere og mere præget Udviklingen i Løbet af de sidste to Aarhundreder, navnlig dog i det sidste med dets stedse stærkere fremtrædende Fabrikdrift.

Adskillelsen imellem den store og den lille Bedrift falder paa det industrielle Omraade nær sammen med Adskillelsen imellem Fabrikdrift og Haandværk, men de dække dog ingenlunde hinanden, saa meget mindre, som de begge savne en fast Afgrændsning. Almindelig anser man Fabrikdriften for knyttet til Brugen af Maskiner, medens Haandværket er knyttet til Brugen af Redskaber; men ogsaa i Haandværket anvendes i nyere Tid Maskiner, om end af mindre Omfang, uden at dets Karaktér af Haandværk undergaar nogen væsentlig Forandring. En lille Gasmaskine eller en Symaskine gjør ikke et Værksted til en Fabrik. Omvendt tales om »fabrikmæssigt drevne Haandværk«, hvor et større Antal

Arbejdere beskjæftiges af en enkelt Arbejdsherre, idet ogsaa den Stilling, som Arbejdslederen indtager til Virksomheden, og Karakteren af hans Arbejde enten som Deltagen i den fælles Arbejdsvirksomhed eller som en derfra teknisk forskjellig Virksomhed bidrager til at karakterisere Bedriften enten som Haandværk eller Fabrikdrift. Snarest turde Forskjellen imellem Fabrik og Haandværk maaske sættes deri, om Arbejdsdelingens Princip er kommet til Anvendelse og Gjennemførelse eller ej. Hvor alle Deltagere i Bedriften arbejde væsentlig paa samme Maade, befinder man sig paa Haandværkets Grund, selv om Antallet af Deltagere er betydeligt (jfr. en stor Malerforretning); hvor derimod Virksomhedens enkelte Operationer ere fordelte imellem Deltagerne, arbejdes fabrikmæssigt.[1])

Adskillelsen imellem den lille og den store Bedrift indskrænker sig derhos ikke til den industrielle Virksomhed, om den end der falder mest i Øjnene. Paa Landbrugets Omraade har man længe kjendt denne Forskjel, og paa det kommercielle Omraade er den i nyere Tid ogsaa trængt mere og mere igjennem: store Handelsselskaber overfor den enkelte Kjøbmand, store Banker

---

[1]) Jfr. W. Sombart: Der moderne Kapitalismus I S. 18—49. Forf., der fastholder, at Adskillelsen imellem de forskjellige Arter af Bedrift ikke maa søges blot i det Kvantitative, men tillige i Kvalitetsforskjel, opstiller under Hensyntagen til begge Momenter en Rækkefølge af 8 forskjellige Bedriftsformer (»1. Alleinbetrieb, 2. Familienbetrieb, 3. Gehilfenbetrieb, 4. erweiterter Gehilfenbetrieb, 5. Individualbetrieb im Grossen, 6. gesellschaftlicher Betrieb im kleinen; 7. Manufaktur, 8. Fabrik«), som han dog atter samler i 3 Hovedgrupper: »Individualbetrieb — sog. »Kleinbetrieb« (1—3), »Uebergangsbetrieb« — 4—6, hvoraf 4—5 udgjør sog. »Mittelbetrieb«, medens 6. tilligemed 7—8, hvilke sidste sammenfattes under »gesellschaftlicher Betrieb«, henføres til »Grossbetrieb«. Jfr. endvidere samme Værks Kap. 4 (»Der Begriff des Handwerks«) og Kap. 5 (»Das Wesen der handwerksmässigen Organisation des Gewerbes.«)

overfor den tidligere Tids private Bankier.[1]) Den store Bedrift karakteriseres saaledes ikke blot ved Anvendelsen af Maskiner eller et stort Antal Arbejdere, men ogsaa ved Anvendelsen af en betydelig Kapital eller Dyrkning af et stort Areal. Hvor Grændsen skal drages imellem den store og den lille Bedrift, lader sig imidlertid ikke i al Almindelighed sige, og Fastsættelsen af en saadan Grændse bliver altid vilkaarlig. Vil man imidlertid gjøre Modsætningen imellem smaa og store Bedrifter til Gjenstand for statistiske Undersøgelser og konstatere begges Omfang, maa der selvfølgelig findes en Grændse, selv om den nok saa meget maa betegnes som vilkaarlig. En saadan Fastsættelse kræver da naturligvis ydre, objektive Kjendetegn, som kunne konstateres statistisk. Størrelsen af den anvendte Kapital lader sig imidlertid i de fleste Tilfælde ikke angive, og dette Skjelnemærke bliver derfor uanvendeligt, skjøndt det i mange Tilfælde bedst betegner Forskjellen og navnlig paa det kommercielle Omraade skiller den store fra den lille Bedrift.

Angivelserne indskrænke sig derfor nærmest til den industrielle og Landbrugs-Bedriften; for den førstnævnte søges da Kjendetegnet tildels i Brugen af Maskiner, men fornemmelig i Antallet af de i en Bedrift beskjæftigede Arbejdere. Den i 1897 i Danmark foretagne Haandværks- og Industritælling angiver saaledes ligesom den senere af 1906 begge Dele. Efter Arbejdertal skjelnes imellem

1)	Forretninger	uden Medhjælp	
2)	do.	med 1— 5	Arbejdere
3)	do.	— 6— 20	Arbejdere.
4)	do.	— 21—100	—
5)	do.	med mere end 100	Arbejdere,

idet der atter indenfor de tre sidste Klasser kan sondres imel-

[1]) Jfr. Will. Scharling, Bankpolitik, 2den Udg. S. 89 f.

lem flere Underklasser. At de to første Klasser maa betegnes som smaa, den sidste — vel ogsaa den fjerde — som stor Bedrift, tør anses for givet; derimod er Bestemmelsen af den tredie mere tvivlsom; i Almindelighed betegnes den som »Bedrifter af Middelstørrelse«. En lignende Inddeling følges i den tydske Rigsstatistik, som yderligere henfører Forretninger med mere end 1000 Arbejdere under Betegnelsen »Riesenbetriebe«. Af saadanne fandtes i Tydskland i 1882 allerede 127, men i 1895 var Tallet voxet til 255.[1])

Det tør imidlertid ikke overses, at ogsaa Virksomhedens Art herved maa komme i Betragtning og at det samme Arbejdertal, som i én Virksomhed maa betegnes som stort for denne, i en anden kun betegner en forholdsvis lille Bedrift. En Maskinfabrik med 20 Arbejdere anses for en lille, et Slagteri eller Bageri med 20 Medhjælpere for en stor Forretning. Som foran bemærket er det, der udgjør den egentlige Forskjel imellem det store og det lille Anlæg, dog mindre selve Arbejdertallet, end Gjennemførelse og Ikke-Gjennemførelse af Arbejdsdelingens Princip.

Ved Siden af Arbejdertallet findes en anden Klassifikation efter Anvendelsen af mekanisk Bevægkraft. Da hertil henregnes Vind- og Vandkraft, d. v. s. almindelige Møller paa Landet, der netop saa godt som alle tilhøre den ældre Tid og hvor den personlige Arbejdskraft ofte er meget ubetydelig (de 2,860 Mel- eller Grynmøller

---

[1]) Saadanne »Riesenbetriebe« omfatte dog faktisk en Flerhed af Virksomheder, stundom endog beliggende ret fjærnt fra hinanden. Saaledes beskjæftigede Krupp i Alt ca. 44,000 Personer; men deraf fandtes dog kun ca. 25,600 i Essen, medens ca. 5,800 vare beskjæftigede ved det Krupp tilhørende Germania Skibsværft i Kiel, ca. 3,700 Personer ved Grusonværket i Buckau. Derhos hørte til Firmaet ikke mindre end 500 Jernstensgruber og 4 Kulminer, hvorhos alene Transporten i selve Essen krævede en særlig Jernbane med 40 Lokomotiver osv. (Schmoller, l. c. I S. 433).

beskjæftigede tilsammen i 1897 kun 3,306 Arbejdere), gjør man formentlig bedst i — som det ogsaa er sket i Tællingen af 1906 — at indskrænke Betragtningen til »anden mekanisk Bevægkraft«, som helt tilhører den nyere Tid: Damp, Gas, Elektricitet, og hvis Styrke tilmed kan angives efter en fælles Enhed: Hestekraft. Hvor vanskeligt disse to Maalestokke, Maskinkraften og Arbejdertallet, lader sig anvende jævnsides hver for sig, fremgaar deraf, at af Forretninger med indtil 5 H. Kr. beskjæftigede i 1897

63,9 %	indtil 5	Arbejdere	
16,5 -	6— 10	—	
11,1 -	11— 20	—	
7,8 -	21—100	—	
1,2 -	over 100	—	,

hvad der viser, at den benyttede Maskinkraft ikke i og for sig tilstrækkeligt karakteriserer Bedriftens Størrelse. Dette fremgaar yderligere deraf, at af Forretninger med en Maskinkraft af 20—100 H. Kr. sysselsatte 12,7 % kun indtil 5 Arbejdere, ja, at dette endog gjaldt om 5,7 % af Forretninger med over 100 H. Kr.

Hvad Landbrugsejendomme angaar, deles disse hyppigst i forskjellige Klasser efter Udstrækningen af det til samme hørende Areal (acres — hectares — Morgen). Ogsaa her bliver Afgrændsningen vilkaarlig og saa meget mindre paalidelig, som Jordernes ulige Beskaffenhed kan gjøre et mindre Areal til en større Bedrift end et større Areal. I Danmark er der taget Hensyn hertil ved den for os ejendommelige, nu tildels forladte, Hartkornsberegning, der tog Hensyn baade til Arealets Udstrækning og til dets Frugtbarhed. Men bortset fra, at Ansættelsen ligger saa langt tilbage (omtr. 1820—40), at den nu paa mange Punkter er forældet og urigtig, tør heller ikke den anses for en paalidelig Maalestok for Bedriftens Størrelse, da netop 1 Td. Hartkorns højst forskjellige

Udstrækning kan nødvendiggjøre en ret forskjellig Arbejdskraft til sammes Dyrkning. I dansk Statistik skjelnedes imidlertid igjennem lange Tider imellem store Gaarde paa over 12 Td. H. — middelstore (Bøndergaarde) paa 1—12 Td. H., — smaa (Huse) paa mindre end 1 Td. Hartk. Efter den nye Ansættelse til Ejendomsskyld svare disse Grændser efter gjennemsnitlig Vurdering til omtr.: 1) over 70,000 Kr. — 2) fra 6000 Kr. indtil ca. 70,000 Kr. — 3) under 10 à 12,000 Kr.; Inddelingerne dække saaledes ikke hinanden. Da Ejendomsskylden ser bort fra Besætning og Inventar (Maskiner), to Momenter, som netop have megen Betydning for Ejendommenes Driftsforhold, vil man næppe heller i den kunne finde en virkelig passende Maalestok for Bedriftens Størrelse.

Medens disse noget usikkre og svævende Grændsebestemmelser ikke lidet bidrage til at gjøre statistiske Undersøgelser over Forholdet imellem store og smaa Bedrifter til forskjellige Tider og dermed selve Karakteriseringen af Udviklingens Gang mindre sikkre, spiller dette ikke nogen Rolle ved den rent økonomiske Undersøgelse af Betydningen af Bedriftens forskjellige Størrelse. Thi hvad det her gjælder om at se, er ikke, hvorvidt Bedrifter over en vis bestemt Størrelse give et bedre økonomisk Resultat end de under samme Størrelse, men derimod i al Almindelighed, om Bedriftens økonomiske Fordelagtighed tør antages at voxe med dens Udvidelse, og om store Bedrifter efter deres Beskaffenhed tør anses for økonomisk fordelagtigere end mindre af samme Art. Sammenligningen anstilles altsaa uden Hensyn til bestemte Grændsebestemmelser.

2. Nutildags, da Storindustrien er skreden saa sejrrigt frem og efterhaanden har indtaget en saa dominerende Stilling i det industrielle Samfund, at der fra Haandværkets og den mindre Bedrifts Side fremkommer

hyppige og stærke Klager over Vanskeligheden ved at konkurrere med de store Fabriker, tør den store Bedrifts økonomiske Overlegenhed over den mindre vel anses for almindelig anerkjendt. Men inden Udviklingen var naaet saa vidt, og medens Storindustrien endnu var mere i sin Begyndelse, var man ikke saa klar herover og anstillede — som det stundom endnu gjøres — Sammenligninger paa en Maade, som ikke kunde andet end føre til skjæve Resultater, bl. A. ogsaa fordi de økonomiske og de sociale Synsmaader ikke holdtes tilstrækkeligt ud fra hinanden. Endnu Kayser siger saaledes i sin Bog »Om Arbejdets Ordning« (1857), at »det er vanskeligt ubetinget at give den ene eller den anden Størrelse Fortrinet« og at »hver af dem har sine særegne Fordele og Mangler«, som omhyggeligt angives.

Hvad der anføres til Gunst for de store industrielle Anlæg, er i og for sig rigtigt: de (1) »gjøre en langt mere hensigtsmæssig Ordning af Arbejdet mulig; kun i dem kan en omfattende Deling af det og (2) en stor Anvendelse af Maskiner finde Sted.« Ved Siden af denne Hovedbetragtning anføres endvidere, at (3) »der behøves forholdsvis langt mindre fast Kapital[1]), da Bygninger osv. ere langt mere kostbare til mange smaa end til et enkelt stort Anlæg, og man kan ligeledes i dem gjøre en langt mere fuldstændig Anvendelse af Enhvers Arbejdskraft« (hvad der jo allerede ligger i den mere gjennemførte Arbejdsdeling), samt endvidere, at (4) »Bestyrelsesomkostningerne betydeligt formindskes, jo større Anlæget

---

[1]) Noget Andet er det, at der ikke sjældent i de store Bedrifter findes forholdsvis mere fast Kapital (pr. Arbejder) end i de smaa, netop fordi disse ikke ere i Stand til at anvende Maskiner i samme Omfang som hine, men i adskillige Dele af Virksomheden maa nøjes med Haandarbejde, hvor hine kunne bruge Maskiner til Arbejdets Udførelse.

er. Et mindre vil optage Driftsherrens hele Tid, men han vil ogsaa kunne bestyre et langt større, i alt Fald med Bistand af et Par Medhjælpere. Den store Fabrikant har desuden (5) en langt større Lethed baade med Hensyn til Forsyningen med raa Stoffer og Afsætningen af Produkter,« ligesom det tilsidst fremhæves, at (6) man i de store Anlæg lettere kan foretage Forsøg med nye Opfindelser og Forbedring af Maskiner o. Lign., medens de smaa Anlæg ikke kunne bære Udgifterne og Risikoen herved.[1])

Det samlede Resultat af disse Fortrin viser sig i en relativ Formindskelse af Produktionsomkostningerne, nemlig i Forhold til hver enkelt Enhed af den samlede Produktmasse. Derfor betegnes ogsaa nutildags den større Industri som det Omraade, hvor — i Modsætning til Agerbruget med dets Lov om det aftagende Udbytte og Haandværket med dets konstante Udbytte — Loven om det tiltagende Udbytte gjør sig gjældende. Dette muliggjør en større Prisbillighed for de store Anlægs Frembringelser, hvorved det netop bliver Indehaveren muligt at paaføre de mindre Anlæg en følelig, ja ofte for deres Existents farlig Konkurrence. Hvorvidt dette faktisk vil ske, eller om Producenten vil søge at udnytte Formindskelsen af Produktionsomkostningerne blot til egen Fordel ved Opretholdelse af de bestaaende Priser, vil tildels bero paa de Muligheder, som Markedet frembyder. Da Fordelene ved de store Anlæg i Reglen kun komme frem ved en Forøgelse af Produktionens Omfang og i Reglen blive saa meget større, som denne voxer, fordi den største Fordel netop vindes derved, at forskjellige Udgifter forblive omtrent uforandrede overfor

[1]) Times har i Oktb. 1898 berettet. at Armstrongs Maskinværksted aarlig anvender 100,000 £. St. til Forsøgsarbejder. (Aschehoug l. c. II S. 446).

et voxende Omfang, ville de store Anlæg i Reglen være henviste til en Masseproduktion, der forudsætter et stort Marked og en stærkt voxende Afsætning, som kun kan vindes ved en større Prisbillighed. Skjøndt de store Anlæg paa Grund af den betydelige Kapital, som de kræve, ofte faa en mere eller mindre monopoliseret Stilling, vil derfor de her nævnte Forhold som oftest nødsage Indehaverne til at dele de ved Anlægets Storhed vundne Fordele med Forbrugerne igjennem den større Prisbillighed for deres Frembringelser, som er Betingelsen for en Masseproduktions Afsætning, og deres økonomiske Fortrin ville saaledes i Reglen komme Samfundet i dets Helhed til Gode.

Overfor de uvivlsomme Fordele, som de store Anlæg saaledes byde baade Indehaverne og Konsumenterne, fremhæves imidlertid, at »de smaa Anlæg frembyde ogsaa deres Fordele. (1) Driftsherren deltager hyppigt som Arbejder i Produktionen og ved sin stadige Nærværelse bevirker han, at Arbejderne ere mere flittige; (2) da han kan have Opmærksomheden henvendt paa enhver enkelt Side af Produktionen, kunne Produkterne ogsaa blive af en bedre Beskaffenhed. Endeligt (3) bliver der i dem lagt større Vægt paa smaa Gevinster og smaa Tab, som derimod let blive ringeagtede i store Anlæg.«

Det kan overfor denne Opfattelse, — som vel endnu ikke sjældent gjør sig gjældende i det praktiske Liv —, først bemærkes, at det sidst Anførte (3) nærmest kun er et Postulat og tilmed næppe rigtigt. Thi i de store Anlæg ville smaa Fejl og deraf flydende Tab i den enkelte Operation ved dens stadige Gjentagelse virke mangedobbelt og saaledes ofte blive nok saa følelige for den hele Produktion. Derhos kunne de store Bedrifter finde bedre Anvendelse for Affaldet og med Benyttelse heraf drive Biproduktioner. Og hvad det første Punkt (1) angaar, da er det et Spørgsmaal, om ikke netop Driftsherrens

egen Deltagen i Produktionen gjør det vanskeligere for ham at holde Øje med Medarbejdernes Udførelse af deres Arbejde, navnlig deres Arbejdes Kvalitet, end det er for den Arbejdsleder, hvis væsentligste Opgave dette netop er. Men Hovedsagen er dog den, at Spørgsmaalet ikke er stillet under den rette Synsvinkel og at Sammenligningen mere har tilfældige faktiske Forhold for Øje end selve Bedriftens almindelige Beskaffenhed. Selvfølgelig gives der baade fortræffeligt ledede smaa Anlæg og mindre vel ledede større Anlæg; men det er ikke saadanne, der skulle sammenlignes. Tværtimod bør man gaa ud fra, at begge Slags ledes saa godt, som det er muligt. At et stort Anlæg i Hænderne paa en Mand, der ikke er denne Opgave voxen eller savner den fornødne Kapital til at arbejde med, ikke kan give noget tilfredsstillende Resultat, er en Selvfølge, men beviser Intet imod selve Anlægets økonomiske Fortrin.

3. Den Mangel paa Forstaaelse af Storbedriftens Fortrin og den Utilbøjelighed til fuldt ud at anerkjende disse, som indtil henved Midten af forrige Aarh. findes hos mange Nationaløkonomer, har sin naturlige Grund deri, at disse Fortrin ere fremvoxede med og ejendommelige for den nyere Tids industrielle Udvikling. Saa længe Haandværket var den herskende Bedriftsform og Maskindrift og overhovedet nye Opfindelser ikke vare komne frem eller dog ikke havde fundet synderlig Indgang, var Forskjellen imellem større og mindre Bedrifter ret uvæsentlig og Fordelen ved de førstnævnte indskrænkede sig nærmest til det forøgede Mestersalær, som kunde faaes ved at sysselsætte et større Antal Svende og Lærlinge. Da enhver af disse udførte de samme Arbejdsoperationer, og da de i sig selv simple Redskaber vare ens for Alle, medens derhos den igjennem en lang Læretid erhvervede personlige Færdighed ligeledes kun var lidet forskjellig, vare Produktionsomkostningerne for hver en-

kelt Frembringelse dermed givne og i alt Væsentligt de samme for Alle. Det er til denne Samfundstilstand, at Ricardos Værdilære: at Tingenes Værdi bestemmes ved deres Produktionsomkostninger, knytter sig. Thi den gaar netop ud fra som noget Givet, at Produktionsomkostningerne for hver enkelt Vare overalt og hos alle Producenter ere omtrent de samme. De Tilfælde, hvor den samme Vare frembringes med ulige store Omkostninger, fremtræde derfor ret naturligt for Ricardo og hans nærmeste Efterfølgere som rene Undtagelser og menes navnlig kun at fremtræde i Landbruget, hvor der i de forskjellige Bedrifter arbejdes med et Redskab af ulige Godhed, Jorden. Haandværket er da det Omraade, hvor Loven om det konstante Udbytte er fremherskende.

Det er først Gjennemførelse af Arbejdsdeling og Indførelsen af Maskiner, som bevirker, at Produktionsomkostningerne for den samme Vare kunne stille sig ret forskjelligt i de forskjellige Bedrifter, alt eftersom de i ulige Grad ere bragte til Anvendelse i disse. Og dette beror da atter i særlig Grad paa deres forskjellige Størrelse. Storbedriftens Fortrin for og Overlegenhed over den lille Bedrift kan nemlig sammenfattes deri, at det større Anlæg i højere Grad end det mindre af samme Art giver Mulighed for at anvende hine Arbejdets Hjælpemidler i et fuldere Omfang og hermed i fuldere Maal lade den Forøgelse af Arbejdets Produktivitet, som efter det foran (Kap. VI—VIII) Udviklede er deres Særkjende, komme dette til Gode. Allerede Anlægets Kostbarhed bliver forholdsvis mindre; thi Maskiners Kostbarhed forøges langtfra i direkte Forhold til deres effektive Kraft, og en Fabrikbygnings Kostbarhed voxer ikke i nøje Forhold til dens Rumfang. Men ogsaa Driften bliver billigere, thi dels kræver den større Dampmaskine ikke Flere til Pasning og Indfyring m. v.

end den mindre, dels kan Arbejdets Deling gjennemføres desto mere, jo større Arbejdertallet bliver, indtil det er opløst i alle sine enkelte Operationer; desto lettere vil det endelig være muligt at anvende Maskiner til enhver Operation, der egner sig derfor, og dog holde de forskjellige Maskiner i uafbrudt Virksomhed. Den mindre Bedrift maa derfor anvende Haandkraft til forskjellige Operationer, som i den større udføres med Maskinkraft. Derfor ses det ogsaa nutildags, — hvad der er det praktiske Bevis for Paastandens Rigtighed —, at enhver Bedrift, der gaar godt, tenderer imod en stadig Udvidelse, netop fordi Produktionsomkostningerne derved blive forholdsvis mindre for hver Produktionsenhed, og enhver ny Udvidelse koster forholdsvis mindre end den foregaaende. Og dog vil i Reglen en saadan successiv Udvidelse være mindre fordelagtig end et fra først af efter det større Omfang afpasset Anlæg.

Ogsaa paa andre Omraader end den egentlige Produktions viser det sig efterhaanden stedse klarere, at den større Virksomhed er mere fordelagtig end den mindre. I Skibsfarten fortrænger de større Skibe — navnlig Dampskibe — de mindre, fordi de behøve forholdsvis mindre Mandskab og fordi de døde, ikke til Vare- eller Persontransport anvendelige, Rum udgjøre en forholdsvis mindre Del af Skibet. Ladning og Losning kan udføres i kortere Tid ved mekaniske Apparater, navnlig hvor disse kunne drives med Damp, og den til Ophold i Havn, Toldklarering m. v. medgaaende Tid forøges ikke væsentligt ved Skibets Størrelse. Paa mange af Detailhandelens Omraader fortrænge de store Magasiner de smaa Boutiker eller vise sig dog mere lønnende end disse, og en-gros-Forretninger optage mere og mere Konkurrencen med Boutikshandelen ved at sætte sig i direkte Forbindelse med Forbrugerne, som ad denne Vej faa deres Varer billigere. Paa Bankomraadet forsvinde de private Ban-

kiers efterhaanden overfor Aktiebankernes Overmagt, og mere og mere amalgamere disse sig til større Banker. Baade Storbritannien og Tydskland opvise i de senere Aar en stor Mængde »Fusioner«, hvorpaa vi ogsaa hertillands i den nyeste Tid have havt flere Exempler. Til at gaa nærmere ind paa de særlige Aarsager til disse Fænomener er der ikke her tilstrækkelig Grund, da de falde udenfor den egentlige Produktions Omraade; men det vil let ses, at her som hist gjøre væsentlig de samme Momenter sig gjældende til at bevirke de store Bedrifters Overtag over de smaa.[1])

Spørges der, hvor Grændsen er for Udvidelsens Fordelagtighed, maa hertil principielt svares, at Grændsen er naaet, naar Arbejdsdelingen er gjennemført saa langt, som det overhovedet er muligt, og i saadant Forhold, at alle Arbejdere ere fuldt beskjæftigede, og derhos de nyeste og bedste Arbejdsmaskiner indførte og fuldt udnyttede. I saa Fald vil en yderligere Udvidelse ikke formindske selve Produktionsomkostningerne for den enkelte Produktionsenhed. Men selv ud over denne Grændse kan der endnu paa det kommercielle Omraade, ved Indkjøb af Raastoffer og Afsætningen af det færdige Produkt, være Fordele at opnaa, og for saa vidt Driftslederen kan overkomme at lede en større Bedrift end den ved hin Grændse bestemte, eventuelt med Bistand af mindre kostbar Assistance, vil derhos en yderligere Udvidelse

---

[1]) Ganske karakteristisk for Udviklingen ere følgende Tal fra Nordamerika, hvor Udviklingen mindre end i Europa er bunden ved Tradition og bestaaende Forhold og derfor mere former sig efter rent økonomiske Hensyn: fra 1870—90 steg Antallet af Forretninger fra 252,000 til ca. 322,000, men Antallet af Arbejdere i samme fra 2,1 til 4,5 Millioner og Produktionen fra 3,4 til 9,1 Mill. Dollars, saa at der paa hver Forretning i 1890 kom 13,88 Arbejdere og et Produkt af ca. 28,000 Dollars Værdi imod i 1870 henholdsvis 8,15 og 13,400. (Jfr. »Den industrielle Koncentration« i Nationaløkon. Tidsskr. 1898 S. 493—502.

fremdeles kunne give det samme Resultat, altsaa det største Udbytte, der kan ventes af en Kapitalanbringelse i den paagjældende Virksomhed; faktisk vil der derfor kunne være Opfordring til en Udvidelse ud over hin Grændse fremfor Tilvejebringelse af nye Anlæg. Deraf forklares Fremvæxten af saadanne »Kjæmpeforetagender«, der sysselsætte et langt ud over Arbejdsdelingens og Maskinudnyttelsens Krav gaaende Arbejdertal, som de store Kanonfabriker, der sysselsætte 30-, 40- indtil 50,000 Arbejdere (Krupp i Essen, Schneider i Creuzot, Armstrong i Elswick). I Almindelighed vil det dog altid være en noget risikabel Sag at gaa synderligt ud over den ved Forholdenes Natur angivne Grændse; navnlig vil Foretagendets fortsatte Bestaaen være betinget af den første Leders energiske Personlighed, hvortil Magen maaske ikke let findes, ligesom den umaadelige Kapital, der udkræves, hyppigt inden kortere eller længere Tid fører den over i Aktieforetagendernes Række og dermed ind under de mindre heldige Forhold, som disse ofte udvise (jfr. Kap. XV).

Naturligvis maa den paagjældende Produktions Art og Beskaffenhed herved komme i Betragtning. Thi de Grændser, indenfor hvilke hver enkelt Produktion lader sig udvide, beror paa det Antal af enkelte Operationer, hvori den lader sig opløse, det Omfang, hvori Maskiner lade sig anvende til at udføre en Del af Arbejdet, og den Udstrækning, som en enkelt Driftsleder formaar at give sit Tilsyn med Virksomheden. Den Sætning, at det større Anlæg er økonomisk mere fordelagtigt end det mindre, har saaledes kun Gyldighed indenfor enhver enkelt Virksomhedsart; derimod betyder den ikke, at en stor Fabrik altid skulde være fordelagtigere end en mindre Bedrift uden Hensyn til Virksomhedens forskjellige Art.

4. Naar der nu imidlertid ogsaa overfor den saaledes

begrændsede Sætning stundom henvises til det Faktum, at der jo almindelig indenfor samme Virksomhedsomraade bestaar en Række Foretagender af forskjelligt Omfang ved Siden af hinanden og at alle synes at trives, maaske endog lige godt, indeholder dette Faktum ikke noget Modbevis. Dels kan dette bero paa den forskjellige personlige Dygtighed, hvormed de ledes og hvormed Driftsherren forstaar at vælge og benytte sine Medarbejdere, og som kan veje op imod de objektive Fortrin eller Mangler, dels kan det skorte paa den Driftskapital, som nødvendig udkræves til de store Virksomheders behørige Drift, dels endelig kan der ved selve disses Anlæg eller deres succesive Udvidelse være begaaet Fejl, som hindrer dem i at gjøre en Overlegenhed gjældende. Og ikke mindst maa der tages Hensyn til, at Anlægets tekniske industrielle Fortrin kun er den ene Side af Bedriftens Væsen; der knytter sig altid hertil en kommerciel Side: Indkjøb af Raastoffer, Afsætning af færdige Produkter, Benyttelsen af Kredit m. v., og denne Side spiller netop en desto større Rolle, jo mere Bedriften voxer, og kræver desto større særlig Sagkundskab og Dygtighed. Mangler med Hensyn til denne Side af Virksomheden kunne da neutralisere de tekniske Fortrin, som Bedriftens Størrelse i og for sig giver den. Det er dette, som forklarer, at de mindre Bedrifters Konkurrence med de større af samme Art ingenlunde altid bliver saa haabløs, som den paa Forhaand skulde synes at maatte blive.

Men paa den anden Side maa det ogsaa fastholdes, at flere Bedrifters fortsatte Bestaaen ved Siden af hinanden ingenlunde er Bevis for, at de ere jævnbyrdige Konkurrenter og trives lige godt. Deres tilsyneladende jævnbyrdige Trivsel udelukker ikke, at der kan være en virkelig økonomisk Underlegenhed tilstede, som blot ikke viser sig for Udenforstaaende. Den Omstændighed, at den engang i en vis Virksomhed anbragte Kapital ikke

— eller dog ikke uden betydeligt Tab — atter kan drages ud af den, vil bevirke, at Forretningen fortsættes, saa længe den dog giver blot nogen Rente af Kapitalen. Og for saa vidt man særlig mener at kunne finde et Bevis for de forskjellige Anlægs Jævnbyrdighed trods den ulige Størrelse deri, at der vedblivende oprettes nye smaa Anlæg ved Siden af de større, da godtgjør den foran givne Fremstilling af Haandvævernes Kamp mod Maskinvæven det Utilstrækkelige i et saadant Bevis.

Naar det endnu som Støtte for den Paastand, at man ikke ubetinget kan tillægge de store Anlæg Fortrin for de smaa, anføres, at adskillige Virksomheder efter deres Beskaffenhed egne sig bedre for den lille Bedrift, og at dette saaledes bl. A. gjælder, hvor der kræves en særdeles omhyggelig Udførelse, en særlig, mere kunstnerisk Behandling af Stoffet eller en speciel Afpasning efter Forbrugernes individuelle Forhold og særlige Fordringer m. v., gjør der sig her en Misforstaaelse af Spørgsmaalet og en Skævhed i Opfattelsen deraf gjældende. Thi alt dette betyder jo kun, at der gives Virksomheder, som ikke i samme Grad som andre egner sig for Storbedrift, fordi de Arbejdets Hjælpemidler, som komme til fuld Udfoldelse i denne, her ikke eller kun i ringe Omfang kunne finde Anvendelse. Men ogsaa om disse Virksomheder gjælder det dog, at indenfor de snævrere Grændser, som deres Beskaffenhed drager for Arbejdsdeling og Maskinanvendelse, bliver det økonomisk mere fordelagtigt at drive dem i det Større end i det Mindre. Og selv hvor en egentlig Arbejdsdeling slet ikke lader sig anvende og Maskiner ikke existere, vil dog dels selve Ledelsen blive forholdsvis billigere for en Flcrhed af Arbejdere end for et Par enkelte, dels Besparelser kunne indvindes i Brugen af større Lokaler, i Indkjøb af Raastoffer, Anskaffelse af Redskaber, Fremoringelsernes Afsætning m. m. Ogsaa indenfor det egentlige Haandværks

Omraade gjælder det derfor, at det ordentligvis vil være økonomisk fordelagtigere at drive det i en større end i en mindre Bedrift, om end, som foran fremhævet, Forskjellen paa dette Omraade maa blive langt mere begrændset og Fortrinet hyppigt væsentlig skyldes den forskjellige personlige Dygtighed, som netop har givet sig Udslag i selve Bedriftens Størrelse. Derimod er det noget helt Andet, at enhver Bedrift saa vidt muligt bør søges afpasset dels efter den Kapital, som den Paagjældende raader over, dels efter hans personlige Dygtighed til at styre og lede, og at derfor den, der kun raader over mindre Evner i saa Henseende, vil gjøre rigtigt i at foretrække den Bedrift, som efter sin Beskaffenhed har ringere Forudsætninger for at kunne drives i det Store, for den, der helst maa drives i det Større for at give et fuldt tilfredsstillende Udbytte.

5. De sidst fremførte Betragtninger finde særlig Anvendelse paa Spørgsmaalet om. hvorvidt Sætningen om den større Bedrifts Fortrin ogsaa har Gyldighed for Agerbrugets Vedkommende. Thi netop paa dette Omraade har man kun altfor ofte i sine Undersøgelser været tilbøjelig til dels at anstille en rent faktisk Sammenligning imellem det økonomiske Resultat af Driften af Ejendomme af forskjellig Størrelse, dels at sammenligne en forskjelligartet Benyttelse af Jorden.

I sidstnævnte Henseende siger det sig strax selv, at man ikke tør sammenligne de tildels ved Klimaet bestemte helt forskjellige Kulturer, af hvilke nogle efter deres Beskaffenhed i langt mindre Grad end andre egne sig for større Jordbrug. Man kan naturligvis ikke sammenligne Kulturer som Vinavl eller Silkeavl med Kornavl og Kvægavl, selv hvor de forekomme indenfor samme Lands Grændser. Man kan end ikke altid sammenligne sidstnævnte Kulturer indbyrdes, selv hvor de drives jævnsides, idet man t. Ex. ikke kan sammenligne Udbyttet af

at dyrke Agerjord med Udbyttet af at anvende Enge til Græsgange. Men en Hovedvanskelighed opstaar netop derved, at der paa de fleste Ejendomme finder en Flerhed af Kulturer Sted og at det indbyrdes Forhold imellem deres Anvendelse tilmed hyppigt er forskjelligt. Men dernæst vil, selv om man holder sig til Betragtning af Ejendomme med væsentlig ensartet Kultur, det faktiske Resultat heraf kun altfor ofte være bestemt ved Momenter, som i og for sig Intet have med Bedriftens Størrelse at gjøre, dels Jordernes forskjellige Godhed, dels Ejerens personlige Dygtighed til at anvende Jorden og lede den hele Produktion paa rette Maade. Almindelige statistiske Sammenstillinger ville derfor næppe kunne føre til noget virkelig paalideligt Resultat. Men heller ikke en Sammenligning af enkelte Ejendomme af ensartet Beskaffenhed — med Jorder af samme Godhed og lige god Beliggenhed — samt med samme Kultur, men kun forskjellige i Omfang vil — bortset fra Vanskeligheden ved at finde saa ensartede Ejendomme — føre til sikkre Resultater, navnlig fordi ved alle saadanne faktiske Sammenligninger tillige Besidderens personlige Dygtighed saa vel som det større eller mindre Omfang, hvori han raader over Kapital, spiller ind med, — ikke at tale om, at der kun sjældnere foreligger saa paalidelige Regnskabsopgjørelser, at man tør bygge en Sammenligning derpaa. Men hertil kommer, at det først og fremmest gjælder om at faa Sammenligningen anstillet korrekt, og dette har meget hyppigt ikke været Tilfældet i de fremkomne Besvarelser.

Først maa det mærkes, at J o r d e j e n d o m m e og J o r d b r u g ikke her maa forvexles og sammenblandes. En Flerhed af Jordbrug — ofte endog et stort Antal — kan være samlede paa én Ejers Haand, der da enten bortforpagter eller bortfæster dem, hvilket Sidste jo, før Fæstevæsenets Afløsning begyndte, var det almindelige

Tilfælde her i Landet, hvor endnu henimod det 18de Aarhundredes Slutning $^4/_5$ af Bøndergaardene hørte til store samlede Godser og ejedes af disses Ejere, men dreves som selvstændige Jordbrug af Fæsterne. Nu (1901) ere af ca. 230,000 Jordejendomme kun 10,500 bortfæstede; men henved 21,000 ere derhos givne i Leje og Forpagtning, og ikke faa af disse ere fremdeles samlede paa en enkelt Ejers Haand. I et Land som Irland kommer denne Adskillelse imellem Ejendomme og Jordbrug endnu overordentlig stærkt frem. I Begyndelsen af 1870'ne godtgjorde en da anstillet Undersøgelse, at der i Irlands Landdistrikter, altsaa i et Land, omtrent dobbelt saa stort som Danmark, kun fandtes henved 20,000 Grundejere, hvoraf 4000 Personer ejede 80 % af Landet, medens 749 af disse Personer endog ejede omtr. Halvdelen af Landet. Selvfølgelig bortfæstede eller bortforpagtede disse deres Ejendom, udstykkede i mangfoldige større eller mindre Parceller, saa at det ikke var ualmindeligt, at en Godsejer kunde eje flere tusinde Jordbrug.[1]) Et er da Spørgsmaalet om, hvorvidt store eller smaa Ejendomme ere at foretrække, — et Spørgsmaal, som hænger sammen med Spørgsmaalet, om Selveje er at foretrække for Brugsret, og hvor de sociale Synspunkter ville spille stærkt ind med, hvilke Spørgsmaal efter deres Natur høre hjemme i den økonomiske Politik —, et Andet Spørgsmaalet om den økonomiske Betydning af det enkelte Jordbrugs Størrelse, som er det, der kun beskjæftiger os her.

Selv om det da ved en Sammenligning af flere ulige store Jordbrug fastholdes, at de maa frembyde en væsentlig ensartet Kultur samt at de alle maa være i Hænderne paa Mænd med den fornødne personlige Dygtighed

---

[1]) Jfr. Henrik Pedersen: Irske Landboforhold (i »Det ny Aarhundrede« 1905, II).

og Kapital til at drive dem, er man ikke altid klar over, hvilken Maalestok, der maa anlægges ved Bedømmelsen af Resultaterne. Stundom anstilles Sammenligningen imellem helt forskjellige Driftsmaader, mellem extensiv og intensiv Drift[1]), medens Spørgsmaalet naturligvis er, hvorvidt den større eller den mindre Bedrift indenfor samme Kultur og med samme Driftsmaade er mest lønnende og derfor maa stilles saaledes: Vil man ved den samme Kultur og samme Driftsmaade faa et bedre økonomisk Resultat ved at dyrke et større end et mindre Areal af den samme Jord? Men saaledes er Spørgsmaalet ingenlunde altid stillet, og det maa ogsaa erkjendes, at det kan være vanskeligt nok at skaffe et sikkert Svar herpaa ved faktiske Sammenligninger imellem forskjellige Ejeres Drift af forskjellige Jorder.

Derom synes da ogsaa Forfattere, der nøjere have prøvet de saaledes anstillede Undersøgelser over det faktiske Resultat af Landbruget henholdsvis paa større og mindre Ejendomme, at være enige, at man ikke ved disse har naaet at fastslaa noget bestemt Resultat.[2]) Heller ikke andre faktiske Begrundelser af de forskjellige Størrelsers Ligestillethed eller endog de mindres Fortrin for de større kan der tillægges nogen Betydning.

Naar det saaledes atter her — og navnlig her — gjøres gjældende, at de forskjellige Størrelser jo vedblivende bestaa ved Siden af hinanden og at følgelig den

---

[1]) Jfr. saaledes Kaysers Undersøgelse og Besvarelse af Spørgsmaalet (»Om Arbejdets Ordning« S. 126 ff.).

[2]) Jfr. Aschehoug l. c. II S. 520—21: »Hvorvidt de store Jordbrug i økonomisk Henseende ere de smaa og endog de middels overlegne, er et gammelt og endnu omtvistet Spørgsmaal . . . Det har, især før, mangen Gang været sagt, at Nettoafkastningen i Forhold til Jordvidden er større paa de større end paa de smaa Brug, medens paa den anden Side Bruttoafkastningen er større paa de smaa. Men hvorledes det i Virkeligheden forholder sig hermed, er omtvistet og vanskeligt at bringe paa det Rene.«

ene ikke kan forudsættes i og for sig at være bedre end den anden, beviser dette endnu mindre her end i Industrien. Netop Jordejendomme ere for en ret stor Del Familiejendomme, som gaa i Arv fra Slægt til Slægt og hvor den Arving, der overtager Gaarden, savner Betingelser for at slaa ind paa en anden Virksomhed og derfor er bunden til denne Bedrift, selv om den kun giver ham en lav Rente af hans Kapital eller et ringe Vederlag for hans personlige Arbejde. Og noget Lignende gjælder tildels om Kjøbere af mindre Ejendomme, at de ikke vide nogen bedre Maade at anbringe deres Kapital og deres personlige Virken paa. Meget hyppigt føres der tilmed saa lidet nøjagtigt Regnskab over Driftsresultaterne, at disses mindre gode Beskaffenhed ikke staar Ejerne selv klart.

Mere Vægt kunde der synes at tilkomme den Erfaring, som man i de sidste Tiaars for Landbruget vanskelige Tider mener at have gjort, at den egentlige Bondestand, Besidderne af de smaa Ejendomme, har havt langt lettere end de saa kaldte Proprietærer, Besidderne af de større Landejendomme, og tildels Godsejerne ved at komme ud over Vanskelighederne. Dette beror nu imidlertid for en stor Del derpaa, at det er faldet Bønderne langt lettere end Proprietærerne at indskrænke den tilvante Levefod og navnlig de Udgifter, der følge med en vis social Stilling eller i al Almindelighed ere Luxusudgifter. Hovedsagen er dog, at Vanskelighederne nærmest skyldtes Nedgangen i Kornpriserne, og at Kornpriserne kun spiller en ret underordnet Rolle ved de smaa Ejendomme, der netop kunne brødføde en Familie. Jo større en Del dennes eget Forbrug udgjorde af den hele Høst, desto mindre føltes Prisnedgangen. Endvidere maatte ogsaa den i samme Tidsrum stedfindende Stigning i Arbejdslønnen blive føleligere paa Ejendomme, der væsentlig dreves med lønnede Arbejds-

kræfter, end paa Gaarde, der væsentlig dyrkedes af Familiens egne Medlemmer, ligesom ogsaa disse hyppigt vare mindre betyngede af Prioritetsgjæld, der skulde forrentes med et uforandret Pengebeløb uanset Nedgangen i Pengeindtægten.[1]) Men alt dette vedrører kun Fordelingen af det ved Ejendommenes Drift indvundne Udbytte imellem de forskjellige Deltagere deri, men oplyser Intet om dette Udbyttes Forhold til de paa sammes Frembringelse anvendte Anstrængelser.

Man har endelig villet se et Bevis for de smaa Jordejendommes Fortrin for de større deri, at de betales med forholdsvis højere Priser, saaledes som følgende Tal for de i 1900—1904 stedfundne frie Salg af Landejendomme vise: den gjennemsnitlige Pris for 1 Td. Hartkorn var

for store Ejendomme paa over 12 Tdr. Hartkorn:	4,912	Kr.
- Gaarde paa 4—12 Tdr. H.	4,749	-
- — - 2—4 —	5,403	-
- — - 1—2 —	6,549	-
- — - 1/4—1 —	8,629	-

Men det er klart, at Bygningernes Værdi indgaar med et forholdsvis større Beløb i de meget smaa Ejendomme, og derhos bestemmes jo Gaardenes Pris ingenlunde udelukkende efter deres objektive Fortrin, men tillige eftersom Efterspørgselen er større eller mindre. Og Efterspørgselen vil som Regel være stærkere for de mindre Ejendomme, fordi saa mange Flere have tilstrækkelig Kapital til at kjøbe dem og derhos ofte ere henviste til at an-

[1]) Ved de i 1904 stedfundne frie Salg af Landejendomme udgjorde Behæftelsesbeløbet i Forhold til Salgssummen for

Gaarde med 1—2	Td. Hartk.:	43,4 %
— — 2—4	- —	48,4 -
— — 4—12	- —	53,5 -
— — over 12	- —	71,8 -

bringe deres Kapital netop paa denne Maade for at gjøre deres eget Arbejde frugtbringende.

Det tør derfor i al Almindelighed siges, at alle Forsøg paa at føre et statistisk eller paa enkelte faktiske Sammenligninger bygget Bevis for den ene eller den anden Klasses Fortrin næppe ville føre til noget tilfredsstillende Resultat.

6. Det kunde nu synes, som om selve dette negative Resultat dog maatte opfattes som et Vidnesbyrd om, at der paa Landbrugets Omraade ikke kan tillægges Bedriftens forskjellige Størrelse nogen økonomisk Betydning, da den større Bedrifts Overlegenhed i saa Fald jo dog sikkert maatte lægge sig klart for Dagen. Denne Slutning er dog næppe rigtig. De nævnte Undersøgelser godtgjøre nemlig kun, at Bedriftens Størrelse langtfra har den samme Betydning paa Landbrugets som paa Industriens Omraade, fordi Landbrugets ejendommelige Forhold og Vilkaar medføre, dels at Betingelserne for, at Storbedriftens Fortrin skulle kunne gjøre sig gjældende, her ofte savnes, dels at særlige Omstændigheder her ofte øve en modgaaende Virkning, som mere eller mindre forringe hine Fortrin, saa at Grændserne for Fordelen ved Storbedrift hurtigere naaes.

Holder man sig nemlig til, hvad Sagens Natur tilsiger, da maa det ogsaa for Landbruget gjælde, at Arbejdets Hjælpemidler lade sig bringe fuldere til Anvendelse paa et større end paa et mindre Areal, der behandles og dyrkes væsentligt paa samme Maade. Paa det egentlige Agerbrugs Omraade, hvor forbedrede Redskaber og Landbrugsmaskiner i nyere Tid have fundet Indgang, maa Landbruget have en vis Størrelse for overhovedet at kunne bruge navnlig disse sidste, og jo mindre de kunne udnyttes, desto stærkere tynger deres Anskaffelse og Betjening paa hver Tønde Land af det mindre Areal. Noget Lignende gjælder om Bygningerne, hvis Størrelse — og

navnlig Boligen — vanskeligt lader sig afpasse netop efter Arealet og som derfor ikke blive meget mindre — i hvert Fald ikke i tilsvarende Grad mindre bekostelige — for en Gaard paa 40 end for en paa 60 Td. Land. Heller ikke Hestekraften kan nøje afpasses efter Arealet; et Par Heste, som behøves til den mindre Gaard, kan ogsaa strække til for en større. Og endvidere gjælder det ogsaa her, at den personlige Tjeneste, der skal ydes, i adskillige Tilfælde lige saa godt kan betjene en større som en mindre Bedrift. Paa Kvægavlens Omraade kan saaledes den samme Røgter eller Hyrde lige saa godt passe et noget større som et noget mindre Antal Kreaturer. At Mejeriet for at give et tilfredsstillende Resultat maa have en vis, ikke for lille, Størrelse, godtgjøres noksom ved Oprettelsen af de talrige Fælles- og Andelsmejerier i nyere Tid og det store Opsving, som Mejeridriften derved har faaet; — og at disse paa den anden Side ogsaa viser Muligheden af gjennem Forening at tilegne sig den større Bedrifts Fortrin, modsiger ikke, at disse i Virkeligheden existere. At derfor paa Ejendomme, hvor disse tre Kulturer i Forening udgjøre den egentlige Hovedbedrift, et større Areal af lige god Jord i alt Fald indenfor visse Grændser frembyder økonomiske Fortrin for et mindre, lader sig vanskeligt bestride. I Praxis viser det sig da ogsaa her, at den Landbruger, der ikke som Ejer er bunden til en vis Ejendom, men tager en Ejendom i fri Forpagtning, under iøvrigt lige Forhold foretrækker den større Gaard for den mindre, og at det netop er hans Maal, sukcessive at kunne gaa til Forpagtning af stedse større Ejendomme som de mest indbringende. For hans personlige Vedkommende gjælder det nemlig ligeledes, at hans Kræfter først fuldt udnyttes ved saa stor en Ejendom, som han overhovedet kan overkomme.

Naar der alligevel paa Landbrugets Omraade kun i

ringe Grad og kun under særlige Forhold er Tale om, at den større Bedrift fortrænger og afløser den mindre eller endog blot paafører den en stærkt tyngende Konkurrence[1]), har dette sin Grund i, at Landbrugets ejendommelige Vilkaar paa flere Maader sætter langt snævrere Grændser for Anvendelsen af det her hævdede Grundprincip, end Tilfældet er i Industrien, og tildels ligefrem i Praxis opstiller Hindringer derfor. En Hovedgrund til det nævnte Fænomen maa saaledes først søges deri, at Landbrugsmaskinerne overhovedet langtfra forhøje Arbejdets Produktivitet i lignende Omfang som industrielle Maskiner. Det er foran (S. 370—72) paavist, at flere Landbrugsmaskiner i Virkeligheden ikke medføre nogen Besparelse i Omkostninger, fordi de kræve Hesteforspand og stundom endog mere personlig Arbejdskraft, saa at deres Betydning nærmest maa søges paa andre Punkter, navnlig at de gjøre det lettere at faa det paagjældende Arbejde udført netop i rette Tid og derhos vinde Tid til Udførelsen af andre Arbejder, som ellers tildels forsømmes. Men ogsaa af en anden Grund spille de langtfra den samme Rolle for Landbruget, som Maskinerne for Fabrikdriften. Medens i denne enhver Maskine kan holdes gaaende Dag efter Dag Aaret rundt, kan enhver Landbrugsmaskine kun benyttes til Arbejder, der udføres i en bestemt, kortere Del af Aaret. Hovedsagen er dog, at de kun kunne anvendes til de forberedende og efterfølgende Arbejder, medens selve det egentligt producerende Arbejde udføres af Naturens egne Kræfter. De store Fremskridt i Landbrugets Produktivitet i det sidste Par Menneskealdre skyldes derfor kun for en ringere Del Anvendelsen af Maskiner, men derimod fortrinsvis Erhvervelsen af et

---

[1]) Jfr. nærmere herom M. Sering: Die Agrarfrage und der Socialismus (Schmoller's Jahrbuch für Gesetzgebung etc. 23ter Jahrg., 1899), særlig Afsnit II, S. 290—330.

større Kjendskab til Naturens Kræfter og Betingelserne for, at de ret skulle udfolde sig. Det er de dels ved videnskabelige Studier, særlig af Agrikulturkemien, dels ved praktiske Experimenter vundne Erfaringer, der have ført til en bedre Behandling af Jorden, Anvendelsen af Mergling og Kunstgjødning, omhyggeligere Valg af Saasæd og af Tillægsdyr, bedre Røgt og Pleje af disse samt Krydsningsavl m. v. Og alle de saaledes vundne Erfaringer have staaet lige saa fuldt til det lille som det store Landbrugs Tjeneste.

Medens saaledes baade Maskiner og Arbejdsdeling spille en langt mindre Rolle i Landbruget end i Industrien og følgelig langtfra give den større Bedrift samme økonomiske Overlegenhed over den mindre, kommer end videre i Betragtning, at den store Bedrift her ikke som i Industrien vilkaarligt kan koncentreres paa et enkelt bestemt Sted, men at Opgaven her er at underkaste Ejendommen i dens Helhed samme Bearbejdelse og udstrække denne til alle Arealets enkelte Dele. Herved fremkomme for den meget store Bedrift Ulemper og Vanskeligheder, som tildels veje op imod eller dog formindske de anførte Fortrin ved den. Arealets Udstrækning og den dermed forbundne længere Transport af baade Redskaber, Arbejdskræfter og det færdige Produkt volde et Tidstab, som ikke tør undervurderes, og medføre ogsaa i andre Retninger økonomiske Ulemper (t. Ex. Høstens Udstrækning over et længere Tidsrum og Umuligheden af at benytte netop det gunstige Vejr), naar disse ikke søges overvundne ved Anvendelse af forøget Arbejdskraft. Derfor ser man nu i Amerika de meget store Ejendomme inddelte i en Flerhed af selvstændige Bedrifter, hver med de fornødne Bygninger og en saadan Udstrækning, at de fuldt kunne udnytte den større Bedrifts Fordele, uden at de med et meget udstrakt

Areal forbundne Vanskeligheder gjøre sig for stærkt gjældende.[1])

I nyere Tid har man ganske vist i Nybyggerlande, hvor der er Jord nok og en tidligere Tids Fordeling af denne ikke sætter bestemte Grændser for det enkelte Landbrugs Udstrækning, set Ejendomme fremkomme af en hidtil ukjendt Størrelse, der netop søge fuldt ud at udnytte Storbedriftens Fortrin. I Nordamerikas og Kanadas Slettelande gives der saaledes Jordbrug paa 150 à 200 □ km. (3 à 4 danske □ Mil), de saa kaldte Bonanza-Farms, der helt og holdent anvendes til Hvededyrkning med Dampplouge og andre Maskiner. I Ny Syd-Wales skal der endog forefindes en saadan Ejendom paa 1200 □ km. Størrelse (ikke meget mindre end Lolland), med en Besætning af 10,000 Stk. Hornkvæg og 100,000 Faar. Disse Ejendommes Fremkomst har da netop sin Grund i Erkjendelsen af Storbedriftens Fortrin ogsaa paa Landbrugets Omraade. Men det bliver dog her et Spørgsmaal, om en saadan Kjæmpeejendom ikke skyder over Maalet, navnlig fordi den i Virkeligheden gaar langt ud over en enkelt Mands Rækkeevne, men ogsaa fordi den er anlagt med en ensidig Anvendelse af de for industriel Virksomhed anerkjendte Principer uden tilstrækkelig Hensyntagen til Landbrugets ejendommelige Forhold. Navnlig maa det siges, at selv om en saadan Stordrift under de givne Forhold maatte være fordelagtig, lader den sig i saadan Skikkelse næppe fortsætte ret længe, fordi den forudsætter en extensiv Driftsmaade og en helt ensidig Kultur, som Jorden i Almindelighed ikke taaler i lang Tid. Og i samme Grad, som Jordens Beskaffenhed kræver en mere intensiv Behandling med regelmæssig

[1]) Jfr. G. Fischer l. c. S. 59, hvor der anføres et Exempel paa, at en Ejendom paa ca. 7000 acres drives delt i 22 Bedrifter, hver paa ca. 320 acres (ca. 225 Td. Land).

Gjødningstilførsel o. Lign. samt Optagelse af flere Kulturer, blive Grændserne for det enkelte Landbrugs Størrelse snævrere.

Dette har allerede vist sig at være Tilfældet i de østlige Stater. Gustav Fischer, der selv i 1901 har berejst Amerika for at undersøge Landbrugsforholdene, siger (l. c. S. 57): »Først viser sig den Kjendsgjerning, at i de tidligst opdyrkede Øststater blive de større Bedrifter udstykkede. Grunden hertil ligger fornemmelig deri, at Jordbunden ved den mangeaarige Drift, hvorunder der ikke blev sørget for Erstatning af de den unddragne Næringsstoffer, er bleven saaledes udtømt, at den ikke mere kan bære Korn uden kunstig Gjødning og omhyggelig Kultur. D. v. s., at den gamle extensive Dyrkningsmaade ikke mere er mulig; men den mere intensive Dyrkning kræver en saa betydeligt større Anvendelse af Arbejde, at Storbedriften ikke mere kan faa Udbytte deraf.« Ved den meget extensive Drift opnaaes nemlig selv under gunstige Forhold kun et Udbytte af 15—16 bushels pr. acre ($5^1/_2$ à 6 Tdr. pr. Td. Land) eller et Bruttoudbytte af 90—95 Kr. pr. hectare (50 à 53 Kr. pr. Td. Ld.), og Driftsomkostningerne maa saaledes indskrænkes til et Minimum, naar der skal tilvejebringes et Nettoudbytte. Nordamerikas høje Arbejdsløn gjør det derfor næsten umuligt ved saadan Dyrkning at anvende lønnet Arbejdskraft i større Omfang. Naar da den extensive Drift efterhaanden maa gaa over til en mere intensiv, blive de meget store Arealer uoverkommelige. Den officielle Landbrugsstatistik konstaterer da ogsaa, at Landbrugenes gjennemsnitlige Størrelse er aftagen fra 203 acres i 1850 til 137 acres i 1890 og at det »ved en omhyggelig statistisk Undersøgelse er fastslaaet, at Landbrugene af Middelstørrelse i nyere Tid er voxet stærkere i Antal end baade de større og de mindre Landbrug.« Det synes nemlig, som den udstrakte Benyttelse af Ma-

skiner i det amerikanske Landbrug, der gjør det muligt for en Familie ved egne Kræfter at dyrke en Ejendom paa ca. 150 Tdr. Ld., gjør et Landbrug af denne Størrelse mere fordelagtig for Ejeren end paa den ene Side de mindre Ejendomme, hvor Maskiner ikke kunne finde Anvendelse i samme Omfang eller ikke komme til fuld Udnyttelse, paa den anden Side de større Ejendomme, hvor der vel kan anvendes et større Antal Maskiner af forskjellig Art, men uden væsentlig større Udnyttelse af hver enkelt, og hvor derhos Udbyttet maa deles med lønnede Arbejdere.

Som foran berørt er det urigtigt at se et Vidnesbyrd om et mindre godt Udbytte af Driften deri, at nogle Deltageres — Arbejdernes eller Prioritetshavernes — Andel i dette voxer paa Ejerens Bekostning. Derimod har det Betydning for selve Driftens Udbytte, om den udelukkende er i Hænderne paa Producenter, der ere direkte interesserede i Aarsresultatet, eller delvis udføres af fast lønnede Arbejdere, hvem dettes Størrelse ikke interesserer. Derfor maa ved Besvarelsen af det her omhandlede Spørgsmaal Ejendomme af denne forskjellige Art ikke sammenlignes. Hertil kommer endnu, at Landbruget ogsaa omfatter Kulturer, der ikke egne sig til at drives i det Store, og at den lille Ejendom derfor i disse kan finde et Virksomhedsomraade, hvor den er jævnbyrdig med den større. Og for saa vidt disse smaa Kulturer ogsaa indgaa som Bestanddel i den store Ejendoms Drift, staar denne i saa Henseende uden særlige Fortrin, — tildels endog mindre heldigt. Thi her spiller det nys anførte Moment en betydelig Rolle, — om der behøves lønnet Arbejdskraft til en Ejendoms Drift eller om Ejeren selv med sin Families Hjælp kan besørge hele Arbejdet. Derfor kan en ganske lille Ejendom, der drives af Familien selv, ofte give nok saa gode Resultater, som en noget større, der kræver Anvendelse af

lønnede Arbejdere. Hvor derimod dette Moment ikke kommer frem, idet Talen kun er om Ejendomme af en saadan Størrelse, at Anvendelsen af lønnede Arbejdere maa betragtes som given, vil den Sætning, at den større Bedrift er økonomisk fordelagtigere end den mindre, indenfor en vis Grændse gjælde ogsaa paa de smaa Kulturers Omraade. Selv for Gartnerier gjælder det saaledes, saasnart de kræve lønnet Arbejdskraft, at jo større Omfang en Mand formaar at give sin Virksomhed, desto mere lønnende bliver den, og at ogsaa han derfor sætter sig til Maal at kunne give sin Virksomhed et stadigt større Omfang ved Ejendommens Udvidelse, efterhaanden som hans Midler strække til og Lejlighed dertil gives. Et Par af vore mest bekjendte Gartnerier omfatte saaledes nu efter gjentagne Udvidelser henholdsvis ca. 70 og ca. 130 Tdr. Ld.

7. Selv om det saaledes fastholdes, at den større Drift ogsaa paa Landbrugets Omraade indenfor visse Grændser i sig selv frembyder økonomiske Fordele for den mindre, ere disse dog altsaa ikke større, end at det er let forklarligt, at Besiddelsesforholdene ikke i nogen synderlig Grad præges heraf i Lande, hvor Jordens Deling i bestemte Ejendomme alt ligger langt tilbage. Thi en given Ejendoms Udvidelse er her ingenlunde saaledes afhængig af Ejerens vilkaarlige Beslutning som i Industrien. Den kan kun udvides ved Tilkjøb af tilstødende Jorder og er altsaa betinget af, at disses Ejere ere villige til at sælge. Ganske vist kan det siges, at, dersom Jorden ved at drives som Bestanddel af en større Ejendom bliver mere værd end som selvstændig Ejendom, kan der bydes en Pris for den, som nok gjør Ejeren villig til at sælge. Men — ganske bortset fra den naturlige Forkjærlighed, som en Ejer har for en Ejendom, som han har dyrket i lang Tid og maaske arvet fra Forfædrene, og som kan gjøre ham mindre villig til at

skilles ved den eller formindske dens Tilliggende — maa der hertil svares, at Fordelene ved Stordrift meget vel kunne existere uden at være tilstrækkelig store til at overvinde Ulyst til at sælge, navnlig fordi der ogsaa ofte med saadanne Tilkjøb af tilstødende Ejendomme vil være forbunden Tilintetgjørelse af bestaaende Værdier ved Nedbrydning eller nødvendig Omdannelse af Bygninger for at bringe dem til at passe til den nye Ejendoms Krav m. v. Og hertil kommer endnu, at den positive Lovgivning ved sine Bestemmelser om Udstykning og Sammenlægning af Jord kan gjøre denne sidste endnu mere besværlig og bekostelig, ja, endog lægge særlige Hindringer i Vejen derfor.

Naar man da paa Grundlag af de fremførte Betragtninger undersøger de foreliggende statistiske Oplysninger om Landejendommenes Størrelse her i Landet til forskjellige Tidspunkter, bekræfte disse først og fremmest den her fremsatte Paavisning af Vanskeligheden ved i et længst opdyrket Land at omdanne Størrelsesforholdene efter de økonomiske Krav. Men de vise endvidere, at de disse modvirkende Forhold have en saadan Styrke, at Bevægelsen endog kan gaa i modsat Retning af den, som hine Krav efter det foran Udviklede skulde synes at maatte medføre. Herved maa det dog ikke overses, at Bevægelsen ingenlunde har været fri, men tværtimod stærkt bunden ved positive Lovgivningsbestemmelser. Disse have i det Hele gjort en Sammenlægning, altsaa en Udvidelse af de bestaaende Ejendomme, betydeligt vanskeligere end en Deling og Udstykning af disse. Den skete Tilvæxt af de største Ejendomme har sin særlige Grund deri, at Lovgivningen netop for disse Ejendommes Vedkommende har grebet direkte ind ved Bestemmelserne i Lovene af 19. Febr. 1861 og 9. Marts 1872, der for at fremme Salg af Fæstegods tillod ved dettes Salg — under nærmere Betingelser — at fratage $^1/_9$ og deraf oprette

nye, frie Ejendomme. Bevægelsen fra 1850 til 1895 fremgaar af følgende Oversigt (exclus. Bornholm):

	1850		1873		1895	
		Td. H.		Td. H.		Td: H.
Gd. m. o. 12 Td. H.	1,715 m. c.	51,000	1,856 m.	52,200	2,031 m.	56,800
— 8—12 —	4,562 —	42,300	3,797 -	35,600	3,663 -	34,300
— 4— 8 —	28,635 —	164,700	25,491 -	145,400	23,638 -	134,800
— 1— 4 —	33,647 —	78,100	42,673 -	72,800	4,597 -	98,100
	68,559 —	336,100	73,817 -	326,000	73,889 -	324,000
Huse m. u. 1 Td. H.	81,146 —	27,900	134,162 -	38.100	159,147 -	40,400

Hovedindtrykket, som denne Oversigt bibringer, er det, at Forholdene for de egentlige Landejendomme (Gaardenes) Vedkommende have holdt sig mærkeligt uforandrede. I de 22 Aar fra 1873 til 1895 er Gaardenes baade Antal og Hartkorn forblevet omtrent utorandret; kun indenfor de enkelte Klasser findes der mindre Forskydninger. Det tør dog ikke herved overses, at Forholdene i deres Helhed langtfra ere saa uforandrede, som den uforandrede Hartkornsmængde angiver. Thi i dette Tidsrum er det opdyrkede Areal betydelig forøget og Jordens Dyrkning bleven langt mere intensiv. I Virkeligheden have samtlige Gaarde mere eller mindre taget Del i denne Bevægelse og for saa vidt hver især arbejdet sig fremad mod en større Drift. Heri have Gaardene da faaet Erstatning for den Afgang i Areal, som de have havt. Thi i samtlige 45 Aar have de maattet afgive Hartkorn til Husene, hvorved disses Hartkorn er voxet med næsten 50 %; samtidig er Antallet paa det Nærmeste fordoblet. Det er dog nok saa meget sociale som økonomiske Hensyn, der have bevirket dette Resultat, hvori forøvrigt ogsaa Arvedelinger ganske naturligt have deres Andel. Sammenholdes dette med, hvad foran er anført om selve Landbrugsbefolkningens ret uforandrede Mængde, bestaar Forandringen nærmest deri, at Tyendeholdet er formindsket og Antallet af selvstændige Ar-

bejderfamilier med eget Hus voxet stærkt — en Bevægelse; som socialt set i hvert Fald maa betragtes som ganske heldig. Under alle Omstændigheder kan der ikke tales om, at Stordrift har gjort Stillingen vanskeligere for den mindre Bedrift — end sige truer dennes Bestaaen — eller endog, at den har gjort det vanskeligere for Arbejderne at komme i selvstændig Stilling.[1])

8. Et væsentlig andet Billede frembyder sig, naar man nærmere betragter den industrielle Befolknings Udvikling i samme Tidsrum. Her fremtræder en væsentlig Forskjel imellem de økonomiske Resultater og de sociale.

Medens den større industrielle Bedrift økonomisk er at foretrække for den mindre, frembyder den fra et socialt Synspunkt ikke ringe Svagheder og Betænkeligheder. Naar den nyere Tid indenfor Industriens Omraade fremtræder dels som en Ufredens Tid, karakteriseret ved idelige og tildels forbittrede Kampe imellem Industriens forskjellige, netop til enig Samvirken henviste, Elementer, dels som Skaberen af et besiddelsesløst Arbejderproletariat, levende under lidet heldige økonomiske Vilkaar, uden Udsigt til at kunne naa ud over disse, hænger dette i ikke ringe Grad sammen med den Fremtrængen af Storbedriften til ledende og herskende Bedriftsform, der hyppigt er bleven betegnet som en »in-

---

[1]) Den tydske Landbrugsstatistik udviser noget lignende Resultater. Efter dem kom der af det samlede Landbrugsareal paa

				1882	1895
Ejendomme	med	over 100	hect.	24,48 %	24,08 %
—	-	20—100	-	31,09 -	30,85 -
—	-	5— 20	-	28,74 -	29,90 -
—	-	2— 5	-	10,01 -	10,11 -
—	-	under 2	-	5,78 -	5,56 -

Antallet af Jordbrug var dog i den mindste Klasse steget fra 3,06 til 3,23 Millioner.

dustriel Revolution« — som foran berørt næppe ganske med Rette, for saa vidt som det i Virkeligheden var Resultatet af en længere Tids Udvikling.

Som tidligere anført (I S. 217—24) var Haandværket, — den lille Industri i egentlig Forstand, som oprindelig var organiseret paa partriarkalsk Vis efter Familiens Mønster med Mesteren som Værkstedets Ejer og Arbejdets Leder, understøttet af et som oftest meget begrændset Antal Svende og Lærlinge, der i Almindelighed vare Bestanddele af Mesterens Husstand, — igjennem hele Middelalderen og endog langt ned i den nyere Tid den herskende Bedriftsform, i Vesteuropas Industrilande indtil ind i det 17de, i de østlige Lande endog til ind i det 19de Aarh. Det stillestaaende Præg, som denne Bedriftsform naturligt fik ved de simple Redskaber, der ikke i Tidens Løb undergik synderlig Forandring, og den derved bestemte, lidet udviklede Teknik, der tillod en rutinemæssig, blot paa Tradition og Erfaring bygget Uddannelse uden egentlig Forstaaelse af Virksomhedens Natur, for saa vidt denne beroede paa Naturkræfters Virken (Brygning og Brændevinsbrænding, Farvning og Sæbesyderi m. m.), fastsloges yderligere ved den givne og stærkt begrændsede Kundekreds, til hvilken Mesteren ofte stod i personligt Bekjendtskabsforhold, hvorved Virksomhedens kommercielle Element reduceredes til et Minimum. Laugsordninger, der ofte stod som legale Hindringer for Forandringer og Fremskridt, støbte Virksomheden i endnu stivere Former, og de fleste Haandværk dreves derfor uden væsentlige Forandringer Aarhundreder igjennem.

Da Opkomsten af store Markeder i Forbindelse med Skibsfartens Udvikling og Tilvejebringelsen af Kanaler og bedre Landeveje udvidede Kundekredsen, skabte den større Efterspørgsel efter industrielle Frembringelser den saa kaldte Hjemmeindustri (jfr. foran II S. 13 ff.). Denne opkom, navnlig i Tydskland og Frankrig, oprindelig i

saadanne mere afsondrede, og dog forholdsvis tæt befolkede Egne, særlig Bjergegne, hvor Husfliden, navnlig Spinden og Væven, Kniplen, Træskæren o. Lign., trivedes, men Beboerne havde vanskeligt ved at blive af med deres Frembringelser. Paa saadanne Steder traadte da naturligt en driftig, merkantilt anlagt og uddannet, Mand til som Opkjøber af Husflidsvarerne, hvilke han dels som vandrende Bissekræmmer bragte rundt til spredt og enligt boende Forbrugere, dels i større Mængder bragte til de Markeder, som en eller flere Gange aarlig holdtes i de fleste lidt større Byer. Snart indskrænkede disse Opkjøbere sig ikke til Husflidsarbejder, men kjøbte ogsaa Haandværksmestrenes ikke efter Bestilling udførte Overskudsarbejde, og efterhaanden bestilte de selv saadant Arbejde udført og forsynede Mestrene med Raastof, som skulde forarbejdes. Oprindelig var denne Opkjøberens Mellemkomst en økonomisk Velgjerning for de paagjældende Producenter. »To sociale Klasser, huslige Producenter og merkantile Mellemmænd, vare henviste til hinanden: paa den ene Side Smaamestere, Bønder, Kvinder og Børn, som hidtil i stort Omfang uden Beskjæftigelse, i hvert Fald uden synderlig Kapital, uden synderlig Arbejdsdeling, med begrændset Synskreds vare glade ved at kunne tjene Noget ved huslig, tilvant Teknik og iøvrigt forblive i deres vante Livsforhold, — paa den anden driftige Bissekræmmere, spekulerende Fragtmænd, kloge og mere velstaaende Haandværksmestre, som opkjøbte deres Kollegers Frembringelser, men hovedsagelig dog lokale Kræmmere og Kjøbmænd fra de større Byer, kort sagt lutter intelligente og vovende Folk, som ved Hjælp af nogen Kapital, men fornemmelig ved deres Markedskundskab, deres Betalingsevne, deres Kredit og deres Forbindelser skaffede Afsætning; det var Personligheder, som man i det 17de Aarh. fejrede som Samfundets nyttigste Medlemmer, der gav Tusinder Næring. De gjøre

de store Gevinster, stige i Vejret, blive rige; de kaldes »Verleger«, fordi de kunne give Forskud (»Verlag«) . . . I Centralpunkterne sidde de store Forskudsforretninger med deres Kontorer og Varelagre; de have allerede tildels Hjælpeværksteder for at kunne lade Varerne gjøre færdige, appretere, farve osv., ofte Filialer paa andre Steder, ja i andre Lande. De bestille eller kjøbe ikke Varerne hos Producenterne, men hos de mindre Opkjøbere. De have ofte rejsende Commis'er, ofte Modtagelses- og Afleveringssteder i de omliggende Landsbyer; hyppigt besørge Faktorer, der er afhængige af dem, eller selvstændige Mellemmestre Formidlingen imellem dem og Hjemmearbejderne. Disse Mellemled ere meget hyppigt haarde, aagrende Personer, som udbytte Hjemmearbejderne, beregne Raastoffet dyrt for dem og trække saa meget som muligt af fra deres Fortjeneste eller Løn. Forretningen er overvejende merkantil, beror oprindelig udelukkende paa Vare-Indkjøb og -Salg, knytter altsaa ikke i sig selv noget nærmere Baand imellem Kontrahenterne, altsaa heller ikke nogen Forpligtelse til vedvarende Beskjæftigelse eller regelmæssigt Opkjøb af Hjemmearbejdernes Frembringelser. Hvor saadanne Personer tjene som Mellemled, kjender den store Opkjøber aldeles ikke de Snese eller Hundreder af Hjemmearbejdere, som han beskjæftiger.«[1])

Medens saaledes Hjemmeindustrien teknisk ikke synderligt forandrede de bestaaende Produktionsforhold, undtagen for saa vidt der udenfor de egentlige Værksteder opkom et ret betydeligt Antal Arbejdere, der producerede i egne Hjem, medførte derimod denne Industris overvejende merkantile Karaktér en ikke uvæsentlig Forandring i den hele Produktions økonomiske Principer. Laugsordningen, hvis Basis var det ensidige Hensyn til

[1]) Schmoller, Grundriss der allg. Volkswirtschaftslehre, I S. 425.

Producenternes Interesser, havde som Følge heraf til praktisk Princip havt Monopolhandelens Princip: en begrændset Afsætning til Priser, der skaffede samtlige Producenter, Svendene saa vel som Mesteren, et passende Underhold og efter den Tids Forhold tilfredsstillende Livsvilkaar, fremfor den mere usikkre Udsigt til at skaffe sig en større Afsætning ved at sænke Prisen. Disse Principer passede ikke for det større, nationale Marked, der netop skulde vindes ved billige Priser gjennem de Handlendes indbyrdes Kamp om Markedet i fri Konkurrence. Laugsordningen blev derfor lidt efter lidt umærkeligt skudt til Side paa de nye »Manufakturers« Omraade, selv hvor disse beskjæftigede egentlige Haandværksmestre. Teknisk set forandredes disses Stilling som Bedriftens Leder i egne Værksteder ikke, men økonomisk set vare de ikke længere egentlige Driftsherrer, men arbejdede paa Bestilling efter Accord, med forud bestemt Betaling for det udførte Arbejde, medens den samlede Storbedrifts virkelige Leder var den Forretningsmand, der tog hele Virksomheden i sin Haand uden selv at være i Besiddelse af Haandværksmesterens tekniske Uddannelse og routinemæssige Færdighed. Han blev reelt, om ikke formelt, den egentlige Arbejdsgiver overfor en stor Mængde tilsyneladende selvstændige Producenter, der faktisk overfor ham ikke vare stort mere end lønnede Arbejdere.

Da den paa disse Omraader mere og mere gjennemførte Arbejdsdeling banede Vejen for de Opfindelser, der satte Maskinerne til at udføre den besværligste Del af Arbejdet, antog Storbedriften som Fabrikindustri en mere i Øjne faldende særlig Karaktér. Idet Bedriften nu ogsaa teknisk set forandredes og Værkstedet veg Pladsen for den stadigt voxende Fabrikbygning, hvor de teknisk Ledende og Styrende kun fremtraadte som de øverste og bedst lønnede Arbejdere, men uden Haandværks-

mesterens selvstændige Præg og selvstændige Driftsinteresser, traadte Kapitalist-Fabrikanten i dennes Sted som Bedriftens ikke blot reelle, men ogsaa nominelle Herre, og hermed var da den alt i lang Tid forberedte og lidt efter lidt umærkeligt gjennemførte Forandring af Bedriftsformen en fuldendt Kjendsgjerning. Forskjellen imellem Haandværksarbejde og Fabrikarbejde fremtraadte nu som en bestemt social Forskjel.

Haandværksmesteren arbejdede i Reglen selv sammen med sine Svende, deres Arbejde og Virksomhed var temmelig ensartet, deres Levevis og Dannelse ligesaa. Hyppigt dannede de én Husstand, i det mindste erholdt Svendene gjerne Kosten hos Mesteren og holdt Maaltid sammen med denne. Den hele Dag, medens de arbejde sammen i Værkstedet, opholdt de sig ikke blot i samme Lokale, men idet Arbejdet gjerne tilstedede Samtaler, levede de virkelig sammen med hinanden. De vare — uanset det Respektforhold, der maatte bestaa imellem Mester og Svende — i alt Væsentligt hinandens Ligemænd, og den stadige og nøje personlige Berøring kunde ikke blive uden Virkning ogsaa paa den gjensidige Hengivenhed imellem dem, der gav Arbejderen Interesse for Mesteren og hans Bedrift og bandt dem til hinanden ogsaa udenfor Arbejdstiden, idet deres Adspredelser og Forlystelser hyppigt forefaldt i Fællesskab, ofte i Mesterens Hjem. Gjorde der sig end — maaske oftere, end man nu er tilbøjelig til at tro — en Modsætning gjældende imellem deres Særinteresser, forfægtede af deres særlige Organisationer, omfattede dog Lauget dem alle som en Helhed, og det var i det Hele langt fra, at de betragtede hinanden som Modstandere eller følte sig adskilte ved en uoverstigelig, paa en Uretfærdighed bygget Skranke — tværtimod! Det betragtedes som ganske naturligt og i sin Orden, at En — og det den Ældre eller Dygtigere — var den Foresatte, Mesteren; naar de Andre

kun ventede og arbejdede med Flid og Dygtighed, saa kom ogsaa nok deres Tid, forudsat at de i Tide havde lagt saa meget til Side, at de kunde aabne en egen Bedrift.[1]) Herved fik ogsaa de en naturlig Opfordring til at spare, som bidrog sit til at bevare Overensstemmelse i Karaktér og Tilbøjeligheder.

Alt dette forandrede sig, efterhaanden som Bedrifterne blev større og mere omfattende, blev til »Manufakturer«, »Entepriser«, Fabriker, »Etablissementer«. En tilsvarende Forskjel har udviklet sig mellem Arbejdsherrens og Arbejderens Virksomhed; hin beskjæftiger sig ikke længer med den egentlige Haandgjerning; hans Virksomhed kommer nu mere til at bestaa i Tilsyn og Bestyrelse og hele den kommercielle Del af Virksomheden, som nu spiller en ganske anden Rolle end i den lille Bedrift. Hertil kræves særegne Forkundskaber — navnlig ved de større Foretagender, de egentlige Fabriker — og en højere Grad af Dannelse; herved fremkommer andre Uligheder i Smag og Tilbøjeligheder; det gamle Samliv mellem Mester og Svende finder her ikke Sted,

---

[1]) Jfr. W. Sombart l. c. I S. 120: »Stets aber erscheinen, wo das Wesen des Handwerks noch rein erhalten ist, Lehrlings- und Gessellentum nur als Vorstufen zur Meisterschaft. Das, möchte ich sagen, ist fast das wichtigste Merkmal echt handwerksmässiger Organisation«. Svenden var, efter Sombarts Opfattelse, egentlig nærmest at opfatte som en udlært Lærling, der kun midlertidigt indtraadte som Medhjælper hos en Mester, indtil han saa Lejlighed til selv at etablere sig. Derfor var Svendetallet i det 14de og 15de Aarh. normalt kun halvt saa stort som Mestrenes Tal, saaledes t. Ex. i Frankfurt a. M. Men hvor man af forskjellige Grunde havde Brug for et større Antal Medhjælpere, »da wusste man sich in der Weise zu helfen, dass man materiell wie ideell den Unterschied zwischen Meister und Gesellen fast völlig auslöschte und den Meister als einen Primus inter pares ansah. Das war der Grundgedanke beispielsweise der Baugewerke, namentlich der Steinmetze im Mittelalter, bei denen der Meister zwar als Organisator und Leiter unentbehrlich war, die Gesellen ihm aber in Lohn sowie Achtung und Ansehen fast völlig gleichstanden.«

selve Fabriklivet er et andet end Værkstedslivet, Samtale og Sang tilsteder Arbejdets Beskaffenhed som oftest ikke, saa lidt som Maskinernes Larmen og den nervøse Iver for at kunne levere det mest mulige. Selve Arbejdet har ikke den samme Interesse, det er ofte mere ensformigt og mekanisk; det er hyppigt kun enkelte Fragmenter, Enhver forfærdiger, og det i store Masser, men ikke noget Helt, ikke nogen enkelt Gjenstand, der kræver længere Tids Arbejde, kræver en omhyggelig, smagfuld Udførelse, som giver særlig Interesse for Arbejdet. Fabrikarbejderen har sin egen Husstand, sin egen Levevis. Der danner sig en stedse bestemtere Modsætning mellem Arbejdsherrer og Arbejdere. De Sidste have nu som Regel ikke længer noget Haab om at gaa over i hines Klasse med Tiden, allerede fordi Antallet af Arbejdere er saa mange Gange større end Antallet af Driftsherrer. Men dertil kommer, at der som oftest til Driftsherrens Stilling kræves en ganske anden Udvikling og Dannelse, end den, han er i Stand til at erhverve sig; til den kræves nu langt mere Kapital, end han selv med sin yderste Flid kan gjøre sig Haab om at forskaffe sig. Der er derfor heller ikke længere Tale om at lægge til Side og spare med samme Haab og samme Udsigt som tidligere.

Denne Forskjel imellem Arbejderklassens og Arbejdsgivernes Stilling og Livsvilkaar afføder imidlertid ikke blot et fremmed Forhold imellem dem, den skaber let et bestemt Modsætnings-, ja et ligefrem fjendtligt Forhold. De store Foretagender ere udsatte for store Svingninger, snart høstes en meget betydelig Fordel, snart lides meget store Tab. Arbejderen, hvis fuldstændige Mangel paa Kapital gjør det nødvendigt, at hans ringe Indtægter ere mere stadige, kan ikke taale nogen Forringelse af disse, naar Forretningen gaar daarligt, og kan følgelig heller ikke erholde nogen til Arbejdsherrens Ge-

vinst svarende Forhøjelse, naar en bedre Tid indtræffer; at Driftsherren, der har maattet bære hele Tabet, nu først maa afholde dette af det større Overskud, inden der bliver nogen virkelig Gevinst for ham, og at han i gunstige Tider maa anvende en Del af Overskuddet til at udbedre og istandsætte saavelsom til virkelig at forbedre og udvide de ved det stadige Slid forringede Maskiner og Bygninger osv., det ser og fatter han ikke: Det kan derfor ikke undre, om han kun ser et stort Misforhold imellem hins tilsyneladende let vundne Gevinst og hans egen uforandrede Indtægt, og om han tror sin Løn afhængig ene af Driftsherrens Vilkaarlighed istedetfor af saadanne bestemte Love, som det lige saa lidt staar i Driftsherrens som i Arbejdernes Magt at forandre, og tror, at Driftsherren forholder ham hans lovlige Andel i Udbyttet. Mistillid og Fjendskab udvikler sig da kun altfor let imellem dem, medens de enkelte Arbejdere, som alle føle sig i samme Stilling lige over for Arbejdsherren, den fælles Modstander, og som ikke blot ved ensartet Levemaade, men ogsaa ved den formentlige fælles Forurettelse, føle sig som Kammerater, slutte sig nærmere sammen — først i det Mindre, det Enkelte, siden i stedse større og større Kredse. Dette fremmes i høj Grad ved de oprindelig for England ejendommelige, nu i alle industrielle Lande saa vel kjendte og kun altfor hyppige »strikes«, der efterhaanden fra Arbejdsgivernes Side besvaredes med »lock-outs«.

Det vil til Belysning af den herved skabte Uro i Arbejdsforholdene være tilstrækkeligt at anføre, at der her i Landet i Femaaret 1900—1904 under i det Hele rolige og ret normale Forhold fandt ikke mindre end 350 Arbejdsstandsninger (strikes og lock-outs) Sted — altsaa i aarligt Gjennemsnit 70 (i det foregaaende Treaar var Antallet endog 356 eller i aarligt Gjennemsnit 119) —, hvoraf mindst 30 (om 105 Arbejdsstandsninger foreligger i

saa Henseende ingen Oplysning) varede mere end et Fjerdingaar. De 282 af disse Arbejdsstandsninger (for de øvrige foreligger ikke Oplysning) omfattede 1,444 Arbejdsgivere og ca. 14,700 Arbejdere (i Treaaret 1897—99, endog henholdsvis 7,312 og ca. 15,800), og i 229 Standsninger, for hvilke Oplysning foreligger, var Antallet af tabte Arbejdsdage ca. 505,000, altsaa i aarligt Gjennemsnit 101,000. I Treaaret 1897—99, i hvilket den store lock-out i Jernarbejderfaget fandt Sted, steg Antallet af tabte Arbejdsdage endog til over 3 Millioner.[1])

Den stadige Uro, som saaledes i nyere Tid karakteriserer Arbejdsforholdene, de idelige Kampe imellem Arbejdere og Arbejdsgivere, der begge i en fast Organisation staa omtrent som krigsførende Magter overfor hinanden, har i Forbindelse med den ogsaa i rolige Tider for et større eller mindre Antal Arbejdere jævnligt indtrædende Arbejdsløshed gjort »Arbejderspørgsmaalet« til det 19de Aarhundredes »sociale Spørgsmaal«, som det 20de har taget uløst i Arv. Skjøndt det næppe er ganske rigtigt, naar dette Spørgsmaal ret almindeligt opfattes som fremkommet ved og knyttet til Storbedriften, — baade strikes og lock-outs forekomme ogsaa, og i ikke helt ringe Omfang, i de egentlige Haandværksfag og kjendtes allerede før Fabriklivets Tid —, maa det dog erkjendes, at det er Storbedriften, der har gjort dette Spørgsmaal til et saa alvorligt Samfundsspørgsmaal. Men det vilde være en Fejl at betragte Arbejderspørgsmaalet som kun gjældende Fabrikarbejderne. Ganske vist spille strikes den største Rolle netop paa dette Omraade, fordi Modsætningen imellem Arbejdsgiver og Arbejdere her føles mere direkte, og det daglige Sam-

[1]) I Storbritannien bragte under iøvrigt rolige Arbejdsforhold i Maj 1906 et Par Arbejdsstandsninger Antallet af strikende Arbejdere op over 48,000 med et Tab af 330,000 Arbejdsdage i en Maaned.

liv i Fabriken knytter Fabrikarbejderne nærmere sammen og giver lettere Lejlighed til Aftaler imellem dem, ligesom enhver Misstemning og Misfornøjelse let vinder i Styrke ved den fælles Drøftelse af Aarsagen dertil. Men i Virkeligheden findes det største Tryk paa Arbejderne og den største Nød ikke blandt Fabrikarbejderne, men blandt Hjemmeindustriens Arbejdere.

Allerede den Omstændighed, at den egentlige Arbejdsgiver her saa ofte staar uden nogensomhelst personlig Forbindelse med Hjemmeindustriens Arbejdere og at de ikke udgjøre en saadan sammenhørende Skare som en Fabriks Arbejdere, vil ofte gjøre deres Stilling mindre gunstig end disses. Men dertil kommer, at de i langt højere Grad end disse ere udsatte for Virkningerne af ugunstige Konjunkturer. Medens Fabrikanten (jfr. I S. 486—87) af Hensyn til sit kostbare Materiel, der skal forrentes, nødsages til at holde Virksomheden gaaende selv under ugunstige Konjunkturer og helst i det sædvanlige Omfang samt til at arbejde i Haab om en fremtidig større Afsætning, vil Hjemmeindustriens Chef, da han saa godt som ingen fast Kapital har, være langt mere tilbøjelig til og langt lettere kunne afpasse Virksomheden efter de skiftende Konjunkturer, og en inhuman Arbejdsgiver vil under ugunstige Afsætningsforhold mindre betænke sig paa at indskrænke sine Opkjøb eller Ordrer blot af Hensyn til de Arbejdere, som derved blive brødløse eller dog lide Nød.

Det vilde være en Misforstaaelse at tro, at Fabrikerne have bragt Hjemmeindustrien til at forsvinde. Paa nogle Omraader har dette ganske vist været Tilfældet, saaledes som Kampen imellem Haandvæven og Maskinvæven viser. Men i de Virksomheder, hvor der ikke haves Brug for Maskiner, frembyder Hjemmeindustrien ikke ubetydelige Fordele for Arbejdsgiveren, der sparer den store Kapitalanvendelse til Fabrikbygninger og tildels til Red-

skaber, da Hjemmearbejderne hyppigt selv ere Ejere af disse. Hjemmeindustrien spiller derfor i flere Lande endnu en ret betydelig Rolle, navnlig hvor der i Bjergegne findes en tæt Befolkning eller hvor der er et Landproletariat, som kun delvis finder sit Udkomme ved Landbrugssysler. Jo mere et Land kulturelt staar tilbage, des større Rolle vil saadan Hjemmeindustri spille. Medens i Schweiz 19 % af den industrielle Arbejderklasse angives at tilhøre denne Industri, siges det i Østrig at være Tilfældet med 31 %, og i Rusland tæller den endog flere Gange saa mange Arbejdere som Fabrikerne.[1])

Men Hjemmeindustrien hører dog ingenlunde blot hjemme i de kulturelt lavere staaende Egne. Netop den nyere Udvikling synes at ville føre den frem igjen paa forskjellige Omraader, og særlig er den benyttet i ny opstaaede Forretningsgrene, for hvilke Maskinerne ikke have egnet sig eller hvor de dog ikke have fundet almindelig Indgang, og som heller ikke have den haandværksmæssige Tradition, saaledes navnlig i den omfattende »Konfektionsindustri«, Vadskerier, tildels Skotøjsindustrien o. fl. Især i de store Byer, hvor der findes en Mængde billig Arbejdskraft, dels Kvinder, som have vanskeligt ved at faa Beskjæftigelse, dels et indvandret Proletariat som Irlænderne i London, Italienerne i New York, findes der nutildags et stort Antal »Magaziner«, »Etablissementer«, »Exportforretninger« o. lign., som beskjæftige denne Mængde. Det er særlig i disse Virksomheder, at det berygtede »sweating system« er kommen til Anvendelse — en Udpinen af de værgeløse Arbejdere og Arbejdersker med mange Timers Arbejde i usle, ophedede og usunde Lokaler eller Hjem til en Løn, som kun gav Sulteføde. Baade i London og i Berlin har der

[1]) Schmoller l. c. S. 428.

rejst sig en særlig Bevægelse til Bedste for disse elendigt stillede Arbejdere og er Lovgivningens Indskriden bleven forlangt, uden at man dog har fundet Midler til virkelig at sikkre dem bedre Kaar uden samtidigt at gjøre en Del af dem helt brødløse.[1])

Men selv om det efterhaanden maatte lykkes at bedre saa vel disse som andre uheldigt stillede Arbejderes økonomiske Kaar, og selv om det maa indrømmes, at en meget stor Del af Arbejderklassen allerede har opnaaet ret tilfredsstillende Livsvilkaar og økonomisk ere fuldt saa godt stillede som mangfoldige selvstændige Haandværksmestre, Smaahandlende og andre Middelstandsfolk, staar dog vedblivende Arbejderspørgsmaalet som et betydningsfuldt socialt Spørgsmaal. Det er et stedse og stærkt voxende Antal Arbejdere, som ved den nyere Tids Organisation af Arbejdsforholdene ere henviste til hele deres Liv igjennem at indtage en lønnet Arbejders Stilling og tildels til hyppigt at skifte Arbejdssted og Arbejdsherre. Den naturlige Følge heraf bliver, at de savne en virkelig Interesse for den Virksomhed, hvortil de i Øjeblikket ere knyttede og hvis Trivsel dog i saa høj Grad beror paa den Interesse og Samvittighedsfuldhed, hvormed de udføre deres Arbejde. Disse Forhold har da naturligt fremkaldt det Spørgsmaal, om der ikke kunde skabes Arbejdsordninger, der i alt Fald væsentligt formindskede disse Mangler og Ulemper ved den nu almindeligt bestaaende Ordning, og som navnlig kunde forbinde den store Bedrifts økonomiske Fordele med den lille Bedrifts sociale Fortrin. En Undersøgelse og Prøvelse af disse forskjel-

[1]) 1888 nedsatte det engelske Overhus en Kommission til Undersøgelse af »the sweating system« i London; dens i 1889 fremkomne »First Report« fyldte mere end 1000 Foliosider. De sørgelige Tilstande belyses fuldt ud deri, men Kommissionen fandt egentlig intet andet Middel at anbefale, end at lægge ogsaa Hjemmeindustrien ind under Fabrikinspektionen. Jfr. Nationaløkon. Tidsskr. f. 1889 S. 351 f.

lige sociale Spørgsmaal og de dertil knyttede Projekter hører imidlertid nærmest hjemme i Økonomiens Politik, og kan ikke finde sin Plads her.[1])

9. Men ved Siden af de her nævnte Spørgsmaal om Arbejderstandens Stilling overfor Storindustriens fortsatte Fremadskriden melder sig endvidere Spørgsmaalet om, hvorledes denne Tendents til at koncentrere de industrielle — saa vel som kommercielle o. a. — Bedrifter har virket og vil virke ind paa de mindre Bedrifters og deres Indehaveres Stilling og Vilkaar. Dette Spørgsmaal om Middelstandens Fortrængen ved den store Bedrift har i nyere Tid beskjæftiget adskillige Nationaløkonomer,[2]) og det vil derfor være rigtigt her lidt nærmere at gjøre Rede for det Omfang, som Storbedriften efterhaanden faktisk har faaet, og dens Forhold til den lille Bedrift,

---

[1]) I et følgende Kap. vil dog et af dem som knyttende sig til Produktionsforholdene, Arbejdernes egen Overtagelse af Driftsherrestillingen gjennem Produktionsforeninger, blive nærmere omhandlet.

[2]) Jfr. Ad. Jensen: Middelstanden og Tallene. (Nationaløk. Tidsskr. 1898 S. 573—614). Der gjøres her med Føje opmærksom paa, at man maa erindre, at »Middelstanden« i statistiske Undersøgelser fremtræder i to forskjellige Betydninger, idet Ordet i Skattestatistiken betegner Folk af meget forskjellige Samfundsklasser, men med samme økonomiske Stilling ɔ: Indkomst, medens Undersøgelsen her tager bestemt Sigte paa den sociale Lagdeling og fortrinsvis ser paa Stillingens Selvstændighed. Imidlertid kan denne ikke udelukkende bedømmes efter det rent formelle Moment, at Vedkommende har en egen Bedrift, hvad der egentlig kun betyder det Negative, at han ikke er Lønarbejder. »Lønarbejderen regnes ikke til »Middelstanden«, han være saa Ingenieur, Kontorist eller simpel Daglejer. Men Skoflikkeren i Kjælderen, hvis hele Driftskapital er en Kasse forslidt Værktøj, og som ikke har saa meget som en Læredreng til sin Hjælp — han hører i Kraft af sin Selvstændighed til Middelstanden sammen med Fabrikanten . . . Enken, der har et Brødudsalg paa Hjørnet, er formelt lige saa selvstændig som Grossereren; begge tælle vi med under den næringsdrivende Middelstand.« Det kan derfor meget vel tænkes, at en Nedgang i den »selvstændige« Middelstands Tal netop er enstydig med en Del af de derhen hørende Personers Overgang til en bedre økonomisk Stilling, der kun ikke udgjør en egen Bedrift. Jfr. senere hen.

saa meget mere, som der ofte gjør sig temmelig urigtige Anskuelser gjældende herom.

Det er saaledes en ret almindelig Antagelse, at den store Bedrift har en afgjort Tendents til at knuse og fortrænge den lille og at dennes Tid derfor i Virkeligheden er omme. De statistiske Undersøgelser, som i den nyeste Tid ere anstillede over Forholdet imellem den store og den lille Bedrift, godtgjøre imidlertid, at dette i hvert Fald er en Overdrivelse og tildels beror paa en skæv Opfattelse af den faktisk stedfundne Udvikling, men at der dog, om ikke numerisk, saa i andre Henseender, kan spores en Nedgangstendents for den lille Industri.

Først maa det bemærkes, at de smaa Bedrifter fremdeles i Antal mange Gange overgaa de store. For Danmarks Vedkommende har saaledes de i 1897 og 1906 foretagne Haandværks- og Industritællinger[1]) vist, at der i førstnævnte Aar fandtes af industrielle

			i Procent af det hele Antal
Forretninger	uden Arbejdere	42,559	55,1 %
—	med 1—5 Arbejdere	29,251	37,9 -
	tils. smaa Bedrifter	71,810	93,0 %
—	med 6—20 Arb. (Middelstore Bedr.)	4,219	5,4 -
—	med 21—100 Arb. 1062 } store Bedr.	1,227	1,6 -
—	med over 100 Arb. 165 }		
		77,256 =	100 %

De egentlige Storbedrifter udgjorde altsaa kun lidt over 1½ % af samtlige Landets industrielle Forretninger, og selv om man dertil føjer de middelstore Bedrifter, bliver det dog i Alt kun 7 % imod 93 % smaa Bedrifter. Fra 1897 til 1906 er Antallet af industrielle Virksomheder

[1]) Se Statist. Meddelelser 4de R. 2det Bd. H. 5 (1898) og 23de Bd. H. 3. (1907).

tiltaget med henved 8000 (til 85,188[1]). Men pro-Centvis var Fordelingen paa det Allernærmeste den samme — henholdsvis 55,8 — 37,7 — 5,8 og 1,7. Til yderligere Karakterisering af Forholdet kan tilføjes, at i 1897 kun ca. 3,850 Forretninger eller 5 % vare forsynede med anden mekanisk Bevægkraft end Vind og Vand. 1906 er Antallet af saadanne steget forholdsvis meget betydeligt, nemlig med 61 % til 6,251; men dette er dog endnu kun 7,8 % af samtlige Forretninger.

Man vil nu maaske mene, at de her anførte Tal for saa vidt betyde mindre, som Danmark ikke er noget særligt Industriland og at navnlig den egentlige Storindustri her er af forholdsvis ny Dato. Det vil da have sin store Interesse at se, at Forholdene stille sig nøjagtigt paa samme Maade i et Industriland som Tydskland. Da der her to Gange, i 1882 og 1895, har fundet en tilsvarende Industritælling Sted, har man ogsaa her et Udtryk for Udviklingens Gang i det mellemliggende Tidsrum. Opgjørelsen frembyder den lille Forskjel fra vor, at Driftslederen her er regnet med i Antallet af beskjæftigede Personer og altsaa maa udskilles for sig, samt at middelstore Bedrifter her regnes til 6—50 Pers., store til over 50. Antallet af Bedrifter var da

	1882		1895	
Smaabedrifter uden Medarb.	c. 1,497,000	= 65,9 %	c. 1,308,800	= 61,0 %
do. med 2—5 Pers.	- 679,000	= 29,9 -	- 680,700	= 31,7 -
	c. 2,176,000	= 95,8 -	c. 1,989,500	= 92,7 %
Middelstore Bedr. (6—50 Pers.)	- 85,000	= 3,8 -	- 139,500	= 6,5 -
Store Bedrifter (over 50 Pers.)	- 9,500	= 0,4 -	- 17,900	= 0,8 -
	c. 2,270,500	= 100	c. 2,146,900	= 100

[1]) Der er i de to foretagne Tællinger nogle mindre Uoverensstemmelser, for hvilke der i det sidst udkomne Hefte er gjort omhyggelig Rede, men gjennemgaaende af ringe Betydning. Den vigtigste synes at være den, at der i 1897 er regnet med et større Antal Bierhverv end i 1906. Antallet af Hovederhverv var i 1897: 62,308 — i 1906: 74,390, alt-

Det vil ses, at Tallene for 1895 procentvis svare overordentlig nær til de danske Tal for 1897. Ogsaa Anvendelsen af mekanisk Bevægkraft er omtrent den samme: kun 6 % af Tydsklands industrielle Forretninger vare forsynede dermed. Dette Forhold er dog formentlig i det sidste Tiaar forandret endel, da den elektriske Bevægkraft har fundet betydelig Indgang i Industrien. Men derhos vil det ses, at det kun er de saakaldte »Alleinbetriebe«, hvis Antal er noget formindsket, hvorimod de egentlige Smaabedrifter (2—5 Personer) ere omtrent uforandrede i Antal, hvortil kan føjes, at Bedrifter med 6—10 Personer ere tiltagne med ca. 28,000.

Dette vil naturligvis ikke sige, at der ingen Fortrængen af smaa Bedrifter ved større Bedrifter har fundet Sted, men derimod dels, at der er mange og betydelige Omraader, hvor noget Saadant saa godt som ikke har fundet Sted, dels at Arbejdsdelingen, Opfindelserne og selve Storbedrifterne have skabt et ikke ringe Antal helt nye, tildels de ældre Virksomheder supplerende Erhverv, der for en stor Del tilfalde den lille Industri. Den langt større Specialisering af den industrielle Virksomhed og de ikke faa helt nye Erhverv, som enhver ny Folketælling opviser i Sammenligning med den nærmest foregaaende, vidner tilstrækkeligt herom. Det vil her være tilstrækkeligt at anføre, at den nye elektrotekniske Industri i 1895 i Tydskland havde fremkaldt ca. 14,500 nye Smaabedrifter med ca. 18,500 Medhjælpere og Tyende, — samt at minde om de mange Smaabedrifter, som Cyclefabrikationen har fremkaldt ved Siden af de store Cyclefabriker.

10. For saa vidt det nu maaske paa den anden Side

---

saa en Tilvæxt af godt 12,000 eller ca. 19 %. Det tør vel imidlertid antages, at den samtidige Nedgang i Bierhvervene med ca. 4000 netop betyder disses Overgang til at blive selvstændige Erhverv.

vil blive gjort gjældende, at de smaa Bedrifters Tal dog i det Væsentlige er stillestaaende, idet Tilvæxten i de 13 Aar kun har været 1,8 %, hvorimod de større Bedrifters Antal (middelstore og store tils.) er voxet med ca. 67 %, (fra ca. 94,000 til ca. 157,000), de egentlige Storbedrifters Antal endog med 90 %, altsaa næsten en Fordobling i 13 Aar, maa det siges, at en saadan Sammenstilling næppe er ganske berettiget og i hvert Fald ikke betyder stort, fordi man i det ene Tilfælde regner med Millioner af Forretninger, der selvfølgelig i Løbet af 13 Aar ikke kunne modtage nogen procentvis stor Forøgelse, i det andet kun med Tusinder, hvor hvert nyt Tusinde vejer stærkt til. Snarere maa det fremhæves, at der ikke engang er tilkommet 1000 nye egentlige Storbedrifter om Aaret, hvoraf tilmed et ikke ringe Antal forud bestod som middelstore Bedrifter, der have voxet sig større og ere komne op over Grændsen. Thi dette er et Vidnesbyrd om, at Oprettelsen af en virkelig Storbedrift kræver saa mange Betingelser, at den kun vanskeligt kommer i Stand og tildels har endnu vanskeligere ved at hævde sin Bestaaen i lang Tid. Ikke blot kræver Anlæget af en saadan Storbedrift en saa stor Kapital, at Enkeltmand sjældent raader derover og at derfor den Paagjældende tillige maa kunne gjøre Regning paa Kreditens Hjælp i stor Udstrækning; men de personlige Egenskaber, den overlegne Dygtighed og de paa én Gang baade i teknisk, kommerciel og administrativ Henseende fremragende Evner, som Ledelsen af en saadan Bedrift kræver, ere i Virkeligheden saa sjældne, at kun forholdsvis Faa — og særlig blandt de allerede forholdsvis Faa, der ere i Besiddelse af en meget stor Kapital — ere i Stand til at grundlægge og opretholde en saadan Bedrift.[1]) Derfor

---

[1]) »Enhver, som har at gjøre med store Forretninger i hvilkensomhelst Branche af Industri eller Handel, erkjender det Faktum, at Intet er

ser man kun sjældnere en virkelig Storbedrift grundlagt som saadan; langt hyppigere udvikler den sig gradvis af en mindre Bedrift, hvis Leder viser sig i Besiddelse af de ovennævnte personlige Egenskaber og derved erhverver sig almindelig Tillid og udstrakt Kredit.

Det var da heller ikke just Kapitalister og Mænd med stor Formue, som i sin Tid blev den nye Storindustris Grundlæggere. »De nye Stor-Driftsherrer vare for en Del ogsaa større Grundejere og Haandværkere eller Værkmestre, men hovedsagelig var det »Faktorer«, Hjemmeindustriens Chefer og Kjøbmænd; i Landbruget var det de større Forpagtere og de med Kjøbmandsaand og moderne teknisk Uddannelse udrustede større Godsejere. Alle, hvem det lykkedes at komme frem som Stor-Driftsherrer, maatte være i Besiddelse af særlige spekulative og organisatoriske Aands- og Karakter-Egenskaber og vandre deres Vej med stor Energi, tildels ogsaa Hensynsløshed« (Schmoller).

Det maa ogsaa tages i Betragtning, at den egentlige Grundlæggen af en fra først af stort anlagt Fabrik medfører en betydelig Risiko, som de meget formuende Mænd kun undtagelsesvis ønske at løbe. Thi Fabrikdriften er i langt højere Grad end Hjemmeindustrien bunden til en bestemt Produktionsform og Frembringelser af en bestemt Type og kan langt vanskeligere ændres efter skiftende Krav. Den store Kapital er fastlagt i Bygninger og Maskiner og maa netop af Hensyn til skiftende Krav og Fremkomsten af forbedrede Maskiner være beregnet paa at amortiseres i forholdsvis kort Tid. Virksomheden er

---

saa sjældent som det Fremragende (exellence). Hvad enten det gjælder Fabrikdrift eller Transportindustri eller Handelsvirksomhed eller Undervisning eller Jurisprudents — Faktum er det samme. Første-Klasses-Mænd ere overordentlig sjældne, og man betaler deres Hjælp billigt, hvor højt man saa betaler derfor.« Jenks, The Trust problem. S. 38.

mere eller mindre anstrængende og opslidende, og Grundlæggeren tør meget ofte ikke gjøre Regning paa, at hans Sønner eller Arvinger ville have de fornødne personlige Egenskaber til at fortsætte dem saaledes, at dens Værdi opretholdes. Derfor, og paa Grund af de stedse voxende Kapitalkrav, som en opadgaaende Fabrikdrift stiller til stadige Udvidelser, nyt Materiel osv., ses saa mange Bedrifter, der ere bragte op til at være Storbedrifter, at gaa over til den mere upersonlige Driftsherre: et Aktieselskab[1]), ligesom det oftest er et saadant, der grundlægger nye, begyndende Storfabriker eller overtager alt bestaaende Bedrifter af Middelstørrelse for at gjøre dem til egentlige Storbedrifter.

Til de her berørte Vanskeligheder ved Oprettelsen og Opretholdelsen af en Storbedrift kommer endnu det Hovedmoment, der sikkert vil forhindre en altfor stærk Omsiggriben af denne Bedriftsform, at der findes en ikke ringe Mængde Virksomheder, som enten paa Grund af deres Beskaffenhed eller af de Forhold, hvorunder de drives, ikke eller dog kun i ringe Grad egne sig for Drift i det Store. Den virkelige Storbedrift egner sig jo nærmest for Masseindustri, en stor Produktion af de samme ensartede Varer, en stadig Gjentagen af visse givne Typer; dens Frembringelser ere bestemte til at kunne afsættes overalt, uafhængigt af det lokale Marked. Hvor Virksomheden derimod maa bevare sin Afhængighed af dette, vil dens Omfang nødvendig blive bestemt herved, og den maa derfor, selv om den mere eller mindre kan benytte mekanisk Bevægkraft eller endog egentlige Arbejdsmaskiner for i alt Fald en Del af Arbejdet, bevares som mindre Bedrift. Selv om Betegnelsen »Haandværk« herved bliver mindre adæquat,

---

[1]) Jfr. om de store private Bankierfirmaers Forsvinden og deres Afløsning af Aktiebanker Scharling, Bankpolitik, 2den Udg. S. 89—90.

bevarer Driften derfor i saa Fald fremdeles den Karaktér, som almindelig angives ved dette Navn, og forbliver en lille Bedrift. Og det lokale Marked vil altid lægge Beslag paa et betydeligt Antal Virksomheder, som ere henviste til dette Marked og hvis Omfang maa bestemmes derefter. Dette gjælder i første Linie de mindre Byer og Landdistrikterne[1]), der altid ville have nødvendig Brug for endel egentlige Haandværkere, Smede, Bødkere, Hjulmagere, Sadelmagere o. m. a., hvis Virksomhed, om end ikke strængt nødvendig, dog ønskes repræsenteret der paa Stedet og maa forblive begrændset ved det lokale Marked. Men selv hvor Forholdene ere noget større og det kunde synes, som om en enkelt stor eller dog større Bedrift kunde besørge det Arbejde, som nu udføres af et større eller mindre Antal Haandværkere, ville disse dog vedblivende bestaa i uforandret Mængde, fordi der ogsaa selv i en stor By stilles Krav om at have den paagjældende Virksomhed i Nærheden og sættes Pris paa den mere personlige Berøring med Udøveren. Og adskillig Haandværksvirksomhed er i Ordets egentlige Forstand stedbunden, saasom alle de forskjellige Haandværk, der knytte sig til Bygningsindustrien, saa vel som de, der udføre Reparationsarbejde. Endelig vil Haandværket vedblivende beholde enkelte Omraader, hvor der til dets Udførelse kræves personlig Smag eller kunstnerisk Dygtighed saaledes som i Møbelsnedkeriet, Kunstsmederi og tildels Bogbinderi.

11. De derhen hørende Forhold og hele den Indflydelse, som den nyere industrielle Udvikling har øvet paa det tidligere Haandværks Stilling og Vilkaar, ere særlig for Tydsklands Vedkommende blevne

[1]) Af de ca. 52,600 industrielle Virksomheder, som 1906 fandtes i Danmarks Landdistrikter, havde de 2/3 (65 %) ingen Medarbejdere, næsten 1/3 (32,3 %) fra 1—5 Arb., knap 3 % mere end 5 Arbejdere.

belyste ved en af »Verein für Socialpolitik« foretagen omfattende Undersøgelse (Schriften des Vereins Bd. 62—71, Lpz. 1894—97). Paa dette Grundlag har K. Bücher[1]) givet en indgaaende interessant Fremstilling af de forskjellige Maader, hvorpaa Haandværket dels er bleven ganske fortrængt af Fabrikproduktion, hvad der dog kun forholdsvis sjældnere har været Tilfældet (særlig nævnes Væveriet, Uhrfabrikationen, Bøssemageriet, Hattemageriet og enkelte mindre Haandværk som Knapmageri, Kammageri m. fl.), dels har lidt væsentlige Skaar i sin Virksomhed ved den fabrikmæssige Produktion.[2]) Det er navnlig dette sidste Forhold, som har medført, at Haandværket, selv om dets Omfang har kunnet hævde sig i alt Fald nogenlunde uforandret, dog i dobbelt Retning, baade økonomisk og socialt, har faaet mindre gunstige Kaar og Udsigter end tidligere.

I første Henseende fremhæves, at Fabrikdriften i ikke faa Tilfælde, selv hvor der ikke har været Tale om at fortrænge og tilintetgjøre et tidligere Haandværk, dog ofte har begrændset dets Omfang og taget endel — stundom den mest indbringende — Del af Virksomheden fra det, den Del, som kan udføres maskinmæssigt. I mange Tilfælde søger Haandværket nu ogsaa at bevare denne Del for sig ved selv at anskaffe baade Arbejdsmaskiner og mekanisk Bevægkraft for den paagjældende Del af Virksomheden. Men kun altfor ofte overses det, at det ikke

[1]) »Der Niedergang des Handwerks« i »Die Entstehung der Volkwirtschaft«, 3die Udg. S. 215—48.

[2]) Exempelvis kan nævnes Skomagerforretningernes Fortrængen ved Skotøjsfabrikerne. For Danmark karakteriseres denne Bevægelse ved følgende Tal: fra 1897 til 1900 er Antallet af Skotøjsfabriker voxet fra 27 til 118, deres Arbejdertal fra 1,198 til 2,825, medens samtidigt Antallet af Skomagerforretninger (og Naadlerier) er gaaet ned fra 6,726 til 6,309 og deres Arbejdertal fra 5,404 3,025. Samtidigt er Træsko- og Tøffelmageriernes Antal aftaget fra 3,588 til 2,684 — altsaa med 1/4 — med en omtrent tilsvarende Nedgang i Persontallet.

gjælder blot om at forskaffe Haandværket teknisk set den samme mekaniske Hjælp som den store Bedrift, men fuldt saa meget om at denne Hjælp økonomisk gjør Arbejdet i samme Grad billigere. Og i saa Henseende kan en lille Maskine ikke maale sig med en større. Driften af en 4 H. Kr. Motor koster pr. H. Kr. kun omtr. det Halve af 1/8 H. Kr. Dersom nu Forholdene ordnede sig saaledes, at kun et Mindretal af Mestre indenfor det paagjældende Fag anskaffede saadanne Maskiner og udførte denne Del af Arbejdet ogsaa for de mindre Mestre, vilde det kunne blive til Fordel for dem alle. Men ikke sjældent ville saa mange stræbe at gjøre sig Virksomheden mere indbringende ved saadan Maskinanskaffelse, at der bliver for lidt at gjøre for hver især og denne Del af Forretningen ikke bliver tilstrækkelig til at betale og amortisere Maskinen og dens Drift. Og hvor virkelig nogle faa af de større eller driftigere Mestre faa denne Maskindrift i deres Haand, udvikle de den snart til en Storindustri og gaa dermed ud af det egentlige Haandværksfag, som saaledes kun beholder de mindre Mestre tilbage. Stundom er det imidlertid ikke blot et enkelt Led i Arbejdsvirksomheden, som gaar over til Maskindrift, men en selvstændig Del af Produktionen, Tilvirkning af enkelte bestemte Varer, som unddrages Haandværket og gaar over til Storindustri, saaledes som Tilfældet t. Ex. har været med Mejeriredskaber og andre Blikvarer, hvis Tilvirkning er gaaet over til en særlig fabrikmæssig Blikvareindustri og unddraget Blikkenslagerne, som dermed have mistet en ret indbringende Del af deres Forretning. Noget Lignende vilde paa Bageriets Omraade være sket ved Oprettelsen af de i de sidste Aar oprettede særlige Rugbrødsfabriker, dersom ikke Bagermestrene selv gjennem Association havde taget disses Oprettelse i deres Haand. Fra Bygningssnedkerne har den fabrikmæssige Tilvirkning taget Forfærdigelsen af

Døre og Vinduesrammer m. m., fra Grovsmedene have særlige Fabriker taget Tilvirkningen af Hestesko o. s. fr.

Støttet til disse og lignende ogsaa her i Danmark gjorte Erfaringer saa vel som til en særlig statistisk Undersøgelse af Haandværkernes Indtægter i en Række Provindsbyer i Løbet af tyve Aar har J. K. Lindberg i en Afhandling om Haandværkets Fremtid[1]) ment at kunne fastslaa, at Haandværkets økonomiske Vilkaar er i Tilbagegang, idet Antallet af Haandværkere med middelstore Indtægter (fra 2 til 4000 Kr.) efterhaanden aftager og ikke erstattes ved ny Tilgang. Nogle faa gaa ganske vist op over denne Indtægt, men kun fordi de gaa over til mere at blive Fabrikanter og Grosserere end Haandværkere, medens Andres Indtægter som Følge af de nys antydede Forandringer gaa nedad og de ny tilkommende ikke naa op i denne Klasse. Aarsagen hertil søger han paa et andet Punkt: den formindskede Virksomhed, som levnes adskillige Haandværksmestre, nødsager dem til at indskrænke deres Svendehold, og de saaledes erhvervsløse Svende, der vanskeligt kunne finde Anbringelse hos andre Mestre, bestemme sig da til selv at nedsætte sig som Mestre, selv om Udsigterne kun ere ringe. Og da der ofte ikke er Plads for dem i Byerne, nødsages flere af dem til at nedsætte sig paa Landet, hvor den Enkeltes Virksomhed som Følge af Forholdene er mere begrændset og Fortjenesten derfor ogsaa mindre.[2])

Lindberg mener nu yderligere at kunne paavise, at Haandværket, selv om det numerisk har kunnet hævde sin Plads overfor Storindustriens Fremtrængen, ikke blot er blevet mindre indbringende, men ogsaa byder mange

[1]) Nationaløkon. Tidsskrift f. 1905 S. 519—66.

[2]) Det kan i saa Henseende bemærkes, at Antallet af Forretninger uden Medarbejdere fra 1897 til 1906 er voxet med 4,646, andre Forretninger med 3,286; af hint Tal falder dog knap 1000 paa Landdistrikterne. Men i Alt fandtes af denne Klasse Forretninger ikke mindre end 72 % i Landdistrikterne.

af Haandværksmestrene en i social Henseende mindre selvstændig og dermed en mindre betydelig Stilling end tidligere. Grunden hertil søger han ligesom Bücher i den Omstændighed, at mange af Haandværksmestrene, som tidligere stode overfor en Kundekreds af Privatpersoner, af hvilke mange vare selvstændige og velstaaende Borgere, som hvis Lige de selv følte sig, nu ere komne til at staa overfor en enkelt eller nogle faa Kunder, en Fabrik eller anden Storindustri, for hvilken de arbejde, eller en Storhandlende, der har gjort sig til Mellemled imellem Haandværkeren og hans tidligere Kundekreds, og af hvis Dispositioner han nu bliver afhængig. Da derhos saadanne enkelte Storkunder kunne optræde med ganske anden Vægt og Styrke i Interessekampen om Betalingen for det udførte Arbejde end hver Enkelt af den gamle Kundekreds og ofte nødsages til at være ret haardhændede i denne Kamp, om deres egen Forretning skal kunne bestaa og lønne sig, bliver den enkelte Bedrift, selv om den teknisk set synes at bevare sin tidligere Karaktér, økonomisk set en mindre god og socialt en mindre selvstændig Forretning, end det paagjældende Haandværk tidligere almindelig har været.

12. Overfor hele denne Udviklingsgang maa det nu imidlertid, som ogsaa Bücher[1]) med Føje hævder, gjøres gjældende, at man ikke maa søge Aarsagen dertil blot i de Fremskridt, som Produktionstekniken i nyere Tid har gjort, men tillige agte paa, at den for en stor Del har sin Grund i de Forandringer, som det samfundsøkonomiske Behov efterhaanden er undergaaet, og at den derfor for saa vidt ogsaa vilde have fundet Sted, selv om ikke Maskintekniken var traadt i Konkurrence med Haandværket. Der vilde lige saa fuldt paa mange Omraader have dannet sig en Storindustri,

[1]) Bücher l. c. S. 225 ff.

som paaførte Haandværket den samme Indskrænkning og Nedgang.

Dette skyldes saaledes for det Første den Sammenhoben af Menneskene i større Byer, som den tiltagende Befolkningstilvæxt har havt til Følge, saavelsom Dannelsen af store Hære, store Fængsler, Hospitaler, Fagskoler o. lign. Stats- og Kommunalanstalter. Der er herved ligesom ved de store Jernbane- og Fabrikanlæg og deres Drift samt Stormagasinerne og Forbrugsforeningerne skabt et Masseforbrug af Industrifrembringelser, som nogle enkelte mindre Haandværkere ikke kunne fyldestgjøre, og hine Forbrugere vilde finde det besværligt og uøkonomisk at skulle staa i Forbindelse med et større Antal af disse istedenfor med en enkelt Hovedleverandeur.

Men dertil kommer dernæst, at det moderne Kulturliv nutildags stiller Industrien saa mange store Opgaver, at de ikke kunne løses efter Haandværksarbejdets Principer, uagtet de til deres Løsning kræve meget egentligt Haandværksarbejde. »Forfærdigelsen af et Lokomotiv, en Dampkran, en Hurtigpresse, Bygningen af en stor Bro eller et Krigsskib« (overhovedet et stort Nutids-Dampskib), »en Sporvejs Udstyring med Skinner og Driftsmateriel, lade sig ikke udføre blot ved Haandværksredskaber og Haandværksarbejde. De behøve mekaniske Indretninger med en umaadelig Ydeevne, højt uddannede Teknikere og Arbejdere af meget forskjellig Kvalitet.« Og selv om saadanne Opgaver endnu i adskillige Tilfælde teknisk kunde løses ved Haandværkets Midler, lader det sig dog ikke gjøre paa Grund af den Tid, det vilde kræve, og det dermed forbundne Rentetab. »I Middelalderen kunde to, tre Generationer, ja, flere Aarhundreder bygge paa en Domkirke; man tænke sig, at man nutildags skulde bruge en tilsvarende Tid til Opførelsen af en Hovedbanegaard!« Exempelvis beretter Bücher, at man i 1896, da der skulde opføres en Hovedhal til en Industri-

udstilling i Leipzig, først henvendte sig til Byens Tømmermestre, som allerede vare vante til at paatage sig store Arbejder og raadede over betydelig Kapital. Men alle var de betænkelige ved den korte Tidsfrist for Opførelsen og ved den store Risiko. »Saa underhandlede man med et stort Byggefirma i Frankfurt a. M. I faa Timer var Aftalen truffet; endnu samme Dag spillede Telegrafen i alle Retninger; otte Dage senere arbejdede allerede Damp-Pælerammeren paa Byggepladsen og hele Jernbanetog med det nødvendige Tømmer kom fra Galizien. Man kan ligefrem sige, at der nutildags gives industrielle Opgaver af en saadan Størrelse, at de kun kunne udføres af nogle faa, ja, maaske et eller to Firmaer i hele Europa .... I Spidsen for disse staar en Stab af højt dannede Teknikere, som raade over omfattende mekaniske Hjælpemidler, og til disse slutter sig saa det fornødne Haandværksarbejde som en samlet Organisation.«

Men ogsaa hvor det gjælder mindre, ja ganske smaa Opgaver, Tilvirkning af de enkelte Individers Forbrugsgjenstande, har den tættere Befolkning, særlig de store Byer, fremkaldt en Ensartethed i Forbruget, som paakræver en Masseproduktion. Alle ville være klædte paa samme Maade og hurtigt kunne følge de skiftende Moder; Alle ville have de samme Slags Luxusgjenstande til Udsmykning af Hjemmet, som i Øjeblikket ere moderne osv. Det gjælder da om, at der i kort Tid kan leveres en stor Mængde af ensartede Frembringelser, og herved nødvendiggjøres Nutidens store »Konfektionsindustri« og lignende Organisationer, der indordne en stor Mængde Arbejdere under sig, som hver for sig arbejde haandværksmæssigt. Med denne Udvikling følger da ganske naturligt, at den selvstændige Haandværker, der ikke vil indordne sig under en saadan Storindustri, nødsages til at søge sin Virkekreds under Forhold, der mere svare til

dem, hvorunder Middelalderens Haandværkere arbejdede, d. v. s. hos den mindre tæt boende Befolkning, i Smaakjøbstæderne og i Landdistrikterne.

13. Naar det nu gjøres gjældende, at dette i sig selv er en Tilbagegang og at der under disse Forhold ikke kan bydes Haandværksmestrene den mere anseelige og indbringende Stilling, som de tidligere have havt, saa maa det hertil bemærkes, at denne Tilbagegang i Virkeligheden kun viser sig ved en Sammenligning med et forholdsvis kortere Spand af Tid, de nærmest forudgaaende Tiaar. Disse vare nemlig en Overgangstid, i hvilken de nye Krav til en større og bedre Produktion, end Fortiden kjendte, endnu ikke havde skabt de til Løsning af disse Opgaver bedre skikkede Teknikere med deres mekaniske Hjælpemidler, de store Fabriker og den ny organiserede Hjemmeindustri, men væsentlig maatte søges fyldestgjorte ved de større Haandværksmestre, som derfor netop i denne Overgangstid kom til at indtage en særligt gunstig Stilling. Føres Sammenligningen derimod tilbage, om end ikke til den egentlige Middelalder, saa dog til de foregaaende Aarhundreder, viser Smaakjøbstædernes og Landdistrikternes Haandværkere nutildags sig langtfra mindre anseelige og velstillede end Flertallet af Fortidens Haandværkere.

Sagen er kun den, at man ret almindelig danner sig betydeligt overdrevne Forestillinger om den Stilling, som Laugsmestrene i de større Byer indtog paa den Tid, da Haandværket endnu var den herskende Bedriftsform og stod i sin fulde Blomstring. »De Fleste, som nutildags tale og skrive om Haandværket«, siger Bücher, »tænke sig Mestrene »fra Haandværkets Blomstringstid« som velhavende Folk, der arbejdede »med en for de Tider betydelig Kapital«, besadde »egne Huse og omfangsrige Værksteder«, hvor de arbejdede sammen med udvalgte Svende og Lærlinge, personligt dygtige, ærbare, ansete

. . . Hvorfra har de nu dette Billede? Jeg har forgjæves gjort mig Umage for at finde det i det 18de og det 17de Aarh. . . . . I det overvejende Antal Smaastæder bestod Mestrene kun ved deres Smule Agerbrug og Retten til at drive Bryggeri, i de større Byer ved den lille Butik, som mange af dem drev ved Siden af deres Værksted. Selv for en i økonomisk Henseende saa fremragende By som Leipzig give de i Mængde foreliggende Forvaltningsakter ikke Indtryk af, at den derværende Haandværkerstand i Gjennemsnit var velhavende.« Bücher beretter yderligere, at selv Bagerne og Slagterne, der gjerne nævnes som de mest velhavende Borgere, næsten overalt levede under saa trykkede Forhold, at de kun kunde bage eller slagte et Par Gange om Ugen. I alle Laugshaandværk var det i det 18de Aarh. kun sjældent, at en Mester havde mere end to Svende. Men som oftest var det samlede Antal af Svende og Lærlinge ringere end Antallet af Mestre; i Hertugdømmet Magdeburg og Fyrstendømmet Würtzburg fandtes der saaledes i 1784 endog kun 15—16 Svende og Lærlinge for hver 100 Mestre, saa at omtrent $^5/_6$ af Bedrifterne vare »Alleinbetriebe«. I nogle Dele af Preussen og særligt i Berlin vare Forholdene vel noget bedre, men om en almindelig Velstand blandt Haandværkerne var der dog heller ikke her Tale. »Det Bedste, som den gamle Tid kunde byde Haandværkerne, var et beskedent Udkomme, Sikkerhed imod at blive erhvervsløse og imod at blive undertrykte af Konkurrenterne . . . Det var det gamle Haandværk. I det Væsentlige have Forholdene ikke forandret sig ret meget indtil ind i 40'ne af det 19de Aarh.« Derimod mener Bücher, at Tiden efter 1860 har været mere gunstig for Haandværksbedrifterne, hvis Antal i Byerne i de følgende Tiaar vel er aftaget, men som have vundet i Kapitalkraft og i Medhjælpertal, ligesom Mestrene selv have vundet i Kundskaber og Dannelse. Og derhos har Næringsfrihedens

Gjennemførelse givet Plads for et stort Antal Haandværksbedrifter ude i Landdistrikterne.

Med denne Opfattelse samstemmer i Grunden ogsaa Lindberg, for saa vidt ogsaa han erkjender, at den stedfundne Bevægelse, selv om den reelt synes at udvise en Tilbagegang for Haandværket, dog ikke har været en tilsvarende Tilbagegang for Haandværksmestrene. Bevægelsen maa, mener han, for saa vidt snarere siges at have været opadgaaende, som en ikke ringe Del af dem ved at benytte Konjunkturerne ere gaaede over i de Virksomheder, som udsondre sig fra Haandværket eller opstaa paa dets Bekostning, medens de nye Haandværksvirksomheder, som træde i deres Sted, oprettes af Svende, som nu blive overflødige ved hine Forretningers Ophør eller Indskrænkning, men som ellers vilde have vedblevet at staa som Svende. Naar denne Bevægelse i ikke faa Tilfælde er bleven saa trykkende for vedkommende Haandværk i dets Helhed (Skomagernes, Bogbindernes, Bødkernes, tildels Malernes), er Grunden da den, at det ofte er de mindre dygtige Svende, der have vanskeligt ved at finde Beskjæftigelse som saadanne og derfor drives ind i Mesterstillinger, som de kun kunne hævde »ved at krybe under Tarifen og ved Lærlingeudbytning«, og som derfor paaføre de øvrige Mestre en meget generende Konkurrence.

Et Moment, som heller ikke tør overses ved Bedømmelsen af den lille Bedrifts Fremtidsmuligheder, er den Hjælp, som kan erholdes igjennem Association af dens Indehavere. Gjennem Co-operation i Retning af Fællesindkjøb og Fællesudsalg samt gjensidig Støtte til Opnaaelse af Kredit (jfr. næste Kapitel) og Benyttelse af Andelssystemet til Gjennemførelse af en delvis Udsondring af visse Operationer, som foretages for fælles Regning, vil der paa forskjellig Maade kunne ydes den lille Bedrift Støtte til at optage Konkurrencen med den større. Og det synes, som Haandværkerne alt ere begyndte at

komme ind paa Benyttelse af disse Hjælpemidler[1]), som yderligere ville kunne udvikles.

Spørgsmaalet er derhos, om den af Lindberg skildrede Bevægelse maa ventes fremdeles at ville fortsætte sig, eller om den tør opfattes som en blot Overgangstilstand med de af en saadan hyppigt flydende Ulemper. I hvert Tilfælde tør derhos en anden Side af Udviklingen ikke overses, nemlig den, at Storindustrien har skabt et ikke ringe Antal Stillinger (»Funktionærer«[2]) af forskjellig Art: Tilsynsførende, Ingenieurer, Tegnere, Afdelingschefer og Kontorbetjente m. fl.), der vel nominelt ikke fremtræde som selvstændige Stillinger, men som dog ere af en saadan mere overordnet Art, at de baade i Henseende til Indkomst og virkelig Selvstændighed mere end opveje mange smaa, nominelt selvstændige, men i Virkeligheden baade af Laangivere og Kunder ret afhængige Haandværksmestre, hvis Fortjeneste næppe overstiger en almindelig Arbejders Løn.[3])

Hvilken Indflydelse nye Opfindelser og den dermed følgende Udvikling vil kunne faa paa den lille Bedrifts Stilling, lader sig naturligvis ikke sige. Kun saa meget maa her bemærkes, at Elektriciteten synes at frembyde Mulighed for at berøve den store Bedrift noget af den Overlegenhed, hvormed Dampkraften forlenede den, ved

---

)[1] Se nærmere Ad. Bauer: Danske Haandværkeres Andelsforetagender (i Nationaløkon. Tidsskr. f. 1902 S. 240—68).

[2]) Antallet af Funktionærer (»Angestellte«) er i Tydskland i de 13 Aar 1882—95 bleven mere end fordoblet (fra ca. 118,000 til ca. 269,000, altsaa en Tilvæxt af 150,000).

[3]) Af ca. 7000 mandlige Hovedpersoner i industriel Virksomhed i København vare i 1893 kun ca. 5,400 ansatte til Indkomstskat, altsaa ca. 1,600 eller mere end 20 % antagne ikke at have 800 Kr. i aarlig Indtægt. 1,100 (ca. 15 %) vare ansatte til 800 Kroners Indkomst, ca. 1,260 (18 %) til 1000 Kr.; kun lidt over 3000 eller ca. 40 % vare ansatte til en Indkomst af 1,200 Kr. og derover. Samtidig vare over 2,200 Medhjælpere i Industrien ansatte til en Indkomst af 1000 Kr., over 1000 Medhjælpere til 1,200 Kr. og derover.

at gjøre det betydeligt lettere for den lille Bedrift at skaffe sig mekanisk Bevægkraft.

14. Det vil ikke være uden Interesse at se, hvorledes den helt nye Virksomhed har udviklet sig, som Elektriciteten og Elektroteknikken har skabt.[1]) Efter at den elektriske Telegraf havde naaet praktisk Brugbarhed, fremkaldte den et helt nyt Fabrikationsomraade af Telegrafapparater og -Traade, Kabler og elektriske Elementer samt Maale og Kontrolinstrumenter. Til alt dette krævedes en betydelig personlig Dygtighed og Færdighed, hvorimod der kun var liden Brug for Arbejdsmaskiner saavel som egentlig Arbejdsdeling, og den større Bedrift adskilte sig derfor ikke kvalitativt, men kun kvantitativt fra den mindre. Desuagtet blev den — maalt ved Arbejdertallet — store Industri fremherskende, fordi der kun fandtes saa faa tilstrækkeligt uddannede ledende Kræfter og det, der skulde leveres, derhos udarbejdedes for enkelte Storkunder, Staten eller store Aktieselskaber, som helst vilde have med en enkelt Leverandeur at gjøre. Men ved Siden heraf udviklede den saa kaldte »Hustelegrafindustri«, navnlig Tilvirkning af elektriske Ringeapparater m. v., sig afgjort som en Række Smaabedrifter, der her altsaa fik et nyt Omraade. Dette gjaldt ogsaa den elektrokemiske Industri, Tilvirkning af forgyldte og forsølvede galvaniserede Arbejder.

Men fra Slutningen af 60'ne, og navnlig da der i Begyndelsen af 70'ne opstod en Aktiemani med talløse »Gründungen«, kastede disse sig ogsaa over den nye Industri og skabte en Række Fabriker, som i Virkeligheden ikke bares af Storindustriens Principer, idet der i hver Fabrik foregik en Række af sideordnede Tilvirkninger af elektrotekniske Gjenstande uden synderlig Anvendelse af

[1]) Se nærmere herom Dr. Emil Kreller: Die Entwicklung der deutschen elektrotechnischen Industrie. Lpz. 1903. (Schmoller's Staats- u. socialw. Forschungen, 22de Bd, H. 3.)

Arbejdsdeling og Maskiner. Men efterhaanden indtraadte en Specialisering af disse Virksomheder, saa at der i hver enkelt Fabrik mere og mere lagdes Vægt paa Masseproduktion af enkelte Gjenstande, — en Udvikling, som foregik i 70'ne og 80'ne. Disse Specialfabriker fremtraadte dog ikke som Storbedrift; tværtimod viste de sig ved en udmærket Udnyttelse af Masseproduktionens Princip og et lille og billigt Forvaltningsapparat i Stand til at optage Konkurrencen med de store Firmaer. Men de egnede sig ikke til at træde i direkte Forbindelse med Konsumenterne, fordi ethvert elektrisk Anlæg netop krævede en Flerhed af de Artikler, hvoraf hver Specialfabrik kun tilvirkede en enkelt. De fandt derfor nærmest deres Forbrugere i selve Storfirmaerne, som støttede dem, fordi de paa denne Maade kunde faa Enkelthederne i deres Anlæg nok saa billigt som ved selv at producere dem.

Hele denne Udvikling knyttede sig imidlertid til »Svagstrømsindustrien«, Anlæg, som kun behøvede en svag elektrisk Strøm (Telegrafer, Telefoner, elektrisk Belysning osv.) Men fra Begyndelsen af 80'ne begyndte »Stærkstrømsindustrien«, Anlæg af elektriske Baner og Overførelse af Bevægkraft paa lange Afstande. Og denne Industri, der krævede enorme Kapitaler, udviklede sig hurtigt til Storbedrifter af første Rang. »Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft« i Berlin begyndte saaledes med en Aktiekapital af 5 Mill. Mk., der i Løbet af 1888—99 successivt forøgedes til 60 Mill. Mk., hvortil kom ca. $28^1/_2$ Mill. Mk. indvundne som Agiogevinst paa nye Emissioner og en Obligationsgjæld paa samme Størrelse — i Alt 117 Mill. Mk. Og ved Siden deraf opstod sex andre Storfirmaer, af hvilke Siemens & Halske havde lignende Dimensioner og Aar 1900 beskjæftigede et Personale paa i Alt 15,000 Mand, fordelte paa Berlin, Wien, London og St. Petersburg.

Vi finde saaledes paa det elektrotekniske Omraade

saavel nye Opgaver for en mindre Bedrift som en særdeles udpræget Udvikling af Storindustri i største Stil. Hvilke andre Udviklingsmuligheder der er Fremtiden forbeholdt, lader sig ikke forudsige; men holder man sig til den hidtil stedfundne Udvikling, tør man vistnok sige, at der endnu vedblivende er og formentlig i den nærmest overskuelige Fremtid fremdeles vil være Plads for et forholdsvis betydeligt Antal selvstændige industrielle Virksomheder af mindre Omfang, og indenfor disses Omraade vil Medhjælpernes Adgang til i Tidens Løb at kunne overtage en saadan Bedrift for egen Regning næppe være væsentlig ringere end tidligere. Baade i Danmark og i Tydskland er det samlede Antal af Smaabedrifter uden Medhjælpere eller med 1—5 Arbejdere større end det i denne Klasse beskjæftigede Antal af Arbejdere.

15. En hel Del anderledes stiller Forholdet sig imidlertid, naar man fra Antallet af Forretninger vender sig til Antallet af Arbejdere og disses Fordeling paa henholdsvis store og smaa Bedrifter. Herved øver det jo en væsentlig Indflydelse, at de ca. 55 % af Forretningerne i Danmark, de, der drives uden Medarbejdere, gaa helt ud af Betragtningen og at Arbejdertallet saaledes kun falder paa de resterende ca. 45 % (henholdsvis i 1897 og 1906 ca. 34,700 og ca. 38,000 Forretninger), hvorefter der paa hver Forretning kom ca. 5 à 5½ Arbejder. Men faktisk fordeles Antallet saaledes:

	1897		1906	
Forretninger med 1— 5 Arb.	58,284 =	33,0 %	63,689 =	30,6 %
— — 6— 20 -	41,019 =	23,2 -	44,600 =	21,4 -
— — 21—100 -	43,064 =	24,4 -	50,937 =	24,4 -
— — over 100 -	34,241 =	19,4 -	49,218 =	23,6 -
	176,608 =	100 %	208,444 =	100,0 %

Henved 44 % af samtlige Arbejdere sysselsattes saaledes 1897 i den egentlige Storbedrift og kun 33 % i den absolut lille Bedrift, medens Resten vel delvis maa hen-

føres til hver af dem, saaledes at dog vistnok mindst 60 % af Arbejderne maatte siges sysselsatte af den større Bedrift. Forholdet var i 1906 væsentlig det samme, om end lidt mindre gunstigt for den lille Industri, skjøndt Antallet af de deri beskjæftigede Arbejdere absolut taget var steget. Navnlig i de største Bedrifter med over 100 Arb. var det absolute Antal voxet betydeligt (med 30 %).

I Tydskland stiller Forholdet sig endnu ugunstigere: af de ca. 8 Mill. Personer, som 1895 vare beskjæftigede i industrielle Erhverv (incl. Bjergværksdrift), vare 2,060,000 eller 25,8 % Bedriftsledere, ca. 268,000 eller 3,3 % Funktionærer (Kontorpersonale og Tilsynsførende), ca. 5,672,000 industrielle Arbejdere; deraf vare kun 1,279 Mill. eller kun omtr. 22,5 % beskjæftigede i smaa Bedrifter med indtil 5 Personer (incl. Bedriftslederen), og ca. 495,000 — 8,7 % — i Bedrifter med 6—10 Pers. (5—9 Arb.), medens over 68 % kom paa de større Bedrifter, deraf endog 2,89 Mill. — godt Halvdelen af samtlige Arbejdere — paa Bedrifter med over 50 Arbejdere.

Men paa den anden Side viser en Sammenligning imellem 1882 og 1895, at Antallet af de i de ganske smaa Bedrifter sysselsatte Arbejdere ingenlunde svinder ind og formindskes, idet dette Antal i Løbet af disse 13 Aar endog er forøget med 134,000 eller ikke mindre end 11,7 %.[1])

[1]) Til nærmere Sammenligning hidsættes følgende Tal over Antallet af Bedrifter og af det deri beskjæftigede Antal Arbejdere:

		Bedrifter	do. m. 1 Pers. (»Alleinbetrieb«)	do. m. 2-5 Pers. (1-4 Arb.)	do. m. 6-10 Pers. (5-9 Arb.)	do. m. over 10 Pers.
1882	Bedrifter	2,270,339	1,496,755	679,102	49,211	45,271
	Arbejdere	3,606,404	—	1,144,592	c. 350,000	c. 2,110,000
					2,461,812	
1895	Bedrifter	2,146,972	1,308,846	680,726	77,876	79,524
	Arbejdere	5,671,676	—	1,278,900	c. 495,000	3,897,000
					4,392,776	

Den Forandring, der er foregaaet som Følge af den nyere Tids industrielle Udvikling, bestaar altsaa ikke egentlig deri, at Storbedriften med Maskiner og Arbejdsdeling har fordrevet Haandværket og taget dets Plads, men derimod for største Delen deri, at der ved Siden af dette er fremvoxet en Storindustri. Antallet af Smaaforretninger, Hovedpersoner og Medhjælpere var her i Landet i 1897 ikke mindre, end det samlede Antal af industrielle Hovedpersoner og Medhjælpere — altsaa incl. de daværende Fabrikarbejdere — var i 1860 (henholdsvis ca. 130,000 og 129,000). Det er saaledes nærmest kun Tilvæxten indenfor Industrien, som Storbedriften har lagt Beslag paa og taget i sin Tjeneste. Og selv af denne Tilvæxt tager den lille Industri sin Del.

Det maa saaledes bestemt fastholdes, at det ikke er Haandværkerklassen, som ved Arbejdsdelingens og Maskinernes Indførelse er bleven trykket ned til en udsigtsløs Arbejderklasse. Bevægelsen har ikke været fra oven nedad, men tværtimod fra neden opad. Det er ikke fra Haandværket, at Storindustrien har taget sin Arbejderhær, hvad der navnlig fremtræder klart, hvor den har skabt noget helt nyt, saasom de kemiske Industrier, den elektrotekniske Industri m. fl., men ogsaa gjælder selv i mange af de Tilfælde, hvor Omraadet for dens Virken ogsaa forud existerede. Derimod har Storindustrien gjort det muligt for en Mængde Mennesker, som ellers vilde været henviste til en langt uslere Tilværelse — eller som overhovedet slet ikke havde kunnet existere, fordi hverken Landbrug eller Haandværk havde Plads for dem, — at føre en i hvert Fald mere menneskelig Tilværelse som industrielle Arbejdere. »Et stort Antal af dem, som arbejde i Lancashires Bomuldsmanufakturer, ere komne der fra Irlands af Fattigdom hjemsøgte Distrikter, medens Andre ere Efterkommere af Fattiglemmer og fysisk svage Personer, som i Begyndelsen af det 19de

Aarh. i stort Antal blev sendte fra de mest elendige Livsvilkaar til de fattigste Landbrugsdistrikter, hvor Arbejderne underholdtes og husedes næsten slettere end de Dyr, som de røgtede.«[1]) Og hvorledes vilde det overhovedet have været muligt for England at optage alle de 23 Millioner Mennesker, hvormed dets Befolkning er voxet i det 19de Aarh., indenfor Agerbrugets og den lille Industris Rammer? Hvorledes vilde det i Tydskland have været muligt at anbringe de mere end 2 Mill. Arbejdere, hvormed Antallet i blot 13 Aar er voxet, i Smaabedrifter, der nu, højt regnet, have optaget de 300,000 deraf?

Og endnu Et maa fremhæves. Selv om Fabrikarbejderen ikke har den Udsigt til i Tidens Løb at rykke op i de selvstændige Erhvervsdrivendes Klasse, som Haandværkssvendene havde og have, saa tør det ikke overses, at deres sociale Stilling i væsentlige Henseender er reelt bedre end disses tidligere var, idet de nu i betydeligt større Omfang vinde den Selvstændighed, som Stillingen som Familefader i eget Hjem giver. »I ældre Tid vare Medhjælperne ved Haandværk og Industri som oftest ugifte Personer, som kun havde sig selv at underholde; Laugstidens Haandværkssvend boede hos Mesteren og opsatte i Reglen at gifte sig, indtil han havde gjort Mesterstykke og kunde nedsætte sig som selvstændig Haandværker (Hovedperson); men efterhaanden som den industrielle Udvikling gjorde det vanskeligere at blive selvstændig Næringsdrivende og efterhaanden som Arbejdslønnen steg, opgav Arbejderklassen i stigende Grad at stille sig selvstændig Stilling som Vilkaar for Indgaaelse af Ægteskab.«[2]) I hvilken Grad Nutidens industrielle Arbejder saaledes er naaet til fremfor Fortidens

[1]) Marshall, Principles S. 323.

[2]) Statistisk Tabelværk, 5te R. Litra A Nr. 5, S. 174 f.

at kunne stifte eget Hjem som Familiefader, oplyses klart ved følgende Tal: for hvert 100 Personer af Medhjælperklassen fandtes ved hver af de 6 Folketællinger 1855—1901 følgende Antal Forsørgede: 61 — 70 — 74 — 107 — 113 — 134.

Disse Tal omfatte og gjælde jo imidlertid ogsaa Haandværkssvendene, som nu altsaa ogsaa i Almindelighed have skilt sig fra det nøje Samliv med Mesterens Husstand og dermed mere og mere dele Vilkaar og Samfølelse med Storbedrifternes Arbejdere. Det sociale Spørgsmaal gjælder da nu, som foran bemærket, samtlige til Arbejderklassen i dens Helhed hørende Personer. Man hører ogsaa nu lige saa vel om Murer-, Tømrer- og Snedkerstriker som om Fabrikarbejderstriker. Dertil kommer, at selv om Haandværksarbejdernes Antal, som anført, fremdeles voxer, ligger det dog i Forholdenes Natur, at Antallet af Storbedrifternes Arbejdere voxer langt stærkere[1]) og dermed mere og mere giver Arbejderklassen i dens Helhed dens Præg. En heldig Udvikling af denne talrige Samfundsklasses Livsforhold bliver derfor af stedse større Betydning for Samfundet i dets Helhed.

[1]) Medens den lille Bedrift i Tydskland i 1882 omfattede 33,8 % af samtlige industrielle Arbejdere — netop ligesom i Danmark 1897 —, udgjorde dens Arbejderskare trods den absolut taget ret betydelige Tilvæxt i 1895 kun 25,7 %, idet de to andre Klasser — navnlig den øverste paa over 50 Arb. pr. Bedrift -- ikke var langt fra at have fordoblet sig i dette korte Tidsrum (5,28 Mill. imod 2,87 Mill.)

KAP. XIV.

Forening af de producerende Kræfter.

I. Forening af Arbejdskraft — Arbejdernes Produktionsforeninger.

1. Ligesom flere Personer ved Samarbejde (jfr. foran I S. 203) kunne udføre Arbejder, som overstiger hver Enkelts physiske Kræfter, saaledes kunne ogsaa i det mere udviklede Samfund flere Personer ved Samvirken forskaffe sig nogle af de økonomiske Fortrin, som ere knyttede til og betingede af en større økonomisk Bedrift eller Besiddelsen af en større Kapital. For saa vidt disse Fortrin særligt knytte sig til Omsætningsforholdene, — dels og fornemmelig i Retning af en forøget Kredit (gjennem Kreditforeninger med solidarisk Ansvar[1]), Forskuds- og Laaneforretninger), dels i Retning af Forbrugeres Fælleskjøb til en-gros-Priser, dels ogsaa i Retning af Producenters Fællessalg af deres Frembringelser (saaledes i Tydskland »Obstverwertungsvereine«, »Kornhausgenossenschaften« o. a.), — hører Omtalen af saadanne Foreninger nærmere hjemme i Læren om Omsætningen. Her maa dog strax bemærkes, at særlig de nævnte For-

---

[1]) Om de i Danmark i de sidste Tiaar dannede »Haandværkerbanker« se nærmere Ad. Bauer: Danske Haandværkeres Andelsforetagender (i Nationaløkon. Tidsskr. f. 1902 S. 243—50).

brugsforeninger i det sidste hundrede Aar har udviklet sig saa stærkt og — navnlig i England — ere komne til at spille en saa fremtrædende Rolle, at Betegnelserne Co-operation og co-operative Societies, der kunde synes netop at pege paa en egentlig Fælles-Produktion, ere blevne særlig knyttede til dem, saa at der endog ved disse Benævnelser fortrinsvis tænkes paa de forskjellige Forbrugsforeninger. Dette maa haves i Erindring overfor de nu ret talrige Skrifter, der omfatte »Co-operation«, og i hvilke den egentlig producerende Samarbejden for det almindelige Marked i Reglen kun indtager en ret beskeden Plads. Ganske vist er en stor Del af Forbrugsforeningerne efterhaanden ogsaa optraadte som producerende, men kun for deres eget Omraade, idet de selv tilvirke forskjellige af de Varer, som udgjøre Hovedgjenstande for deres Fordeling imellem eller Salg til Medlemmerne. Den første co-operative Forening dannedes endog som en producerende Forening med dette særlige Formaal, idet de høje Priser paa Levnetsmidler og særlig den betydelige Forskjel i Priserne paa Korn og paa Mel i 1795 bevægede omtr. 1400 »fattige Indbyggere« i Byen Hull til at indgive et Andragende til Byens Mayor og Raad om at bistaa dem i Gjennemførelsen af en Plan til selv ved ugentlige Subskriptioner at opføre en Kornmølle til at male Mel til deres eget Forbrug[1]), — et Exempel, som senere efterfulgtes i flere andre Distrikter. I Almindelighed er dog Produktionen først kommen til som et senere Stadium i Foreningens Udvikling, idet den ordentligvis er begyndt som en Forbrugsforening.[2]) Men

---

[1]) Den begyndte sin Virksomhed 1801 og bestod i næsten et Aarhundrede, idet Foreningen først opløstes 1895. (Se Cath. Webb: Industrial Co-operation, 1904, S. 20 og 53.)

[2]) Det første »Co-operative and Economical Society« dannedes under Paavirkning af Robert Owens ivrige Agitation i 1821, bestemt til at omfatte 250 Medlemmer, der hver skulde bidrage 1 guinea ugentlig til et

— som det allerede 1828 udtaltes i Bladet »The Co-operator« — »eftersom Medlemmernes Behov er begrændset, vil der komme en Tid, da Kapitalen overstiger Butikens Krav. Foreningen vil da spørge sig selv: Hvad skal vi gjøre med vor Overskudskapital? Svaret vil være: anvend et af Eders egne Medlemmer til at lave Sko eller Klæder for de andre; giv ham den sædvanlige Arbejdsløn og giv Gevinsten til den fælles Kapital. Paa denne Maade vil man, efterhaanden som Kapitalen voxer, gaa videre med at anvende det ene Medlem efter det andet

---

fælles Fond, hvoraf han og hans Familie skulde forsynes med Føde, Klæder, Undervisning for Børnene m. m. Det var Meningen, at Medlemmerne selv skulde tilvirke adskillige af de Forbrugsgjenstande, hvormed de skulde forsynes, saaledes Brød, Kjød (Slagtning), Øl m. m., hvorved der i Alt skulde spares ca. 8000 £ aarlig. Planen viste sig imidlertid for omfattende til at realiseres og maatte føres ud i Livet i betydeligt formindsket Maalestok; om dens videre Skjæbne savnes nærmere Efterretninger. Men omtr. 1828 oprettedes, tildels efter dette Mønster, en Række af »co-operative societies«, hvis Hovedformaal — ifølge hvad der udtaltes i de paa en Kongres i London 1832 fastsatte »Grundregler« — var »at kjøbe almindelige Forbrugsgjenstande af bedste Sort til en-gros-Priser for at sælge dem til Detailpriser og derved at opsamle en Kapital« til Gjennemførelse af deres øvrige, ret vidt gaaende Planer. Endskjøndt der synes at være fremstaaet et ikke ringe Antal (endog flere hundrede) af disse »Union Shops«, synes ingen af dem at have opnaaet nogen stor eller varig Sukces. »De Vanskeligheder, der paa den Tid stillede sig i Vejen for Association, vare utvivlsomt store. Mangelen paa Opdragelse og Oplysning blandt Arbejderne og paa Lovbeskyttelse for Foreningernes Kapital; Nødvendigheden af at overlade Forretningsførelsen til uansvarlige Agenter og Arbejdernes Uerfarenhed med Hensyn til Handelens Teknik i Forbindelse med de private Handlendes naturlige Opposition imod dem« bevirkede, at de næsten alle efter en forholdsvis kort Tids Virken maatte gaa ind, — tildels fordi Medlemmerne ikke viste dem den fornødne Interesse, men selv kjøbte deres Varer andetsteds. Efter kort Tids Forløb var det hele Experiment saaledes glemt, at det i 1844 af »the Rochdale Pioneers« dannede co-operative society paa en delvis anden Basis fremtraadte som noget ganske nyt og blev Udgangspunktet for den egentlige co-operative Bevægelse. (Se nærmere C. Webb l. c. S. 13—15 og 58—59.)

til at tilvirke Varer, som forbruges enten af Medlemmerne eller af Publikum«. Paa denne Maade bar allerede flere af de i foranstaaende Anm. nævnte »Union Shops« sig ad, og de sammesteds nævnte Rochdale Pioneers fulgte Exemplet og begyndte 1852 en egen Skomager- og Skræderforretning. Exemplet er senere bleven fulgt saavel af de nu saa kaldte »Retail Distributive Societies« som af de to store Fællesforeninger, »Wholesale societies«, idet de førstnævnte Foreninger nærmest begrændse sig til egentlig Haandværksdrift — navnlig Skomager- og Skræderværksteder samt Bagning —, medens de maa overlade mere omfattende industriel Virksomhed som Kornmaling, Skotøjsfabriker, Væyning m. v. til Fællesforeningerne, hvis Produktion betegnes som »federal production«.

Da al saadan Produktionsvirksomhed, hvad enten den udføres af de enkelte Brugsforeninger eller af Fællesforeninger, hvor betydelig den end i og for sig kan være, ikke frembyder anden Ejendommelighed end den, at Driftsherren er en Forening af Forbrugere, medens selve Virksomheden iøvrigt foregaar efter de samme Principer som al anden tilsvarende industriel Virksomhed, kun at der her som Regel gives Arbejderne en vis Andel i Udbyttet som Tillæg til deres Løn, giver den ikke her Anledning til særlig Omtale.[1]) Heller ikke Byggeforeninger,

---

[1]) Jfr. C. Webb l. c. S. 26—27. Det rent faktiske Forhold kan dog nævnes, at ifølge den af Board of Trade's Labour Department opgjorte Statistik over de britiske co-operative societies bestod der i 1902 774 »Retail Distributive Societies« (Forbrugsforeninger), som producerede en Række forskjellige Forbrugsartikler til Brug for Foreningerne, tils. til en Værdi af 5,26 Mill. £ St. (ca. 94,7 Mill Kr.), tilvirkede af 17,473 Arbejdere, hvis Løn udgjorde ca. 956,000 £ (ca. 17,208,000 Kr.), altsaa gisnitl. henved 1000 Kr. pr. Arb. De vigtigste Frembringelser vare Brød og Kager (Værdi 2,77 Mill. £), Mel (ca. 652,000 £), andre Fortæringsgjenstande (218,000 £), Sko og Støvler (418,000 £), Syning af Klæder (758,000 £), Bygningsarbejde (243,000 £). De to Fællesforeninger (for England og for Skotland) lod tilvirke Varer til omtrent samme Værdi (5,1 Mill. £) ved

hvis Formaal er at bygge Boliger (navnlig Smaahuse med Enkeltboliger, men ogsaa almindelige Beboelseshuse) for Foreningens Medlemmer — altsaa ogsaa et Slags producerende Forbrugsforeninger —, kræve her nærmere Omtale.

Forskjellig herfra er derimod den Sammenslutning imellem selvstændige Næringsdrivende i samme Erhverv, som tilsigter at forskaffe dem visse Fordele, som ellers ere forbeholdte Storbedrifterne. For saa vidt en saadan Sammenslutning sigter enten paa fælles Indkjøb af Raa-

---

13,919 Arbejdere, hvis samlede Løn udgjorde ca. 675,000 £ — altsaa gjennemsnitlig 50 £ (900 Kr.) pr. Arb. Hertil kom endnu 8 corn-mill societies, som væsentlig vare dannede ved Sammenslutning af flere Forbrugsforeninger; deres samlede Produktion udgjorde en Værdi af 1,3 Mill. £. I Alt omfattede disse tre Klasser af co-operative Foreninger altsaa en aarlig Produktion til Værdi af 11²/₃ Mill. £ (210 Mill. Kr.), tilvirket af henved 32,000 lønnede Arbejdere. Men det siges udtrykkeligt, at hele denne Produktion kun tilsigter at tilvirke Foreningsmedlemmernes Fornødenheder i deres egne Værksteder og Fabriker istedenfor at kjøbe dem hos private Fabrikanter og Handlende for derved at spare den Profit, som disse ellers maa beregne sig, og derhos — hvad der tillægges nok saa stor Betydning — at sikkre sig imod Forfalskninger af Varerne eller anden slet Behandling af disse. I den vundne Profit gaves der tildels Arbejderne en Andel; men denne udgjorde i Alt for henved 7000 Arbejdere kun ca. 13,400 £ eller knap 2 £ (ca. 35 Kr.) gjennemsnitlig til hver, hvad der jo hverken økonomisk eller socialt havde nogen virkelig Betydning. Derimod fremhæves det — vistnok ikke uden Føje — af Co-operationens Forkæmpere, at Deltagelse i Forbrugsforeninger og særlig i deres Ledelse bidrager til at fremme og udvikle de Egenskaber og Interesser hos Arbejderne, som gjør dem skikkede til at skabe egentlige Produktionsforeninger, ligesom der igjennem Forbrugsforeningerne opspares betydelige Arbejderkapitaler, som kunne anvendes til Fremme af Produktionsforeninger.

I Tydskland var det den bekjendte Schultze-Delitzsch, som omtr. fra 1850 gav Stødet til Dannelsen af Forskudsforeninger og »Handwerkergenossenschaften«; af begge tils. skal der 1863 have existeret 1,250, 1873: 4,100 med 1,3 Million Medl. og en Kapital af 140 Mill. Mk. 1899 opgives for Tydskland 10,850 Kredit- og 1,275 »Rohstoff-Genossenchaften«, 1,373 Forbrugsforeninger — foruden flere Arter »Genossenschaften«. — Om den ko-operative Bevægelse i Belgien se Nationaløk. Tidsskr. f. 1905 S. 503—8.

stoffer og Redskaber, i Landbruget af Sædekorn, Foderstoffer og Gjødning m. v., eller paa fælles Udsalg af de færdige Varer, falde de strængt taget ind under Omsætningens Omraade, som ikke her beskjæftiger os, men de have dog den Betydning for Produktionen, at de paagjældende mindre Producenter derved opnaa de samme gunstigere Produktionsvilkaar som Storproducenterne.[1]) Men Sammenslutningen kan ogsaa gaa ud paa, at de Paagjældende i Forening udføre visse Dele af deres produktive Virksomhed, som enten kan udføres billigere paa denne Maade eller tilvejebringe et bedre Produkt.[2]) Begge

---

[1]) Om de indenfor den danske Industri dannede Indkjøbsforeninger — særlig Bagermesterforeningernes Fælles-Indkjøb af Gjær, Mælk og Kul, dannede fra 1894, »Bogbindermestrenes Indkjøbsforening» af 1901 til Indkjøb af Pap, »Danske Garveres Fællesforening« af 1900 navnlig til Indkjøb af Læder m. m. samt Salgsforeninger — navnlig Snedkernes Fællesmøbelmagasin — se nærmere Ad. Bauer l. c. S. 254—65.

[2]) Noget forskjellige herfra ere de Foreninger imellem Fagkolleger, som ved gjensidig Belæring, fælles Forsøg og paa anden Maade sigte paa at udvikle og fuldkommengjøre Produktionen (Haandværker- og Industriforeninger, Landboforeninger o. fl.) og som nærmest have en Udvikling af Medlemmernes personlige Arbejdsdygtighed for Øje. Mere direkte Betydning for Produktionen faa saadanne Landbrugsforeninger, som arbejde paa at forbedre Husdyrracerne og Plantekulturerne. Af saadanne fandtes 1904 i Danmark ca. 250 Hesteavls-, 950 Kvægavls- og 110 Svineavlsforeninger, alle dannede efter 1880, foruden 370 Kontrolforeninger (til Kontrol med Mælken saavel som Malkekøerne). I lignende Retning have saadanne Exportforeninger virket, som arbejde paa at tilvejebringe et godt og ensartet Produkt til lettere Afsætning paa udenlandske Markeder, saaledes t. Ex. Æg-Exportselskaber (hvoraf der i 1905 her i Danmark fandtes ca. 475), som navnlig ved Indførelsen af Opkjøb efter Vægt have bidraget meget til Ægproduktionens Forbedring og i det Hele virket opdragende paa Fjerkræproducenterne ved at indskærpe større Renlighed. Om end alle saadanne Fremskridt lettes og fremmes ved Oprettelsen af Foreninger, ere de dog ikke betingede og afhængige af disse, men kunde ogsaa naaes ved en energisk og indsigtsfuld Handelsstands Krav og Paamindelser, ligesom Bedriftens Lidenhed i og for sig ikke er til Hinder for saadannes Efterfølgelse.

Dele have hidtil fortrinsvis fundet Anvendelse paa Landbrugets Omraade igjennem Fællesslagterier (særlig Svineslagterier) og Fællesmejerier. De førstnævnte sigte navnlig paa at opnaa en billigere Udførelse af Slagtningen i Forbindelse med en bedre Udnytten af Affaldet, de sidstnævnte tillige paa at tilvejebringe et bedre Produkt, idet den enkelte Bedrift paa Grund af sin ringe Størrelse ikke formaar at tilvejebringe et tilstrækkeligt Kvantum frisk Mælk daglig og derfor tidligere maatte være nødsaget til at opsamle Mælken og Fløden til Oste- og Smørproduktion for flere Dage, hvad der gav et mindre godt Produkt.[1]) I Vinlande findes tilsvarende Foreninger (»Winzergenossenschaften«) til fælles Bearbejdelse af de indsamlede Vindruer. Ogsaa i Industrien begynder saadanne Sammenslutninger om visse Dele af Produktionsvirksomheden at finde Indgang. Saaledes have Bagermestrene i adskillige danske Byer siden 1895 oprettet Fælles-Rugbrødsfabriker, der ere i Stand til at fremstille et bedre og mere ensartet Produkt, end den enkelte Bager er i Stand til.

---

[1]) Det er især i Danmark og i Irland, at disse Foreninger imellem Landbrugere, der tilhøre den nyeste Tid (det første danske Andelsmejeri 1882, det første irske 1889), have udviklet sig til Betydning. »Før Andelssystemets Indførelse blev næsten alt irsk Smør tilvirket med Haanden i hvert enkelt Landbrug, hvor smaa Kvantiteter hver Dag kjærnedes og opsamledes, indtil en tilstrækkelig Mængde til at udgjøre en Markedspakke var samlet, hvorefter det blev pakket sammen og bragt til den nærmeste By eller til Korsvejs-Butikerne og solgt til Smøropkjøberne. En Fjerding Smør, som var lavet paa denne Maade, vilde hyppigt, naar den naaede det engelske Marked, indeholde Bestanddele af forskjellig Smag, Farve og Fasthed og fandtes ikke altid ren.« »Tidligere, siger M. P. Blem (»Landbrugets Andelsvirksomhed« i Nationaløkon. Tidsskr. f. 1902), skjelnede man imellem Herregaardssmør og Bøndersmør. Det sidstnævnte betaltes med 70 Øre, naar Herregaardssmørret kostede 1 Kr. pr. ℔. Nu kan vi slette Ordet »Bøndersmør« af det danske Sprog. Den Vare, der betegnedes med dette Sprog, existerer ikke mere.« Nærmere Oplysninger over Landbrugets Andelsvirksomhed foreligger nu i Statist. Meddelelser, 4de R., 22de Bd., H. 5, Kbhvn. 1906.

I Kjøbenavn dannede endel Snedkere i Forening allerede 1826 et — senere til privat Eje overgaaet — Finérskæreri, og Aar 1900 have de oprettet et fælles Træskæreri. Ligeledes oprettedes 1845 »de forenede Malermestres Farvemølle« til Tilvirkning af Farver, hvortil senere er føjet Oliekogeri og Lakfabrik.[1]) Men iøvrigt frembyde disse Foretagender ikke anden særlig økonomisk Interesse end den, at de ere et Vidnesbyrd om Storbedriftens naturlige Fortrin for den lille Bedrift og samtidig et Middel til at støtte denne i Konkurrencen med hin. I social Henseende derimod have de en ikke ringe Betydning ved i alt Fald delvis at forvandle Konkurrenter, der ellers som saadanne staa skarpt imod hinanden, hver forfægtende sine Egen-Interesser, til Samarbejdere med Fælles-Interesser og dermed fremkalde en Følelse af Solidaritet, som kan bryde Konkurrencedriftens altfor egoistiske Tendentser.

2. En betydeligt større social-økonomisk Interesse knytter sig til de egentlige saa kaldte Produktionsforeninger. Herved forstaaes Foreninger, dannede af Arbejdere for at udøve en eller anden økonomisk Produktion for egen Regning enten uden nogen særlig Driftsleder eller med en af dem selv valgt og honoreret Driftsleder. Dette, at de selv ere Driftens Herrer og bære dens Chancer, er Hovedsagen; af underordnet Betydning er det da, hvorledes de forskaffe sig den til Driften fornødne Kapital, for saa vidt den kun tilvejebringes paa forretningsmæssig Maade (altsaa ikke som Gave), og om de benytte Medhjælpere, som lønnes efter de almindelige Regler for lønnet Arbejdskraft.[2]) Saadanne Produktionsforeninger

---

[1]) Se nærmere Ad. Bauer l. c. S. 256—62.

[2]) Noget Andet er det, at Lovgivningen, naar den som t. Ex. i Frankrig tilskynder til Dannelsen af Produktionsforeninger ved forskjellige Be-

ere af de Samfundsreformatorer, der først have faaet Ideen til dem og hvem deres Fremkomst oprindelig skyldes, blevne opfattede som et Hovedmiddel til at løse det saa kaldte Arbejderspørgsmaal, idet deres almindelige Gjennemførelse vilde ophæve den bestaaende Forskjel imellem Arbejdere og Arbejdsherrer og derhos tilvejebringe en i sig selv fuldkomnere og bedre Samfundsordning. De have navnlig ment, at man herved ikke blot kunde forskaffe Arbejderne en Selvstændighed og Uafhængighed, som de nu formentlig savne, men tillige tilvejebringe en langt rigere Produktion, en langt større Overflod af Forbrugs- og Nydelsesgjenstande af enhver Art, saa at ikke blot de nu saa kaldte Arbejdere, men overhovedet ethvert Samfundsmedlem fik et større Maal af Velvære end nu. Dette Sidste er, hvad der ret strax vil blive nærmere paavist, utvivlsomt en Illusion, selv om der tør forventes et noget bedre Arbejdsresultat, og ligeledes maa det siges, at den større personlige Uafhængighed, som Deltagelse i en Produktionsforening giver, ikke er enstydig med Afskaffelse af ethvert Over- og Underordnelsesforhold eller Gjennemførelse af en fuldstændig Ligestilling imellem alle Samvirkende. Thi en vidtstrakt Arbejdsdeling, der er den første Betingelse for et rigt Udbytte af Produktionen, kræver med Nødvendighed en Styrelse og Ledelse, og Alles selvstændige Uafhængighed vilde her være enstydig med et Anarki, der paa det materielle Omraade er endnu mere fordærveligt end paa det politiske. Selv en lille Bedrift kræver en

---

gunstigelser (Stempelfrihed, fortrinlig Adgang til at udføre Arbejder for Stat eller Kommune, stundom endog Laan af Kapital eller direkte Understøttelse), finder det nødvendigt for at forebygge Misbrug heraf at opstille visse særligeBetingelser for at anerkjende en Forening som Produktionsforening, saasom at den ikke benytter lønnede Arbejdere eller i alt Fald for en vis Qvota giver disse Del i Udbyttet, eller at Kapital ikke maa laanes af Andre end Staten o. desl.

vis Organisation til sin Bestaaen og dermed en Underordnelse under en fælles Styrelse, dersom den skal lykkes; en Fabrikation i det Store kan end ikke tænkes uden slig Ledelse fra oven. Den er lige saa fornøden i en Produktionsforening som blandt en Samling af lønnede Arbejdere; og Erfaringen har vist, at de Produktionsforeninger, der ere lykkedes, væsentlig skylde en energisk Ledelse dette Held, medens Mangelen heraf har været en Hovedaarsag til, at saa mange ere mislykkedes.

Derimod maa det ganske bestemt erkjendes, at Produktionsforeninger have en meget stor Betydning derved, at de gjøre Arbejderne selv til Driftsherrer. Dette Ord tages i den daglige Tale meget hyppigt som enstydigt med Driftens Bestyrer, og i Almindelighed er ogsaa den samme Person, der forestaar og leder en vis Bedrift, tillige dennes Driftsherre. Men den egentlige og virkelige Betydning af dette Ord er den, at den Paagjældende overtager Driftens Chancer. Derimod er der aldeles Intet til Hinder for, at han overlader den daglige Ledelse og Styrelse og desuden det hele Forhold overfor Arbejderne, deres Antagelse og Afskedigelse saa vel som Fastsættelsen af deres Løn, til en Anden, der selv modtager en fast Løn, og altsaa for saa vidt selv hører til de lønnede Arbejderes Klasse, hvor meget han saa end fremtræder som de andre Arbejderes Foresatte. Forholdet viser sig navnlig klart ved et Aktieselskab; Aktionærerne ere Driftens Herrer, idet de have overtaget Driftens Chancer, hvilket navnlig træder tydeligt frem ved en Sammenligning mellem dem og de Obligationsejere, der ogsaa have sat Kapital i Foretagendet, og de have derfor den fuldkomne Raadighed over Foretagendets Fortsættelse eller Standsning m. v.; men den daglige Ledelse er overdragen til en Driftsbestyrer, hvis Løn kun derved adskiller sig fra de ringere Arbejderes, at den er større. At

der hyppigt tillige er tillagt ham Procenter af Udbyttet, forandrer ikke Forholdet; det Samme kan jo meget vel være Tilfældet med de almindelige Arbejdere; ja, der er netop i den nyere Tid gjort flere ret mærkelige Forsøg paa ved en slig Lønningsmaade at knytte Arbejdernes Interesse fastere til Bedriften. Men baade i det ene og det andet Tilfælde vedbliver dog det gamle Lønningssystem at være Hovedsagen, — og derved vedbliver Arbejderspørgsmaalet som saadant at existere. Kunde derimod Lønningssystemet bortfalde ved at Arbejderne selv blev Driftsherrer i dette Ords rette Betydning, saa er det vel ingenlunde sagt, at deres materielle Kaar ubetinget vilde blive bedre, end de nu ere for mange af dem, men saa vilde dog den Væsensforskjel, der nu bestaar imellem Arbejderklassen og andre Samfundsklasser, falde bort. Den almindelige Gjennemførelse af Arbejder-Produktionsforeninger maatte derfor for saa vidt utvivlsomt betragtes som en Løsning af »Arbejderspørgsmaalet.«

Dette maa dog ingenlunde forstaaes, som om alle sociale Spørgsmaal vedrørende Arbejdsforholdene skulde være bortfaldne med det Samme. Spørgsmaalet om Forholdet imellem Kapital og Arbejde t. Ex. vil ligefuldt vedblive at bestaa, saa vist som det den Dag idag gjør sig gjældende imellem Haandværksmesteren og Kapitalisten, imellem Landejendomsbesidderen og Prioritetshaveren. Og lige saa lidt vilde Forskjellen imellem Rige og Fattige falde bort, saa vist som der altid vil gives Nogle, som komme godt ud af det, og Andre, som ikke kunne komme ud af det, og saa vist som der ogsaa nu til Dags gives forarmede Haandværksmestre, fallerede Handlende og ødelagte Fabrikanter. Og endelig vilde, som alt berørt, et Over- og Underordnelsesforhold nødvendig vedblive at maatte bestaa, om end ad Frivillighedens Vej. I og for sig vilde der nu Intet være til Hinder for, at dette sidste Forhold blev det Modsatte af, hvad det nu

er, og at de Ledende eller Styrende fremtidig blev de Lønnede istedenfor de Lønnende. Det kunde saaledes endogsaa tænkes, at en Samling Svende, der arbejdede for egen Regning, kunde antage deres forrige Mester til lønnet Forretningsfører og Driftbestyrer. Men til Idealet af Produktionsforeninger hører det, at Alle, der deltage i den fælles Virksomhed, ogsaa faa deres Fortjeneste bestemt efter Forretningens Udbytte, og Alle i Forening fremtræde som ligeberettigede Herrer over Driften, om end Driftsgevinsten kan deles i forskjelligt Forhold efter Arbejdets forskjellige Art og Beskaffenhed. Under denne Forudsætning maatte det da ganske vist siges, at Arbejderspørgsmaalet som egentlig socialt Spørgsmaal, som et Spørgsmaal om Forholdet imellem Samfundsklasser, hvis Fortjenester og Indtægter bestemmes efter forskjellige Principer, vilde være bortfaldet, naar alle industrielle Virksomheder kunde fremtræde som Arbejder-Produktionsforeninger.

3. Et helt andet Spørgsmaal er det, om herved Arbejdernes materielle Stilling vilde blive stort bedre, end den nu er. Naar Adskillige synes at tro, at Arbejderne nødvendig maatte komme til at høre til de bedre stillede, de velstaaende Klasser, saa snart de blot blev Driftsherrer og selv fik den Fortjeneste, der nu tilfalder disse, da beror dette paa en Illusion om Driftsgevinstens Størrelse og en Misforstaaelse af dennes Væsen, hvilket dog først nærmere kan paavises i Læren om Udbyttets Fordeling. Her skulle vi foreløbig indskrænke os til den praktiske Bemærkning, at i de fleste af de industrielle Virksomheder, hvor der faktisk falder en Driftsherres Gevinst, er denne — efter Fradrag af Kapitalforrentning og Løn for hans personlige Arbejde — ikke større, end at den fordelt paa samtlige Arbejdere kun vilde udgjøre en forholdsvis lille Forhøjelse af deres Aarsløn.

Se vi imidlertid bort herfra og holde os til Betragt-

ningen af, hvad dels Forholdets Natur, dels Erfaringen lærer om Produktionsforeningernes Fortrin og Mangler saa vel som om deres Udsigt til at lykkes og om Muligheden af, at de helt kunne afløse den bestaaende Ordning, maa det ganske vist siges, at Produktionsforeninger i økonomisk Henseende frembyde adskillige Fordele fremfor den nu bestaaende Ordning af Arbejdsvirksomheden. Det følger nemlig af sig selv, at Arbejdernes Interesse ganske anderledes knytter sig til et Foretagende, af hvis Held eller Uheld deres hele Arbejdsfortjeneste afhænger, end Tilfældet kan være, naar det aldeles ingen Indflydelse har paa deres Løn, om Forretningen gaar mere eller mindre godt. Og denne større Interesse viser sine Virkninger i flere Retninger; ikke blot vil der her ligesom ved Akkordlønning arbejdes mere energisk og vedholdende, men selve Arbejdets Kvalitet bliver ogsaa bedre, Noget, der navnlig i visse Professioner har en stor Betydning. Derhos vil der i Almindelighed vises en langt større Omhu for Bevaringen af de Redskaber, der benyttes, og en større Sparsommelighed med de Materialier, der anvendes. Hvor meget alt dette kan have at sige, fremgaar t. Ex. deraf, at Malerfirmaet Leclaire i Paris, der i 1842 indførte det saakaldte copartnership (at give Arbejderne en vis Del i Udbyttet) i sin Forretning, anslog den sidstnævnte Besparelse til 25 centimer (18 Øre) pr. Dag for hver Arbejder, medens den større Arbejdsiver skulde forøge Indtægten med 50 Centimer pr. Dag — altsaa i Alt en Merfortjeneste af omtrent 225 fr. om Aaret for hver Arbejder.[1]) Selv om det derfor næppe tør siges,

[1]) Resultatet har været forbausende godt. Allerede det første Aar kunde Firmaet fordele 11,880 fr. imellem Arbejderne — 1864 var der i Alt uddelt 400,000 frcs til dem. 1881 fordelte Firmaet 322,500 frcs imellem de 1,125 Arbejdere, som det da beskjæftigede — altsaa gjsnitl. ca. 285 fr. til hver. Desuagtet har dette Experiment ikke fundet Efterlignere. Jules Chagot: Les associations ouvrières de production. Paris 1904, S. 161 f.

at de i nogen meget væsentlig Grad gjøre den samlede Samfundsproduktion rigere og mere frugtbringende, maa det alligevel indrømmes, at de dog, hvor de lykkes, virkelig frembringe en forøget Produktion. Men dertil kommer, at de i flere andre Retninger øve en saadan Virkning paa de Paagjældendes Stilling, at man ikke kan Andet end erklære det for i høj Grad ønskeligt, at Produktionsforeninger maa blive oprcttede i saa stort Omfang, som deres Natur tilsteder. Det maa nemlig erkjendes, at de, overalt, hvor de gjennemføres paa en saadan Maade, at de virkelig lykkes, i høj Grad bidrage til at udvikle og højne Arbejdernes moralske Egenskaber, Flid, Arbejdsomhed, Udholdenhed, gjensidig Hensyntagen og Offervillighed for at fremme et fælles Maal, fordi disse overhovedet er Betingelse for, at Foretagendet kan lykkes. Derhos bidrage de til at fjerne den Utilfredshed med den bestaaende Samfundsorden og særlig med det nugjældende Lønningssystem, som kun altfor ofte gjør dem til misfornøjede Samfundsmedlemmer.

Ved Siden af de væsentlige Fordele, som disse Foreninger saaledes i forskjellige Retninger frembyde, er der endnu en, som ikke er mindst væsentlig. og det er den, at de indeholde den stærkeste Opfordring for Arbejderen til at sammenspare en lille Kapital. Thi det lader sig ikke nægte, at den Opfordring, der under almindelige Forhold er for Arbejderen til at underkaste sig Savn og Møje for at lægge Noget til Side, i det Hele taget er i samme Grad svag, som det, han derved opnaar, maa forekomme ham et ringe Udbytte af saa megen Opofrelse. Der kræves betydelig Selvbeherskelse og ikke smaa Opofrelser af en Arbejder, for at han skal kunne sammenspare en Sum af blot 6—800 Kr. Det er i Almindelighed store Ting, dersom en gift Arbejder kan sammenspare en saadan Sum i 10—15 Aar. Og hvad har han saa vundet derved? Sætter han denne Sum i en Sparekasse, vil

han som Frugten af disse 10—15 Aars Anstrængelser og Afsavn se sin Dagløn forhøjet med 10 Øre. Og hvad Andet har han at gjøre end at sætte dem i en Sparekasse, dersom han bliver ved den Beskjæftigelse, han er vant til? Til Driftskapital for en Fabrikation, ja selv for et Haandværk af lidt større Betydning er den for lille. Den eneste Udvej til at gjøre den mere frugtbringende og tilmed blive sin egen Herre er da i Almindelighed kun den, at aabne enten en Beværtning eller en lille Handel — kort sagt, at tage fat paa Noget, han slet ikke er vant til eller forstaar sig paa, og som han derfor lige saa hyppig kommer galt som godt fra. Have derimod 10 Arbejdere af samme Profession sammensparet hver nogle hundrede Kroner, saa bliver det strax en Kapital af nogle Tusinder, naar de forene sig, og med denne Driftskapital og 10 Mænds Arbejdskraft kan der være Tale om at aabne en Forretning, der kan konkurrere med andre og udvide sig til noget Betydeligt. Erfaringen viser endogsaa, at under heldige Omstændigheder Mindre kan gjøre det.

4. Men ved Siden af disse Fordele frembyde Produktionsforeninger saadanne Vanskeligheder og Ulemper, at de kun altfor ofte ere strandede derpaa. Hovedvanskeligheden bestaar naturligvis i at faa den ledende og styrende Virksomhed udført, som ellers umiddelbart tilfalder Driftsherren i Forholdet til de lønnede Arbejdere. Uden en saadan Overledelse falder den hele Bedrift fra hinanden, ikke at tale om, at enhver producerende Bedrift udadtil maa have en Repræsentant, som kan træde i de fornødne Handelsforbindelser baade til Anskaffelse af Raastoffer og til Afsætning af de færdige Produkter. Det er vel i det Foregaaende bemærket, at der i og for sig Intet er til Hinder for at tænke sig, at de tidligere Arbejdere antage deres forhenværende Arbejdsherre til fremdeles at lede det hele Foretagende mod en vis bestemt Løn eller mod en vis

Del af Udbyttet. Men afset fra, at de rent personlige Forhold i Almindelighed faktisk ville forhindre et sligt Arrangement, maa det erindres, at en saadan Forretningsbestyrer dog altid, selv om han faar en ret stor Del af Udbyttet, paa ingen Maade har en saadan Interesse i Forretningen, som han havde, da dens Held eller Uheld ene berørte ham selv. Dette viser sig til fulde netop ved Aktieselskaber, der, selv om de lønne en Forretningsfører nok saa godt og det netop med Procenter af Udbyttet, kun undtagelsesvis kunne give saa gode Resultater som tilsvarende private Handels- eller Produktionsfirmaer. Men selv om man vilde fastholde, at den Mangel, som Driftsbestyrerens mindre levende Interesse i Foretagendet frembyder, i Produktionsforeninger vilde opvejes derved, at alle de Interesserede, hvad jo ikke er Tilfældet med Aktieselskaberne, selv udføre alt Arbejdet, saa maa det bemærkes, at Aktieselskaberne paa den anden Side frembyde det Fortrin fremfor Produktionsforeningerne, at der i dem kan gives Forretningsføreren en Myndighed over Arbejderne, som Foreningernes Driftsbestyrer ikke vil have. Her ere Arbejderne jo netop ikke blot deres egne, men selve Forretningsførerens Herrer, saa vist som det er dem, der antage ham, og ikke omvendt. Han er altsaa bunden til de Arbejdere, der nu engang have sluttet sig sammen; der er ordentligvis ikke Tale om, at han kan afskedige Nogen af dem eller overhovedet med Virkning gjøre sin Myndighed gjældende over for den Enkelte. Det maa derhos erindres, at Arbejderne netop i Almindelighed ville være saa meget mindre tilbøjelige til at undergive sig en Andens Myndighed og adlyde, som det lige saa meget er Uviljen imod det Afhængigheds- og Underordnelsesforhold, hvori de stod, der har bevæget dem til selv at blive Driftsherrer, som det er Ønsket om at faa et større Udbytte af deres Virksomhed. Derfor ville de ogsaa hyppig foretrække — og meget ofte være

henviste til — at tage en Driftsbestyrer af deres egen Midte, og da de netop ønske at føle sig fri for slig Myndighed som den, de hidtil have været underkastede, ville de ikke just vælge den, der bedst forstaar at skaffe sig Lydighed, men snarere den, af hvem de ikke behøve at frygte, at han vil opkaste sig til Herre.[1])

Vil det saaledes falde vanskeligt at finde en god Driftsbestyrer, saa vil det falde nok saa vanskeligt at tilvejebringe den fornødne Kapital. Maa denne efter Forretningens Beskaffenhed være betydelig, vil det næsten altid være nødvendigt at skaffe den til Veje ved Laan. Men en slig Forening af Arbejdere og en Forretning, der først skal grundlægges og vinde et Navn, nyder i Almindelighed ikke nogen særdeles stor Kredit, og Laan ville derfor kun kunne optages paa byrdefulde Vilkaar. Selv de Laan, som den franske Regering i 1848 tilstod til de produktive Foreninger, blev uagtet det netop var Laangiverens Formaal at udvikle og fremme disse, knyttede til saadanne Betingelser, at de i Virkeligheden kom til at arbejde med en meget dyr Kapital. Men naar man nu saaledes tager i Beregning dels den større Udgift til Forrentning af og Afbetaling paa den laante Kapital, dels den forholdsvis betydelige Andel i Udbyttet, Driftsbestyreren maa have for at være tilstrækkelig interesseret i Foretagendet, endvidere den Risiko, der altid er forbunden med et nyt Foretagende, og det Reservefond,

---

[1]) »Disciplin maa opretholdes i enhver Organisation,« hedder det hos C. Webb (l. c. S. 138), »og det har undertiden vist sig ikke let at haandhæve Disciplin, hvor Enhver har følt sig som en af Bedriftens Ejere, befriet (som han taabelig nok kan have ment) fra en lønnet Tjenendes Lydighedspligt. Driftslederens Stilling overfor Mænd, der som Andelsejere have den højeste Myndighed i Selskabets Anliggender, har ikke altid været let; og det er ikke altid let for Arbejdere at indse Nødvendigheden af at betale en Driftsleder rundeligt og at sikkre sig en Mand med særlig Dygtighed i sit Fag . . . Men alt dette gjælder særlig en Forenings første Tid; naar den engang er kommen i Gang, føles Vanskeligheden mindre.«

det derfor ogsaa vil være nødvendigt at danne, saa vil det let ses, at den Forøgelse, som Arbejdernes Løn skulde faa derved, at de selv blev Driftsherrer, i alt Fald i den første Tid — og denne Begyndelse vil let strække sig temmelig langt — næppe vil blive af synderlig Betydning, samt at Produktionsforeningerne i det Hele næppe ville gjøre Produktionen saa meget rigere, som deres Forfægtere have bebudet.

Man vil maaske hertil bemærke, at Arbejderne jo selv kunne opspare den til en Begyndelse fornødne Kapital og derefter successivt udvide den med deres Fortjeneste. Dette er ganske rigtigt, og vi skulle ogsaa se, at de Foreninger, der have udviklet sig til noget Betydeligt, netop ere gaaede denne Vej. Men i saa Fald vil der da ofte hengaa en temmelig lang Tid, inden Arbejderne kunne skride til Udførelsen af deres Plan, — længere Tid, end de Fleste ville finde sig i at bringe Offre for et fjernt Fremtidsmaal —, og hyppigt kunne de da heller ikke give deres Bedrift det hensigtsmæssigste og fordelagtigste Omfang. Derved vil der desuden, saafremt det ikke fastholdes, at alle Arbejderne ved lige Indskud skulle tilvejebringe den anvendte Kapital, nødvendigvis opstaa Ulighed imellem dem efter det forskjellige Forhold, hvori de Enkelte have gjort Indskud, og derved let opstaa Strid om, hvorledes Udbyttet skal fordeles imellem dem, der kun formaa at indskyde Arbejdskraft, og dem, der tillige have engageret deres Kapital i Forretningen.

Og endelig vil det simple, men nødvendige Spørgsmaal, hvorledes de Enkeltes Udbytte skal fastsættes, naar deres personlige Virksomhed ikke er ganske ensartet, eller hvorvidt den større Energi og Dygtighed, hvormed Enkelte arbejde, skal berettige dem til større Andel i Udbyttet, fremkalde mangfoldige Tvistepunkter og frembyde Vanskeligheder, som vel kunne overvindes, hvor

den hele Forening tæller forholdsvis faa Arbejdere, der alle personligt kjende hinanden og frivillig have sluttet sig sammen, men som utvivlsomt ville vise sig omtrent uovervindelige, dersom det skulde være Reglen, at slige Foreninger skulle omfattte alle Arbejdere, saa at Enhver maatte finde Plads i en eller anden, større eller mindre Forening, — hvilket jo vilde være Forudsætningen for, at Arbejderspørgsmaalet som saadant kunde siges at være bragt ud af Verden. Hvor liden Udsigt der er hertil, vil imidlertid allerede fremgaa af den Kjendsgjerning, at selve Produktionsforeningerne i ikke ringe Omfang anvende Medhjælpere, der lønnes efter de almindelige Principer for Arbejdsløn, saa at man i Frankrig endog har anset det for nødvendigt udtrykkelig ved Lov at paabyde, at der skal gives saadanne lønnede Medhjælpere en vis Andel i Udbyttet. Navnlig ville de mere livskraftige Foreninger, naar de have naaet et vist Omfang og en vis Formuenhed, i Almindelighed ende med selv at blive Arbejdsherrer for lønnede Arbejdere. Men idet dette strider imod Produktionsforeningernes Idé og bringer dem til at lide under de samme Ulemper som de bestaaende Fabrikforretninger, uden at de paa den anden Side ere i Besiddelse af disses Fortrin, indeholdes heri en Fare for deres yderligere Udvikling, saaledes som det ogsaa har vist sig at blive Tilfældet i »Rochdale co-operative Cotton-Manufactory«.[1])

---

[1]) I det som Produktionsforeningernes Hjemsted berømt blevne Rochdale besluttede en Del Fabrikarbejdere i 1855 at oprette en Bomuldsfabrik. Bomuldshandelen var paa den Tid paa sit Højdepunkt, og Forretningen slog derfor strax godt an. Man var begyndt med at leje et indskrænket Lokale; men Forretningen viste sig saa indbringende, at man snart kunde leje en Del af en gammel Fabrik, og paa en Kapital af 5000 £ fik man en Dividende af 13½ %, der fordeltes saaledes, at der først betaltes 5 % af den indskudte Kapital, hvorefter det Overskydende deltes ligelig imellem Kapitalen og Arbejdet, saa at hver Arbejder fik sin Andel bestemt i Forholdet til den samlede Løn, han havde oppebaaret. Snart besluttede man sig til at bygge en egen

4. De her fremhævede Vanskeligheder har i Praxis vist sig saa store, at Resultatet af de første 50 Aars Bestræbelser for at skabe Produktionsforeninger har været højst utilfredsstillende, uagtet denne Periode dog opviser flere Exempler paa, at saadanne Foreninger, naar de rette Betingelser ere tilstede, kunne udvikle sig til noget Betydeligt fra en meget ringe Begyndelse.[1])

Fabrik, der blev fuldført i 1860 og havde kostet den betydelige Sum af 45,000 £, men ogsaa udmærkede sig ved sit fortrinlige Maskineri, saa at den havde Ord for at være en af de bedste i England. Den betydelige Kapital var imidlertid vel bleven rejst blandt Arbejdere, men ingenlunde blot blandt dem, der selv arbejdede i Fabriken; og Følgen heraf var, at der blev en bestemt Sondring imellem Arbejdets og Kapitalens Interesser, idet dennes Repræsentanter søgte at tilrive sig det størst mulige Udbytte. Tilsidst lykkedes det disse at sætte igjennem, at der skulde gives en fast Løn for Arbejdet, saa at hele Overskuddet skulde fordeles i Forhold til den indskudte Kapital. Herved var Produktionsforeningen faktisk gaaet over til at blive et Aktieselskab af Arbejdere, der sysselsatte andre Arbejdere mod fast Løn, — og under de netop da opkommende vanskelige Tider for Bomuldsindustrien kunde dette ikke udholde Konkurrencen med bedre styrede Fabriker. Foreningen maatte efter nogle Aars Forløb opløse sig, efter at Fabriken var bleven solgt.

[1]) Exempelvis kan nævnes en Produktionsforening, der i 1848 dannedes i Paris af 17 Murere, der forsøgte ad denne Vej at blive deres egne Herrer. De ejede imidlertid aldeles ingen Kapital, og foreløbig maatte de derfor vedblive at arbejde som hidtil for at tilvejebringe en saadan ved stadig at lægge Noget til Side af deres Løn. I den fælles Sparebøsse nedlagde de $^1/_{10}$ af deres Dagløn, og i 1854 havde de da herved opsparet en Kapital af 17,000 frcs, saa at hver af dem altsaa aarlig havde maattet lægge over 100 Kr til Side. De begyndte da at arbejde paa egen Haand, og da de arbejdede baade godt og billigt, tiltog deres Forretning snart i Omfang, og nogle af de mest bekjendte og anseelige Privatbygninger i Paris skyldte dem deres Tilblivelse. Da de derhos stadig optog nye Medlemmer, var deres Tal i 1860 voxet til 107, og de ejede da allerede en Kapital af 360,000 fr. Men det var ogsaa deres Regel, at Ingen kunde blive Medlem af Foreningen uden at have Del i den fælles Kapital, hvorved man opnaaede at undgaa Striden imellem Arbejdets og Kapitalens modstaaende Krav. Fremgangsmaaden ved Fordelingen var den, at enhver Arbejder først modtog den for hans Virksomhed almindelige Arbejdsløn; dernæst

De virkelige Arbejder-Produktionsforeninger ere fra først af opkomne i Frankrig som Følge af de ældre Socialisters Paavirkning, og det var navnlig Buchez, som alt fra 1831 arbejdede paa Oprettelsen af slige For-

---

fradroges et Beløb til Erstatning af Slid paa Redskaber m. v., en bestemt Sum henlagdes til Reservefond, og Resten af Udbyttet deltes da saaledes, at Kapitalen erholdt $^2/_5$, medens de andre $^3/_5$ fordeltes imellem Arbejderne i Forhold til, hvad Enhvers samlede Løn havde udgjort, saa at altsaa den højst lønnede Arbejder, der antoges ved sin Dygtighed at bidrage mest til at skaffe Foreningen Anseelse og Fortjeneste, ogsaa fik den største Andel af Udbyttet.

En anden af de i 1848 stiftede Pariserforeninger var Pianofortefabrikanternes, der særlig afgav Exempel paa de Afsavn, som Arbejderne maa være rede til i den første Tid at underkaste sig, og den Resignation, som er nødvendig med Hensyn til den Godtgjørelse, de kunne kræve for deres Arbejde. 14 Arbejdere, der vare saa fattige, som Arbejdere kunne være, og som hverken havde Kapital eller blot selv ejede deres Redskaber, sluttede sig sammen og begyndte, efter at de med største Anstrængelse havde faaet sammensparet omtrent 1,100 fr. — altsaa hver kun omtrent 60 Kr. — deres Virksomhed, som foregik i et meget lille Værelse i et af de daarligste og billigste Kvarterer i Paris. Der arbejdede de saa, idet de underkastede sig ethvert muligt Savn og i mange Maaneder maatte leve langt fattigere, end de havde behøvet at gjøre, hvis de havde villet tage Arbejde hos Andre. Saa fattige vare de, at de med Glæde gik ind paa at sælge et af deres første Instrumenter til en Bager, som betalte Prisen derfor — omtrent 360 Kr. — med Brød; saa havde de dog sikkret sig det Allernødvendigste til Livets Ophold. Men lidt efter lidt besejrede de de forskjellige Vanskeligheder, som ethvert nyt Foretagende har at kæmpe med, og allerede i 1850 vare de komne saa vidt, at de, efter at deres Antal var voxet til 32, kunde leje et rummeligt Værksted til 2000 fr. og vare i Besiddelse af en i Forretningen anbragt Kapital af ca. 40,000 fr. Senere blev de Ejere af et udstrakt Fabriklokale og opnaaede en aarlig Afsætning af Pianoforter til en Værdi af 200,000 fr. Det maa endnu fremhæves, at de bestandig have hævdet deres først vundne Ry for at levere paa en Gang fortrinligt og billigt Arbejde.

En tredie af de i 1848 stiftede Foreninger, som fortjener særlig Opmærksomhed, er Stoledrejernes Forening. Uagtet ogsaa de i Førstningen led Savn af enhver Art, vilde de dog ikke søge at erholde nogen Del i den bevilgede Statsunderstøttelse. »Vi ville forblive fri og ikke skylde Nogen Noget«, sagde de, og deres Forening trivedes

eninger, og virkelig ogsaa fik flere stiftede. Allerede disse første Foreningers Skæbne viste imidlertid, hvilken Kombination af Forudsætninger og Betingelser der udkræves, for at de skulle lykkes. Thi uagtet disse Foreningers Medlemmer i det Hele netop besad de Egenskaber, som udfordres til, at en virkelig frugtbar Samvirken kan finde Sted, og uagtet deres Produktion saaledes var tilfredsstillende nok, mislykkedes de dog næsten alle, fordi de ikke vare i Stand til at magte den lige saa vigtige kommercielle Opgave, at tilforhandle sig Raastofferne og fremfor Alt at finde Afsætning for de frembragte Varer. Af samtlige de af Buchez stiftede Foreninger var der derfor kun en, der trivedes og naaede en større Betydning, nemlig en Forening af Juvelerarbejdere.

Februarrevolutionen fremkaldte Dannelsen af en stor Mængde Arbejderforeninger af forskjellig Art, idet der indtil Midten af 1849 havde dannet sig omtrent 300, hvoraf kun faa var ældre end 1848. Efter Dæmpningen at Juniopstanden vare disse Foreninger vel i det Hele ingenlunde særlig Gjenstand for Regeringens Sympathi, men den konstituerende Forsamling bevilgede dem dog den 5. Juli 1848 en Understøttelse af 3 Mill. fr. Dette Beløb kom vel ikke udelukkende egentlige Arbejderforeninger til Gode, idet det udtrykkelig var bestemt til at fordeles imellem »frit dannede Associationer enten af Ar bejdere eller af Arbejdsherrer og Arbejdere i Forening«; men 59 Foreninger modtog dog Hjælp ad denne Vej. Deraf var de 30 — alle i Paris — netop dannede i An-

---

efterhaanden, saa at den alt i 60'ne havde en aarlig Omsætning af 300,000 fr. Samtidig var dens Medlemstal voxet fra 20 til 50; men i samme Grad, som Antallet steg, fordobledes den Strænghed, hvormed de fra først af havde vaaget over hinandens Optræden og hele moralske Karaktér og Vandel. Det var nemlig ikke blot deres Arbejdsvirksomhed, som var Gjenstand for den strængeste Kontrol, men ogsaa deres Forhold udenfor Værkstedet maatte være dadelfrit.

ledning af denne Bestemmelse. Om de 59 Foreninger alle vare virkelige Produktionsforeninger, kan ikke med Sikkerhed ses af de foreliggende Beretninger; men sikkert er det, at de 42 af dem alt efter faa Aars Forløb havde ophørt at existere, og at Tallet i 1855 var sunket ned til 9 endnu bestaaende Associationer; 1863 vare kun 2 af de understøttede Foreninger i Live; begge havde imidlertid arbejdet sig op til en selvstændig Existents og fuldt tilbagebetalt det modtagne Beløb. Ialt skal der i 1863 have existeret 16 producerende Foreninger i Frankrig, og af disse vare de 11 oprettede i 1848—49; det vil heraf ses, at Bevægelsen, i Steden for at gribe mere og mere om sig, snart havde tabt sin Styrke.

Heller ikke i England kunde Bevægelsen fæste synderlig Rod, uagtet de engelske Arbejdere netop besidde mange af de Egenskaber, hvorpaa slige Foreningers Trivsel væsentlig beror. De oprindelige produktive Foreninger vare her nærmest Led i de almindelige »co-operative societies« Virksomhed og ophørte altsaa sammen med disse. Og selv efter at the Rochdale Pioneers fra Midten af Aarhundredet havde vakt fornyet Interesse for denne Bevægelse og »the Industrial and Provident Societies Act« af 1852 havde givet saadanne Foreninger legal Existents og retlig Beskyttelse, synes der endnu at være hengaaet omtr. 30 Aar, før de egentlige Produktionsforeninger begyndte at faa fast Fod. »Saa talrige vare Exemplerne paa Fejlslaaen og saa faa paa virkeligt Held, at der i 1883 kun kjendtes 15 Produktionsforeninger, baserede paa »Co-partnership«, medens 224 Foreninger, som vare indregistrerede efter 1852, vare mislykkedes og forsvundne.«[1]) Men i Novbr. 1882 dannedes »the Co-operative Productive Federation«, bestemt til at være Bindeled imellem producerende Foretagender, og 1883 dannedes

---

[1]) C. Webb l. c. S. 132.

»the Labour Association« (senere kaldet »Labour Copartnership Association«) og »the Co-operative Aid Association« for at fremme og opmuntre til Dannelsen af nye Foreninger af denne Art, medens den sidste særlig satte sig til Opgave at støtte dem ved Laan af Kapital. Dette Sidste viste sig imidlertid at være et Misgreb, og efter mange Tab maatte sidstnævnte Forening standse sin Virksomhed. Derimod lykkedes det de to andre Associationer at skabe fornyet Liv paa dette Omraade: i 1892 var Antallet af bestaaende Produktionsforeninger voxet til 46, og 1902 konstateredes der officielt at bestaa 112 Produktionsforeninger i Storbritannien (— hvoraf kun 5 i hele Skotland —), der virkede med en samlet Kapital (inclus. Laan) af ca. 1½ Mill. £ (27 Mill. Kr.). Heraf vare dog nogle — og det de største — dels dannede af store Forbrugsforeninger til eget Brug, dels almindelige Kapitalistforetagender, hvori der var indrømmet Arbejderne Andele. Tilbage bliver saaledes knap 100 virkelige Produktionsforeninger, dannede selvstændigt af Arbejdere.

Selv om saaledes Bevægelsen i de sidste tyve Aar har været i forholdsvis betydelig Fremgang, vil det dog ses, at dens Omfang endnu er overmaade ringe i Forhold til det umaadelige Antal af industrielle Foretagender i Storbritannien og den deri anbragte Kapital, og der synes at være grumme langt igjen, før den vil kunne faa en virkelig social Betydning. Thi et Par Momenter, som yderligere formindske Udsigten hertil, tør ikke overses. Det ene er dette, at de meget hyppigt ogsaa benytte Medhjælpere, som ikke ere Medlemmer, og at selv Medlemmerne ikke have nogen Ret til at blive benyttede som Medarbejdere; »Foreningen vælger sine Arbejdere, hvor den finder det hensigtsmæssigst, — fortrinsvis iblandt sine Medlemmer, men om fornødent uden for deres Kreds.« Det andet er, at disse hundrede Foreninger,

der ere spredte over hele Landet, og hvoraf der saaledes kun findes en eller to ved hver større By og kun undtagelsesvis nogle flere, selv hvor de ikke høre ind under en Forbrugsforening, dog i Almindelighed mere eller mindre ere kaldte til Live af en saadan eller have en saadan til deres Hovedkunde. Hvorvidt de altsaa vilde kunne bestaa uden et saadant privilegeret Afsætningssted, have de færreste af dem havt Lejlighed til at vise.

Noget Lignende gjælder tildels, om end paa en noget anden Maade, om de franske Produktionsforeninger, for saa vidt som disse fortrinsvis arbejde enten for Staten eller for Kommunen, efter at et Dekret af 4. Juni 1888 har ikke blot givet dem Adgang til at deltage i Licitationer om Statens Arbejder og Leverancer, men endog fritaget dem for at stille Kaution, naar det paagjældende Beløb ikke overstiger 50,000 fr., og derhos udtrykkeligt paabudt ved lige Bud at give dem Fortrin for private Entreprenører. Efter at en Statsraadsbeslutning af 27. Juni 1889 har udstrakt disse Bestemmelser til ogsaa at gjælde Departementernes offentlige Arbejder og et Dekret af 29. Juli 1893 har givet tilsvarende Bestemmelser for Kommunerne, »kan man uden Overdrivelse sige, at Staten, Departementerne og Kommunerne ere blevne Produktionsforeningernes bedste Kunder.«[1]) Føjer man hertil, at der siden 1893 hvert Aar paa Budgettet bevilges en vis Sum, som Handelsministeren kan fordele imellem de Foreninger, der ansøge derom, kan man ikke frigjøre sig for det Indtryk, at det maaske nok skyldes disse noget kunstige Midler, der næppe altid virke heldigt[2]), naar der

[1]) Jules Chagot l. c. S. 33. Ogsaa i Italien har der siden 1887 været udfoldet Bestræbelser for at lade offentlige Arbejder udføre ved samvirkende Arbejderforbund, navnlig ved Love af 1889, 1904 og 1906. Se herom Meddel. fra Udenrigsmin. 1907 H. XXI.

[2]) I Erkjendelse af det mindre Heldige i dette Subventionssystem har man i den sidste Tid givet Understøttelserne Form af Laan, der skulle tilbagebetales. Men at de direkte Understøttelser tildels have virket

i de sidste tyve Aar har været en forholdsvis stærk Fremgang i de franske Produktionsforeningers Antal.

Til denne Fremgang har Oprettelsen af »la Chambre consultative des associations ouvrières de production« (1882) i Paris, — hvortil svarer to andre i Lyon og Bordeaux henholdsvis for det sydøstlige og sydvestlige Frankrig, — bidraget ikke lidet, idet det ikke blot har været et Bindeled imellem de bestaaende Foreninger, men særlig har havt til Opgave at vejlede nye ved deres Dannelse og begyndende Virksomhed. Da det imidlertid gjør Overholdelsen af visse Bestemmelser, navnlig Medhjælpernes — de lønnede Arbejderes — Adgang til at tage Del i Fortjenesten, til Vilkaar for sin Støtte, og ikke faa Foreninger ikke have villet gaa ind herpaa eller af andre Grunde holdt sig udenfor det, falde de franske Produktionsforeninger i to omtrent lige store Grupper, eftersom de ere »adhérentes« eller »non adhérentes«. Forskjellige Fag-Blade og -Tidsskrifter bringe nu hvert Aar en officiel Statistik. Herefter fandtes d. 1. Jan. 1898 i Alt 214 Produktionsforeninger, hvoraf 111 »adhérentes«; af disse sidste vare kun 5 ældre end 1870. D. 1. Jan. 1905 var Antallet steget til 338, hvoraf 41 vare oprettede i 1904; men i Løbet af 1905 ere paa den anden Side 28 atter ophørte. Det maa derhos bemærkes, at Ordet »Produktionsforening«

---

demoraliserende, fremgaar deraf, at »la Chambre consultative des associations ouvrières« i sit Møde d. 26. Okt. 1903 har maattet beskjæftige sig med det Spørgsmaal, hvilke Garantier for en Tilbagebetaling der kunde fordres af Foreningerne, og at et Medlem af Raadet under Forhandlingerne klagede over, at flere Foreninger paa Forhaand havde erklæret, at de vare fuldkommen bestemte paa aldeles ikke at ville tilbagebetale Noget. Samtidig klagedes der ogsaa over, at der ved Uddelingen ofte tages politiske Hensyn og at navnlig adskillige Deputerede arbejdede paa at skaffe deres Vælgere Understøttelser og Laan, som kunde forudses at være kastede ud af Vinduet. I Alt er der 1893—1902 bleven udbetalt 1,262,000 fr., altsaa i aarligt Gjennemsnit ca. 126,000 fr. til dette Formaal.

er taget i temmelig vid Forstand, idet adskillige af dem slet ikke kunne siges at have egentlig producerende Virksomhed til Formaal; saaledes vare ikke mindre end 16 Foreninger af Kudske, 3 af Frisører, 2 af Kludesamlere, 3 af Skuespillere osv. Hovedmassen — en Trediedel af dem alle — tilhørte Bygningsindustrien (Murere, Tømrere, Malere, Snedkere m. fl.); Resten fordelte sig paa en Mængde forskjellige Virksomheder (36 Smede- og Metalarbejder-Foreninger, 24 Bogtrykkerier, 24 Vævere, Skrædere o. a. Textilvirksomhed, 23 Skomager- o. a. Læderindustri osv.). Spørger man imidlertid om Omfanget af deres Virksomhed og Antallet af deres Medlemmer, ere Oplysningerne mindre præcise og støtte sig tildels paa Beregninger, baserede paa Meddelelser fra kun en Del af dem. Herefter opgjør Chagot Antallet af Medlemmer til 13,000 (gjennemsnitlig ca. 40 for hver Forening); men heraf vare kun 7000 aktive Medlemmer (»sociétaires employés«), hvorimod der desforuden benyttedes 8 à 9000 »auxiliaires«, lønnede Arbejdere.[1])

[1]) Paa en i Manchester 1902 afholdt international Kongres aflagde Repræsentanterne for de forskjellige Lande Beretning om Produktionsforeningssagens Stilling i paagjældende Land. Derefter syntes den ikke synderligt fremskreden i noget af dem; de fleste Meddelelser vare dog ret svævende og lidet præcise; for Østrig-Ungarns Vedkommende sagde Repræsentanten saaledes, at det var umuligt at angive statistiske Data, da Materialet var altfor utilstrækkeligt. For Ungarn angaves der dog at bestaa 70 industrielle Produktionsforeninger, for Italien 17, for Spanien 24, for Belgien 28, der »alle endnu vare i deres Barndom«. I Tydskland fandtes i 1890 151 industrielle Produktionsforeninger, hvilket Tal tre Aar senere var gaaet ned til 120; men derefter er Antallet steget ret betydeligt, fra 129 i 1895 til 323 i 1902; i det sidste Aar var der oprettet 35, medens 15 havde maattet likvidere. Repræsentanten Dr. Krüger udtalte, at »Produktionsforeningerne indtage i Tydskland en underordnet Stilling; thi det moderne Liv har en Tendents til at vanskeliggjøre Oprettelsen af nye Foreninger saa vel som Udviklingen af de alt bestaaende. Antallet af bestaaende Produktionsforeninger er i Tydskland ganske vist forholdsvis stort, men ofte er Co-operationen kun et ydre Hylster; Co-operationens Aand og Væsen mangler ganske.«

I Danmark har denne Bevægelse spillet en meget underordnet Rolle, men nærmere Oplysninger savnes. 1872 oprettede en Del Kurvemagersvende under en Strike den første danske Produktionsforening, hvortil de sammenskød ca. 40 Kr., nogle Privatmænd tilskød omtrent samme Beløb, Kassereren 300 Kr. og Internationale 300 Kr. Men Aaret efter gik Forretningen i Stykker paa Grund af Kapitalmangel og indre Splid, og to af Interessenterne overtog Forretningen som Eneejere. Ligeledes paa Grund af Strike dannedes Bygningssnedkernes Produktionsforening i Jan. 1873, Skomagersvendenes i Juni 1874 og Karetmagernes, Skibstømrernes og Blikkenslagernes i 1875. Ingen af disse opnaaede imidlertid nogen varig Existents, og i Øjeblikket synes der ikke at existere virkelige Produktionsforeninger.[1])

5. Hvor megen Betydning man nu end vil tillægge den Fremgang, som Dannelsen af Produktionsforeninger saaledes har havt i de sidste Tiaar baade i England og Frankrig, og hvor meget Haab man end vil gjøre sig om en fortsat Fremgang, turde det foran Anførte dog gjøre

---

For de forenede Fristaters Vedkommende udtalte den amerikanske Delegerede paa en Kongres i Paris 1900, at Bevægelsen ikke var lykkedes; »i Massachusets bestaar et co-operativt Bogtrykkeri, som blev grundlagt for 6 Aar siden, men det faar næppe sine Udgifter dækkede. Nær ved Boston er der en Skomagerforening, som sandsynligvis kun har ringe Varighed, hvis den ikke allerede er død. For nogen Tid siden bestod der nogle Bødkerier i Minneapolis, som nu ikke mere ere co-operative.« Imidlertid opgaves dog paa Kongressen 1902 Antallet af Produktionsforeninger til 45 med 891 Medlemmer; men det tilføjedes, at »Jordbunden synes ikke gunstig for Udviklingen af Arbejderassociationer, idet Industrien snarere har en Tendents til at koncentrere sig i Forretninger, der ere altfor store til at tillade mere beskedne Foreninger at bestaa ved Siden af dem.« (Jfr. nærmere J. Chagot l. c. S. 206—12.)

[1]) Af de under Lock-out'en i 1899 dannede Svende-Produktionsforeninger bestaa endnu to: Murersvendenes og Bygningssnedkernes, men begge under Form af Aktieselskaber, som kun ere tilgjængelige for Medlemmer af de paagjældende Fagforeninger.

klart, at der ikke vil kunne være Tale om, at Arbejderspørgsmaalet skulde kunne løses ad denne Vej eller blot at der herved skulde aabnes Udsigt til i noget større Omfang at omskabe Arbejderne fra Lønarbejdere til selvstændige Erhvervsdrivende. Ganske bortset fra det alt fremhævede forsvindende Forhold, hvori Antallet af co-opererende Arbejdere endnu staar til de Millioner af lønnede Arbejdere, som findes i de nævnte Lande, fremgaar navnlig to Ting klart af de foran i al Korthed anførte statistiske Data.

For det Første viser det sig, at Produktionsforeninger for at lykkes stille saa store Krav til Deltagernes personlige Egenskaber, at de overhovedet kun lade sig gjennemføre af Elitearbejdere.[1]) Dette fremgaar allerede deraf, at i Frankrig Antallet af Foreningernes lønnede Medarbejdere er nok saa stort som af deres aktive Medlemmer. I selve Foreningernes Organ, l'Annuaire de l'Association, skrev deres Forkæmper Élie Reclus i 1866: »Lad os tilstaa, at Massen af Arbejdere ikke ere saa begjærlige efter at indtræde i en Produktionsforening. De ere ikke opsatte paa at risikere den Arbejdsløn, som giver dem deres Underhold, i et usikkert Foretagende, ej heller paa at formindske den med de Beløb, som nødvendig

[1]) Derfor har det franske Socialdemokrati i sin Helhed vist liden Sympathi for Dannelsen af Produktionsforeninger. Paa en Fagforenings-Kongres i Marseille i Okt. 1879 vedtoges efter en Forhandling, under hvilken det bl. A. udtaltes, at Produktionsforeninger kun vare »et Middel til at tillade de dygtigste Arbejdere at indtræde i Bourgeoisiet«, følgende Resolution: »I Betragtning af, at de co-operative Produktionsforeninger kun kunne forbedre Vilkaarene for et lille Antal Privilegerede, erklærer Kongressen, at disse Foreninger paa ingen Maade kunne betragtes som tilstrækkeligt kraftige Midler til at naa til Proletariatets Emancipation« osv. I den senere Tid synes vel Stemningen imod Produktionsforeningerne at være bleven noget mindre uvenlig; men positiv Støtte have de hidtil kun ganske undtagelsesvis faaet, hvor det gjaldt om at skabe en Konkurrence med en ildeset »reaktionær« Fabrikant. Jfr. J. Chagot l. c. S. 89—140.

maa holdes tilbage til Dannelse og Forøgelse af Foreningskapitalen. I en af Paris' mest blomstrende Foreninger misunder den lønnede Medhjælper, som faar 5 fr. daglig, ikke den aktive Deltager, som faar ½ fr. mindre som sit Udbytte af Forretningen. Hvad enten det nu er af Sorgløshed, Skepticisme eller Paaholdenhed, Faa ville risikere Nutiden for Fremtidens Skyld og kun Faa underkaste sig et Savn eller offre en Fornøjelse uden at være sikkre paa at blive holdte skadesløse med det dobbelte eller tredobbelte Beløb senest om to eller tre Aar.« Denne Udtalelse har sikkert Gyldighed den Dag idag, og idet Chagot, som indgaaende har studeret disse Foreninger og deres Historie, slutter sig dertil, tilføjer han: »En Produktionsforenings Udsigter kan kun friste Elite-Arbejdere, som ere villige til at bringe alleslags Offre, beredte til at kæmpe og modigt udholde Savn for at naa til Maalet, Frigjørelsen, — og denne Elite hører til Undtagelserne. Der skal meget faste Karakterer til for at give Afkald paa den sikkre Løn og kaste sig ud i det Uvisse . . . Dette er Sandheden, og det er næsten umuligt, at det skulde forholde sig anderledes; de altfor stejle Veje ville aldrig friste Massen af Arbejdere. Kun Pionererne ville vove at give sig ind paa dette Eventyr og prøve paa at bestige dette Calvariebjerg; de ville tjene til Exempel for Andre og bevise dem, at Forsøget kan lykkes; men Beretningen om deres Anstrængelser og deres Lidelser vil holde Mængden tilbage, og deres Efterlignere ville være lidet talrige.«

Man vil maaske overfor disse muligvis vel pessimistiske Udtalelser henvise til den Offervillighed og den Beredvillighed til at underkaste sig endog langt større Savn, som den store Masse af Fagforeningsarbejdere atter og atter have vist sig villige til under Striker. I et »Brev til Arbejderne« i l'Association for Decb. 1854 skrev da ogsaa sex Ledere af Produktionsforeninger: »For at

lykkes maa en Strike forberedes ved sex Maaneders Afsavn, og den efterfølges af ti Maaneders Indskrænkninger. Dannelsen af en Produktionsforening koster ikke mindre Penge end en Strike, men disse Penge forblive hos Andelsejeren og blive et Redskab til fremtidig Formue, medens de Midler, som en Strike opsluger, ere uigjenkaldeligt tabte. Lad derfor Arbejderen med samme Taalmodighed og Udholdenhed af sin Dagløn opspare sit Bidrag til en Foreningsformue.« Hvor sandt og rigtigt dette end kan være, saa har i alt Fald hidindtil Arbejderne vist sig lidet tilbøjelige til at følge dette Raad, og Grunden dertil er dels den, at de overhovedet har mere Tro paa en Strikes end paa en Produktionsforenings Evne til at skaffe dem en forøget Fortjeneste, dels den, at de ved at erklære en Strike som oftest tænke sig allerede Truselen derom tilstrækkeligt virksom og i alt Fald næppe tænke sig den saa langvarig, som den hyppigt bliver, — ikke at tale om, at selv den længste Strike langtfra kræver den Udholdenhed, som Dannelsen og Opretholdelsen af en Produktionsforening. Dertil kommer endelig, at den store Masse af Fagforeningernes Arbejdere i Virkeligheden lader sig beherske af et Mindretal af dristigere, mere energiske og voldsomme Kammerater, medens Produktionsforeninger netop kræve fuld og bevidst Frivillighed overfor Vanskelighederne og Risikoen.

Men for det Andet — og det er Hovedsagen — viser en nærmere Undersøgelse af de forskjellige Produktionsforeningers Virksomhed, at de saa godt som alle høre til den lille Industri. Det er med faa Undtagelser netop de Virksomheder, som endnu ere og tildels efter deres Beskaffenhed som lokal Industri kunne ventes at ville forblive Haandværk, i hvilke Produktionsforeninger danne sig; det er m. a. O. netop ikke Fabrikarbejdere, de, som det netop gjaldt om at frigjøre og gjøre til deres egne Herrer igjennem disse Foreninger, som danne

dem, men Haandværkssvende: Murere, Tømrere, Snedkere, Bagere, Skrædere, Skomagere, Sadelmagere, Kurvemagere udgjøre den egentlige Hovedmasse og Kjærne i Produktionsforeningerne. Og at det maatte blive saa, indsaa selve Grundlæggeren Buchez klart nok. 1831 skrev han: »Arbejderne dele sig i to Klasser; den ene udøver Professioner, som kræve en temmelig lang Læretid og hvor den erhvervede Færdighed er den egentlige Kapital; de behøve kun faa Redskaber, saa at de let kunne skifte Sted; den anden er knyttet til Maskiner, til Fabriker, som ere inkorporerede i Grunden. Den første Slags ere Snedkere, Tømrere, Murere, Skomagere, Klejnsmede osv., den anden Slags er Fabrikarbejdere med Undtagelse af Bogtrykkere og enkelte andre. To Slags Institutioner synes os skikkede til at fyldestgjøre disse to forskjellige Stillingers Fornødenheder: for den ene Associationer« (d. e. Produktionsforeninger), »for den anden Organisationer«, — hvorved menes de senere saa kaldte Fagforeninger, idet det netop angives som disse Organisationers Hovedopgave at værne Arbejdslønnen imod at trykkes ned og overhovedet om Arbejdernes naturlige Rettigheder.

Det ligger i selve Forholdenes Natur, at det allerede frembyder betydelig Vanskelighed hos det store Antal Arbejdere, som udkræves til en Fabrikvirksomhed med gjennemført Arbejdsdeling, at finde de personlige Egenskaber, som en Produktionsforening kræver for at lykkes, og ikke mindst Beredvillighed til personlig Underordnelse under en ligestillet Arbejdsleder og til at overtage de ringere Arbejdsoperationer, som maa tildeles ikke Faa af dem. Men endnu vanskeligere vil det være at tilvejebringe den store Kapital, som udfordres til en større Fabrikvirksomhed, og hvis Tilvejebringelse ligger langt over de Paagjældendes egne Kræfter. Erfaringen har allerede vist det Mislige i, at Kapital helt eller delvis

bringes tilveje ved Statens, Kommunens eller humane Foreningers Hjælp, hvad enten det nu sker i Form af direkte Subvention eller nominelt i Form af Laan, hvis rette Brug vanskeligt kan kontrolleres og hvis Tilbagebetaling i Tilfælde af Misligholdelse eller Foretagendets uheldige Gang endnu vanskeligere kan fremtvinges ad Rettens Vej overfor besiddelsesløse Arbejdere.[1]) Ad den Vej vil en virkelig Løsning, som i større Omfang bringer Storindustrien i Arbejdernes egne Hænder, næppe findes. Derimod har man ment, at de store Forbrugsforeninger, navnlig disses Fællesforeninger, netop bl. A. have den Opgave at kalde Produktionsforeninger til Live og at forsyne dem med den fornødne Kapital. Det maa imidlertid erindres, at de Formaal, som de to Slags Foreninger sætte sig, tildels gaa imod hinanden: Forbrugsforeningerne skulle jo netop først og fremmest skaffe deres Medlemmer deres Forbrugsgjenstande saa billigt som muligt, og det navnlig ved at spare den Fortjeneste, som de private Producenter beregne sig. Men det er jo for en stor Del netop denne Fortjeneste, som Produktionsforeningerne gjøre Regning paa og for hvis Skyld de danne sig. Og heller ikke det andet Formaal, som de sætte sig og som i Virkeligheden turde være Hovedsagen, deres Uafhængig-

---

[1]) Et ret slaaende Exempel paa det Mislige i ved slige kunstige Midler at ville fremme den her omhandlede Bevægelse afgiver Beretningen om det af en fransk Rigmand, Benj. Rampal († 1879), af hans Formue ved Testamente oprettede betydelige Legat, bestemt til at anvendes til Laan til Produktions- og Forbrugsforeninger i Paris. Ifølge Municipalraadets Bestemmelse maatte Legatet kun udlaanes til Foreninger, der allerede vare i Virksomhed, og Laanene, der skulde forrentes med 3 %, maatte ikke overstige Halvdelen af den laantagende Forenings egen Kapital. Formuen udgjorde i Alt 1,411,000 fr., hvoraf dog kun 562,000 fr. strax vare til fri Disposition, og de første Laan blev givne i 1883. Men 1896 vare ikke mindre end 30 af de laantagende Foreninger gaaede Fallit eller tvungne til at likvidere, og af det tilstaaede samlede Laanebeløb af henved 240,000 fr. vare over 160,000 fr. fuldstændig tabte og 42,000 fr. dubiøse Fordringer. (J. Chagot l. c. S. 151—52).

hed af Andre, vil kunne naaes, hvor vedkommende Forbrugsforening betragter sig som den egentlige Arbejdsgiver. De ad denne Vej skabte producerende Foreninger ville saaledes næppe realisere de egentlige Produktionsforeningers Formaal.

Hermed er det ikke sagt, at disse overhovedet ikke lader sig realisere for den større Industris Vedkommende, men kun at der foreløbig ingen Udsigt er hertil. Det er imidlertid muligt, at Fremtidens fortsatte Udvikling af Kreditinstitutioner, navnlig af Folkebanker, eller en Kombination af Aktieselskabsformen og Arbejderforeninger vil formaa at overvinde Vanskeligheden ved at skaffe den store Kapital; men i saa Fald bliver det ikke blot og bart, hvad her alene er Tale om, en Forening af producerende Arbejdskræfter, men en Association af Arbejde og Kapital.

KAP. XV.

Forening af de producerende Kræfter.

II. Forening af Kapital: Aktieselskaber — Andelsforetagender.

1. Langt større Betydning for den økonomiske Udvikling end den rent personlige Samvirken har selvfølgelig en Sammenslutning af flere Personer, der hver for sig raade over en nogenlunde betydelig Kapital og forene disse Midler til et fælles Foretagende, hvis Gjennemførelse kræver en større Kapital, end den enkelte Forretningsmand som Regel har til Disposition. Fremkomsten af de større økonomiske Foretagender, som kjendetegne den nyere Tids Frembrud efter Middelalderens Stilstand, navnlig til Udnyttelse af det voxende Handelssamkvem og Udsendelser af oversøiske Expeditioner, skyldtes saaledes for en væsentlig Del Dannelsen af større eller mindre Skibsrhederi- og Handelskompagniskaber.

En saadan Sammenslutning af flere formuende, aktive Deltagere til en fælles Virksomhed har dog efter Sagens Natur sine ret snævre Grændser; men den udvidedes efterhaanden til flere passive Deltagere, som kun tilskød Kapital uden personlig Deltagen i Virksomheden. Paa denne Maade dannedes efterhaanden hine Handelsselskaber, som spillede en saa stor Rolle i det 16de—18de

Aarh., og som fra først af havde Karaktér af Kommandit-Aktieselskaber, d. v. s. Selskaber, i hvilke de faktisk personligt deltagende Ledere af Virksomheden hæftede personligt og med deres hele Formue, medens de, der kun gjorde Kapitaltilskud, intet personligt Ansvar havde og altsaa kun virkede med de gjorte Indskud i Forretningen. Herved lagdes Grunden til og banedes Vej for egentlige Aktieselskaber, hvor samtlige Deltagere kun tilskød Kapital uden personlig Deltagelse og dermed fremtraadte som de, der i Forening raadede for Foretagendet som dettes virkelige Driftsherrer, idet de valgte og ansatte dem, der personligt skulde lede og styre Forretningen og fastsatte det dem derfor tilkommende Vederlag. Endnu større Deltagelse i videre Kredse kunde disse Selskaber paaregne, naar de enkelte Deltagere endog kun indtraadte som »anonyme«, hvis Andelsbeviser lød paa Ihændehaveren og følgelig ikke kunde paaføre Ejeren af samme nogen Forpligtelse hverken til at tilsvare Selskabets Gjæld overfor Andre eller til at gjøre yderligere Kapitaltilskud, naar Forretningens Gang krævede saadanne. Det er Udviklingen af Aktieselskaber og ikke mindst deres Anerkjendelse som anonyme, der har gjort det muligt at tilvejebringe den uhyre Kapital, som det 19de Aarh. har behøvet til alle de nye Foretagender, som skulde realisere de store Opfindelser paa Industriens og særlig Befordringsindustriens Omraade, i første Linie Jernbane- og Dampskibsselskaber, dernæst ogsaa industrielle Aktieselskaber, ligesom de i stort Omfang have bidraget til Udviklingen af Banker og andre Kreditinstitutioner. Det er for en ikke ringe Del Aktieselskaberne med deres upersonlige Karaktér, som særligt have bidraget til at præge det 19de Aarh. som Kapitalismens Tidsalder. Thi endskjøndt en saadan Sammenslutning af Kapital skulde synes at frembyde sig som ret naturlig og der ogsaa nævnes enkelte Exempler derpaa saa langt tilbage som det 12te Aarh.,

og endskjøndt Aktieselskaber begyndte at spille en Rolle allerede i det 17de og 18de Aarh., er det dog først forrige Aarh., som har givet dem en mere omfattende, stadigt og stærkt voxende Anvendelse.

De ældste Exempler paa Aktieselskaber angives at have fundet Sted i Sydfrankrig i det 12te Aarh. paa Mølleomraadet, idet adskillige Møller ejedes af et større eller mindre Antal Personer, hvis Andele vare angivne i Andelsbreve (»uchaux«), der kunde overdrages til Andre, medens Driften ledede af dertil ansatte Personer, som Ejerne igjen kunde sætte fra Bestillingen. En lignende Ordning fandt i det 13de Aarh. Sted med Hensyn til Bygning og Udrustning af Skibe i Marseille og de italienske Søstæder. Og 1407 fandt lignende Principer Anvendelse paa den alt 1371 (eller maaske endog 1345) stiftede Bank »casa de San Giorgio« i Genua. Men disse spredte Exempler blev i hvert Fald uden Betydning for Udviklingen. Det var først det ved Opdagelsen af Amerika og Søvejen til Indien vaagnende stærkere Handelsliv og navnlig de oversøiske Expeditioner, som vare forbundne med saa stor Risiko og krævede saadanne større Midler, at de ikke kunde drives i det rette Omfang selv ved en Forening af flere Enkeltmænd, der førte til Dannelsen af større Handelsselskaber, end Kommandit-Aktieselskabets Form egnede sig for. Det engelske Ost-India-Compagni af Aar 1600 og det nederlandsk-ostindiske Compagni af 1602 vare formentlig de første egentlige Aktieselskaber af større Omfang; selve Ordet »Aktie« synes første Gang at være bleven anvendt paa sidstnævnte Selskabs Andele og forekommer i en nederlandsk Forordning af 1610 om Handel med Selskabets Andelsbreve. Indtil ind i det 18de Aarh. lød Aktierne dog som Regel paa Navn, og de egentlig »anonyme« Selskaber ere først i det 19de Aarh. komne til almindelig Gyldighed.

De to nævnte Selskaber efterfulgtes efterhaanden af

et stort Antal andre Handelscompagnier, i Almindelighed med store Privilegier, hyppigt monopoliserede, saaledes som disse ogsaa kjendes for vort eget Lands Vedkommende (det dansk-ostindiske Comp. af 1616, fornyet 1670, opløst 1729, — det asiatiske Comp. af 1732, opløst 1843, det vestindiske Comp. af 1671 m. fl.[1]), og denne særlige Virksomhed var i det 17de og største Delen af det 18de Aarh. Hovedomraadet for Aktieselskaberne, hvortil dog ogsaa sluttede sig almindelig Rhederi- og Fiskerivirksomhed. Det var paa dette Omraade, at de to store og for lange Tider skjæbnesvangre Aktiesvindeler i Aarene 1717—20 havde deres Grundlag: Sydhavs-Svindelen i England og Mississipi-Svindelen i Frankrig.[2]) Først i Slutningen af det 17de Aarh. blev ogsaa Søforsikring og Bankvæsen Gjenstand for Aktieselskabers Virken, og udenfor de her nævnte Omraader forekom saadanne Selskaber indtil det 19de Aarh. kun undtagelsesvis. Den Aktiemani, som fremkaldtes ved hine to Svindel-Selskabers vilde Spekulationer, kastede sig vel over alle mulige — og umulige — Foretagender, men i Virkeligheden var det Hele kun en storartet Form for Hasardspil og de allerfleste af de Selskaber, til hvis Dannelse der i disse Aar indbødes, kom slet ikke i Stand.[3])

[1]) Se nærmere Falbe-Hansen og Will. Scharling, Danmarks Statistik III S. 404 ff.

[2]) Jfr. om disse berygtede Aktiesvindeler Handelskrisernes Historie (efter Max Wirth ved Wm. Rasmussen), Kbhvn 1861, S. 1—25.

[3]) I det foran cit. Skrift findes nævnt en stor Mængde af de Foretagender, hvortil der i England indbødes til Subskription. Foruden en Række Handels- og Fiskeriselskaber og Assuranceselskaber for de forskjelligste og mærkeligste Formaal (t. Ex. mod Tab og Skade ved Tjenestefolk, for Sømænds Hyre, til Forbedring af Børns Formueomstændigheder) nævnes en Række Foretagender med ret mærkelige og tildels højst ubestemte Formaal, paa hvis Realisation i Praxis der næppe for Alvor kunde tænkes: Opfiskning af Vrag ved den irske Kyst; at gjøre salt Vand fersk; at bygge Hospitaler for uægte Børn; at handle med Valnøddetræer fra Virginien; at opbygge og forbedre Husene i England; at forbedre Landejendomme; at forbedre Haver; at forbedre Agerdyrk-

Hvad der ved Siden af den almindelige Mistillid, som Sydhavssvindelen i Storbritannien i den følgende Tid skabte overfor Aktieforetagender, væsentlig bidrog til, at disse i lange Tider kun fik saa ringe Raaderum i dette Land, hvor de nu indtage saa fremragende en Plads, var den Omstændighed, at Begrændsningen af Deltagernes Ansvar til deres Aktiebeløb ikke der var anerkjendt, men alle Deltagere ansaaes for solidarisk ansvarlige overfor Trediemand. En Undtagelse herfra gjordes ved Oprettelsen af Bank of England, som 1694 stiftedes ved en særlig Lov, der tillod de som Aktieselskab med begrændset Ansvarlighed (limited liability) organiserede Statslaangivere at drive Bankvirksomhed, og dette Privilegium stadfæstedes i 1697, da Statslaanet forøgedes, med udtrykkeligt Tilsagn om, at det ikke ved Parlamentsakt skulde blive tilladt noget andet Selskab med limited liability at drive Bankvirksomhed i England.[1] Da Monopolet siden i 1708 fornyedes med den Tillægsbestemmelse, at intet Selskab paa mere end 6 Personer — selv med solidarisk Ansvarlighed — maatte udstede Sedler, blev dette opfattet som et Forbud mod al Bankvirksomhed ved Aktieselskaber, og først 1822 opdagedes det, at det kun var Seddeludstedelsen, der var disse forbudt. Indtil

---

ning og Kvægopdræt; at forbedre Matrosernes Hyre (?); at uddrage Sølv af Bly; at forplante Muldyr til England; at beskjæftige fattige Haandværksfolk og forsyne Kjøbmænd med Penge; at beskjæftige de Fattige; at understøtte de Arbejdsomme; at anlægge et stort Apothek; at besørge Begravelser m. m. fl. Man dristede sig endogsaa til at indbyde til Subskription af 2 Mill. £ »til et vist meget lovende Foretagende, hvis Formaal man senere vil gjøre bekjendt.« Det almindelige Formaal var imidlertid blot at faa tegnet Aktier med en meget ringe Indbetaling — stundom endog kun 1 sh. pr. Aktie à 100 £ — for derefter hurtigst muligt at sælge dem med Opgjæld. Det Hele var kun et Børsspil i stor Stil.

[1]) Derimod indrømmedes der ligeledes de tre store skotske Banker, som 1695, 1704 og 1727 oprettedes med særlig Oktroj (Charter), limited liability.

dette Tidspunkt forblev derfor hele Bankvirksomheden i England forbeholdt private Bankiers, og i selve London oprettedes den første Aktiebank i 1834[1]), men fremdeles med solidarisk Ansvarlighed for Aktionærerne.

Hvad der yderligere bidrog til stærkt at begrændse Aktievæsenet i Storbritannien var den Retsgrundsætning, at intet Selskab kunde optræde retligt som Sagsøger eller Sagsøgt, med mindre det ved en Parlamentsakt — senere ved et kgl. Privilegium — havde opnaaet Bemyndigelse hertil. Og Privilegium til Fritagelse for solidarisk Ansvar tilstodes kun med Hensyn til visse bestemte Arter af Forretningsvirksomhed. Desuagtet blev efterhaanden den praktiske Trang til Oprettelsen af Aktieselskaber saa stor, at denne Forretningsform fra Slutningen af det 18de Aarh., da hele Forretningslivet fik saa stort Opsving og de nye Fabriker krævede store Kapitaler, blev ret almindelig anvendt. Der skal endog i 1824 være stiftet ikke mindre end 243 store Aktieselskaber, hvert med en Kapital af mindst 1 Mill. £, — Noget, der dog var ret enestaaende og nærmest havde sin Grund i den samtidig stedfundne Konvertering af Statsgjælden; mange af dem traadte vistnok slet ikke i Virksomhed, og den det følgende Aar indtrædende Handelskrise fremkaldte en stor Mængde Likvidationer. Da en Lov af 1844 om en Reform af Aktievæsenet foreskrev Anmeldelse af ethvert nyt Selskab, har man fra den Tid en fuldstændig Statistik over deres Udvikling, som savnes for den forudgaaende Tid.

Ogsaa i andre Lande mødte Dannelsen af egentlige Aktieselskaber, bortset fra de af Regeringerne særligt begunstigede store privilegerede Handelskompagnier, lige til det 19de Aarh. betydelige Vanskeligheder, og de forekom derfor i det Hele kun i ringe Antal. Den store Risiko,

[1]) Se nærmere Will. Scharling, Bankpolitik, 2den Udg. S. 111—15 og S. 144—46.

som hine Kompagnier vare underkastede, og det højst svingende Udbytte, som de gav og som ikke sjældent i lange Tider forvandlede sig til Tab, der krævede nye Tilskud, opmuntrede ikke særlig til Efterfølgelse. Navnlig i Frankrig vare Resultaterne gjennemgaaende lidet tilfredsstillende. Dertil kom, at Aktierne der i hele det 17de Aarh. lød paa Navn og at Indførelsen af Aktier, lydende paa Ihændehaveren, der skyldtes John Law, omtrent faldt sammen med det umaadelige Krach, der ledsagede hans Svindlerforetagender og for lange Tider ogsaa i Frankrig skræmmede bort fra Aktietegning. Ogsaa her krævedes Regeringens Koncession paa Aktieforetagender og var ikke altid let at opnaa. Imidlertid var det dog nærmest her,[1] at de almindelige Regler for Aktieselskabers Organisation uddannedes med Generalforsamlinger, hvor Aktionærerne udøve deres Stemmeret, vælge Direktørerne og fastslaa Udbyttet m. v., og at deres Fritagelse for at hæfte ud over Aktiens Beløb anerkjendtes. Code de commerce af 1807 betegnede Aktieselskaberne som »anonyme Selskaber« og anerkjendte dermed Ihændehaver-Aktien som det Principale. Men Regeringens Koncession fordredes fremdeles, og Kapitaler vare endnu kun i ringe Omfang disponible for denne Anbringelse; 1776 viste det sig umuligt at tilvejebringe blot Halvdelen af de til Oprettelsen af en Diskontokasse projekterede 15 Mill. fr., og selv for Napoleons Magt viste det sig vanskeligt at tilvejebringe de 30 Mill. fr., hvormed Banque de France ved sin Oprettelse Aar 1800 skulde udrustes.

At Aktieselskaberne i Lande med mindre økonomisk Udvikling spillede en endnu mindre Rolle, siger sig selv. I Østrige var den 1816 oprettede østrigske Seddelbank det første Aktieselskab, som dernæst 1822 efterfulgtes af et Forsikkrings- og Søfartsselskab; i Ungarn forekomme Aktieselskaber først i 30'ne. Selv i Tydskland blev der før Aar 1800 kun oprettet 5 Aktieselskaber med en samlet

Kapital af ca. 1/8 Mill. Thal. Kun i Nederlandene optraadte de allerede ret tidligt i større Antal. I Danmark bestod før 1800 næppe andre Aktieselskaber end de forskjellige privilegerede Handelskompagnier samt de oktroyerede Forsikkringsselskaber[1]) og den i 1736 ligeledes oktroyerede »Assignations-, Vexel- og Laanebank« (Courantbanken), der 1773 gik over til at blive Statsbank.

2. Aktieformen frembyder i al Almindelighed den store Fordel at gjøre det muligt for Personer, som selv savne Evne eller Lejlighed til at tage aktiv Del i en Forretningsvirksomhed, at blive delagtige i en saadan og dermed opnaa det større Udbytte af en Kapital, som saadan Virksomhed kan forskaffe fremfor almindeligt Udlaan af samme. En saadan Disposition kan ogsaa af den Grund være at foretrække, at den har Udsigt til at blive varig, medens udlaante Kapitaler kunne opsiges eller offentlige Obligationer, hvori de ere anbragte, blive udtrukne paa et for Ejeren ubekvemt og ugunstigt Tidspunkt. Det kan endnu tilføjes, at denne Anbringelsesmaade frembyder en Mulighed for at undgaa de Tab, som i en vedvarende almindelig Prisstignings Periode reelt rammer de nominelt uforandrede Pengekapitaler, for saa vidt de Ejendomme og Foretagender, hvori Aktiens Beløb er anbragt, stige i Værdi jævnsides med Pengenes Værdiforringelse. Ogsaa for de Tab, som ramme Obligationsejere ved Rentefodens Dalen og dermed følgende Konverteringer, forskaanes Aktionærerne, ja, en saadan dalende Rente vil endog ofte forbedre Aktieforetagendets Udbytte og Status. Endelig bør det endnu bemærkes, at Aktieformen giver Mulighed for at anvende selv en forholdsvis lille Kapital, som i sig selv vilde være utilstrækkelig

---

[1]) Kgl. oktr. Sø-Assurance-Comp. med Oktroy af 1746 og de to kjøbenhavnske Brand-Assurance-Compagnier med Oktroy af 1778 og 1798.

til at sætte en egentlig Forretningsvirksomhed i Gang, direkte i en saadan. Baade for Personer og Kapitaler aabner den saaledes Adgang til en økonomisk Virksomhed, hvorfra de ellers hver især vilde være udelukkede, og jo mindre Beløb Aktierne lyde paa, desto videre Kredse vil denne Adgang komme til Gode.

Saafremt imidlertid Erhvervelsen af en saadan Aktie udsætter Ejeren for en Risiko, som han ikke kan overskue, og medfører Mulighed for i Tilfælde af Tab at maatte dække disse ved yderligere Tilskud, vil dette for Mange medføre saa stor Betænkelighed, at Adgangen til at blive Aktionær dog kun vil blive benyttet i ret begrændset Omfang — udenfor de Tilfælde, da særlige Forhold fremkalde en Aktiemani, et Spilleraseri, som kan strække sig til de videste Dele af Befolkningen, men i hvilke det aldeles ikke gjælder om en virkelig Anbringelse af Kapital, men kun om et Hasardspil med Aktier, der blot tegnes og kjøbes for hurtigst muligt at sælges med Avance. Hvor stor den Risiko, som følger med solidarisk Ansvar for Aktionærerne, kan blive, havde i Storbritannien, hvor dette tidligere ansaaes for det Normale, alt oftere vist sig, men fremtraadte særligt iøjnefaldende i et enkelt karakteristisk Tilfælde i Skotland, da City of Glasgow Bank i 1878 gjorde en storartet Fallit, i hvilken Passiverne oversteg Aktiverne med det enorme Beløb af ca. 5 Mill. £ (90 Mill. Kr.). En mindre Bank, Caledonian Bank, havde som Dækning for en uerholdelig Fordring i et Bo modtaget to Aktier i førnævnte Bank, — og da dennes Kreditorer i Henhold til det solidariske Ansvar i første Linie holdt sig til Caledonian Bank, maatte denne paa Grund af de to Aktiers Besiddelse erklære sig insolvent og standse sine Betalinger. Allerede forinden havde en Lov af 1856 tilladt Oprettelsen af visse Selskaber med begrændset Ansvarlighed, og de under Krisen 1857 gjorte Erfaringer med Hensyn til den

Risiko, som det solidariske Ansvar paaførte Aktionærerne, fremkaldte to nye Love af 1858 og 1862, hvilken sidste gav enhver Forening af 7 eller flere Personer fuld Frihed til saadan Oprettelse, hvad der hurtigt forøgede Antallet af nye Selskaber overordentligt. Nu bevirkede hin Bankkatastrofe, at en ny Lov af 1879 gav ogsaa de alt bestaaende Aktieselskaber Tilladelse til at opgive det solidariske Ansvar (undtagen overfor Seddelkreditorer og Forpligtelser af ældre Dato end Loven), og det viste sig hurtigt, at denne Tilladelse benyttedes i stort Omfang. Allerede i April 1880 havde Banker med en indbetalt Kapital af 59 Mill. £ indført det begrændsede Ansvar, medens kun Banker med tils. 17 Mill. £ endnu bibeholdt det solidariske Ansvar. Efter den Tid er Principet begrændset Ansvarlighed absolut blevet Regel; i Aarene 1880—84 oprettedes saaledes ca. 7,500 Selskaber, hvoraf kun 28 med solidarisk Ansvar.

I andre Lande er Principet begrændset Ansvarlighed forlængst trængt igjennem og anerkjendt som almindelig Regel, dog vistnok saaledes, at der kræves en udtrykkelig Angivelse af Begrændsningen (t. Ex. i Tydskland »m. bgr. H.« ɔ: mit begrenzter Haft). Efter dansk Ret betragtes det som en Selvfølge, at en Aktionær kun hæfter med sin Akties paalydende Beløb og ikke derudover; og Betegnelsen »Aktieselskab« i Firmaangivelsen er i saa Henseende tilstrækkelig. Denne Regel har her i nyere Tid ført til den Urimelighed, at ganske smaa Forretninger, hvis hele Kapital kun er nogle faa tusinde Kroner og stundom ikke engang det, ganske almindelige Haandværks- eller Butiksforretninger, erklæres for Aktieselskaber, hvorved Forretningens Indehaver frigjør sig for at tilsvare de af Forretningen paadragne Gjældsforpligtelser ud over det som Aktiekapital angivne Beløb.[1])

[1]) I en Artikel i Berl. Tid. f. 8. Spt. 1891 (af Chr. Erichsen) anføres flere Exempler paa Firmaanmeldelser for Aktieselskaber af rent ud menings-

Noget saadant ligger selvfølgelig udenfor den virkelige Hensigt og Mening med Stiftelsen af Aktieselskaber, som kun have deres naturlige Begrundelse deri, at Foretagendet enten ved sin Størrelse eller ved sin Risiko i Almindelighed overstiger Enkeltmands økonomiske Evne, ja, end ikke egner sig for et Kommanditaktieselskab, hvis aktive Medlemmer hæfte solidarisk. Der er da ogsaa i forskjellige Landes Aktielove opstillet en vis Minimumsgrændse for Aktieselskaber, baade med Hensyn til Medlemstal og Kapitalens saa vel som den enkelte Akties Størrelse, og i det af en dansk Kommission i 1901 fremsatte Udkast til en Aktielov var det foreslaaet, at der skulde udkræves mindst 5 Medlemmer til Stiftelse af et Aktieselskab, og at Kapitalen skulde være mindst 50,000 Kr. samt at der skulde være indbetalt mindst 100 Kr. paa hver Aktie. Da det imidlertid tillodes at begynde Virksomheden, naar 25 % af Kapitalen var indbetalt, tillodes det i Virkeligheden at begynde et Aktieforetagende med en indbetalt Kapital af kun 12,500 Kr. Selve disse Tal vise, hvor langt man er kommen ned under det, som skulde være et Aktieselskabs naturlige Forudsætning og Basis: at Foretagendet efter sin Natur overstiger Enkeltmands Kræfter. Selvfølgelig er der i og for sig ingen Grund til at fastholde denne naturlige Basis som en faktisk Betingelse for overhovedet at oprette Aktieselskaber; i og for sig er der ingen Grund til at forbyde en Flerhed af mindre formuende Personer at forene sig om et Foreta-

---

løst lille Omfang, saaledes bl. A.: Et Aktieselskab, der vil drive Blomsterhandel, med en fuldt indbetalt Kapital af — 100 Kr. i Aktier á 10 Kr.; et Frugthandlerselskab startes med 4 Bestyrelsesmedlemmer og en Kapital af 2000 Kr. i Aktier paa 100, 50, 25 og 10 Kr. Et Cigarhandlerselskab under Bestyrelse af en Bogholder og en Skomager anmeldes med en Kapital af 500 Kr. En Mølle- og Bagerivirksomhed etableres med 10 Bestyrelsesmedlemmer (Fiskere, Lærere, Kjøbmænd og Gaardejere) og en Aktiekapital paa 1,600 Kr., — hvoraf 288 Kr. indbetalt osv.

gende, som en mere formuende Enkeltmand let kunde magte. Spørgsmaalet er kun, om der er Grund til at indrømme det Privilegium, som et begrændset Ansvar ubestrideligt er, paa Omraader, hvor der ellers kræves fuld Ansvarlighed, saafremt Dannelsen af et Aktieselskab ikke til en vis Grad staar som Betingelse for, at Foretagender af den Art overhovedet komme til Existents.[1]) Men set fra dette Synspunkt maatte man ganske sikkert komme til betydeligt større Tal end de foran anførte, som derhos have den væsentlige Mangel, at de netop paa Grund af deres Lidenhed med den største Lethed kunne omgaaes, idet man altid vilde kunne finde fire Meddeltagere, der vare villige til at modtage hver en Aktie paa 100 Kr., som ikke forpligter dem til Nogetsomhelst, — og for denne Pris vilde man kunne tilkjøbe sig det begrændsede Ansvars Beneficium.

Der er forøvrigt næppe Grund til her at forfølge dette Spørgsmaal videre, da det nærmest hører hjemme i Økonomiens Politik. Det skal her kun fastholdes, at den begrændsede Ansvarlighed ikke blot erfaringsmæssigt har vist sig i høj Grad at fremme Stiftelsen af Aktieforetagender, men utvivlsomt maa siges at være en Hovedbetingelse for, at Aktieselskaber kunne faa den Betydning for den økonomiske Udvikling og for Kapitaldannelsen, som de faktisk have havt i det 19de Aarh.

Det begrændsede Ansvar behøver dog ingenlunde at fritage Aktionærerne for enhver Forpligtelse til en yderligere Indbetaling, som Foretagendet senere kunde have

---

[1]) I Sverige stiftedes i 1894—1904 620 »Handelsaktiebolag«, hvoraf kun 125 havde en Kapital af over 100,000 Kr., medens 291 havde en Kapital af imellem 10- og 100,000 Kr. og ikke mindre end 204 en Kapital af indtil 10,000 Kr. Det fortjener at tilføjes, at i samme Tiaar opløstes 20 % af første Klasse, 24 % af anden og 38 % af sidste Klasse. Nils Wohlin: Svenske aktiebolagsbildande 1894—1904 (i Ekon. Tidsskr. 1905 S. 319—48.)

Brug for enten til Dækning af lidte Tab eller til en Udvidelse af Forretningen. Der kan sondres imellem den nominelle og den indbetalte Kapital, saaledes at der foreløbig kun indbetales visse pro Cent af hin. Denne Fremgangsmaade egner sig særlig for de Tilfælde, hvor Kapitalen ikke selv skal anbringes i et produktivt Foretagende, men nærmest kun skal tjene som Garanti imod indtrædende Tab, saasom i Forsikringsselskaber og tildels Banker. Saaledes var i Okt. 1906 af den i Storbritanniens 80 Aktiebanker tegnede Kapital 287 Mill. £ knap 80 Mill. £ (27½ %) indbetalt. Selvfølgelig maa i saa Tilfælde Aktierne lyde paa Navn; stundom maa den eventuelle senere Indbetaling sikkres ved et Depositum af rentebærende Papirer, hvoraf Deponenten vedblivende oppebærer Renten.

En saadan Form for Aktietegning er ikke sjældent særlig yndet, fordi den aabner Mulighed for en ret betydelig Kursavance, naar Foretagendet viser sig at lykkes, idet denne da bliver langt større i Forhold til det faktisk indbetalte Beløb, end den nominelle Kursstigning angiver, hvorfor denne ogsaa ofte bliver vildledende.[1] Men selvfølgelig er der ogsaa hermed forbunden en Risiko for, at der under ugunstige Forhold kan kræves en Indbetaling, som Aktionærerne ikke har regnet med og som det netop paa det Tidspunkt kan være særligt vanskeligt at præstere. Under det stærke Tilbageslag, som i Norge indtraadte efter den voldsomme Opgangs- og Spekulationsperiode i Aarene 1894—99, faldt saaledes de til Fuldstændiggjørelse af ikke fuldt indbetalte Bankaktier krævede Indbetalinger overordentlig trykkende for mange af disses Indehavere.

De Fordele, som Tegning eller Kjøb af en Aktie

---

[1]) Noteres en Aktie, hvoraf kun 25 % er indbetalt, t. Ex. til 125, beregnes Aktiens Værdi ved Salg til 125 ÷ 75 % ikke indbetalt = 50 %, altsaa det Dobbelte af det indbetalte Beløb.

byder den enkelte Aktionær, ere foruden de alt nævnte: at de give Adgang til at faae en Kapital, som ellers kun kunde gjøres frugtbringende igjennem Udlaan til fast Rente, anbragt i et Foretagende, som tør forventes at give et større Udbytte, endvidere: at dette Udbytte i Tilfælde af heldig Anbringelse efterhaanden, som Foretagendet lykkes og trives, kan stige og derhos, at selve hans Kapital stiger i Værdi i Forhold til, som Udbyttet voxer, og at han saaledes har Udsigt til ikke blot at opnaa et større Udbytte, men ogsaa en Kapitalforøgelse. At disse Muligheder modsvares af en tilsvarende Mulighed for Tab, der bevirke, at der i enkelte — og stundom i flere — Aar intet Udbytte faaes, og ligeledes, at Aktiens Værdi i saa Fald formindskes i tilsvarende Grad, ja helt kan forsvinde, er en Selvfølge.

Denne Risiko kan imidlertid modvirkes af en forsigtig Aktionær derved, at han fordeler sin Kapital paa en Flerhed af Aktieforetagender, saa at det Tab, der eventuelt lides i et eller nogle af dem, har Udsigt til at blive opvejet ved et særlig heldigt Resultat for andre. Endvidere har en saadan Aktionær den Udvej, at han, saasnart hans Aktier paa Grund af lidte Tab eller Udsigt til saadanne eller overhovedet, fordi Foretagendet ikke viser sig at svare til Forventningerne, synker i Kurs, da kan skille sig ved dem med et mindre Tab, idet Kursfaldet i Almindelighed ikke foregaar aldeles brat og der gjerne findes dels Forretningsmænd med større Kjendskab til de fremtidige Chancer, dels Personer, som se mindre mørkt paa Forholdene og Risikoen, hvilke derfor trods denne ere villige til at kjøbe Aktierne noget under pari Kurs. Overhovedet gjør den lette Adgang til at overdrage Aktien til Andre, som følger af, at den lyder paa Ihændehaveren, det muligt for en Aktionær hurtigt og let at slippe ud af de Foretagender, hvoraf han er bleven Medejer, naar forandrede personlige Forhold gjøre det nød-

vendigt eller ønskeligt for ham at gjøre sin Kapital disponibel for andre Formaal.

3. Ikke blot for den større og mindre Kapitalist, som nu gjennem Aktieforetagender knyttes til og bliver delagtig i økonomiske Virksomheder, som han ellers maatte staa helt udenfor, ogsaa for den aktive Forretningsmand kan Aktieselskabsformen have sin store Betydning. Medens hans egen Kapital ofte vil vise sig altfor lille for en Forretning, der trives godt og frembyder Mulighed for betydelig Udvidelse, og det har sine ikke ringe Vanskeligheder og Betænkeligheder at tilvejebringe den hertil fornødne Kapital som Laan i et Omfang, der væsentlig overstiger Ejerens egen Kapital, frembyder Virksomhedens Overgang til et Aktieselskab Mulighed for at give den al den Udvidelse, som Forholdene tilstede, uden at bebyrde den med Laan, som under indtrædende ugunstige Konjunkturer ikke blot blive en meget tung Byrde, men kunne true dens fortsatte Bestaaen. Ganske vist maa den hidtidige Ejer hermed opgive sin Eneraadighed over Virksomheden; men i Almindelighed vil han som Direktør for Selskabet faktisk kunne sikkre sig den fortsatte Ledelse deraf og vedblive at være den virkelig Styrende, samtidig med, at hans Indkomst deraf bliver baade større og sikkrere og hans personlige Risiko langt mindre. Ad denne Vej ere navnlig et stort Antal industrielle Aktieforetagender komne i Stand, og Aktionærerne have i Almindelighed i Overtagelsen af en saadan alt i længere Tid bestaaende Virksomhed, der har vist sig saa levedygtig, at den trænger til Udvidelse, en større Garanti for et heldigt Resultat end ved Dannelsen af en helt ny industriel Bedrift, som først skal godtgjøre sin Existentsberettigelse og først skal betale de Lærepenge, der saa ofte maa betales i helt nye Foretagender.

Ogsaa hvor det ikke gjælder om Udvidelse af en bestaaende Forretning, men kun om at sikkre dens fort-

satte Bestaaen, som trues eller vanskeliggjøres ved Indehaverens eventuelle Død eller Alderdomssvaghed, har Aktieformen vist sig hensigtsmæssig. Hvor en Arvedeling imellem flere Arvinger, der ikke kunne eller ikke ville indtræde som ansvarlige Deltagere i Virksomheden, vilde nødsage til Bedriftens Realisation eller Opløsning, giver Oprettelsen af et mindre Aktieselskab med samtlige Arvinger som Aktionærer Mulighed for dens Fortsættelse uden Ansvar for disse samtidig med, at hver enkelt Arving ved Salg af flere eller færre af sine Aktier kan frigjøre sig for Deltagelse i saa stort Omfang, som han ønsker. Ikke faa industrielle Virksomheder ere i nyere Tid paa denne Maade omdannede til mindre Aktieselskaber, der nærmest maa betragtes som Familiearrangements. Det er tildels Hensynet hertil, som gjør dem, der ønske at sætte en Minimumsgrændse for Dannelsen af Aktieforetagender, betænkelige ved at sætte den ret højt, idet det i saadanne Tilfælde netop er det begrændsede Ansvar, som gjør det let for Arvingerne at sætte andre Deltagere i deres Sted.

4. Allerede de her nævnte Fordele, som Aktieforetagender frembyde for Enkeltmand, angive tillige for en Del den Betydning, som de have havt for Samfundet i dets Helhed ved dels at skaffe den netop fornødne Kapital til Foretagender, som ellers næppe vilde være komne i Stand eller ikke have naaet den samme Udvikling, dels at opmuntre til en Kapitaldannelse, som ellers næppe vilde fundet Sted, fordi der ikke frembød sig en tilstrækkelig tillokkende Anbringelse. Særligt gjælder det her Anførte med Hensyn til en Række for det hele Samfund højst vigtige Anlæg, som ellers næppe vilde være komne i Stand eller i hvert Fald langtfra i samme Omfang og derhos langt senere, fordi de paa den ene Side laa over Enkeltmands Rækkeevne, paa den anden Side ikke egnede sig for Staten og i hvert Fald

krævede Kapitalbeløb, som den paa hin Tid aldeles ikke raadede over og vanskeligt havde kunnet skaffe tilveje. Dette gjælder navnlig om de nye Samfærselsmidler, Jernbaner og Dampskibe, som langt mere end Fabrikanlæg og Maskindrift[1]) have bidraget til økonomisk helt at omskabe Samfundet og skabt Mulighed for hele den nye Tids industrielle Udvikling, men som samtidig selv have krævet og lagt Beslag paa enorme Kapitaler (jfr. foran I S. 328). Skulde disse Anlæg fra først af have været henviste udelukkende til Staten som den eneste, der magtede dem, vilde hele Udviklingen sikkert være foregaaet mange Gange langsommere, end det nu har været Tilfældet. Heller ikke Bankvæsenet og Forsikkringsvirksomhedens forskjellige Arter vilde paa langt nær have naaet deres nuværende Omfang, om de udelukkende havde været henviste til Privatbankiers og gjensidige Forsikkringsselskaber. Allermest har dog Aktieformen i den nyeste Tids elektrotekniske Industri vist sin Betydning for den hurtige Gjennemførelse og Udnyttelse af en for Samfundet epokegjørende Opfindelse; i omtr. 15 Aar er der alene i Tydskland anbragt en Kapital, der anslaaes til 1500 Mill. Rmk, i Elekricitetsværker og elektriske Sporveje, en Kapital, som det vilde have været umuligt at tilvejebringe paa anden Maade.[2])

---

[1]) Hvor meget Aktieformen bidrager til ogsaa paa Fabrikomraadet i mindre kapitalrige Lande at fremme Udviklingen, fremgaar t. Ex. deraf, at i Sverige tilhørte i 1901 ifølge Kommercekollegiets Næringsstatistik 33 % af alle Landets Fabriker Aktieselskaber. (Wohlin l. c.). Og efter al Sandsynlighed ejede disse en langt større Andel af den i Fabrikvirksomhed anbragte Kapital.

[2]) Allg. Elektricitäts-Gesellschaft i Berlin, der 1887 stiftedes med en Aktiekapital af 5 Mill. Mk., udvidede denne allerede 1888 med 7 Mill., 1889 med 4 Mill., 1890 med 4 Mill., tils. 20 Mill. Mk. 1895—97 udvidedes den dernæst med i Alt 15, 1898—99 med 25 Mill. Mk. Ved Emissionen af de nye Aktier over pari indvandtes 28½ Mill., et lignende Beløb tilvejebragtes som Obligationslaan, saa at Selskabets effektive Kapital i Løbet af 12 Aar forøgedes fra 5 til 117 Mill. Mk.

Ogsaa i andre Henseender have Aktieselskaberne vist sig nyttige for Samfundet baade i økonomisk og social Retning. I første Henseende kan saaledes nævnes, at de oftere ved at forene og sammensmelte en Række af mindre, med hinanden til Overmaal konkurrerende Foretagender har tilvejebragt en hensigtsmæssigere Ordning og ved en dygtigere og mere økonomisk Ledelse sat et enkelt levedygtigt Foretagende i deres Sted. I begge Retninger have de endvidere virket ved at muliggjøre Foretagender, som vare af Betydning for Samfundet, men af tvivlsom økonomisk Natur, hvor det derfor gjaldt om at løbe en Risiko og eventuelt bringe et Offer, som ingen Enkeltmand kunde eller vilde paatage sig, medens Mange for Sagens Skyld gjerne vilde bringe et saadant mindre Offer, som Tegning af en Aktie medførte, — saaledes Foretagender og Anlæg af kommunal Interesse, som dog maatte siges at ligge udenfor Kommunens Opgaver, saasom Theatre, zoologiske og botaniske Haver, eller med ligefrem velgjørende Karaktér, saasom Folkebade eller endog Plejehjem og Sygehuse.

I social Henseende kan det næppe heller siges at være uden Betydning, at store og meget fordelagtige Foretagender ikke forblive paa en meget begrændset Kreds af Rigmænds Hænder, men at mange smaa Kapitalister føle sig delagtige og interesserede deri. Den mere stabile og af personlige Forhold og Forandringer uberørte Existents, som kjendetegner Aktieselskaber fremfor private Foretagender, giver ogsaa Arbejderne en fastere og mere betrygget Stilling, ligesom saadanne Foretagender bedre kunne udholde ugunstige Konjunkturer uden at være nødte til at ty til en Indskrænkning af Arbejdertallet. Ogsaa i humane Foranstaltninger til Bedste for de i Foretagendet beskjæftigede Arbejdere ere Aktieselskaber ikke sjældent gaaede i Spidsen.

5. Hvor stor en Betydning for Samfundet og den

nyere Tids industrielle og almenøkonomiske Udvikling Aktieselskaberne have havt, fremgaar tilstrækkeligt af en Oversigt over deres egen Udvikling og Fremgang i det 19de Aarh.

For Storbritanniens Vedkommende foreligger der siden 1844 en fuldstændig Statistik over stiftede saa vel som atter opgivne, og dermed altsaa ogsaa over de virkelig existerende, Aktieselskaber. Allerede før 1862, da det solidariske Ansvar endnu var Regelen, tiltog Antallet af Selskaber efterhaanden ikke lidet; medens der — bortset fra de atter inden Ikrafttrædelsen opgivne Foretagender — i 1844—50 stiftedes i Alt 455 effektive Aktieselskaber, og i 1851—55 510, steg Antallet i 1856—60 til 1,148, 1861—62 endog i 7 Fjerdingaar til 832. Efter at dernæst Reformloven af 1862 havde gjort den begrændsede Ansvarlighed til Hovedregel, stiftedes der

			Gjsnitl. aarligt	
	Selskaber	med Kapital	Antal	Kapital
1863— 70:	5,593	907 Mill. £	699	113 Mill. £
1871— 75:	5,584	547 —	1,116	109 —
1876— 80:	5,278	427 —	1,055	85 —
1881— 85:	8,002	890 —	1,600	178 —
1886— 90:	12,068	1,150 —	2,413	230 —
1891— 95:	14,772	683 —	2,954	136 —
1896—1900:	25,087	1,340 —	5,017	268 —
1901— 05:	17,606	640 —	3,921	128 —

Medens Bevægelsen i de enkelte Femaar — og end mere i mindre vilkaarligt afgrændsede Perioder — paavirkes stærkt af Tidens almindelige gunstige eller ugunstige Konjunkturer, viser den Aarhundredet ud en bestemt og stærk Stigning i Antallet af nye Selskaber, medens den for den samlede Kapital er mindre stærkt udpræget, idet selvfølgelig forholdsvis flere af det voxende Antal Selskaber ere mindre Foretagender. Tilbagegangen i det nye Aarh. skyldes formentlig forbigaaende Aarsager, navnlig Boerkrigen og dens Eftervirkninger.

Det viser sig endvidere, at de Omraader, paa hvilke Aktieformen anvendes, i Tidens Løb ere blevne flere og flere, og at man ikke mere indskrænker sig til saadanne Foretagender, som efter deres Omfang og Natur (Risiko) maa siges at ligge over Enkeltmands Rækkevidde, saasom Jernbane- og Kanalanlæg, Forsikkringsselskaber o. lign., men at man efterhaanden er kommen ind ogsaa paa saadanne Foretagender, som forlængst have hørt det private Initiativ til og efter deres Natur meget vel kunne drives som private Forretninger. Ikke blot egentlig industrielle Virksomheder i større Stil som Maskin- og Textilfabriker, Bryggerier o. lign., men ogsaa saadanne Virksomheder af langt mindre Omfang ere efterhaanden gaaede over til eller grundlagte af Aktieselskaber, og det Samme gjælder paa Omsætningens Omraade ikke blot Banker og store Handels- og Rhederiforetagender, men selv Detailhandler-Forretninger. Endog Virksomheder af delvis aandelig Art som Udgivelse af Aviser, Oprettelse af Skoler, Theatre m. m. ere efterhaanden blevne en Opgave for Aktieselskaber.

Overfor de foran anførte Tal maa nu dog paa den anden Side bemærkes, at de nærmest kun angive den store og voxende Tilbøjelighed til at anvende Aktieformen, men ikke det virkelig faktiske Omfang af bestaaende Aktieforetagender. Thi ikke blot komme, som alt anført, et forholdsvis betydeligt Antal af de anmeldte Selskaber slet ikke til Existents; men et ret betydeligt Antal opgiver hurtigt deres Virksomhed. Medens saaledes Antallet af de 1863—1905 i Storbritannien anmeldte Selskaber beløb sig til næsten 94,000, bestod der i 1905 knap 40,000 Selskaber.[1]) Imidlertid viser dog

[1]) I Sverige dannedes 1898—1904 2,929 Aktieselskaber og solidariske Banker med en samlet Kapital af 759 Mill. Kr. I de samme 7 Aar opløstes 968 saadanne Selskaber med en indbetalt Kapital af 224 Mill. Kr. Af 141 »Handelsaktiebolag« og 99 Rederibolag, som 1894—1904

følgende Tal den overordentlig stærkt stigende Betydning, som Aktieforetagenderne har faaet i de sidste Tiaar: der bestod i Virksomhed

1885:	9,344	Selsk.	med	indbetalt	Kap.	ca.	495	Mill. £.
1895:	19,430	—	—	—	—	-	1,062	—
1905:	39,616	—	—	—	—	-	1,964	—

I Alt er der altsaa nu i britiske Aktieforetagender anbragt den uhyre Kapital af over 35 Milliarder Kroner. Men allerede i 1891, da langtfra det halve Beløb var anbragt i Aktieforetagender, skrev Marshall (S. 360), at de udførte en Tiendedel af alt det Forretningsliv af enhver Art, som udførtes i Storbritannien.

Skjøndt Tydskland langtfra har saa imponerende Tal at opvise, maa dog ogsaa der Aktieselskaberne ligeledes siges at have naaet til stor og stærkt stigende Betydning.[1]) Hvor stor en Rolle Aktieselskaberne spille i

---

opløstes, vare henholdsvis 29 og 11 dannede s. A. eller Aaret før, 51 og 19 kun 2—3 Aar forud, 25 og 20 4—5 Aar forud. (Wohlin l. c.).

Jfr. for Danmarks Vedkommende Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks Statistik I S. 731 ff. og Supplementsbind 137 ff. Jfr. endvidere Artikler af førstnævnte Forf. i Nationaløkon. Tidsskr. f. 1876, 1878, 1879 og 1892.

[1]) Der bestod

1886—87:	2,143	Selskaber	med	Kap.	4,876	Mill. Mk.
1891—92:	3,124	—	—	—	5,771	—
1896:	3,712	—	—	—	6,845	—

og der stiftedes 1896—1905 over 2000 Aktieselskaber med en Kapital af 3,100 Mill. Mk. Til den i 1896 existerende Aktiekapital maa imidlertid føjes et næsten lige saa stort Obligationsbeløb (6,387 Mill.) og Reservefonds til Beløb 1,167 Mill. Mk, saa at i Alt ca. 14.400 Mill. Mk. vare anbragte i Aktieforetagender.

Af de i 1896 bestaaende Aktieselskaber faldt paa

				Indbetalt Aktiekapital	
Banker og Kreditinstituter	400	Selskaber	m.	2,136	Mill. Mk.
Forsikkringsselskaber	131	—	-	110	—
Jernbane- og Sporvognsselskaber	189	—	-	549	—
Extraktiv Ind. (Bjergværker)	235	—	-	1,022	—
Andre, nærmest industrielle Foret.	2,757	—	-	3,028	—

Industrien (i videre Forstand, derunder ogsaa Bjærgværker), vil fremgaa deraf, at af de derved i 1895 beskjæftigede ca. 8 Mill. Personer vare 849,000 eller 10,5 % knyttede til Aktieforetagender.

I *Danmark* var i 1906—07 1,521 Selskaber ansatte til Indkomstskat efter Lov af 15. Maj 1903 med en samlet Indkomst af 58,66 Mill. Kr., medens den samlede Indkomst for personlige Skatteydere var ansat til ca. 593 Mill. Kr. Her svarer altsaa Selskabsindtægten omtr. til 1/10 af alle Skatteyderes Indtægt.

6. Ved Siden af de betydelige Fordele, som Aktieselskaber frembyde saavel for de enkelte Kapitalister og Forretningsdrivende som for Samfundet i dets Helhed og hele den økonomiske Udvikling, frembyde de ogsaa forskjellige *svage Sider*, og man har derfor i de fleste Lande anset det for nødvendigt ved særegne Aktielove at forebygge disse eller dog forhindre, at de gribe for stærkt om sig. Der bør imidlertid i saa Henseende skjelnes imellem de virkelig svage Sider, som Aktieselskaberne efter deres Natur frembyde, men som derfor ogsaa vanskeligt kunne forhindres ved nogen nok saa omhyggeligt udarbejdet Lov, og de *Misbrug, hvortil de kunne give Anledning* og paa hvilke det særlig synes at være en Aktielovs Opgave at tage Sigte.

Uden her at komme nærmere ind paa Spørgsmaalene om saadanne Aktieloves Hensigtsmæssighed og om, hvad de rettelig bør gaa ud paa — Spørgsmaal, som høre hjemme i Økonomiens Politik —, vil der være Grund til at gjøre kortelig Rede for nogle af de Svagheder og Misbrug, som Aktielove tage Sigte paa, idet vi herved maa fastholde, at den blotte Mulighed af Misbrug vel berettiger Aktielove, som søge at forhindre saadanne, men næppe i og for sig tør regnes Aktieformen til Last som en virkelig svag Side. Naar man saaledes som en saadan har villet betegne den Fristelse, som de byde mange

smaa Kapitalister til at udsætte deres sammensparede Smaasummer for en Risiko, som de i Virkeligheden hverken formaa at overskue eller bære, maa det siges, at enhver Forretningsvirksomhed er forbunden med en vis Risiko og at det netop er et af Formaalene for Aktieforetagender at muliggjøre saadanne Virksomheder, der frembyde for stor Risiko for Enkeltmand, ved at fordele Risikoen paa Mange. Det kan saa meget mindre være Lovgivningens Sag at gjøre sig til Formynder for saadanne Kapitalister, der af Udsigt til en tvivlsom Vinding foretrække at udsætte sig for en saadan Risiko, som der paa den ene Side findes tilstrækkeligt sikkre Anbringelser for mindre Kapitaler, der altsaa ikke behøve at udsættes for saadan Risiko for overhovedet at give Udbytte, og det paa den anden Side dog er umuligt at skjærme dem, der forsmaa denne Adgang til sikker Anbringelse, imod Fare og Tab, da der ogsaa udenfor Aktieselskaberne findes mange usikkre Anbringelser. Hvad der imidlertid nok kunde være Grund til, er at forbyde Aktiekapitalens Udstykning i saa smaa Beløb, at man derved særlig henvender sig til meget smaa Kapitalister med direkte Opfordring til at være med. I England lyde saaledes Aktierne ikke sjældent paa et saa lille Beløb som 1 £ (18 Kr.), hvoraf tilmed ofte kun en Brøkdel skal indbetales, og dette har netop aldeles overvejende været Tilfældet med saa risikable Foretagender som de afrikanske Guldminer, i hvilke Aktierne kun undtagelsesvis lyde paa højere Beløb. Netop i Foretagender af saadan Art antage Aktierne — tvært imod deres virkelige Bestemmelse — ved at udstedes i saa smaa Størrelser mere Karaktér af Lotterisedler end af Kapitalanbringelser og synes fuldt saa meget beregnede paa at tilfredsstille Folks Spillesyge som paa at tjene til Gjennemførelse af et samfundsnyttigt Foretagende. Imidlertid vil det altid være ret vanskeligt at opstille en i al Almindelighed passende

Grændse, hvad der allerede viser sig deri, at denne i Tydskland er sat til 1000 Mk. som Minimum, medens den i Sverige er sat til 50 Kr. og for Selskaber, hvis Kapital ikke overstiger 10,000 Kr., endog kan gaa ned til 10 Kr. En Minimumsgrændse af 100 Kr. vilde ganske sikkert ikke være for høj, navnlig hertillands, hvor Andelsforetagender ikke betragtes som Aktieselskaber og Deltagelse i saadanne altsaa ikke udelukkes ved en Grændse som den nævnte.

Lige saa lidt kan man regne Aktieformen som saadan til Last — og vil forgjæves søge at modarbejde det ved Lovbestemmelser —, at Aktien med sit vexlende Udbytte og dermed følgende Kurssvingninger i særlig Grad opmuntrer Spekulationen og vækker Spillelysten saaledes, at den til sine Tider breder sig til vide Kredse og fremkalder en egentlig Aktiemani. Den bekjendte Tulipanmani i Holland 1634[1]) viser, at et saadant Spilleraseri kan fremkaldes og fyldestgjøres ved en saa uskyldig Ting som Tulipanløg. I hvert Fald vil det næppe ved nogen Lovbestemmelse være muligt at forhindre et saadant Spil, selv om det maa siges, at det i Almindelighed netop kaster sig over de tvivlsomste og mest risikable Foretagender, fordi der næppe gives nogen Mulighed for paa Forhaand at udsondre saadanne fra de godt begrundede og alvorligt mente Foretagender. Selv om man ved at betinge ethvert Aktieforetagende af en særlig Koncession kunde forhindre adskillige øjensynligt rent vilde Projekter, — hvorledes skulde det været muligt at forhindre det Børsspil, som i Begyndelsen af 90'ne dreves med Aktier i sydafrikanske Guldminer og Opdyrkningsforetagender, ved paa Forhaand at afgjøre, hvilke der vare gode og solide Foretagender, som kunde tillades, og hvilke der ikke vare det?[2]) En betænkelig Sag er det

[1]) Se herom Handelskrisernes Historie, Kbhvn. 1861, S. 25—33.

[2]) Hvor vanskeligt man selv paa et senere Standpunkt kan drage nogen

endvidere, at en Statskoncession i Almindelighed vil blive opfattet som en reel Godkjendelse af Foretagendets Soliditet, — et Ansvar, som Staten hverken kan eller bør paatage sig.

At Aktieselskaber, netop fordi de i høj Grad lette Gjennemførelsen af nye, store Foretagender, ogsaa friste til, naar et eller andet Foretagende viser sig særlig fordelagtigt, at skabe et saa stort Tal af lignende Foretagender, at deres gjensidige Konkurrence gjør det umuligt for de allerfleste at bestaa, — samt at det altid er let at opstille et Prospektus for et Aktieforetagende, der stiller et særdeles gunstigt Resultat deraf i sikker Udsigt, hører ligeledes til de Anker, som man ofte hører fremsatte. I Virkeligheden ere dog begge Dele uundgaaelige Følger af den Frihed paa det økonomiske Omraade, uden hvilken betydelige Resultater næppe ville kunne naaes. Derimod kan det naturligvis fordres, at de udstedte Prospektus ikke ere vildledende, ikke skjule Noget, som bør oplyses, og ikke give urigtige Oplysninger om faktiske Forhold. Men naar det yderligere fordres, at Prospektus ikke maa give urigtige og overdrevne Fremstillinger af det Udbytte, der kan ventes, vil det i Praxis vise sig ret vanskeligt at give Forskrifter, som sikkre imod saadanne vildledende Fremstillinger; et Strafansvar for urigtige Meddelelser, som bevidst fremsættes imod bedre Vidende, er vistnok det eneste Korrektiv, naar man ikke vil kræve en nøje Prøvelse ved en dertil beskikket Myndighed af alle Prospektus'er, før de offentlig fremsættes. Men denne Vej frembyder i endnu højere Grad end Statskoncession i al Almindelighed den Mislig-

---

saadan Grændse, fremgaar deraf, at ifølge Economist's Opgjørelse i 1895 Kursen for 23 Bjærgværks-Selskaber, der havde givet Udbytte, noteredes til henved det 5 à 6-Dobbelte af pari, medens Kursen for 133 Selskaber, der intet Udbytte havde betalt, noteredes til det 4-Dobbelte af pari. Disse mentes altsaa dog at være gode Foretagender.

hed, at en Sanktion paa Prospektus fra en saadan Myndigheds Side almindelig vil blive opfattet som en Garanti for Rigtigheden af de deri fremsatte Beregninger og Forventninger, — en Garanti, som umuligt kan gives.

Hvad der særlig vil frembyde Vanskeligheder i saa Henseende, er Stiftelsen af Aktieselskaber paa Grundlag af en alt bestaaende Forretning eller ved Erhvervelse af faste Ejendomme eller Andet, som anses nødvendige til Foretagendets Gjennemførelse. Her vil der altid frembyde sig Mulighed for en overdreven Vurdering af saadanne Forretninger og Ejendomme og en Overtagelse af dem til en urimeligt høj Pris. Lige saa lidt som man kan forbyde en privat Mand at betale en overdreven Pris for en Ejendom, som slet ikke svarer til dens virkelige Værdi i Handel og Vandel, lige saa lidt kan man imidlertid forbyde et Aktieselskab det. Men her frembyder sig den særegne Ejendommelighed, at det ikke sjældent er de samme Personer, der ere Ejere af den ældre Forretning og som Stiftere af og eventuelle Direktører for et Aktieselskab Kjøbere deraf. At forbyde dette lader sig næppe gjøre, lige saa lidt som at give almindelige Regler for, hvilke Priser, der kunne anses for passende. Enhver Vurdering af en Forretning eller af faste Ejendomme kan jo nemlig foregaa paa en dobbelt Basis: enten kan man lægge den Sum til Grund, som det har kostet at tilvejebringe paagjældende Foretagende eller Ejendom, eller ogsaa gaa ud fra den Indtægt, som den har vist sig at give, og kapitalisere denne efter almindelig Rentefod. Den sidste Vurdering er for saa vidt mere usikker og omtvistelig, som det ikke er givet, hvad der skal kaldes almindelig Rentefod, og selve Indkomsten kan være foranderlig. Desuagtet anse Mange denne Vurdering for den rette. Alt, hvad der derfor kan gjøres, er at forlange, at der forud for Aktietegningen fremlægges fuld Oplysning for Aktionærerne om alle saa-

danne Forhold samt Grundlaget for den anvendte Vurdering, og at der paalægges Straf- og Erstatnings-Ansvar for svigagtig Fremgangsmaade herved.[1])

Heller ikke den ved Stiftelsen af mange Aktieselskaber brugte Fremgangsmaade, at Aktierne udbydes til en højere Kurs, end de lyde paa, lader sig ret vel forbyde, endskjøndt den ofte er bleven misbrugt. Hvor nye Aktier udbydes i alt bestaaende Foretagender, hvis Aktier staa betydeligt over pari, er det en Selvfølge, at hine ikke kan sælges til en væsentlig lavere Pris end de gamle Aktier; og for saa vidt Kursavancen tilfalder Selskabets Reservefond og dermed kommer selve Foretagendet til Gode, er der heller Intet at indvende herimod. Lige saa lidt kan der indvendes imod, at Aktier i et nyt Foretagende paa Grund af de Forventninger, der knytter sig

---

[1]) I Decbr. 1906 har man i Frankrig, da Aktielovene af 1867 og 1893 ikke længer viste sig tidsvarende og de af den til deres Revision nedsatte Kommission under 3. April 1903 fremsatte Forslag endnu ikke vare blevne gjennemførte i Parlamentet, paa Grund af »de i de sidste Maaneder paa Parisermarkedet indførte talrige Værdipapirer af tvivlsom Værdi«, om hvilke Finantsministeren endog udtalte, at »mange af dem vare lidt mere værd end det Papir, hvorpaa de ere trykte«, fundet det nødvendigt paa selve Finantsloven at vedtage en særlig Artikel af følgende Indhold: »Fra 1. April 1907 skal Udstedelse, Udbud og Salg af Aktier, Obligationer eller Værdipapirer af hvilkensomhelst Art fra franske eller fremmede Selskaber i Frankrig være underkastede følgende Bestemmelser: Banker, Prospektus'er, Avisannoncer, Cirkulairer og Subskriptions- eller Salgs-Indbydelser skulle indeholde følgende Oplysninger: 1) Selskabets Navn, 2) dets Nationalitet, 3) dets Hjemsted (siège social), 4) Foretagendets Formaal og Gjenstand, 5) Tiden for Selskabets Bestaaen (la durée de la soc.), 6) Selskabskapitalens og hver enkelt Akties samt den ikke indbetalte Kapitals Størrelse, 7) det sidste Regnskab eller Meddelelse om, at der endnu ikke er aflagt noget Regnskab. For Aktier skal tillige nævnes de Fordele, som ere forbeholdte Administratorer, Forretningsfører og alle andre Personer, Erhvervelser (des apports) in natura og Vederlaget derfor, Bestemmelser om Generalforsamlingers Sammenkaldelse og deres Mødested.« Straffen for Overtrædelser sættes til fra 10,000 til 20,000 frcs. (Jfr. nærmere Le Rentier f. 17. Decb. 1906).

til dettes heldige Resultater, paa samme Maade udbydes til en højere Kurs end den nominelle, saa at Kursavancen tilfalder Selskabet i dets Helhed under en eller anden Form, navnlig til Dannelse af en Reservefond — undtagen i alt Fald det Misvisende, som der ligger i, at Udbyttet angives i pCt. af kun en Del af den faktisk indbetalte Kapital. Derimod kan det synes mindre tilstedeligt, at Stifterne og Indbyderne til et nyt Foretagende strax udbyde Aktierne til en højere Kurs end pari saaledes, at det Overskydende bliver deres private Fortjeneste; og at denne Fremgangsmaade i egentlige »Gründer«-Perioder ofte er bleven stærkt misbrugt, er sikkert nok. Men bortset fra, at det er meget vanskeligt at give forhindrende Forskrifter, som ikke kunne omgaaes, — Formen vil jo kunne være den, at »Gründerne« have overtaget alle Aktierne og nu sælge endel af dem, hvad vanskeligt kan forbydes —, maa det siges, at allerede Undfangelsen af en Plan til et nyt Foretagende og Tilvejebringelsen af en Kreds af Mænd, som have Evne og Villie til at føre den ud i Livet, kan være et Arbejde, som har sin Værdi og naturligt betales paa denne Maade.

Det lader sig dog ikke nægte, at der herigjennem opstaar Fare for en Overkapitalisation, som har sine ret uheldige Sider. Da imidlertid saadanne Overkapitalisationer i nyere Tid i særlig Grad ere fremtraadte ved de saa kaldte Trust-Foretagender, vil dette Moment blive nærmere berørt ved Omtalen af disse i næste Kapitel.

I al Almindelighed maa det saaledes vistnok erkjendes, at Stiftelsen af Aktieselskaber og Omsætning af Aktier i højere Grad end Kjøb og Salg af private Forretninger og Ejendomme frembyder Muligheder for Forlokkelser af ikke forretningskyndige Personer til at indlade sig paa ufordelagtige og risikable Handeler og letter svigagtige Transaktioner af forskjellig Art, uden at Lovgivningen kan forhindre, maaske knap nok ramme dem.

Men denne blotte Mulighed kan dog ikke i og for sig betegnes som mislige Sider ved Aktieforetagender, saa lidt som de veje op imod de store og utvivlsomme Fordele, som disse byde baade Enkeltmand og det hele Samfund.

Med endel mere Føje kan det derimod anføres som mindre heldigt, at Aktieformen, især naar den bruges med Behændighed og støttes af en virksom Reklame, altfor let formaar at skaffe Kapital tilveje til Foretagender af tvivlsomt Værd, naar de kun synes at byde Udsigt ikke blot til et godt Udbytte, men særlig til en hurtig Kursavance. Herved gjøres det nemlig ofte vanskeligt at skaffe Kapital til andre fuldt saa samfundsnyttige Foretagender, saa at der dermed gives den økonomiske Udvikling en vel ensidig Retning (saaledes t. Ex. til Tider en altfor stor Fastgjøren af Kapital i Jernbaneanlæg), og derhos kan den føre til Ødslen med og Tilintetgjørelse af Kapital. Det er allerede berørt, at den til et vist Tidspunkt i Aktieforetagender anbragte Kapital langtfra er lig med Summen af de i det foregaaende Tiaar eller blot Femaar til Aktieselskaber indbetalte Kapitaler. Medens der saaledes i Storbritannien i 1895—1904 stiftedes nye Aktieselskaber med en samlet Kapital af over 2000 Mill. £, udgjorde den i Aktieforetagender anbragte Kapital i 1905 kun ca. 900 Mill. £ mere end i 1895, saa at den altsaa knap var forøget med Halvdelen af hint Beløb. Ganske vist maa det antages, at en Del af de anmeldte Aktieselskaber slet ikke ere komne til virkelig Existents; men selv med Fradrag af dette Beløb, bliver det en betydelig Kapital, som maa anses for at være gaaet tabt.

Overfor denne Anke tør det dog ikke overses, at ogsaa endel af de i et Tiaar grundlagte private Forretninger mislykkes og maa opgives med Tab af Kapital, ligesom det maa erindres, at Samfundets Nydannelse af Kapital uden Aktieselskabernes Fremkomst og den Stimulants,

som den giver hele det økonomiske Liv, samt særlig den derved givne Opmuntring til at opspare, næppe var bleven saa stor, som Tilfældet nu har været.

7. Medens de foran anførte imod Aktieselskaber og Aktieforetagender rettede Anker saaledes i Virkeligheden langt mere gjælde selve Menneskenaturens Tilbøjelighed til at benytte den Lejlighed og Anledning, som de frembyde til Misbrug, — og selvfølgelig kunde der hertil endnu føjes adskillige andre Misbrug, som ligefrem skyldes letsindig eller endog svigagtig og bedragerisk Adfærd fra Stifternes og de Styrendes Side[1] —, maa det erkjendes, at selve Aktieformen ved Siden af sine forskjellige Fortrin rummer Svagheder, som modsvare disse og i flere Retninger stille Aktieforetagender mindre gunstigt end private Foretagender af samme Art. Disse Svagheder knytter sig til enhver af de tre Faktorer, der i Almindelighed i Forening udgjøre Aktieselskabet: Generalforsamlingen, Bestyrelsesraadet og den egentlige Bestyrelse eller Direktion. Thi det maa vel mærkes, at den enkelte Aktionær som saadan, endskjøndt han for sin Kvotadel er Medejer af Foretagendet og dets Ejendele, aldeles ingen Ret og Adgang har til at optræde som saadan og t. Ex. kræve Adgang til Forretningens Bøger eller til at inspicere Driften o. lign. Der vilde herved gives enhver Konkurrent Adgang til ved Kjøb af en Aktie at skaffe sig Indblik i og Kjendskab til sin Konkurrents Forretningshemmeligheder. Enhver saadan Myndighed tilkommer derfor kun Aktionærerne i Forening og kan kun øves igjennem de tre nævnte Faktorer i det Omfang, som Selskabets Vedtægter eller Statuter hjemle dem.

Generalforsamlingen ɔ: samtlige Aktionærer, som

---

[1]) At saadanne i ikke ringe Omfang have fundet Sted i Tydskland i det sidste Tiaar, er bekjendt nok. Prof. O. Warschauer nævner (i sit Skrift »Die Reorganisation des Aufsichtsratswesens«, Berlin 1902 S. 20) ikke mindre end 12 betydelige Aktieselskaber, som saaledes ere gaaede til Grunde ved ligefrem kriminelle Handlinger.

altsaa i deres Forening i Virkeligheden ere Foretagendets Driftsherrer og som saadanne oppebære det ved Driften vundne Udbytte og, saa vidt deres Ansvar rækker, altsaa i Almindelighed kun for den indbetalte Kapitals Vedkommende, bære den med samme forbundne Risiko —, er i sig selv et tungt arbejdende Apparat, hvis Indflydelse paa Driften derfor kun kan være meget begrændset. Er Antallet af Aktionærer meget stort, vil det endog ofte være ligefrem umuligt at give dem alle Adgang til at møde paa Generalforsamlingen og afgive deres Stemme, saa at der maa skabes en mere eller mindre kunstig Repræsentation for dem. Saaledes tæller Banque de France ikke mindre end 28,000 Aktionærer, hvorfor der kun er givet de 200 største Aktieejere Adgang til Generalforsamlingen; der er da ogsaa kun givet denne Ret til at vælge de 15 régents, der repræsentere Aktionærerne og i hvis Haand den disse tilkommende Myndighed er lagt. I Almindelighed er dog den højeste Myndighed forbeholdt den af alle Aktionærer bestaaende Generalforsamling; for saa vidt de ere forhindrede fra at møde, kunne de da i Reglen give en anden Aktionær Fuldmagt til at stemme paa deres Vegne.

Allerede den hensigtsmæssige Ordning af disse Forhold kan volde forskjellige Vanskeligheder, idet det gjælder om, at det mindre Antal af store Aktionærer paa den ene Side faar en passende Indflydelse paa de foreliggende Spørgsmaals Afgjørelse[1]) og ikke overvældes af den store Mængde smaa Aktionærer, hvis Interesse i Foretagendet for hver Enkelt er saa langt mindre, paa den anden Side ikke gjør disses Stemmeret ganske nominel.[2]) Men selv om dette Forhold ordnes saa heldigt,

[1]) Jfr. John Tjerneld: Bidrag til spörsmålet om skyddande af minoritetens rätt inom Aktiebolag. (Ekon. Tidsskr. 1905 S. 461—64).

[2]) Da Direktørerne og Bestyrelsesraadet i Almindelighed selv ere Stor-Aktionærer, kunne de let, støttede af et mindre Antal saadanne, fak-

som muligt, er det altid en betænkelig Sag, at »den højeste Myndighed« i alle en Forretnings Anliggender lægges i Hænderne paa en Samling Personer, der ingen Forstand tør forudsættes at have paa, hvad denne Forretnings heldige Ledelse kræver, og hvis Møden eller Udebliven er ganske uberegnelig, saa at Forsamlingens Sammensætning fra Gang til Gang kan blive helt forskjellig, saa meget mere, som en Del af Aktierne kan være gaaet over paa andre Hænder. I Almindelighed har man da ogsaa i Praxis begrændset denne højeste Myndighed til Afgjørelsen af Spørgsmaal, som kun mere indirekte berøre Forretningsførelsen: Godkjendelse af Regnskabet, Fastsættelse af Udbyttet, Lønningsbestemmelser, Udvidelser af Kapitalen, Forandringer i Lovene m. m. Men selv ved Afgjørelsen af saadanne Spørgsmaal er det en meget svag Side ved denne Forsamling, at Medlemmerne ikke tør forudsættes varigt og blivende knyttede til Foretagendet. Ikke Faa, som blot tænke paa i Øjeblikket at faa et godt Udbytte og paa hurtigst muligt at kunne sælge Aktierne med god Kursavance, ville være tilbøjelige til at stemme for Beslutninger, som fremme disse Formaal, men let kunne skade Forretningens Fremtid. Den i nyere Tid oftere anvendte Tildeling

tisk tilrive sig hele den virkelige Indflydelse paa Generalforsamlingen og i saa Fald ogsaa misbruge den til at tage Bestemmelser, som ensidigt sigte til deres egen Fordel. Hvad der i saa Henseende kan gjøres af mindre samvittighedsfulde Personer, viser den i en Kommissionsberetning om det gjensidige Forsikkringsselskab »The Mutual Life« i New York givne Oplysning, at Præsidenten og Vicepræsidenten i dette Selskab. der talte 4—500,000 stemmeberettigede Medlemmer, havde sikkret sig Fuldmagt, gyldig for 10 Aar, fra ca. 20,000 Medlemmer, saa at de altid kunde beherske Generalforsamiingen. Da der imidlertid som Regel kun mødte ca. 200 Medlemmer, kunde de ogsaa uden disse Fuldmagter beherske Forsamlingen, hvad der t. Ex. benyttedes til at lade Præsidentens Gage med faa Aars Mellemrum stadigt stige fra 30,000 Doll. i 1877 til 75,000 Doll. i 1893 og 150,000 Doll i 1901. (Se Meddelelser fra Udenrigsministeriet 1906. Hæfte XVII.).

af »Friaktier« i et Foretagende, der giver et extraordinært godt Udbytte, er saaledes en Foranstaltning, som er uden al reel Betydning for de Aktionærer, der ville vedblive at være det i samme Omfang som hidtil, og kun til Gavn for dem, der ønske at skille sig ved deres Aktieret eller dog en Del af deres Aktier.[1]) Det er da ogsaa en Selvfølge, at de Meddelelser om Forretningens Drift, som kunne gives paa en Generalforsamling, hvor selv Deltagere i konkurrerende Forretninger som Aktionærer kunne være tilstede og hvorfra de givne Oplysninger gjennem Pressen kunne bringes til Alles Kundskab, maa være af en ret overfladisk Natur og næppe egne sig til Grundlag for en virkelig Vurdering af Selskabets Status og Udsigter.

En Myndighed er der imidlertid, som vanskeligt kan unddrages Generalforsamlingen og dermed underkastes de ovennævnte Tilfældigheder, nemlig Valget af de styrende Kræfter. Stundom indskrænkes dog dette Valg til Bestyrelsesraadet, og det overdrages da dette at vælge Direktører. Selv med denne Begrændsning bliver dog disses Valg betinget af et heldigt Valg af hint. Og ved Generalforsamlingens Valg af Bestyrelsesraadets Medlemmer ville ikke sjældent personlige Venskabs- og Bekjendtskabsforhold gjøre sig stærkere gjældende end Hensynet til Forretningens Krav og Tarv, saa at Bestyrelsesraadet selv kommer til at savne den rette Forstaaelse heraf. Noget mere Betryggelse for, at hint Hensyn virkelig tages, vindes vel, hvor Generalforsamlingens Valg af nye Medlemmer af Raadet sker paa Grundlag af en Indstilling fra selve Bestyrelsesraadet; men herved opstaar der da let Fare for, at dette efterhaanden bliver en Klike, der

[1]) Stundom har dog Udstedelsen af Friaktier været begrundet i Ønsket om ikke at vække Misnøje hos Forretningens Kunder eller dens Arbejdere ved at give et altfor stort pCt.-Udbytte.

ikke er særlig skikket til at varetage Aktionærernes Interesser, og dette kan saa meget lettere blive Tilfældet, som det ikke sjældent fra først af er Aktieselskabets Stiftere, som enten selv indsætte sig til Bestyrelse eller dog udpege dennes Medlemmer.

Hvad der ikke lidet virker til, at Bestyrelsesraadet hyppigt bliver mindre heldigt besat, er den Adgang til en tilsyneladende let vunden Fortjeneste, som Stillingen giver og som ved Aktieselskaber med stor Kapital kan blive meget betydelig, da den i Almindelighed som Tantième ansættes til visse pCt. af Nettofortjenesten.[1]) Og denne Fortjeneste kommer til at spille en endnu større Rolle derved, at der Intet er til Hinder for at være Medlem af flere Aktieselskabers Bestyrelsesraad.[2]) Disse store Indtægter blive meget attraaede, og da det ved Stiftelsen af Aktieselskaber spiller en betydelig Rolle, at Mænd med et bekjendt Navn og i indflydelsesrige Stillinger præsenteres som Medlemmer af den vordende Bestyrelse, lykkes det kun altfor ofte at faae saadanne Mænd til Medlemmer, skjøndt de efter deres Forhold ganske savne det Kjendskab til Forretningsforhold i Almindelighed og særlig til den paagjældende Forretning, som er Forudsætningen for, at et Bestyrelsesraad kan varetage Aktionærernes virkelige Interesser.

Den Mangel paa Evne, som adskillige Bestyrelsesraad have vist, til at sikkre den dem betroede Forretnings sunde og rolige Gang og forhindre ruinerende Kata-

---

[1]) O. Warschauer l. c. S. 41 anfører Tantièmen Aar 1900 for Bestyrelsesraadene for 7 store Effektbanker; for hvert Medlem beløb den sig ved de sex af dem til fra 11,000 til 19,500 Mk., ved Deutsche Bank endog til 30,700 Mk. Ved tre industrielle Aktieselskaber bevægede den sig imellem 15 og 30,000 Mk. for hver.

[2]) Ifølge Der Deutsche Oekonomist 1900 Nr. 980 (cit. af Warschauer l. c.) beklædte 70 Personer paa én Gang tils. 1,184 Pladser som Bestyrelsesraadsmedlemmer, altsaa gjennemsnitlig 17 Stillinger for hver. En Bankier i Kølln var Medlem af 35 Bestyrelsesraad.

strofer, har ført til ofte fremsatte Krav paa strængere Regler, navnlig i selve Lovgivningen, for det dem paahvilende Ansvar. Det er imidlertid ikke sandsynligt, at man ad den Vej vil kunne naa til synderlig bedre Resultater. Udsigten til et betydeligt Erstatningsansvar, ifald det gaar galt, vil ofte kun virke til, at de hæderligste og mest samvittighedsfulde Mænd saa vel som de mere formuende skræmmes bort fra Stillingen som Bestyrelsesmedlem, medens netop de Personer, som man helst skulde være fri for, og navnlig saadanne, som i Tilfælde af et virkeligt Ansvar ikke have nogen Formue at risikere, ikke lade sig skræmme bort. Det eneste Middel til at sikkre en større Omhu fra Bestyrelsesraadets Side, som med nogen Sikkerhed lader sig anbefale, er formentlig dels at sikkre sig de paagjældende Personers virkelige Interesse i Forretningens Gang ved at gjøre Besiddelsen af et større Beløb i Selskabets Aktier, noterede paa Navn og deponerede i en solid Bank, til Betingelse for Stillingen, dels at begrændse Tantièmen saaledes, at den ikke ved sin ganske uforholdsmæssige Størrelse overfor det Arbejde, som kræves udført, indeholder for stor en Fristelse for Mænd, som søge deres Kvalifikation mere i deres fornemme Navn eller indflydelsesrige Stilling end i Kjendskab til og Interesse for den paagjældende Virksomhed. Erfaringerne fra Tydskland synes endvidere at tale for, at der efter Omstændighederne kunde være Grund til at sætte en vis, ret snæver, Grændse for det Antal Bestyrelsesraad, som en enkelt Person tør være Medlem af. Dog har ogsaa dette Sidste sine Betænkeligheder; det havde ikke været til Gavn for de af Tietgen stiftede Selskaber, om det havde været ham forment at tage Sæde i deres Bestyrelse.

Til en Begrændsning af Bestyrelsesraadets Honorar turde der være saa meget mere Grund, som det derved bragtes til at staa i et mere rimeligt Forhold til dets vir-

kelige Betydning for Selskabet. Man danner sig ikke sjældent en overdreven Forestilling om den Betryggelse, som derigjennem skal ydes Aktionærerne særlig til at kontrollere den egentlige Direktion, og man stiller derfor ikke sjældent Fordringer til det, som det, selv om det helt igjennem bestaar af hæderlige og til Stillingen kvalificerede Mænd, vanskeligt vil kunne fyldestgjøre. Naar saaledes den tydske Handelsgesetzbuch af 1897 betegner det som Bestyrelsesraadets Pligt »at vaage over Forretningsførelsen i alle Forvaltningsgrene« og i det Øjemed tillægger det Ret til »til enhver Tid at forlange Beretning aflagt af Direktionen om Selskabets Anliggender« samt til »at prøve Bøgerne, Kasse-, Effekt- og Varebeholdningerne« m. v. (§ 246), og derhos kræver, at alt dette skal udføres »med en ordentlig Forretningsmands Omhu« (§ 249), skyder den vistnok ikke lidt over Maalet.[1]) Thi dette kræver i Virkeligheden en saa godt som daglig Indgriben i Forretningsførelsen, som kun vilde afstedkomme Forstyrrelser og Myndighedskonflikter. Professor Warschauer har utvivlsomt Ret, naar han i sit ovenfor citerede Skrift siger, at fornævnte § 246 er saaledes affattet, »at Fuldbyrdelsen af det Bestyrelsesraadet overdragne Mandat næsten gjøres umuligt for selv det virksomste og solideste Medlem.«[2]) Der kan og bør ikke fordres mere

---

[1]) Det af den danske Kommission af 1900 udarbejdede Udkast til en Aktielov stiller da heller ikke saa vidtgaaende Fordringer til Bestyrelsesraadet, idet det kun fordrer (§ 47), at dette skal »vaage over, at Selskabets Virksomhed ledes i Overensstemmelse med Lovgivningen, Vedtægterne og Generalforsamlingens samt Bestyrelsens egne Beslutninger.«

[2]) Naar Warschauer imidlertid mener, at Opgaven nok kunde løses, saafremt Tilsynspligten fordeltes paa den af ham nærmere angivne Maade imellem Medlemmerne, saa at t. Ex. et Medlem førte Tilsyn med Kassen og Bogholderiet, et andet med den Kredit, som Selskabet indrømmer sine Kunder ved at prøve disses Soliditet m. v., et tredie med Indkjøb af Raastoffer, et fjerde med de færdige Varers Kvalitet

af Bestyrelsesraadet, end at det følger Forretningens Gang i det Hele og Store, i Forening med Direktionen fastslaar Principerne for Driften og Forretningsførelsen samt raadslaar med den om enkelte Forretninger af større Omfang og Betydning og overhovedet staar den bi med Raad og Daad, hvor det ønskes. At det bør vaage over, at Direktionen ikke misbruger sin Stilling, er klart; men man maa ogsaa gjøre sig det klart, at det aldrig vil kunne forhindre et fra Direktionens Side forsætligt og behændigt planlagt Bedrageri, men kun en fortsat og vedblivende bedragerisk Færd fra dennes Side. At paalægge det et videre gaaende Ansvar for Misgreb fra Direktionens Side vil kun skræmme samvittighedsfulde Mænd bort fra Stillingen. I al Almindelighed tør derfor Vanskeligheden ved at fastsætte Bestyrelsesraadets baade Ansvar og Myndighed saaledes, at det bliver et virkeligt Værn for Aktionærernes Interesser uden at gribe forstyrrende ind i Selskabets daglige Drift eller hidføre Myndighedskonflikter eller i utilbørlig Grad at binde Hænderne paa Direktionen, betegnes som et af de svageste Punkter ved Aktieformens Benyttelse.

Det er derfor næppe ukorrekt eller overdrevent at sige, at det i Virkeligheden er Aktieselskabets Direktører, hvem Aktionærerne overdrage at disponere over deres Penge efter bedste Skjøn, kun under fornøden Kontrol med, at Love og Vedtægter overholdes og at Virksomheden drives i nøje Overensstemmelse med sit Formaal. Selv om vi da gaa ud fra, — hvad der dog under alle Omstændigheder tør anses for Hovedreglen —, at Direktørerne ere hæderlige og dygtige Mænd med nøje Kjendskab til den Virksomhed, som de forestaar,

og Fastsættelsen af Prisen for dem osv., vilde sikkert ogsaa en saadan stadig Indblanding fra de enkelte Medlemmers Side i den daglige Drift næppe virke heldigt og ligeledes i Virkeligheden gaa ikke lidet ud over, hvad der med Rimelighed kan forlanges af dem.

vil Aktieformen ogsaa paa dette Punkt vise sig at frembyde visse Svagheder i Sammenligning med den private Bedrift, der arbejder under tilsvarende ydre Vilkaar. Thi den Omstændighed, at Direktørerne ikke disponere over egne, men over Andres Midler, vil altid paalægge netop samvittighedsfulde Mænd en vis Ængstelse for at løbe en Risiko, som de maaske ikke vilde betænke sig paa at løbe for egen Regning og uden hvilken større Fordele maaske vanskeligt naaes, i det Hele en vis Forsigtighed i deres Dispositioner, for ikke at udsætte sig for Kritik og Misbilligelse fra Bestyrelsesraadets eller Generalforsamlingens Side. De ville langt lettere udsætte sig for en saadan ved at vove at benytte en tilsyneladende gunstig, men dog tvivlsom, Konjunktur end ved at undlade dette. Ville de for at sikkre sig mod en saadan Kritik først raadslaa med Bestyrelsesraadet, vil det rette Øjeblik til at handle ofte være forsvundet.

Dertil kommer, at Direktørerne, selv om det forlanges, at de skulle eje et vist Beløb i Aktier, dog langtfra ere saa interesserede i Foretagendets mere eller mindre gunstige Resultater, som hvor det hele Tab og den hele Vinding sker for deres egen Regning. De have nu deres faste Løn, uafhængig af Resultatet, og vil man raade Bod herpaa ved delvis at lønne med Tantième, vil dette dog langfra have samme Betydning for dem. Dertil kommer, at Tantièmen ogsaa kan have sine mindre heldige Sider; Hensynet til den kan friste til at spare Udgifter til Reparationer, som helst skulde været afholdte, eller til at knibe paa Lønningerne og derved ikke sikkre sig tilstrækkeligt dygtige Medhjælpere, eller afholde fra at nedsætte Prisen, hvor en saadan Nedsættelse vilde kunne skabe en betydeligt større Afsætning uden væsentlig Forøgelse af Omkostningerne (jfr. Nedsættelse af Jernbanetaxter). Overhovedet tør man i Almindelighed hos et Aktieselskabs Direktører ikke vente at finde den Fore-

tagsomhed og det Initiativ, den Energi og Interesse for Virksomheden som hos den private Forretningsmand.

Paa den anden Side tør det dog ikke overses, at disse Mangler tildels opvejes derved, at Aktieselskaberne, navnlig de større med betydelige Kapitaler, i den høje Løn og den sikkre og ansete Stilling, som de kunne tilbyde deres Direktører, have et Middel til at sikkre sig de største Dygtigheder og mest fremragende Evner i den paagjældende Virksomhed. Og da der paa ethvert Omraade kun findes et Mindretal af saadanne Personligheder, vil det være lettere at skaffe det mindre Antal, som kræves til det begrændsede Antal af Aktieselskaber, end at finde virkelig dygtige Kræfter til et stort Antal private Virksomheder. Kommer hertil, at Aktieselskaber ved deres langt større Lethed til at skaffe Kapital har mere Adgang til at benytte Arbejdets Hjælpemidler i størst muligt Omfang, og navnlig til at udvides til Storbedrift i mest hensigtssvarende Skikkelse, ville de trods de foran berørte Svagheder dog ofte uden Vanskelighed kunne hævde sig i Konkurrencen med den private Virksomhed og ikke sjældent vise Overlegenhed over denne.

8. De foran anførte svage Sider ved Aktieselskabers Styrelser gjøre sig ingenlunde lige stærkt gjældende i alle Tilfælde. Tvært imod maa det siges, at de i adskillige Tilfælde kun i ringe Grad ville føles, og Betydningen af deres Existents er derfor nærmest den, at Aktieformen ikke i lige Grad passer for alle økonomiske Virksomheder, og at der vel endog maa siges at være dem, for hvilke den ikke egner sig. Det, der efter det Anførte snarest og hyppigst vil savnes ved et Aktieselskabs Styrelse, er Evnen til at handle hurtigt og til energisk at benytte øjeblikkelige og forbigaaende Konjunkturer samt Modet og Lysten til at løbe en Risiko og paatage sig det dermed forbundne Ansvar, der, hvis det paagjældende Kup mislykkes, vil veje betydeligt tungere

end Anerkjendelsen, saafremt det lykkes. Det er da klart, at i samme Grad, som disse Momenter spille en Rolle og ere af væsentlig Betydning for et Foretagendes Held og Trivsel, egner dette sig ikke for Aktieformen.

Da dette nu maa siges mere eller mindre at være Tilfældet med alle Foretagender, som ere af kommerciel Natur, tør det anses for givet, at Handelsvirksomhed næppe egner sig som Hovedformaal for egentlige Aktieselskaber. Ogsaa fra en anden Side set maa det anses for mindre heldigt at anvende Aktieformen paa slige Foretagender, fordi de Smaakapitalister, som Aktieudbudet henvender sig til og opfordrer til at deltage, dermed drages ind i saadanne vexlende og svingende Udbytteresultater, der i høj Grad bidrage til at fremelske Børsspil og vilde Spekulationer. Det var da ogsaa særlig Handelsselskaber, som gav Anledning til de største Svindelperioder, som Aktieselskabernes Historie kjender.

Hermed er det dog ikke sagt, at Handelen helt skulde give Afkald paa at benytte de betydelige Fordele, som Aktieformen byder. Men det maa vistnok siges, at den særlige Form, som her helst maa benyttes, er Kommandit-Aktieselskabets Form, under hvilken de Styrende og Ledende bevare større Frihed til at fortsætte en begyndt Handelsvirksomhed i samme Spor som hidtil og ikke i samme Grad som i det egentlige Aktieselskab staa som Aktionærernes Repræsentanter og Befuldmægtigede, men derimod som den, der giver Andre Adgang til med et vist Kapitalbeløb at medvirke i og deltage i Udbyttet af den af ham selvstændigt og under fuldt personligt Ansvar drevne Forretning.

Da det kommercielle Element i Almindelighed gjør sig delvis gjældende i de fleste Foretagender af økonomisk Natur, vil det større eller mindre Omfang, hvori dette er Tilfældet, være væsentlig bestemmende for, i hvilken Grad en vis Virksomhed egner sig til Aktiefore-

tagende. Næst efter egentlige Handelsforetagender synes da ogsaa Rhederivirksomhed at egne sig mere for Kommanditforholdet end for egentlige Aktieselskaber, og et Parthaverforhold, som nærmest svarer til hint, er da ogsaa ret almindelig anvendt med Hensyn til Sejlskibe, særlig hvor Rhederiet kun omfatter et enkelt eller nogle faa Skibe og en egentlig Handelsvirksomhed er forbundet med Skibsfarten. Derimod er Aktieformen i nyere Tid netop i stort Omfang anvendt overfor Dampskibe, særlig hvor disses Drift mere har Karaktér af Fragtfart end af Handelsvirksomhed, og da navnlig, hvor der arbejdes paa faste Router. Navnlig vil Passagerfarten paa længere Router kræve et saa betydeligt Materiel og Personel, at den private Foretagsomhed slet ikke kan magte den.[1] Ganske vist hører Dampskibs-Aktieselskaber til de Selskaber, der opvise et mere svingende Udbytte, — men Svingningerne synes dog her nok saa meget at hidrøre fra mere objektive og for alle Selskaber fælles Forhold, Forretningslivets almindelige Tilstand i Forbindelse med Handelsflaadernes større eller mindre Forøgelse, end fra de Styrendes Konduite og Evne til at benytte Konjunkturerne, om end denne selvfølgelig ogsaa gjør sig gjældende og bestemmer det mere eller mindre Heldige i de enkelte Selskabers Resultater.

Den særlige Stilling, som et Aktieselskabs Direktører indtage overfor Bestyrelsesraad og Aktionærer, og den tildels mere embedsmæssige Karaktér, som dette giver

---

[1]) Ifølge Schmoller havde Hamburg-Amerika-Linien ved dette Aarhundredes Begyndelse 80 Oceandampere, af hvilke enhver repræsenterer en Formue, med et Personale af 6,120 Personer, hvortil kom et Personale i Land paa over 8000 Personer. Alene Dampskibet »Deutschland«, der kan befordre 1,040 Passagerer og har en Besætning af 500 Personer til deres og Skibets Betjening, har kostet 12½ Mill. Mk. Hele Selskabets Aktiekapital er nu (1907) 125 Mill. Mk., dets Obligationsgiæld 48½ Mill. Mk.

dem, medfører naturligt, at et Foretagende egner sig desto mere for Aktieformen, jo mere den hele Virksomhed foregaar efter faste Regler og efter Principer, som kunne finde Udtryk i faststaaende Forskrifter. Kommer nu hertil, at Virksomhedens Omfang efter sin Natur kun lidet paavirkes af tilfældige Konjunkturer, men frembyder en stor Stadighed og Regelmæssighed, egne saadanne Foretagender sig i fortrinlig Grad for Aktieselskaber, og de derhen hørende Selskaber ville da ogsaa som Regel kunne give et temmelig konstant Udbytte til Aktionærerne. Dette gjælder i særlig Grad om Jernbaner og Sporvejsanlæg, Telegraf- og Telefonanlæg m. fl., ogsaa af den Grund, at Anlægskapitalen her spiller saa stor en Rolle lige overfor Driftskapitalen. Ogsaa Bankvirksomhed hører, trods sit nærmere Slægtskab med Handelen, tildels herhen, fordi der her ved Siden af Evnen til at gribe og benytte enkelte større Konjunkturer og skabe de heraf betingede Forretninger (Emission af Laan og Aktieforetagender t. Ex.) dog nærmest er Tale om en ret regelmæssig daglig Forretningsførelse i Henhold til almindelig fastslaaede Regler og der derhos overfor nogle af de mere afgjørende Spørgsmaal, saasom Diskontoens Fastsættelse, gjør sig et Fællesskab gjældende imellem de forskjellige Banker, som nødsager hver enkelt til at holde Trop med de andre. I Almindelighed hører da ogsaa Banker netop til de Aktieforetagender, der udvise et forholdsvis konstant Udbytte, og det har i hvert Fald vist sig at være et af de Omraader, hvor den private Forretning har Vanskelighed ved at hævde sig overfor Aktieselskabernes kapitalstærke Overlegenhed.

Det kunde synes underligt, at Forsikkringsvæsenet med den dertil uafviselig knyttede betydelige Risiko netop i særlig Grad er bleven et Aktieselskabs-Omraade. Men dette har sin Grund i flere sammentræffende Momenter. Først deri, at en privat Forretning overhovedet vanske-

ligt kan byde den fornødne Garanti overfor de eventuelle Forpligtelsers Opfyldelse, saa at man udelukkende vilde være henvist til den gjensidige Forsikkring, hvis ikke Aktieselskaber paatog sig Præmieforsikkringen. Dernæst gjælder det i høj Grad paa dette Omraade, at der kan handles efter en fast Plan og fastslaaede Regler og at Bestyrelsens Opgave nærmest kun er den at skjønne over, hvorvidt de enkelte Forsikkringstilfælde falde indenfor Rammen af de paa en Sandsynlighedsberegning byggede Regler. Det er nok saa meget Forsigtighed, som Dristighed, hvorpaa det her kommer an, og hele Detaillen i Forretningen kan overlades til Funktionærer, der handle efter bestemte Forskrifter.

9. Det store Omfang, som Aktieforetagenderne efterhaanden har faaet, og den Rolle, som de have spillet i det 19de Aarhundredes økononomiske Udvikling, har bidraget ikke lidet til at forandre Nationaløkonomernes Opfattelse af Statens Opgaver og dens Stilling til økonomisk Virksomhed overhovedet. Den tidligere herskende Opfattelse var den, at Staten ikke skulde blande sig i økonomiske Foretagender og at den kun daarligt egnede sig til selv at drive saadanne, fordi man ikke hos fast lønnede Embedsmænd kunde vente at finde den Foretagsomhed og Energi, det Initiativ og den Interesse som hos private Forretningsmænd, hvis hele Stilling afhænger af det Held, hvormed de drive deres Forretning. Det viste sig nu, at Aktieselskaber, der dreves af lønnede Direktører, som havde meget tilfælles med Embedsmænd, særdeles vel kunde overtage Driften af store økonomiske Foretagender, og Erfaring viste, at det ved denne Drift i høj Grad kom an netop paa administrativ Dygtighed hos de Ledende. Mere og mere kom man til den Erkjendelse, at de Foretagender, som særlig egnede sig for Aktieselskaber, ogsaa maatte kunne overgaa til Statsdrift, og at denne endog i nogle Henseender syntes

at fortjene Fortrinet. Dette var især Tilfældet, hvor de paagjældende Foretagender efter deres Natur og Forholdenes Beskaffenhed havde en monopoliseret Stilling, og hvor altsaa Konkurrencen, der netop paaberaabtes som den mægtige Drivfjeder i den private Forretningsverden, efter Forholdets Natur var udelukket. Dette gjaldt navnlig med Hensyn til Jernbaner, Telegrafer o. lign. Anlæg. Det lod sig vanskeligt hævde, at Driften af saadanne Anlæg, der foregik i Henhold til bestemte Driftsplaner, fastslaaede for lang Tid, og hvor det kommercielle Element i alt Fald delvis var meget tilbagetrædende, idet navnlig Prisen for de forskjellige Ydelser ligeledes var fastslaaet ved bestemte, stundom af selve Staten sanktionerede, Taxter, og hvor den egentlige Styrelses Hovedopgave var Administration gjennem et stort, fast lønnet og embedsmæssigt organiseret Personale med bestemte Funktioner, ikke lige saa godt lod sig drive ved Embedsmænd, ansatte af Staten, som ved Direktører, ansatte af et Aktieselskab.

Hvad der særlig har bidraget til at skaffe Stemning for den Opfattelse, at Statens Styrelse endog kunde være at foretrække for Aktieselskabs-Styrelse, er den Omstændighed, at der netop paa de her omtalte Omraader gjør sig særlige Hensyn til Forbrugerne gjældende. Hvad der her er Tale om, er Ydelser, der ikke blot have stor Betydning for samtlige Statsborgere, men som bidrage til at skabe et betydningsfuldt Samkvem og Sammenhold imellem Landets enkelte Dele. Alle Statsborgere menes derfor at have et naturligt Krav paa at komme ligeligt i Betragtning ved Landets Forsyning med Jernbaner og Telegrafer m. v.; men det tør betragtes som givet, at private Aktieselskaber kun ville paatage sig Anlæget af Jernbaner i saadanne Egne, hvor der er en tilstrækkelig tæt Bebyggelse og andre Betingelser for, at Jernbanens Drift kan betale sig. Ligesom det tidligere ansaaes for at

være Statens Sag at tilvejebringe de Hovedlandeveje, der sammenknyttede Landets spredte Dele til Enhed, saaledes synes meget at tale for at gjøre Anlæget af Hoved-Jernvejene til Statssag.

Hermed var det nu ikke absolut givet, at Staten saa ogsaa maatte overtage Driften. Der kunde tvært imod netop være god Mening i at overlade Driften af de af Staten anlagte Jernbaner som et rent økonomisk Forretningsanliggende til Aktieselskaber.[1]) Men dels var man paa Forhaand hildet i den fra først af skabte Tilstand, hvor Anlæg og Drift betragtedes som sammenhørende; dels maatte det erkjendes, at der ogsaa for Driftens Vedkommende var Momenter, som tale til Gunst for Statsdrift. Ikke blot vilde der herved tilvejebringes en større Enhed og Ensartethed i Administrationen af de forskjellige Jernbaner — Noget, som det ikke altid havde været saa let at opnaa ved en Flerhed af Aktieselskaber —, men man vilde ogsaa derved opnaa, at der ved Fastsættelsen af Taxterne blev taget mere Hensyn til de Rejsendes og de almindelige Vareforsenderes Interesser end til Aktionærernes, som Aktieselskaberne naturligen stillede i første Linie.

Der er her ikke Anledning til at komme nærmere ind paa Spørgsmaalet om, hvilken af disse Ordninger der maa anses for den rigtigste og hensigtsmæssigste. Her gjælder det kun om at paapege den Indflydelse, som Aktieselskaber ved deres hele Virksomhed og Forret-

---

[1]) Et Forsøg i saa Henseende gjordes her i Landet med de først anlagte jydsk-fynske Statsbaner, men under lidet heldige Forhold, hvorfor det hurtigt blev opgivet som utilfredsstillende. Se nærmere herom Scharling og Falbe-Hansen, Danmarks Statistik III S. 59—62. Dog er fremdeles Driften af den af Staten anlagte Nyborg-Faaborg-Bane bortforpagtet til det sydfynske Jærnbaneselskab. Omvendt har Staten overtaget Driften af de privat anlagte Baner Orehoved-Gjedser, Viborg-Aalestrup og Sorø-Vedde.

ningsførelse har øvet paa Indførelsen af Statsdrift paa Jernbaner og denne atter paa den almindelige Opfattelse af Statens Stilling til Løsningen af økonomiske Opgaver. I Jernbanernes Spor er fulgt Statstelegrafer og Statstelefoner, medens Kommunerne have overtaget Driften af Gasværker og Elektricitetsværker, og den tidligere herskende »Manchesterlære«, at Staten ikke egnede sig til og ikke skulde befatte sig med egentlig Forretningsdrift, er herved bleven stærkt rokket. Dog synes de alt gjorte Erfaringer at bekræfte Rigtigheden af hin Læres Paastand om, at Stats- og Kommunedrift er dyrere end Privatdrift, ligesom det synes vanskeligere for hin at modstaa de stundom overdrevne Fordringer fra deres Side, som benytte de paagjældende Institutioners Tjenesteydelser.

10. En egen Art af Aktieforetagender ere de saa kaldte Andelsforetagender, som i de sidste Tiaar have faaet saa stor Betydning for det danske Landbrug (jfr. foran II S. 115—17). Endskjøndt den kommunale Skattelov af 1903 gjør en bestemt Adskillelse imellem skattepligtige Aktieselskaber og »Foreninger, sigtende til Bearbejdelse, Forædling eller Salg af Medlemmernes Produkter«, der ikke ere skattepligtige, »selv om Foreningernes Virksomhed ikke helt begrændses til Medlemmernes Kreds«, lader der sig theoretisk næppe drage nogen bestemt Grændse imellem dem. De Forskjelligheder, der kunne paapeges, ere ikke af principiel Betydning, men nærmest kvantitative eller Gradsforskjelligheder. At Aktionærer i Almindelighed kun have en begrændset Ansvarlighed, medens Andelshaverne som Regel ere solidarisk ansvarlige, er saaledes ikke nogen principiel Adskillelse, idet man baade har Aktieselskaber med solidarisk Ansvar og Andelsforetagender med begrændset Solidaritet.[1])

---

[1]) I den i Andelsbladet for 26. Okt. 1906 optagne Redegjørelse fra det angaaende Stiftelse af en Andelsbank nedsatte Udvalg hedder det, at

Hele den formelle Ordning med Generalforsamling, Bestyrelser osv. er ganske som i Aktieselskaber. Selve Andelsselskabernes Virksomheder frembyder ikke noget Ejendommeligt, deres Produktion foregaar ganske paa samme Maade og efter samme Principer som private Forretninger eller Aktieforetagender af samme Art. Heller ikke Formaalet med deres Produktion er forskjelligt; Andelsselskaberne producere ikke særligt for deres Medlemmer, men for det almindelige Marked, navnlig endog for at exportere til Udlandet. Snarere kunde det fremhæves som noget Ejendommeligt, at de faa Raastoffet til deres Produktion leveret fra en bestemt Kundekreds, nemlig selve Andelshaverne, og at de ere forpligtede til at modtage, hvad disse ønske at levere, for saa vidt det Leveredes Beskaffenhed svarer til de opstillede Betingelser; men det stilles i Almindelighed Bestyrelsen frit ogsaa at kjøbe udenfor Andelshavernes Kreds, for saa vidt dette synes hensigtsmæssigt.[1]) Nærmest synes da Forskjellen at maatte sættes deri, at Aktieselskabet ordentligvis, — indtil en almindelig Udvidelse besluttes — danner et afsluttet Hele, baade hvad Aktionærernes Antal og Aktiekapitalen angaar, hvorimod Aktieselskabet staar aabent for ny Tilgang af Andelshavere, hvorved det nærmer sig til en kooperativ Forening.

Andelsselskabernes væsentligste Ejendommelighed

»indenfor Andelsmejerierne er ubetinget Solidaritet Reglen og kun i et ganske enkelt Tilfælde er det oplyst, at Solidariteten var begrændset«, medens derimod »begrændset Solidaritet er meget almindelig indenfor Andelsslagterierne, og Begrændsningen er i Almindelighed sat til et vist Antal Kroner pr. leveret Svin«.

[1]) Jfr. t. Ex. Vedtægten for Hjørring Amts Andelssvineslagteri § 25: »For saa vidt det viser sig, at Leverandørerne ikke kunne forsyne Slagteriet med et saa stort Antal Svin, som dette kan slagte, og der kunde være Fordel ved Kjøb, er Slagteriet berettiget til at forskaffe sig flere Svin ved Opkjøb.« Ligesaa i Love for Skive, Slagelse og Bornholms Andelsslagterier m. fl.

fremtræder dernæst dels i Maaden, hvorpaa Virkemidlerne som Regel tilvejebringes, dels i den Maade, hvorpaa Udbyttet fordeles. Som oftest tilvejebringes nemlig Midlerne til Foretagendets Anlæg og Drift ikke ved kontant Indbetaling af bestemte Beløb, — skjøndt dette naturligvis ikke er principielt udelukket[1] —, men væsentlig ved Hjælp af Kredit, navnlig Laan, der opnaaes ved Andelshavernes solidariske Garanti, bestemt i Forhold til den Mængde Raastof, der leveres til Bearbejdelse, stundom dog, som anført, begrændset til et vist Beløb.[2] Hele den til Foretagendets Anlæg og Drift fornødne Kapital bliver da hyppigt tilvejebragt ved Laan i et eller andet Pengeinstitut, som derefter søges afbetalt efterhaanden ved Aarets Driftsoverskud.[3] Særlig ejendommeligt kunde det synes at være, at Udbyttet fordeles i Forhold til det

[1]) Jfr. t. Ex. Love for Slagelse Andels-Svineslagteri § 3: »Slagteriet ejes af Andelshaverne i Forhold til de leverede Andelssvin og det betalte Indskud«. Love for Bornholms do. § 22: »Senere indmeldte Andelshavere er Bestyrelsen berettiget til at optage mod et af denne nærmere bestemt Indskud.«

[2]) Jfr. de nys cit. Love § 4: »Enhver Andelshaver er pligtig at underskrive et af Bestyrelsen udfærdiget Garantibevis, ved hvilket han paatager sig en Kautionsforpligtelse. Denne kan dog ikke overskride 10 Kr. for hvert Svin, Vedkommende formener at kunne levere aarlig...« og § 5: »Samtlige Andelshavere i et Sogn hæfter i Forening og solidarisk for hele det i Sognet tegnede Beløb.«

[3]) Jfr. t. Ex. Love for Hobro og Omegns Andelsslagteri § 2: »Den til Anlæg og Drift fornødne Kapital skaffes tilveje ved Laan, som optages af Bestyrelsen paa Slagteriets Vegne . . . Anlægskapitalen afdrages i 1ste Periode med $^1/_{10}$ aarlig.« D. $^1/_{12}$ 1905 havde 21 Andelsslagterier en gjennemsnitlig Gjæld af ca. 99,000 Kr., deraf var »fast Gjæld« ca. 77,000 Kr. pr. Slagteri. Slagteriernes »Kapital« ɔ: de i Banker og Sparekasser indsatte Penge, var samtidig ca. 43,600 Kr. pr. Slagteri; men denne »Kapital« er nærmest kun den i Aarets Løb opsamlede Indtægt. Det siges derom, at »i Løbet af Februar og Marts gaar Kapitalmassen meget stærkt ned. Det er en Følge af, at Slagterierne næsten alle foretager Udbetaling af Overskud paa denne Aarstid. Stigning i Kapitalmassen (Opsamling af Overskud) foregaar derefter jævnt og uafbrudt til Aarets Slutning«. (Andelsbladet for 26. Okt. 1906).

Kvantum Raastof, som enhver Andelshaver i Aarets Løb har leveret til Bearbejdelse; men da det netop er denne Leverance, som bestemmer Omfanget af hans Kautionspligt, der atter er Basis for den ved Laan tilvejebragte Kapital, hvormed der arbejdes, kan det med Føje siges, at denne Leverance netop er det Indskud, hvorefter hans Andel i Virksomheden bestemmes.

Medens disse Forhold saaledes næppe gjør det muligt at drage nogen bestemt Grændselinie imellem Aktie- og Andelsselskaber, maa det dog siges, at der, saaledes som begge i Almindelighed fremtræde, er en faktisk Forskjel af ikke ringe Betydning, idet den ene Art fornemmelig virker ved Sammenskyden af smaa Kapitaler, den anden ved Sammenslutning af endel hver for sig ret begrændset Kredit. Da Andelshaverne derhos gjøre deres positive Indskudsydelse i Form af Raastoflevering, opfattes disse Foretagender hyppigt mere som ko-operative Foreninger end som Aktieselskaber.

Under alle Omstændigheder maa det siges, at de egne sig særligt for Producenter, der i Reglen have deres egen Kapital bunden i deres Forretning, og som tilmed gjennem en saadan Forening opnaa at tilvirke et baade bedre og billigere Produkt, end de hver for sig vare i Stand til (jfr. II S. 116). Ganske vist kunde dette sidste Resultat tildels naaes ogsaa ved Benyttelse af private Forretninger, der paa samme Maade optraadte som Mellemled og stillede de samme Krav til deres Ydelsers Beskaffenhed, som Andelsselskaberne gjøre. Men Erfaringen har vist, at den Omstændighed, at de selv staa som de, der igjennem Generalforsamlingerne og den hele Organisation raade over Forretningen, og derhos vide, at de ved denne vundne Fordele komme dem selv fuldt ud til Gode, gjør Deltagerne langt villigere til at efterkomme de Paabud, der fra Forretningens Side gives, ligesom deres gjensidige Kontrol med hinanden er nok saa virk-

som som den private Forretnings.[1]) Faktisk have derfor saavel Andelsmejerier som Andelsslagterier vist sig at have havt en særdeles stor Betydning for det danske Landbrug.[2])

Ogsaa i Irland har, som foran berørt, Andelssystemet, tildels efter dansk Mønster, begyndt at finde Indgang, fremhjulpet fra først af (1889) ved nogle enkelte formaaende Mænd med Chefen for det irske Landbrugsdepartement, Sir Horace Plunkett, i Spidsen og virksomt støttet af det i 1897 dannede »The Irish Agricultural Wholesale Society«. Skjøndt Opgaven paa Grund af de irske Farmers' Fattigdom og ringe Oplysning har været særdeles vanskelig og derhos har mødt ikke ringe Modstand hos de Jernbaneselskaber og Banker, der skulde have været dens naturlige Støtter, har Andelssystemet dog i forholdsvis kort Tid vundet ikke saa lidt frem[3]) og

---

[1]) I et Foredrag i Nationaløkon. Forening i Jan. 1902 udtalte M. P. Blem bl. A.: «Gjennem Bøndernes Sammenhold og Kjærlighed til deres Andelsforetagender gjennemførtes Principet: Betaling efter slagtet Vægt og Kvalitet, og det har Privatslagterierne — trods deres Dygtighed og deres Kapital — aldrig hidtil magtet at gjennemføre«.

[2]) Der fandtes i 1906 1,076 Andelsmejerier med et Medlemstal af 157,500; de modtog ca. 4,580 Mill. ℔ Mælk og producerede 176 Mill. ℔ Smør (svarende til 1 ℔ Smør af 26 ℔ Mælk) til en Værdi af 170 Mill. Kr.

Af Andelsslagterier fandtes 30 med et Medlemstal af 86,700; Omsætningen af Flæsk, Æg og Kjød udgjorde 67½ Mill. Kr.

Dansk Andels-Ægexport havde et Medlemstal af 43,000 og en Omsætning af 4¼ Mill. Kr.

[3]) I 1902 fandtes der 177 Andels-Mejerier med ca. 31,000 Medlemmer og 75 Filialer og et Salg af over 1 Mill. £, samt 19 Ægge-Andelssslskaber med ca. 5000 Medlemmer. Andelene have en nominel Værdi af 1 £, som kan indbetales efterhaanden, og Bestyrelsen kan tillade, at Mælk saa vel som det Andelshaverne tildelte Overskud regnes som Indbetaling; men ellers udbetales Overskudet ikke i rede Penge, før Selskabet har et Overskud i Behold, der overstiger dets Forpligtelser. Ogsaa de, der arbejde i Mejerierne, skulde have Andel i Overskudet, men heller ikke disse Beløb udbetales, men opsamles til Selskabsandele. Det fastholdes, at Ingen bør kunne levere Mælk til Andelsmejeriet

synes endog at have strakt sig til flere Omraader end i Danmark, saaledes Æggeavl, Biavl og Frugtavl. Dog er det ikke let at se, om det her virkelig er Andelsselskaber eller Ko-operation, hvorom der er Tale — en Adskillelse, som det overhovedet er vanskeligt at gjennemføre skarpt.

Andelsprincipet er imidlertid ingenlunde indskrænket til Landbruget. Som foran nævnt (II S. 114 f.), har Industrien ogsaa i den seneste Tid begyndt at benytte Andelssystemet paa enkelte Omraader[1]), og der er i og for sig Intet til Hinder for en videre gaaende Anvendelse deraf. Og selve Landbrugs-Andelsselskaberne omgaaes med Tanken om ogsaa at bringe Principet til Anvendelse paa Bankomraadet og oprette en Andelsbank.

---

uden at være Andelshaver, da det menes, at der ellers ikke udvises den fornødne Omhu ved Mælkeleverancen, og der bør derfor ogsaa altid være Adgang til at blive Andelshaver for Enhver, som har en Ko. Jfr. C. Webb l. c. S. 150 ff og Erik Givskov: Andelsbevægelsen i Irland (Nationaløkon. Tidsskr. f. 1904 S. 238—58.)

[1]) Se Ad. Bauer: Danske Haandværkeres Andelsforetagender i Nat. Tidsskr. f. 1902 S. 243 ff.

KAP. XVI.

Forening af de producerende Kræfter.

III. Forening af Forretningsvirksomheder: Karteller og Syndikater. — Trusts.

1. Saa længe Haandværksbedriften var den egentlige industrielle Bedriftsform, maatte Konkurrencen imellem de enkelte Producenter i samme Fag holde sig inden ret snævre Grændser. Som alt foran (II S. 49—50) berørt vare disses Produktionsomkostninger for hver enkelt Frembringelse i det Væsentlige de samme. Kapitalen spillede kun en underordnet Rolle, og den Enkeltes Overlegenhed i Produktionen beroede paa hans egen og hans Medhjælperes personlige Dygtighed og kunde derfor nærmest kun vise sig i bedre udførte, ikke i billigere Frembringelser. Men dertil kom, at selve de ydre Forhold satte snævre Grændser for en Udvidelse af Bedriften. For de allerfleste Frembringelser var Markedet paa Grund af de slette Samfærselsmidler og Transportens Kostbarhed begrændset til den lille Kjøbstad og dens nærmeste Opland (jfr. I S. 217—26), og selv indenfor denne Kreds var Forholdene saa stabile, at hver Enkelt havde sin faste, sikkre Kundekreds, som det var vanskeligt for hans Konkurrenter at drage fra ham, — især da de Fordele, som de kunde tilbyde, vare saa forholdsvis smaa. Og til disse naturligt givne kom efterhaanden de sociale og le-

gale Begrændsninger. Hele Laugsordningen havde til Formaal at sikkre hver enkelt Producent et passende og sikkert Underhold og traf derfor næsten overalt særlige Bestemmelser om det Antal Svende og Lærlinge, som hver enkelt Mester maatte beskjæftige, sjældent mere end fire, stundom endog ligefrem om den Produktmængde, som hver Enkelt maatte levere i en vis Tid, — Bestemmelser, som vel næppe altid overholdtes, men dog utvivlsomt i det Hele virkede til Begrændsning af Bedriftens Omfang og dermed af Konkurrencen.[1]) Og selv om Øvrigheden ikke ligefrem ved Taxter fastsatte Prisen for de forskjellige Frembringelser, saaledes som det navnlig skete med Levnetsmidler som Brød, Kjød m. m., bidrog dens Taxt paa Arbejdsløn dog yderligere til at gjøre Produktionsvilkaarene lige.[2])

Alt dette, som passede for og hvis Opretholdelse muliggjordes ved Befolkningens Stillestaaen og langsomme Tilvæxt, forandredes allerede noget, da bedre Samfærdselsmidler gjorde Transporten lettere og billigere og de derved tilvejebragte større Markeder frigjorde fra den hidtidige lokale Bundenhed og skabte en »Hjemmeindustri«

---

[1]) Jfr. W. Sombart; Der moderne Kapitalismus I S. 129: »Man kan formulere Grundtanken i al Laugslovgivning negativt saaledes, at den tilstræbte en Udelukkelse af Konkurrence om Kunderne«. Se den nærmere Udførelse heraf S. 130—32.

[2]) I en Artikel om »The old common law and the new trusts« (Michigan Review f. Dcbr. 1904) anfører Ditlev M. Frederiksen en Række Exempler fra den engelske Lovgivning fra det 13de til ned i det 18de Aarh. og Domstolenes Benyttelse af disse Love, som vise, at »Priserne paa næsten alle den almindelige Befolknings Nødvendighedsartikler — Brød, Øl, Vin, Kjød, Fisk, Fjerkræ, Vox, Lys, Klæde m. m. m. — blev fastsat ikke ved Konkurrence, men ved Lov« og slutter denne Paavisning med følgende Ord: »Faktisk var enhver tænkelig Forretning i Samfundets Interesse underkastet Regulering, og den lange Tid, hvori disse Love blev staaende i Lovbøgerne og blev opretholdte af Domstolene, viser, at disse Vilkaar ikke kunne have været saa utaalelige, som man nu vilde mene. Aarhundreder igjennem var Regulering Regelen, fri Konkurrence Undtagelsen«.

i større Stil. Men det var dog nærmest Afsætningsforholdene, som herved forandredes, hvorimod Produktionsforholdene og dermed de egentlige Produktionsomkostninger forblev de samme; det var fremdeles Haandværks- eller Husflidsfrembringelser, som Kjøbmanden lod udføre eller opkjøbte, og det var nærmest ved personlig Dygtighed paa det kommercielle Omraade og Besiddelse af større Kapital til Opkjøb baade af Raastoffer og af færdige Varer samt bedre Kjendskab til Markedsforholdene saa vel som Raadighed over bedre Transportmidler, at den Enkeltes Overlegenhed i Konkurrencen gjorde sig gjældende.

Men ganske anderledes forandrede Forholdene sig ved Manufakturernes og Fabrikernes Fremkomst og Opkomst. Det var nu nye, forbedrede Produktionsmidler og Produktionsmethoder, som gjorde sig gjældende ved Siden af de gamle og hurtigt viste deres Fortrin og Overlegenhed, saaledes som det tilstrækkeligt illustreres af den foran omtalte Kamp imellem Haandvæven og Maskinvæven. Men ogsaa indenfor selve de nye Produktionsomraader fremtraadte nu en Forskjel imellem Produktionsmidlerne, som Haandværkets Tid ikke kjendte til: Forskjel imellem nye og gamle, udslidte Maskiner, Forskjel imellem de oprindelig gammeldags og de efterhaanden ved nye Opfindelser forbedrede[1]) Modeller, Forskjel imellem mere eller mindre gjennemført Arbejdsdeling, Forskjel i det Omfang, hvori henholdsvis Maskiner og

---

[1]) I hvilken Grad der nutildags stadig og uafbrudt arbejdes paa at forbedre de alt existerende Redskaber og Maskiner og udfinde bedre Produktionsmethoder, vil man bedst kunne faa en Forestilling om ved blot at kaste et Blik paa et enkelt Aars Patentfortegnelser for et større Land. Ganske vist viser det overvejende Antal af Patenter sig ret hurtigt at være betydningsløse eller i Opfindelsen dog ret ubetydelige, men selv igjennem en Række hver for sig ubetydelige Smaaforbedringer kan der skabes en væsentlig Forandring af et Fabrikmateriel.

Haandarbejde anvendtes, Forskjel i selve Fabrikens Størrelse, imellem Storbedrift og lille Bedrift m. m. Alt dette tilvejebragte en saadan Række Gradationer i Produktiviteten indenfor det samme Fag, at Ricardos Forudsætning om lige store Produktionsomkostninger for industrielle Frembringelser af samme Art — den Forudsætning, hvorpaa hans Værdilære byggede — nu snarest maatte siges at have veget Pladsen for den Regel, at de fleste industrielle Frembringelser produceres med ret forskjellige Omkostninger.

Hermed var der aabnet Mulighed for en langt skarpere og en for de svagere Producenter langt farligere Konkurrence, en Underbyden i Pris, som de maatte vige for. Og denne Konkurrence kunde nu for en stor Del frit gjøre sig gjældende; i Storbritannien faldt den nye Fabrikdrift udenfor Laugsbestemmelserne og i Frankrig ophævede Revolutionen helt Korporationer og Laug (1791). Og efterhaanden som Dampskibe og Jernbaner bragte de fjerntboende Konkurrenter nærmere paa Livet og friere Samhandelsprinciper aabnede de forskjellige Markeder for Udlandets Producenter, begyndte en stedse skarpere Kamp om Markedet, i hvilken tidligere Tiders mere hensyntagende Handelsmoral kun altfor ofte maatte vige Pladsen for en hensynsløs Benyttelse af alle brugelige Midler uden altfor nøje Afvejen af disses Karaktér. Og saadanne Midler stillede den nye Tids Udvikling i stedse rigere Maal til Disposition: rejsende Agenter, som ikke indskrænkede sig til at lovprise deres egne Varer, men lige saa fuldt betragtede det som deres Opgave at nedsætte Konkurrenternes og tilrive sig disses Kunder ved alle Slags Fristelser, og Reklamer igjennem Pressen, der ikke tog det saa nøje med Forskjellen imellem Sandt og Usandt. De Bestræbelser, som efterhaanden gjorde sig gjældende for at dæmme op herimod ved en særlig Lovgivning om »unlauterer Wett-

betrieb«,[1]) vidne tilstrækkeligt om det Omfang, som Anvendelsen af saadanne Midler efterhaanden fik.

Indtil omtr. 1860 var alt dette dog endnu kun i Frembrud uden at gjøre sig gjældende i nogen overvældende Grad. Dels vare de nye Transportmidler endnu kun af ubetydeligt Omfang, — endnu 1850 existerede i hele Verden knap 40,000 kilom. Jernbane imod nu ca. 900,000 og knap 250,000 Dampskibstons imod nu ca. 19 Millioner —, dels spærrede saa godt som alle andre Lande end Storbritannien mere eller mindre ved Toldbestemmelser af for udenlandsk Konkurrence, dels spillede Dagspressen langtfra den Rolle som nu; men hertil kom, at der i dette Tidsrum var et stærkt stigende Forbrug, der havde god Brug for og villigt optog den voxende Produktions Frembringelser, indtil Krisen i 1857 frembragte et brat Omslag.

Det er da navnlig i de sidste halvhundrede Aar, at den industrielle Konkurrence Dag for Dag har taget mere Overhaand og har gjort Kampen for Tilværelsen haardere og tungere for Mange. Efter at Storindustriens Fortrin for den mindre Industri var kommen til mere almindelig Bevidsthed, stod det mere og mere klart for Mange, at en Udvidelse af Produktionen var enstydig med en Formindskelse af Produktionsomkostningerne for hver enkelt Frembringelse. Den særlig efter 1870 særdeles rigelige Kapital og den Hurtighed, hvormed, samt det enorme Omfang, hvori den fra dette Tidspunkt voxede, saavel som den udstrakte Anvendelse af Kredit under stadigt nye og mere imødekommende Former gav selv ubemidlede Producenter let Adgang til saadanne Udvidelser saavelsom til nye konkurrerende Anlæg. Den saaledes fastgjorte Kapital bidrog mere end alt Andet til at gjøre Konkurrencen stedse hæftigere og skarpere. Thi

---

[1]) Se nærmere Scharling: Handels- og Toldpolitik S. 136—41.

Nødvendigheden af at forrente og i en forholdsvis kort Tid amortisere denne Kapital gjorde enhver Stillestaaen eller blot Ikke-Anvendelse af Fabrikens fulde Ydeevne[1]) tabbringende eller endog ruinerende og tvang til at fortsætte selv en Produktion, der ikke svarede Regning, for dog saa vidt muligt at formindske og begrændse Tabet.[2])

Under disse Omstændigheder gjaldt det først og fremmest om at sikkre sig den første Betingelse for en Udvidelse: Muligheden for en voxende Afsætning gjennem Tilegnelsen af en større Del af det givne Marked eller Aabningen af et nyt. Frihandelsprincipernes Sejr i Aarhundredets Midte og deres tiltagende Gjennemførelse efter 1860 gav forøget Mulighed herfor ved Aabningen af de hidtil stængede fremmede Markeder. Kampen om Markedet blev derfor nu tillige en stedse hidsigere Kamp om udenlandske Markeder, og denne blev tilsidst saa intensiv, at den førte til Protektionismens Gjenopvaagnen, idet man mente i første Linie at maatte skaffe Beskjærmelse imod Udlandets Konkurrence og sikkre Indlandets Marked for den indenlandske Industri. Men i de større Lande var dette kun et Palliativ af forbigaaende Varighed, fordi Beskyttelsen fremkaldte en indenlandsk Storindustri, hvis indbyrdes Konkurrence snart blev fuldt saa trykkende som før Udlandets. Hvad der meget bidrog hertil, var den altid tilstedeværende Tilbøjelighed til at efterligne heldige Foretagender uden tilstrækkelig Hensyntagen til, at deres heldige Resultat netop skyldes det rette Forhold imellem Produktion og Afsætning, som forstyrres i det Øjeblik, der kommer flere Bedrifter til.[3]) Da saa ad-

---

[1]) I Scharlings Handels- og Toldpolitik S. 427 f. er der anført Exempler paa den store Forskjel, som det gjør, om en Fabriks fulde Ydeevne kan udnyttes eller den maa arbejde med halv Kraft.

[2]) Jfr. Handels- og Toldpolitik S. 425 f.

[3]) I hvilken Grad et saaledes opstaaet Overmaal af Fabriker kan ødelægge Produktions- og Afsætningsforholdene for dem alle, belyses ret

skillige af disse ikke svare Regning for Besidderen, maa de ofte sælges, og det til en saadan Pris, at største Delen af Anlægskapitalen er tabt; den nye Kjøber, som kun skal forrente en Brøkdel af denne, kan da paaføre de andre Producenter en meget trykkende Konkurrence.

Samtidig blev man mere og mere klar over, at man ved at skaffe den for det indenlandske Marked altfor store Produktion et Afløb til Udlandets Markeder kunde bevare de Fordele, som Produktion i det Store giver, og at dette Maal kunde naaes, naar man holdt Priserne i Hjemlandet tilstrækkelig høje til, at man kunde sælge i Udlandet til Priser, som dettes egne Producenter ikke kunde levere til; paa denne Maade kunde man sikkre sig fuld Dækning af sine Omkostninger og derhos en smuk Fortjeneste. Det var særlig Erkjendelsen heraf, som gav Dannelsen af Karteller imellem de Industridrivende en vidt rækkende Betydning.

2. Endskjøndt der ogsaa i tidligere Tider ved Siden af den legale Begrændsning af Produktionen, som Laugsordningen medførte, kunde finde Aftaler imellem de Producerende Sted om en faktisk Begrændsning af Produktionen for at opnaa højere Priser, hvorom de i det 16de Aarh. i Tydskland oftere udstedte Forbud imod saadanne Aftaler vidne, maa Karteller imellem Producenter og de derpaa byggede Syndikater dog siges at tilhøre den allernyeste Tid. Theorien er da ogsaa, skjøndt der allerede foreligger en ret betydelig Litteratur[1]) om dette

træffende ved Whisky-Trustens Dannelse i Amerika 1887. Det viste sig da, at 12 af de sammenkyttede 80 Spritfabriker vare i Stand til at fyldestgjøre Behovet, saa at de 68 kunde nedlægges.

[1]) I Et. Martin Saint-Léon's Cartells et Trusts (2den Udg. Paris 1903) findes en Angivelse af den vigtigste indtil da fremkomne Litteratur henholdsvis S. 36—37 (Tydskland), 73—74 (Frankrig) samt S. 88—96 passim (for andre Lande). Jfr. endvidere Fraenkel: Carteller, 1892; G. Cassel: Kartell- och trustväsendet från socialekonomisk synspunkt. (Ekon. Tidsskr. 1901) og D. Davidson: Koncentreringstendentser i det

Phænomen, endnu næppe naaet til en fastslaaet Definition af Begrebet Kastel; dog ere de forskjellige Forfatteres Begrebsbestemmelser ikke væsentlig afvigende fra hinanden, og et Kartel kan derefter bestemmes som: en frivillig, men bindende, Overenskomst imellem flere selvstændige Produktionsforretninger indenfor samme Fag om at søge tilvejebragt et passende og tilfredsstillende Driftsresultat for hver af dem ved en Indskrænkning af den indbyrdes Konkurrence, hvad enten det sker ved en Begrændsning — eller Regulering — af Produktionen eller ved en Overenskomst om Salgspris og Afsætningsvilkaar.

Kartellet vedrører saaledes ikke direkte Produktionsmaaden — sigter navnlig ikke paa at tilvejebringe eller give Midler til en forøget Produktion —, men angaar nærmest de med Produktionen sammenknyttede kommercielle Forhold, navnlig Produkternes Afsætning.[1]) For saa vidt vilde Omtalen af dem egentlig have sin Plads i Læren om Omsætningen; men dels paa Grund af deres nære Sammenhæng med Trusterne, hvortil de danne den naturlige Overgang og Indledning, dels fordi deres Formaal dog i Grunden er at tilvejebringe det rette Forhold imellem Produktion og Efterspørgsel, kunne de ikke ganske forbigaaes og maa da helst finde deres Behand-

---

moderna näringslifvet. (Ekon. Tidsskr. 1905); S. Tschierschky: Kartell und Trust, Göttingen 1903, samt F. Baumgarten u. A. Meszlény: Kartellen u. Trusts, Berlin 1906. — Som faktiske Kildeskrifter om Karteller og Trusts kunne nævnes: Schriften des Vereins für Socialpolitik LX ff. og Reports of the Industrial Commission: Vol I Preliminary reports on trusts and industrial combinations, Washington 1900.

[1]) Til at henføre Foreninger, som dannes til fælles Indkjøb af Raastoffer for derved at formindske Produktionsomkostningerne, under Karteller, synes der ikke tilstrækkelig Grund. Dog faar de tildels Kartellets Karaktér, naar de gaa ud paa at fixere en bestemt Prls som den Maximumspris, Medlemmerne tør betale for vedkommende Raastof, og betegnes derfor i saa Fald af tydske Systematikere som »Nachfragekartelle« (t. Ex. Sukkerfabriker overfor Roeproducenter).

ling her, selv om det nævnte Formaal ikke er deres eneste og vel næppe engang det oprindelige. Det maa vel snarere siges at være de forskjellige Misbrug, som den Overhaand tagende Konkurrence paa det kommercielle Omraade har medført, og de deraf følgende Byrder og Udgifter for Producenterne, som Kartellerne fra først af have sigtet paa at fjærne.

Mange af de Forfattere, der have gjort Kartellerne til Gjenstand for deres Undersøgelse, have anvendt ikke ringe Umage paa at udfinde en systematisk Inddeling af dem efter deres forskjellige Art. Adskillige af disse Forsøg paa at give en udtømmende Inddeling have dog kun ringe virkelig Betydning, fordi de paagjældende Forfattere have lagt mere Vægt paa at fyldestgjøre Logikens Fordringer og gjøre Inddelingen udtømmende end paa at karakterisere dem efter deres praktiske Forskjelligheder og den forskjellige Maade, hvorpaa de søge at naa det fælles Maal: at gjøre Virksomheden mere indbringende ved at begrændse og indskrænke Konkurrencen,[1]) — og fordi det overhovedet næppe lader sig gjøre at opstille en udtømmende Inddeling overfor en Udvikling, som endnu er i Bevægelse og afføder nye og vexlende Former. Nok saa megen Interesse har da de Inddelinger, som mere praktisk sigte paa at angive den forskjellige Opgave, som Kartellerne stille sig, og dermed deres væsentligste Virkemaader. Herefter har man[2]) da skjelnet imellem syv forskjellige Slags Karteller, nemlig 1) Konditions-Karteller, der angaa Salgsvilkaarene (Indrømmelse af Rabat og længere Tids Kredit), 2) Pris-Karteller, som fastsætte

---

[1]) Jfr. Baumgarten u. Merzlény S. 35—48 (Begriffe der Kartelle und Trusts), hvor det nævnte Maal gjøres til den væsentligste Begrebsbestemmelse for Kartellet. Jfr. S. 58—78 om de af forskjellige Forff. opstillede Inddelinger af Kartellerne.

[2]) Navnlig Grunzell, Ueber Kartelle, Lpz. 1902. Jfr. Baumgarten u. Meszlény, l. c. S. 63—78.

en Minimumspris, hvorunder der ikke tør sælges (eller — ved Efterspørgselskartellerne — en Maximumspris, over hvilken der ikke maa kjøbes), 3) Produktions-Karteller om en vis Indskrænkning af selve Produktionen, 4) Karteller om en Fordeling af Markedet imellem Producenterne, 5) Karteller om en Fordeling af Produktionens forskjellige Brancher imellem de Producerende, saa hver faar sin Specialitet, 6) Karteller om en Centralisation af Salget i Indlandet (Dannelsen af fælles Salgsbureauer), 7) Karteller, som regulere Exporten til Udlandet. Selv om en saadan Inddeling næppe tør betragtes snm udtømmende, idet Udviklingen kan stille nye Opgaver, giver den dog i al sin Korthed en god Oversigt baade over Konkurrencens værste Ulemper og Midlerne til at begrændse eller fjærne dem.

Disse forskjellige Opgaver have naturligen frembragt to forskjellige Former for Kartellerne. Den første, det simple eller ordinære Kartel, hvorved de fem først nævnte Opgaver kunne fyldestgjøres, er en simpel Overenskomst imellem et større eller mindre Antal Industridrivende, hvorved de under Straf af Bøde forpligte sig til at underkaste sig den til Opnaaelse af et eller flere af de paagjældende Formaal trufne Ordning. Denne bindende Forpligtelse til en eventuel Bødestraf er et væsentligt Punkt i Kartellet, som herved adskiller sig fra de tidligere Overenskomster af lignende Art, der savnede en saadan Bestemmelse og derfor i Almindelighed kun blev kortvarige og hurtigt brødes saa af En, saa af en Anden, som saa sin Interesse ved at producere mere end det aftalte Kvantum eller sælge under den aftalte Pris. For at sikkre Erlæggelsen af den eventuelle Bøde maatte da Deltagerne nu paa Forhaand udstede Blanco-Accepter, der i Tilfælde af Kartellets Overtrædelse udfyldtes med den ifaldne Bødes Beløb og sattes i Omløb. Under denne Form blev saaledes de første tydske Karteller — i den Westphalske

Kulindustri — indgaaede. Den anden Form for Karteller er Oprettelsen af fælles Salgsbureauer, gjennem hvilke man forpligter sig til udelukkende at afsætte sine Frembringelser. Det er disse, ofte som selvstændige Aktieselskaber organiserede, Mellemled, der særlig betegnes som Syndikater; men dette Ord bruges dog ogsaa, særlig i Frankrig, mere almindeligt som enstydigt med den ved et Kartel forenede Samling af Producenter.

3. Da egentlige Karteller i bestemt, fast Udformning tilhøre den nyeste Tid, har der næppe endnu fæstnet sig en bestemt Dom over dem, og det ligger i Sagens Natur, at denne vil falde ret forskjelligt ud, eftersom man principielt har Mistillid til den frie Konkurrence eller tværtimod anser dens fulde og ubetingede Gjennemførelse som en absolut Forudsætning for en stadig Fremadskriden og den videst mulige Udnyttelse af de producerende Kræfter, — eller man endelig indtager et Mellemstandpunkt, der vel fuldt ud anerkjender Konkurrencens Betydning i sidstnævnte Henseende, men dog har et aabent Blik saa vel for dens Utilstrækkelighed til at skabe en ideal Ordning som for de Misbrug, som den er udsat for. Det allerede Anførte turde vise, at der er saa stor Forskjel imellem de forskjellige Kapitalformer og deres deraf følgende Indgriben i de økonomiske Forhold, at man næppe kan bedømme dem alle under Et. Og endvidere er det klart, at den Maade, hvorpaa de enkelte Kartelforbund faktisk udnytter den Magt, som Kartellet giver dem, maa influere ikke lidet paa Dommen over dem. Her gjælder det imidlertid nærmest om at klare sig den almindelige Betydning, som der efter deres Natur kan tillægges Karteller med Hensyn til deres økonomiske Virkninger.

Det er navnlig i to Retninger, at disse Virkninger særlig influere paa Dommen om Kartellerne. Den ene er den, som de øve paa Arbejdernes Stilling og Lønningsvilkaar. I saa Henseende er det klart, at Kartellet giver de deri

forbundne Arbejdsgivere en stærkere Stilling overfor Arbejderne, end den enkeltstaaende Arbejdsgiver har. Men dels maa det bemærkes, at det ikke egentlig er Kartellet, der giver dem denne, medmindre det udtrykkelig stiftes med særlige Bestemmelser i saa Henseende, men at enhver Sammenslutning til Modstand imod Strejker vil give en lignende Styrke. Og dels er det et rent faktisk Spørgsmaal, om Kartelsammenslutningen som saadan mere end opvejer den Magt, som Sammenslutningen i Fagforeninger giver Arbejderne. I al Almindelighed kan der næppe fra dette Synspunkt fældes nogen almindelig Dom over Kartellerne; det enkelte Kartels Form og Indhold maa i saa Henseende være afgjørende.

Den anden Retning, hvori Kartellernes Virkninger særlig komme i Betragtning, er naturligvis Forholdet til Konsumenterne. Der er fra Konsumenternes Side en ret almindelig — og ret naturlig — Tilbøjelighed til at se med Uvillie paa Kartellerne som et Forsøg paa at skabe kunstige Monopoler og derved opnaa Magt til at fordyre Varerne til Forurettelse for Konsumenterne. Dette hidrører for en ikke ringe Del derfra, at man ofte forvexler Karteller imellem Producenter med Ringe (»Corners«) imellem Handlende, der forene sig om ved Spekulationsopkjøb for en Tid at drive Priserne paa en vis Vare højt i Vejret og derved realisere en stor Fortjeneste, indtil den fra alle Sider tilstrømmende Forsyning af Markedet driver Priserne ned igjen. I Virkeligheden ere Kartellerne ret forskjellige herfra, idet de i alt Fald i deres Oprindelse sigte paa at tilvejebringe et passende Forhold imellem Udbud og Efterspørgsel og dermed et mere stabilt Prisniveau ved at forhindre eller dog indskrænke Misbrug af de Midler, hvoraf en overdreven Konkurrence kan betjene sig, og det vil derfor til en rigtig Bedømmelse af Kartellernes Berettigelse samt deres økonomiske Værd og Betydning være nødvendigt lidt nærmere at be-

tragte de Konkurrencemisbrug, som have fremkaldt dem, saa vel som deres Evne til at fjærne eller dog begrændse disse uden at forurette Konsumenterne.

I al Almindelighed bør det først bemærkes, at disse hverken have Krav paa eller ere tjente med at faa Varer til en Pris, som ikke dækker disses Produktionsomkostninger, — derunder det personlige Vederlag til Driftsherren, der i Virkeligheden kun er hans Arbejdsløn, men hyppigt betegnes som »Driftsgevinst« eller som »en passende Fortjeneste«. Thi endog bortset fra det billige Krav, som alle Deltagere i en Produktion have paa at erholde en passende Løn for deres Arbejde, og fra den Skade, som Samfundet i sin Helhed lider ved en uretfærdig Fordeling af Arbejdsudbyttet, vil en Konkurrence der driver Prisen ned under Produktionsomkostningerne for de paagjældende Varer, kun ganske forbigaaende skaffe Konsumenterne en Fordel, idet de kapitalstærkere Producenter, som blive tilbage, efter at de svagere ere bukkede under, hurtigt vide at tage Regres ved at sætte Prisen op. En Produktion, som netop dækker Efterspørgselen ved Priser, der levne Producenterne en passende Fortjeneste, er hele Samfundet i Virkeligheden bedst tjent med; thi kun under denne Forudsætning kan hver enkelt Produktion betegnes som økonomisk, — og en uøkonomisk Produktion er et Tab for Samfundet.[1])

---

[1]) En af de Mænd, der i England særlig har arbejdet for Tilvejebringelsen af Kartel, Mr. E. J. Smith i Birmingham, var ved omfattende Undersøgelser kommen til det Resultat, at den altfor vidt drevne og tildels ruinerende Konkurrence imellem Fabrikanter netop skyldtes den Omstændighed, at adskillige Fabrikanter aldrig have gjort sig den Ulejlighed at gjøre nøjagtig Beregning over deres Produktionsomkostninger og Forholdet imellem disse og de Priser, hvortil Varerne udbydes. »Han mener, siger Jenks, at det ikke blot er god Forretningspolitik at beregne sig en passende Fortjeneste, men at det er absolut umoralsk for en Fabrikant under normale Forhold at sælge sine Varer under deres Produktionsomkostninger med den Bevidsthed, at en Fort-

Og ligeledes er enhver Produktion, som gaar til Grunde, fordi den ikke svarer Regning, et Tab af Kapital, som føles af Samfundet i dets Helhed. Ogsaa naar der produceres ud over Markedets virkelige Forbrug, er dette et Spild af Kræfter og et økonomisk Tab for Samfundet.

Men dernæst gjælder det om at se, at Nutidens altfor stærkt udviklede Konkurrence paa Handelens Omraade ikke sjældent har skabt Forhold, som gjøre Handelens Mellemkomst, der for baade Producenter og Konsumenter skulde være en Tjeneste, som er sin Løn værd, til en for begge de nævnte Parter utilbørligt tyngende Byrde. Dette kan for det Første ske simpelt hen derved, at de Handlendes — eller den paagjældende Klasse Handlendes — Antal bliver unødvendig stort, d. v. s. større, end det er nødvendigt til at udføre det Arbejde, som der er at gjøre. Dette træder mest iøjnefaldende frem paa Detailhandelens Omraade; naar i et eller andet Fag Boutikernes Antal bliver saa stort, at vedkommende Boutiksfolk kunde overkomme at besørge et betydeligt større Antal Kunder, end de faktisk har, og saaledes maa tilbringe en større eller mindre Del af deres Tid blot med at være tilstede uden at have Noget at besørge, vil det

---

sættelse heraf maa ende med Ruin«. Det af ham tilvejebragte Kartel, »the Bedstead Association«, byggedes derfor paa en nøjagtig Opgjørelse af de virkelige Produktionsomkostninger, saaledes som disse stiller sig under fornøden Hensyntagen til Materiellets successive Forringelse og Nødvendigheden af at afløse forældede Maskintyper med nye og forbedrede saa vel som til en passende Løn for selve Arbejdsgiveren. Paa dette Grundlag udregnedes det Minimum af Produktionsomkostninger, hvorfra der maatte gaaes ud, og dette fastsattes med Tillæg af en vis pro Cent som den Minimumspris, hvorunder Ingen af Deltagerne i Kartellet maatte sælge. (Jenks l. c. S. 235—38.) Dette Kartel, som tillige var baseret paa en nøje Samvirken imellem Arbejdsgivere og Arbejdere, hvis Interesser søgtes bragt i Forbindelse med hinanden, er forøvrigt i Aug. 1900 bleven opløst paa Grund af adskillige Medlemmers hemmelige Sælgen under de fastsatte Priser (M. St. Léon l. c. S. 225—26.)

let ses, at den paagjældende Handel for saa vidt maa underholde et vist Antal ikke arbejdende Personer. Den store Konkurrence virker da i saa Fald saa langt fra til at gjøre Varerne billigere for Forbrugerne, at den tvært imod fordyrer dem, da det Kvantum Varer, som det tilfalder Enhver at forhandle, og som skal bære den Handlendes nødvendige Underhold samt Driftsomkostninger, bliver saa meget mindre, at disse Omkostninger ved Varens Forhandling falder med et tilsvarende større Beløb paa hver Vareenhed. Men tilsvarende Forhold gjøre sig gjældende ogsaa paa Groshandelens Omraade.

Naar da Konsumenterne nu netop i Erkjendelse heraf i nyere Tid i ret stort Omfang have søgt at frigjøre sig for Mellemhandlerens formentlig overflødige Tjeneste ved Dannelsen af Forbrugsforeninger, bør det hverken undre eller forarge dem, naar Producenterne paa deres Side ligeledes søge at frigjøre sig for den altfor tyngende Byrde, som Benyttelsen af Handelens Mellemkomst forekommer ogsaa dem at være, ved at begrændse de til Forhandlingen knyttede Udgifter og gjennem et Kartel tvinge de Handlende til at indskrænke dem eller endog ved helt at frigjøre sig for dem og bruge egne Forhandlere. Spørgsmaalet om den økonomiske Berettigelse heraf beror udelukkende paa, om de faktisk ere i Stand til ved de hertil sigtende Karteller at spare Afsætningsomkostninger, som enten maa fordyre Varen for Forbrugeren eller berøve dem selv en Fortjeneste, som de have Krav paa og daarligt kunne undvære. Et Kartel, som forskaffer Producenterne en bedre Pris for deres Frembringelser uden at fordyre disse for Forbrugerne, vil altid have sin fulde Berettigelse.

At nu et Kartel kan gjøre dette, beror fornemmelig derpaa, at Handelskonkurrencen efterhaanden har ført til adskillige Udgifter for de Handlende, som ikke i Virkeligheden berede Forbrugerne nogen Tjeneste, men som

alligevel maa betales enten af disse ved en Forhøjelse af Varens Udsalgspris eller af Producenten ved en Forringelse af den Pris, hvortil den Handlende afkjøber ham den. Og Handelskonkurrencen bliver yderligere skjærpet derved, at en Del af Producenterne efterhaanden selv optræde som Handlende og træde i direkte Rapport til Konsumenterne, uden at de Handlendes Antal formindskes i tilsvarende Omfang.

De Midler, som da anvendes til at vinde Kunder fra Konkurrenterne og dermed udvide den egne Bedrift og gjøre den mere fordelagtig, ere fornemmelig tre Slags: 1) Indrømmelse af et Afslag i Prisen overfor Aftagere af større Kvantiteter, først kun til Forhandlere, senere ogsaa til større Forbrugere; 2) Brug af Agenter, som ved personlig Henvendelse til Kunderne overtaler og mere eller mindre presser disse til at kjøbe; 3) Reklame-Annoncer, dels igjennem Dagspressen, dels igjennem særligt trykte, ofte illustrerede og illuminerede, Henvendelser, der tilsendes baade Handlende og Privatpersoner. Hertil kommer paa Detailhandelens Omraade de forskjellige Midler, hvorved den ene Handlende søger at udmærke sig — og tiltrække sig Opmærksomhed — fremfor den anden: særlig fint og smagfuldt Udstyr af Boutiken, Hjembringelse af Varerne til Kunderne osv. I Forholdet imellem Producenterne eller Groshandlerne og Detailhandlerne anvendes yderligere stundom ret kostbare Midler; Etableringslaan til Handlende, som forpligte sig til kun at føre paagjældende Producents Varer, Levering af Varer uden kontant Betaling og med meget lang Kredit osv., — Midler, som særlig anvendes med Hensyn til Salg af Næringsmidler, Øl, Spiritus, Brød o. lign.[1])

---

[1]) I A. Fraenkel: Carteller, Kbhn. 1892, gives S. 81—86 en Skildring af de Midler, som bragtes til Anvendelse i den danske Bryggeriforretning i 70'ne og 80'ne. I et Forslag til Dannelsen af et Kartel, som ud-

Om alle disse Midler gjælder det, at de første, som benytte dem, i Almindelighed høste Fordel deraf; men efterhaanden nødsages de andre Handlende, fra hvem Kunderne herved lokkes, til selv at bruge de samme Midler, — og i samme Grad, som disse saaledes blive almindelige og anvendes over hele Linien, tabe de deres Virkning og blive kun en Byrde og en Udgiftspost for de Handlende, som de ikke mere kunne frigjøre sig for. Tværtimod nødsages de til stedse at gaa videre. »I nogle Dele af det nordvestlige Amerika,« siger Jenks,[1]) »var det for faa Aar siden for Materialister en gros almindelig Skik hver sjette Uge eller hver anden Maaned at sende Agenter rundt i Egnen for at fremvise Varer og modtage

---

sendtes i Begyndelsen af 80'ne, hedder det saaledes bl. A. om de Onder, som Bryggerierne led under, næst efter en Klage over den urimeligt store og stedse voxende Rabat, som gaves uden Kritik til store og smaa Forhandlere: »Udgiften til Kudskene er for stor, men Fortjenesten dog ikke i Forhold dertil. Grunden er dels den uhyggelige Skik, hvori atter Konkurrencen er Skyld, at Knægtene maa traktere og drikke med Kunderne, dels den overdrevne Kredit, som de drives til at give usolide Kunder, og hvorved de meget ofte lide Tab . . . . Udlaan kjendtes for 10 à 12 Aar siden aldeles ikke . . . . Udlaan og Etableringslaan have bidraget mægtigt til at demoralisere Kunderne og til i det Hele taget at forringe Kundernes Kvalitet, hvorved aarlig er paaført Bryggerierne store Tab . . . Det er hovedsagelig Agentvirksomheden, der sætter Splid mellem Bryggerierne, hvorhos de fordærve Kunderne ved at give dem falske Forestillinger om, hvad Bryggerierne ville og kunne gjøre for dem . . .« Som Midler, der særlig anvendtes i Flaskeølforretningen, anfører Fraenkel, at »der var Ølforretninger, som ligefrem bestilte Flasker paa Glasværkerne, hvis udvendige Volumen var det sædvanlige, medens deres Indhold ved allehaande Kunster — opskudte Bunde — var gjort mindre end det sædvanlige. Tyveri af Flasker fra de Restauranter o. lign., hvor Kudskene handlede, hørte ikke til Sjældenhederne.« »Man maa, siger Forf., have været dagligt Vidne til denne Dekadence for ret at fatte, hvilken Demoralisation den udbreder baade blandt dem, der nødes til at underkaste sig den gjennem de Befalinger, de maa bringe til Udførelse, blandt Arbejderne, der ere Vidne til dem, og ikke mindst blandt de Driftsherrer, som betjene sig af dem.«

[1]) Jenks, The Trust Problem, New York 1901, S. 25 f.

Ordrer for saadanne Specialiteter, som det syntes nødvendigt at forevise Prøver af. Derimod blev Ordrer for almindelige kurante Varer (standard goods) regelmæssigt sendte Fabrikanten eller Groshandlerne pr. Post. Men efterhaanden som Konkurrencen blev skarpere og Agenterne for nogle Firmaer begyndte at gjøre hyppigere Besøg, en Gang om Maaneden eller hver tredie Uge, blev det nødvendigt for deres Konkurrenter at gjøre ligesaa, indtil det tilsidst paa visse Steder blev almindelig Skik at lade Agenterne besøge Detailhandlerne saa ofte som hver fjortende Dag. Detaillisterne, som vare bleven vænnede til disse hyppige Besøg, vænnede sig efterhaanden til kun at give Ordrer til besøgende Agenter istedenfor at sende dem pr. Post«. Præsidenten for de forenede amerikanske Spritfabriker, Mr. Edson Bradley, opgav for »Industrial Commission«, at der paa Vejen imellem Producent og Konsument af Spirituosa i de forenede Stater udgaves mindst 40 Mill. Dollars dels til rejsende Agenter og deres Rejseudgifter, dels til Reklame-Annoncer o. A., — et Beløb, som ligefrem maatte anses for tabt, fordi det samlede Salg af Spirituosa i Virkeligheden ikke derved blev større. »Bekostningen ved at avertere i Aviser og Magasiner, ved Udstillingsvinduer, »Landskabs-Dekorationer« (Figurer opstillede langs Jernbaner) og andre Midler forøger i høj Grad Omkostningen ved Varernes Afsætning. Prisen for et Helsides Avertissement i »Century Magazine« o. lign. Maaneds- eller Ugeblade er mindst 2 à 300 Doll.; alligevel véd Enhver, at det næppe er muligt at aabne noget af de populære Magaziner i noget civiliseret Land uden at se et smilende Ansigt fra en af de mest iøjnefaldende Sider spørge: »Har De brugt Pears' Sæbe?« Andre Sæbefabrikanter fylde andre Sider med ikke mindre kostbare Avertissementer, og det Beløb, som anvendes til disse Annoncer, maa aarligt udgjøre Millioner af Dollars . . . . Men

al denne Averteren forøger ikke det afsatte Kvantum Sæbe i tilsvarende Grad. Formaalet med Annoncerne er ikke særlig at faae Folk til at bruge mere Sæbe, men at faae dem til at kjøbe Pears' Sæbe fremfor Colgate's eller Elfenben-Sæbe istedenfor Babbitts Sæbe. Saadanne Annoncer maa naturligvis betydeligt forøge Omkostningerne ved at bringe Varen fra Producenten til Forbrugeren«.[1])

Saa længe Brugen af disse Midler endnu er i sin Begyndelse og det kun er et mindre Antal Handlende, der herved søge at vinde Kunder paa deres Konkurrenters Bekostning, betragtes de hertil medgaaende Udgifter som et Led i »Handelsomkostninger« og ventes dækket ved den forøgede Fortjeneste, som Kundekredsens Udvidelse giver. Men efterhaanden som Anvendelsen af disse Midler bliver mere almindelig og Udgifterne dertil stige, medens Udsigten til at erobre Kunder fra Andre formindskes, bliver det nødvendigt for de Handlende at søge dem dækkede enten af Konsumenterne ved en Forhøjelse af Salgsprisen eller af Producenterne ved at trykke Kjøbeprisen ned. Det første Middel vil hyppigt kun vanskeligt lade sig anvende, fordi det let formindsker Kundekredsen, og lader sig i alt Fald kun anvende, naar der opnaaes Enighed derom imellem de Handlende, hvad der ogsaa har sine Vanskeligheder. Dersom derimod Konkurrencen imellem Producenterne indbyrdes samtidig er voxet, idet disse i Forventning om den større Afsætning, som hine Midler skulde forskaffe, har udvidet Produktionen i højere Grad, end Afsætningen tiltager, vil det være betydeligt lettere for de Handlende at trykke Prisen ned for Producenterne, der hver især søger at faae hele sin Produktion afsat.

Under saadanne Omstændigheder ligger det da nær

---

[1]) Jenks l. c. S. 27 ff.

for disse at søge en indbyrdes Overenskomst tilvejebragt om ikke at sælge under en Pris, som fuldt ud dækker deres Produktionsomkostninger og levner dem en passende Fortjeneste. Saadanne Aftaler har man da ogsaa kjendt og forsøgt i tidligere Tider, og den Dag idag ses jævnligt fælles Bekjendtgjørelser fra et større eller mindre Antal Producenter eller en Forening af saadanne om, at de paa Grund af stigende Arbejdsløn eller stigende Priser paa Raastoffer se sig nødsagede til at forhøje Prisen paa deres Frembringelser. Men det har som oftest vist sig ret vanskeligt at faa saadanne Aftaler overholdte, og de lod sig sædvanlig kun opretholde, hvor Producenternes Antal var ret begrændset. En bindende Overenskomst, sikkret ved en effektiv Kontrol og Straffebøder, tilhører den nyeste Tid og er kun naaet igjennem et forberedende Stadium af lignende løsere Aftaler, der karakteriseres ved en stor Mængde mislykkede Forsøg. Oprindelig vare da ogsaa Kartellerne af et mere begrændset Indhold; men efterhaanden førte de nødvendigt til mere og mere omfattende Bestemmelser.

4. I Tydskland synes Kartelvæsenet at have fundet den gunstigste Jordbund, bl. A. fordi Lovgivningen dér ikke har lagt særlige Hindringer i Vejen for Pris-Overenskomster, medens baade fransk og engelsk Ret kan forhindre dem. Det første egentlige Kartel synes at være det, som i 1862 afsluttedes i Kölln imellem Jernblikfabrikanterne; to Aar senere efterfulgtes det af et lignende imellem Fabrikanter af Jernbaneskinner. I 1868 afsluttedes et Kartel imellem de tydske Saltværksejere og 1870 imellem Potaskefabrikanterne. Flere end disse fire Karteller vides ikke at have existeret i Tydskland i 1870, og i 70'ne synes der kun at være kommet nogle ganske faa til.[1]) Det var først, efter at Kampen for en beskyttende

[1]) Léon St. Martin: Cartels et Trusts S. 38. Andre angive, at der før 1870 bestod 6, før 1879 14 Karteller.

Toldlov i Tydskland havde tilvejebragt en nærmere Forbindelse imellem de Industridrivende og efter at dens Gjennemførelse havde sikkret dem imod Udlandets Konkurrence, at Kartellerne begyndte at blive mere almindelige. Men fra dette Tidspunkt udvikle de sig ogsaa raskt, og »Tydskland er uimodsigeligt det Land i Europa, hvor den industrielle Concentration i det sidste Fjerdedels Aarhundrede er skreden hurtigst frem, det Land, hvor Kartellerne har mangfoldiggjort sig mest og opnaaet den største Sammenhæng og Magt«.[1]) Loven om Ulykkesforsikkring af 1884 bidrog særligt til at organisere Arbejdsgiverne i de vigtigste Industrier for at forsvare deres Interesser og fremmede saaledes den gjensidige Forstaaelse imellem dem.

Ifølge Bücher[2]) existerede der i 1887 allerede 70 Karteller, og i 1890 var Antallet steget til 137. Ifølge Liefmann[3]) skal der indtil 1897 være dannet i alt 345 tydske Karteller, hvoraf dog formentlig højst kun ca. 260 endnu existerede, medens Central-Verband deutscher Industriellen i 1902 opgav Antallet til 300. Det største Antal knyttede sig til Metallurgien (80), Glas-, Sten- og Jord-Industrien (40), de kemiske Industrier (30) og Stenkulindustrien (20). Et i Novbr. 1905 den tydske Rigsdag forelagt »Denkschrift« (1ste Del) om Kartelvæsenet[4]) indeholder en d. 30. Spt. s. A. afsluttet Kartelstatistik, som omfatter 385 kartellagtige Sammenslutninger, hvoraf 19 i Kulindustrien, 62 i Jernindustrien, 11 i anden Metalindustri, 46 i kemiske Industrier, 31 i Textilindustrien, 132 i Teglværksindustrien — Resten spredt. Disse Sammenslutninger ere næsten alle grundlagte efter 1880 og omslutte ca. 12,000 Bedrifter.

For Østrig-Ungarn foreligger ikke nogen officiel Statistik og den hos Mange herskende Tilbøjelighed til at hemmeligholde slige Overenskomster gjør en fuldstændig Opgjørelse vanskelig. Efter indgaaende Undersøgelser anslaa Baumgarten u. Meszleny Antallet af østrig-ungarnske Karteller til 100, hvoraf Halvdelen falder paa Østrig, Resten dels paa Ungarn, dels paa begge Lande i Forening (jfr. nærmere B. u. M. S. 106-52).

I de øvrige europæiske Lande har Dannelsen af

---

[1]) Martin St. Léon l. c. S. 35.

[2]) Schriften des Vereins für Socialpolitik LXI.

[3]) Liefmann: Die Unternehmerverbände. Freiburg 1897.

[4]) Hovedresultaterne heraf findes meddelte hos Baumgarten u. Meszlény S. 84—106.

Karteller næppe spillet saa stor en Rolle; foruden Østrig-Ungarn synes navnlig Frankrig og Belgien at have fulgt Tydsklands Exempel. I andre Lande findes vel ogsaa Aftaler imellem Producenter af samme Fag om Minimumspriser og en Deling af de forskjellige Produktionsarter indenfor samme Industri o. lign., men hyppigt uden just at fremtræde i Kartellets faste Form og med dets officielle Notorietet.[1])

5. En væsentlig Indflydelse paa det Omfang, hvori Karteller saaledes ere komne til Anvendelse, øver selve Beskaffenheden af de enkelte Landes Industri. Karteller egne sig ikke lige godt for al Slags Industri. Hvad det i saa Henseende kommer an paa, er først og fremmest Produktets større eller mindre Ensartethed. Textilindustrien egner sig saaledes kun lidet for Indgaaelsen af Karteller; Frembringelserne ere for mangfoldige og forskjelligartede til, at der ret vel kan træffes Aftaler om fælles Priser; nye Mønstre og Kombinationer dukke ideligt frem, og den enkelte Producents Opfindsomhed, Smag og Evne til at imødekomme de skiftende Moders Krav spille for stor en Rolle i denne Industri. Noget Lignende gjælder mere eller mindre om de fleste Luxusindustrier. Derimod egne de store, almindelige Forbrugsartikler enten af ensartet eller af saadan Beskaffenhed, at Gradationerne i Kvalitet let kunne konstateres og kontrolleres, sig særligt for Indgaaelsen af Karteller: Kul, Petroleum, Sukker, visse kemiske Produkter, Metalarbejder, Teglværksfrembringelser o. Lign. Hvor disse Produktioner spille en Hovedrolle, finde Kartellerne deres naturlige Omraade.

Dernæst maa der være temmelig ensartede Produktionsmethoder og ikke for stor Forskjel paa det Materiel, som faktisk er i Brug i de forskjellige Fabriker. Hvor

---

[1]) Baumgarten u. Meszleny anføre (S. 170—76) de vigtigste Karteller i Frankrig, Belgien, England, Rusland m. fl. Lande.

der bestaar adskillige Fabriker med mangelfuld Indretning og forældet Materiel ved Siden af nye Fabriker med de nyeste og bedste Maskiner, ville disse sidste foretrække at gjøre deres Overlegenhed gjældende og gjennem skarp Konkurrence fortrænge hine fra Markedet. Dette siges at være Grunden til, at Karteller ere sjældne i Schweiz, hvor der netop ved Siden af højst fuldkomment Materiel findes endel forældet og mangelfuldt.

Endvidere er det en væsentlig Betingelse, at *Kartellet* maa finde Tilslutning af saa stort et Flertal af de paagjældende Producenter, at de *kunne beherske Markedet*. Hvor stort dette Flertal maa være, er naturligvis vanskeligt at sige i al Almindelighed; medens nogle Forfattere mene, at de Kartellerende mindst maa repræsentere $^3/_4$ af Produktionen, mene Andre endog, at det maa være $^9/_{10}$. Selvfølgelig maa der i saa Henseende tages Hensyn til Produktionens Art og Produktets Beskaffenhed, navnlig om Forbruget deraf er mere eller mindre nødvendigt og konstant, og om det er mere eller mindre vanskeligt at skabe nye Virksomheder af samme Art, ligesom det ogsaa øver Indflydelse, om andre Frembringelser kunne bruges som Surrogater. Det er klart nok, at et Kartel, hvis Deltagere ikke i tilstrækkelig Grad beherske Markedet, i første Linie bliver til Gavn for de udenfor staaende Producenter, som bevare deres Frihed til at undersælge Kartellets Medlemmer og særligt ville finde deres Regning herved, naar disse samtidigt have vedtaget en Begrændsning af Udbudet, som gjør det muligt at ansætte Minimumsprisen højere end den hidtidige Markedspris. Ved vedblivende at sælge til denne eller dog lidt under den aftalte Minimumspris ville hine da kunne sikkre sig ikke blot deres hidtidige Afsætning, men endog udvide deres Produktion, saa langt Fabrikens Ydeevne tillader, og derved formindske deres Produktionsomkostninger. Kartellets Medlemmer maa derfor være

sikkre paa, at de uafhængige Producenter i alt Fald kun kunne forsyne en forholdsvis ringe Brøkdel af Markedet og at deres egne Kunder saaledes ikke ville kunne gjøre Regning paa at vende sig til disse, da de ikke kunne forsyne stort flere end deres hidtidige Kunder.

Af væsentlig Betydning for Dannelsen af Karteller er det derfor, om den paagjældende Produktion er i Hænderne paa et mindre Antal, overvejende store, Firmaer eller paa et stort Antal Producenter, hvis Produktion tilmed har et ret forskjelligt Omfang. I første Tilfælde vil det ikke blot være lettere at træffe en Aftale, men man vil ogsaa lettere kunne komme til en Forstaaelse, fordi Produktionsvilkaarene da ere mere ensartede. Naar man imidlertid har ment, at Karteller derfor ikke let vilde kunne finde Indgang paa Haandværkeromraadet, overser man, at man paa dette Omraade i Almindelighed har at gjøre med et mere begrændset, lokalt Marked, hvor Aftaler lettere kunne finde Sted. At saadanne Aftaler indenfor et Haandværk om Priserne paa dets Frembringelser ingenlunde synes vanskelige eller høre til Sjældenhederne selv i en større By, er bekjendt nok; i Kjøbenhavn har saaledes i Efteraaret 1906 snart et, snart et andet Fag (Handskemagerne, Bagerne m. fl.) bekjendtgjort, at samtlige Interessenter ere blevne enige om en Prisforhøjelse. Saadanne Aftaler ville da oftest kun have en lokal Karaktér og stundom ikke strække sig ud over en enkelt By, ligesom de næppe kunne betegnes som egentlige Karteller, men kun som et Vidnesbyrd om Muligheden af at naa til saadanne. For Storindustriens Vedkommende derimod viser det sig at være af mindre Betydning, om den paagjældende Industri er spredt over et stort Omraade eller koncentreret paa et enkelt eller nogle faa Steder. I første Tilfælde vil Kartellet nemlig naturlig have til Formaal at afgrændse Afsætningssphæren

for de enkelte Produktioner og henvise dem hver til sit bestemte Omraade (»Gebietskartellen«).

Det Anførte forklarer, at det særlig er paa Industriens samt Mineindustriens Omraade, at Kartellerne have fundet Indgang. Saltværks-, Jernværks- og Kulmineindustrien ere endog snarest at betragte som Udgangspunkter for de nyere og videre gaaende tydske Karteller. I Kulmineindustrien dannedes allerede 1877 et Udførselssyndikat[1]); men det første egentlige Kartel med en Begrændsning af Produktionen til Formaal og Bødestraf for Overenskomstens Overtrædelse oprettedes i Dortmund 1879. Det udløb imidlertid 1884, og det viste sig da i de følgende Aar, at de mere løse Aftaler, skjøndt de omfattede største Delen af Mineejerne, ikke overholdtes og ingen Betydning havde. Først i August 1890 dannedes et Salgs-Syndikat i Dortmund, der snart efterfulgtes af flere (i Essen, Bochum o. fl. St.), — et Aktieselskab, hvori samtlige Kartel-Medlemmer vare Aktionærer, og til hvilket deres Salg af Kul og Kokes udelukkende maatte ske. Syndikatet fastsætter da det Produktionskvantum, som tilfalder enhver Mineejer, i Forhold til den hidtidige Gjennemsnitsproduktion; mere tør han ikke producere, men er ikke forpligtet til at præstere det hele Kvantum. De samlede Mineejere fastsætte den Minimumspris, som Syndikatet skal give for hver Slags Kul, og under denne Pris maa Syndikatet ikke gjensælge; bliver Salgsprisen højere, tilfalder Halvdelen af Differentsen Mineejeren, Halvdelen Syndikatet. Efter samme Principer dannedes 1896—99 i Rhinprovindserne og Schlesien Salgssyndikater for 8 af Metallurgiens vigtigste Frembringelser.

[1]) I Frankrig var der allerede 1840 dannet en Sammenslutning imellem Kulværkerne i St. Etienne, »Compagnie Charbonnière de la Loire«, der senere omdannedes til »Compagnie Générale de la Loire«, som omfattede 82 % af Produktionen. Men den opløstes 1852. I 1876 oprettedes et Salgsbureau for Jernindustrien, »Comptoir Industriel de Longwy«.

Derimod egne Kartellerne sig ikke for Landbruget. Ikke blot er Antallet af Landbrugere saa stort, at allerede af den Grund bindende Aftaler vanskeligt lade sig træffe, ligesom selve Prisforholdene, som bestemte af Verdensmarkedet, ligge udenfor deres Raadighed; men ogsaa selve Produktionsforholdene vanskeliggjøre dem. Produktionsvilkaarene ere saa højst forskjellige efter Jordens Beskaffenhed og Ejendommenes Størrelse, selve Produktionen for forskjelligartet selv for Ejendomme af samme Størrelse, af hvilke nogle lægge Hovedvægten paa Kornavl, andre paa Kvægavl og Mejeriprodukter, andre paa Svinehold eller Fjerkræavl o. s. fr. Og endelig lægger Høstens Usikkerhed og lidet beregnelige Resultat Hindringer i Vejen for Aftaler om en bestemt begrændset Produktion.

6. Af det i det Foregaaende Anførte fremgaar det tilstrækkeligt, at Karteller frembyde en Mulighed for at forskaffe Producenterne et bedre Udbytte af deres Virksomhed, uden at Varerne fordyres for Producenterne, saa at en Prisforhøjelse ingenlunde behøver at være den uundgaaelige Følge af et Kartel. For selve Produktionen byder ganske vist Kartellet ingen særlig økonomisk Fordel, undtagen for saa vidt som det er forbundet med Fællesskab i Indkjøb af Raa- og Hjælpestoffer, som derved erhverves billigere for de enkelte Producenter.[1]) Men bortset herfra foregaar Virksom-

---

[1]) Ved saadanne Fællesindkjøb forskaanes ikke blot den enkelte Producent for hele det med Udfindelsen af de bedste Salgssteder og Kontrollen med Materialets Kvalitet forbundne Arbejde, idet han samtidig opnaar den Rabat, der gives ved større Indkjøb og ikke mindst ved Jernbanefragter for Vognladninger, men han undgaar tillige at holde et betydeligt Materiallager. Derhos bliver han delagtig i den Udnyttelse af Affaldet, som ellers kun staar aaben for en Storbedrift, da Affaldets Kvalitet er ens for alle Karteldeltagerne og saaledes t. Ex. en Sammensmeltning af Metalaffald fra flere Fabriker kan finde Sted. Jfr. Dr. K. Rathenau: Der Einfluss der Kapitals- u. Produktiunsver-

heden, da disse bevare deres fuldkomne Selvstændighed for selve Virksomheden, iøvrigt ganske paa samme Maade som før, og Kartellet bringer ordentligvis ingen Besparelser paa dette Omraade. Dog ere saadanne ikke helt udelukkede, idet Kartellet, hvor Fabrikationen omfatter et større Antal forskjelligartede Varer, kan gaa ud paa en saadan Omordning af Produktionen, at hver enkelt Producent faar sin særlige Specialitet istedenfor som hidtil at producere et stort Antal forskjellige Varer, enhver kun i ringe Mængde. Endvidere kan der gjøres Besparelser ved fælles Benyttelse af Konstruktionstegnere og Kalkulation, som udarbejde Overslag, ligesom der ved Tilbud paa Arbejde eller Leverancer, hvortil nu hvert enkelt Firma udarbejder og indsender Tegninger og Overslag, da kun fremsendes én Udarbejdelse. Ogsaa nye Forsøg kunne foretages for fælles Regning. Men fortrinsvis er det dog den efterfølgende, Produktionen supplerende Virksomhed, den, hvis Formaal det er at bringe Varen i Forbrugerens Hænder, i hvilken Kartellet medfører Besparelser.

Disse knytter sig da først til Varens Transport til Kunderne. Medens den enkelte Producent hidtil har været nødsaget til at søge disse ofte ret spredt og fjernt, kan Kartellet nu henvise ham til det nærmest liggende Marked. Særlig for voluminøse og vægtige Varer som Kul og Jern er Transportudgiften saa betydelig i Forhold til Værdien, at den herved indvundne Besparelse spiller en ikke ringe Rolle for Producenten, som nødvendigvis selv kommer til at bære denne Udgift, naar han vil konkurrere med en lokal Producent, der er fri derfor. »Da Michigan Salt-Associationen for nogle Aar siden dannedes med det særlige Formaal at lade et enkelt Agentur be-

mehrung auf die Produktionskosten in der deutschen Maschinenindustrie, Jena 1906, S. 28—34.

sørge Salget, handlede dette som Salgsagent for Saltkilderne baade i den østlige og vestlige Del af Staten Michigan. Ordrer paa Salt til Forsyning af Chicago og Vesten udførtes regelmæssigt af Saltværkerne ved Michigansøen, medens Ordrer fra Detroit, Toledo, Cleveland og Østen besørgedes fra Saltværkerne ved Huronsøen og St. Clair-Floden, hvorved Transporten af Salt tværs igjennem Staten Michigan pr. Jernbane eller rundt om den tilsøes gjennem Machinaw-Stræderne sparedes. Fragtbesparelsen var stor nok til at skabe en Gevinst for Producenterne, medens Salget af Salt, der skulde transporteres de længere Distancer, ved de samme Priser vilde have bragt dem Tab.«[1]) Lignende Resultater kunde Standard Oil Company og Tin-Plate and Steel Companies udvise; for Steel and Wire Company anslog Direktøren Besparelsen ved at undgaa de hidtil hinanden krydsende Fragter til 500,000 Doll. aarlig.

Nok saa væsentlig er dog den Besparelse, som kan indvindes paa de Udgifter til Agenter og Reklame, som Konkurrencen nu paalægger Producenterne. Meget af denne Udgift bliver endog helt overflødigt; thi hvor disse Midler, som foran berørt, ikke virke til at forøge den samlede Afsætning, men kun tilsigte at anbefale den ene Producents Vare fremfor den andens, kan hele denne Konkurrencekamp indstilles og nogle faa almindelige Annoncer, fælles for samtlige Karteldeltagere, være tilstrækkelige til at henlede Publikums Opmærksomhed paa Varen og give fornøden Underretning om, hvor den erholdes. Paa samme Maade vil det Utal af Agenter, der berejse en Egn hver til Bedste for sit Firma, kunne reduceres til en enkelt Agent, der repræsenterer samtlige kartellerede Firmaer.[2]) Ligeledes ville de Filialer, som

---

[1]) Jenks l. c. S. 32.

[2]) »Destilling Company of Amerika« afskedigede efter sin Dannelse 300

de forskjellige konkurrerende Virksomheder nu etablere i andre Byer, paa hvert Sted kunne sammensmeltes til en enkelt. Stundom kan der etableres en direkte Forbindelse imellem to Kartelassociationer, af hvilke det enes Medlemmer bruge Raastoffer, der produceres af det andets Medlemmer, saaledes at al Benyttelse af Mellemhandlere og dermed begges Udgift til disse undgaaes.

En yderligere Besparelse vinde Medlemmerne af et Kartel ofte derved, at de kunne undgaa den nu formentlig nødvendige Indrømmelse af stundom meget lang Kredit til Forhandlerne eller af Rabat til enkelte større Aftagere af Varen, — en Kreditgiven og Rabat, som paafører dem ret betydelige Tab, uden at de skaffe Forbrugerne i Almindelighed lavere Priser.

Stundom har Kartellet endog direkte til Formaal at værne Kunderne imod svigagtig Behandling fra enkelte Producenters eller Forhandleres Side, hvorved disse skaffe sig en utilbørlig Fordel paa deres Konkurrenters saa vel som Forbrugernes Bekostning. Saaledes haves Exempler paa Kulkarteller, der bl. A. stille sig til Opgave at føre Kontrol med, at alle Kulhandlere give Kunderne rigtigt Maal for derved at forhindre, at mindre samvittighedsfulde Forhandlere gjøre Konkurrencen vanskelig for de mere loyale. Anledningen til Kartellets Dannelse var netop Formeningen om, at de lave Priser, hvortil Nogle solgte, kun vare mulige ved Brugen af urigtigt Maal, en Fremgangsmaade, som nu blev Gjenstand for nøje Kontrol og eventuelt Bødestraffe.[1])

En ikke ringe Fordel kan et Kartel endelig skaffe sine Medlemmer derved, at det gjør det muligt at opnaa en Afsætning paa udenlandske Markeder, som de enkelte Medlemmer enten slet ikke vilde kunne skaffe

---

Handelsrejsende, Steel and Wire Company inskrænkede Antallet fra 300 til 15 à 20.

[1]) Jfr. Jenks l. c. S. 110.

sig eller kun med betydelige Udgifter og stor Risiko for kun at faa et Tab ud af alle deres Anstrængelser. Virkningen heraf kan være saa følelig for det paagjældende Udlands Producenter, at det fører til Aftaler imellem de to Landes Kartelmagter om en gjensidig Forstaaelse, der endog kan resultere i Dannelsen af internationale Karteller. Denne Bevægelse, der tilhører det sidste Tiaar, synes endnu kun at være i sin Begyndelse[1]), men vil maaske i Fremtiden komme til at spille en større Rolle.

Alt i Alt maa det altsaa siges, at Kartellet giver Udsigt til ret væsentlige Besparelser af faktisk unyttige Omkostninger og dermed til en Vinding for Samfundet. Spørgsmaalet bliver da kun, hvem denne Vinding tilfalder. Selv om den ikke tilfalder Konsumenterne gjennem en Prisnedsættelse, maa den siges at være en Fordel for Samfundet i det Hele, saafremt den deles forholdsmæssigt imellem alle Deltagere i Produktionen, de lønnede Medarbejdere lige saa fuldt som Arbejdsgiverne, et Spørgsmaal, hvis nærmere Undersøgelse hører hjemme i Læren om Arbejdsudbyttets Fordeling. Men selv om disse sidste forbeholdt sig selv den hele Vinding, som jo

---

[1]) 1899 dannedes et internationalt Kartel imellem franske, belgiske, hollandske, schweiziske, tydske og østrigske Fabrikanter af emailleret Porcelain, 1900 et andet imellem franske, belgiske og tydske Spejlfabrikanter, der vilde dele Verdensmarkedet imellem sig. Begge bestode dog kun ganske kort. (Martin St. Léon l. c. S. 96). Derimod have internationale Karteller spillet en større Rolle dels paa Skibsfartens Omraade (saaledes »Nordatlantischer Dampferlinien-Verband«, omfattende Hamburg-Amerika Linien, Norddeutsche Lloyd, den belgiske Red-Star Linie, Holland-Amerika Linien og det franske Compagnie Transatlantique), dels paa den kemiske Fabrikations Omraader, hvor der bestaar internationale Karbol-, Zink-, Kvægvsølv-, Borax-, Kunstgjødnings- og Soda-Karteller m. fl., samt i nyeste Tid paa Elektricitetsomraadet (saaledes det i 1903 paa 10 Aar stiftede Glødelampe-Kartel, omfattende tydske, østrig-ungarske, hollandske og Schweizer-Fabriker). Jfr. nærmere Baumgarten u. Meszlény S. 177—86.

ogsaa skyldes deres Indsigt og Forretningsdygtighed, kan dette næppe berettige til at anse Kartellerne for forkastelige, saa længe hverken Konsumenter eller Arbejdere blive slettere stillede end før.

7. De kartelforbundne Forretninger nøjes imidlertid ingenlunde altid med at indvinde og tilegne sig de her nævnte og lignende Besparelser. Den Adgang, som deres mere eller mindre monopoliserede Stilling giver dem til ensidigt at fastsætte Prisen, bliver ikke sjældent benyttet til at fixere en Pris, der foruden at dække Produktionsomkostningerne giver en mere end almindelig god Fortjeneste. I samme Grad som dette er Tilfældet, vækker Kartellet da Misfornøjelse og Uvillie blandt Forbrugerne. Naar der saaledes særlig i Østrig og tildels i Tydskland har vist sig en Uvillie imod Karteller, som i det øvrige Europa, hvor Kartellerne ganske vist heller ikke ere blevne saa almindelige, ikke er kommen stærkt til Orde, menes Grunden hertil særlig at være den, at slige Misbrug dér i højere Grad end andetsteds have fundet Sted. Imidlertid maa det dog ikke overses, at Kartellernes Prispolitik ofte er udsat for en skjæv Bedømmelse, fordi den ogsaa gaar ud paa at undgaa stærke Prissvingninger og derfor søger at fastholde en Gjennemsnitspris, der til Tider kan være endel over den almindelige Markedspris andetsteds, men til Gjengjæld ikke udnytter dennes extraordinære Stigninger. Forbrugerne lægge da let mere Mærke til det Første end til det Sidste.[1])

---

[1]) Efterat Rathenau l. c. S. 16—25 har anført en Række Exempler paa den Formindskelse af Produktionsomkostningerne, som i Tiaaret 1897—1906 har fundet Sted for endel særligt nævnte Frembringelser i Maskinindustrien, opkaster han det Spørgsmaal, om disse Frembringelsers Salgspris er dalet i samme Forhold. Idet han da paaviser, at Forholdet har stillet sig forskjelligt for de enkelte Produkter, men at Salgsprisen i det Hele ikke har holdt Skridt med hin Nedgang, fremhæver han udtrykkeligt, at Fabrikationen i tidligere Aar — og navnlig ved nye Frembringelser, for hvilke der gjerne maa betales Lære-

Og forsaavidt det er Kartelforbundets faktiske Monopol, som fremkalder den Formening, at det selvfølgelig vil benytte dette til vilkaarlige Prisforhøjelser, maa det dog bemærkes, at det er en Misforstaaelse at tro, at en Monopolhaver har en naturlig Opfordring til at udnytte sit Monopol ved utilbørligt høje Priser. Den rette Monopolpolitik bestaar netop i at finde den Pris, som, samtidigt med, at den fuldt ud dækker Produktionsomkostningerne, skaber den største Kundekreds og den største Afsætning; thi selve Afsætningens Udvidelse vil jo medføre en Formindskelse af Produktionsomkostningerne.

Denne Politik følges dog langtfra altid af Kartelforbundene, og navnlig har dette ingenlunde været Tilfældet i Nordamerika. Jenks anfører saaledes som et eklatant Exempel paa den modsatte Politik — og tillige paa det Herredømme over Markedet, som Kartellet kan give —, at »the Wire Nail Pool« i 1895—96 lod Prisen successive stige fra den hidtidige Markedspris, 1,45 Doll. pr. Hundrede, til 1,80 — 2,15 — 2,65 og 2,85 Doll., paa hvilket sidste Punkt, altsaa næsten det Dobbelte af den normale Pris, den fastholdtes i 6 Maaneder. Derefter lod Kartelforbundet den yderligere i 2 Maaneder stige til 3 Doll., og endelig holdt det den i 6 Maaneder paa 3,15 Doll. Ogsaa Tydsklands Kartelforbund have oftere ladet Priserne stige i betydeligt højere Grad, end Stigningen i Produktionsomkostninger — navnlig dels Prisen paa Raastoffer, dels Arbejdsløn — berettigede til.[1]) En saadan Prispolitik føles naturligvis særlig trykkende, hvor Gjen-

---

penge og som for overhovedet at vinde Indgang ikke tør holdes i for høj Pris, — ofte ikke har svaret Regning, og at de indvundne Besparelser derfor først maa anvendes til at erstatte lidte Tab, før de kunne komme Forbrugerne til Gode. Se nærmere l. c. S. 25—26.

[1]) K. A. Wieth-Knudsens Artikel: Kartelbevægelse og Konsumentudbytning i Tydskland (Nationaløkon. Tidsskrift 1907), fremfører S. 506—16 flere Exempler herpaa, særlig hentede fra Kul- og Jernindustriens Kartelforbund.

standen derfor er et Raastof eller Halvfabrikat, hvorved Produktionsforholdene gjøres vanskeligere for de Industrier, der bearbejde det. Er Formaalet for denne Prispolitik endog at kunne sælge til Udlandet til lavere Priser, idet de højere Priser i Indlandet holde skadesløse for Tabet paa Exporten, stilles de udenlandske Konkurrenter af nysnævnte Industrier tilmed ubetinget gunstigere i deres Produktion. Under saadanne Forhold er det da naturligt, at Kartellet let vækker Uvillie.

En saadan Magt til vilkaarligt at forhøje Priserne vil et Kartelforbund imidlertid ikke ubetinget have blot i Kraft af sit Monopol, men i Reglen kun, hvor dets Produktion gaar ud paa Tilvirkning af en mere eller mindre uundværlig Artikel og derhos dets Virksomhed enten er knyttet til begrændsede Naturfonds (Bjergværksindustri) eller ved høj Toldbeskyttelse er sikkret imod udenlandsk Konkurrence.[1]) Ligesom det i sidste Tilfælde ved altfor grove Misbrug af dets Magt er udsat for, at Toldbeskyttelsen formindskes eller helt ophæves, saaledes er det i ethvert Tilfælde, hvor det faktisk etablerede Monopol ikke er grundet i Naturforhold, udsat for, at en altfor ublu Fortjeneste paa Forbrugerens Bekostning kalder konkurrerende Foretagender til Live. Saafremt en virksom Konkurrence imidlertid kun kan tilvejebringes igjennem meget storartede og kostbare Anlæg, hvis Etablering kræver lang Tid, et eller endog flere Aar, vil dette Middel til at holde Kartelforbundet i Ave ikke altid staa

---

[1]) Det paastaaes ikke sjældent, at Toldbeskyttelse ikke blot letter og fremmer Karteldannelser og giver dem en stærkere Magtstilling, men overhovedet er en Betingelse og Forudsætning for deres Trivsel (jfr. saaledes Dr. W. Morgenroth: Die Exportpolitik der Kartelle, S. 4—9). At dette Sidste ikke er rigtigt, fremgaar saavel deraf, at betydelige og mægtige Kartelforbund netop producere Varer, der ikke ere toldbeskyttede, som deraf, at der ogsaa i Frihandelslandet England bestaar Karteller. (Jfr. Baumgarten u. Meszlény l. c. S. 22—35 og Scharling: Handelspolitik S. 424—39.

til Raadighed. Dels vil det — som det nævnte Exempel viser — i denne lange Tid kunne fastsætte Prisen efter eget Tykke; dels ville eventuelle Konkurrenter ofte holdes tilbage fra at binde store Kapitaler i nye Anlæg, naar de have Grund til at frygte for, at Kartelforbundet vil møde dem med en pludselig stærk Prisnedsættelse, som gjør den nye Virksomhed tabbringende, — hvad det navnlig vil kunne gjøre, naar det først ved en længere Tids overdrevent høje Priser har realiseret en enorm Fortjeneste.

Misbrug af Karteller vil navnlig kunne finde Sted, hvor Produktet overgaar til umiddelbart Forbrug, saa at Kartelforbundet staar overfor den store Skare af almindelige Konsumenter, som kun vanskeligt forene sig til Modværge. Hvor Forbrugerne derimod selv ere Producenter, der som saadanne skulle bruge Produktet som Raastof eller Halvfabrikat, vil en Karteloverenskomst imellem disse lettere fremkaldes som Modtræk mod hint. Det ene Kartel afføder derfor let det andet. For at undgaa dette, fremkommer da Karteller, der ved Siden af Sammenslutningen af sideordnede Producenter strækker sig over de hinanden fortsættende Stadier i en Produktion (»Karteller paa langs« i Modsætning til de sædvanlige »Karteller paa tværs«). Denne Udvikling vil dog i Reglen ikke let foregaa uden den nøjere Sammenslutning imellem producerende Virksomheder, der betegnes som »trusts«, hvorfor den særlig fremtræder paa Trusternes Omraade.

8. De foran berørte Forhold have i Forbindelse med den naturlige Uvillie, som i Nordamerika næres imod Monopoler, som udtrykkeligt er forbudne i Forfatningen, baade hos Befolkningen i det Hele og hos Myndighederne fremkaldt en stærk Modstand imod Kartelvæsenet, som her stempledes med Betegnelserne »pools« eller »rings«, der i sig selv indeholde en Betegnelse af noget ikke ganske

»fair«. Amerikas ejendommelige Forhold: paa den ene Side en meget skarp, hensynsløs og nærgaaende Konkurrence imellem Foretagender af samme Art, paa den anden Side særligt gunstige Betingelser for Kartel-Overenskomster, fordi Storindustrien var af temmelig ny Dato og derfor for en væsentlig Del i Hænderne paa et mindre Antal Driftsherrer, navnlig Aktieselskaber, som vare temmelig lige stillede i Bedriftens Art og Vilkaar, maatte ganske naturlig føre til en Række Karteldannelser. Navnlig Krisen i 70'ne og siden i 80'ne havde belært Forretningsmændene om de Farer, som en ubegrændset hensynsløs Konkurrence udsætter dem for, og samtidigt banet Vejen for Overenskomster ved at rydde de mindre og kapitalsvage Foretagender af Vejen og saaledes koncentrere Virksomheden paa færre, mere lige stillede, Konkurrenters Hænder. Resultatet deraf blev dels en ligefrem Sammenslutning af flere Foretagender til ét ved Opkjøb eller Forpagtning, dels Overenskomster om en hensigtsmæssig Deling af Arbejdet saa vel som om ensartede Priser. Det var fra først af fornemmelig i Befordringsindustrien, Driften af Jernbaner, Pakkebesørgelse, Telegrafvæsen m. v., samt i Kul- og Jernindustrien, at man tyede til slige Overenskomster, men derfra bredte de sig snart ogsaa til andre Omraader af den egentlige Industri.

Selv om ikke de enkelte Misbrug af den ved Kartellerne vundne Magtstilling i særlig Grad havde vakt Forbittrelse, vilde dens monopolistiske Karaktér i og for sig været tilstrækkelig til at fremkalde Forbrugernes Mistænksomhed og Myndighedernes Lyst til at skride ind. Da de fleste og betydeligste Deltagere vare Aktieselskaber, og disse i Nordamerika ligesom overhovedet enhver »Korporation« til deres Stiftelse behøve en særlig Sanktion, gav det dem tildelte »Charter« de sidstnævnte Lejlighed til Paatale og Indskriden under Paaberaabelse af, at de

trufne Overenskomster stred imod de Forudsætninger, hvorunder Stiftelsen var bleven tilladt, ja endog til af denne Grund at opløse Selskabet. Og i al Almindelighed vare Domstolene tilbøjelige til at frakjende Kartellerne Retsgyldighed som stridende imod den frie Konkurrences Princip, der kunde siges at være godkjendt af selve Forfatningen ved dennes Forbud imod Privilegier og Monopoler. Herved aabnedes der en let Adgang for enhver Deltager, som var misfornøjet med Kartellet eller fandt Øjeblikket gunstigt til at handle imod dets Bestemmelser, til at bryde ud og frigjøre sig for dets Baand.

Mere og mere fandtes da Kartelformen ufyldestgjørende og ude af Stand til at sikkre Deltagerne de Fordele, som Kartellerne havde vist sig at frembyde i Europa. Hertil kom, at der snart føltes Trang til en Sammenslutning med et noget videre gaaende Indhold i Retning af at tilvejebringe større Ensartethed i de enkelte Foretagenders Drift, end Karteller kunde give; thi i sin hidtidige Skikkelse opretholdt Kartellet ikke blot hver enkelt Bedrifts Selvstændighed, men berørte overhovedet ikke selve dens Produktionsforhold, undtagen for saa vidt det enten satte en vis Grændse for Produktionens Omfang eller tildelte den visse bestemte Specialiteter. Og Erfaringen viste snart, at ikke faa Bedrifter vare uøkonomisk anlagte og slet drevne og at der kunde opnaaes langt bedre Resultater, naar de kom under samme Ledelse som de bedre drevne; ja, ofte vilde deres Nedlæggelse og Henførelse af deres Virksomhed til en af de vel drevne Bedrifter give langt bedre Resultater, saaledes som det foran anførte Exempel fra Whisky-Trusten senere godtgjorde.[1]) Men en saadan Sammenslutning mødte

[1]) Man jævnføre hermed, at Produktionen af Brændevin i Danmark i den sidste Menneskealder har holdt sig temmelig konstant, svingende omkring ca 35 Mill. Potter 8°, men at denne Mængde — snarest lidt

særlig i Amerika forskjellige Vanskeligheder. Den offentlige Mening var, navnlig efter Præsident Jacksons haardnakkede og og sejrrige Kamp imod et Centralinstitut paa Bankvæsenets Omraade som stridende imod Forfatningen[1]), ikke stemt for Oprettelsen af nye, store Centralforetagender med den til samme knyttede Magt og Indflydelse. Og en egentlig Fusion af de i flere forskjellige Stater beliggende Aktieforetagender mødte derhos den særlige Vanskelighed, som beredtes derved, at den økonomiske Lovgivning, derunder Aktielovene, i Amerika ikke ere et Unions-, men et Statsanliggende, og at altsaa et som Enhed fremtrædende Aktieforetagende vanskeligt lod sig udstrække ud over den enkelte Stats Grændser, da det herved kom ind under forskjellige Aktieloves forskjelligartede Bestemmelser.

Det gjaldt derfor i Amerika om at finde en Form for Sammenslutning, der, uden at komme i Strid med Forfatningens Aand, med Lovene og Myndighederne, og uafhængigt af de enkelte Staters forskjelligartede Lovgivning — særligt de forskjellige Aktielove — gjorde det muligt at tilvejebringe den Enhed i Ledelsen og den nøje Samvirken, som udkrævedes til Opnaaelse af det bedst mulige økonomiske Resultat. En saadan Form fandt man i den for England og Nordamerika ejendommelige Trustsinstitution.

9. Ved »trusts« forstodes i engelsktalende Lande det Hverv, som overdroges en Mand — eller Flere i Forening (trustees) —, at administrere en Formue for en Anden eller flere Andre, der som Umyndige eller af anden Grund selv ere ude af Stand hertil. Dette Hverv blev navnlig hyppigt ved Testamente overdraget Venner

---

mindre — i 1870 produceredes af 317 Brænderier, 1880 af 219, 1890 af 113, 1900 af 52 og 1905 af 40 Brænderier.

[1]) Se Scharling: Bankpolitik 2den Udg. S. 390 f.

eller Forretningsvenner af Arveladeren, der altsaa skulde have den samme Opgave, som andetsteds, saaledes her i Landet, tilfalder Overformynderier, — en Institution, der ikke kjendes i Amerika; ofte var det ogsaa Hensigten hermed at forhindre Arvens Bortødslen ved uforstandige Arvinger, eventuelt at bevare den uskadt til disses Arvinger.

Et saadant Hvervs Overdragelse til enkelte private Mænd frembød imidlertid ingen sikker og varig Betryggelse for dets paalidelige Udførelse, og navnlig ikke for, at den tilsigtede Administration af Formuen kunde vedblive for hele den Tid, Arveladeren havde tænkt sig. I den første Del af det 19de Aarh. opstod der derfor efterhaanden egentlige Institutioner, der paatoge sig dette trust-Hverv og som derfor benævnedes Trust-Companies. Det første var det i 1822 oprettede »Farmers' Fire-Insurance and Loan-Company«, hvis oprindelige Charter forbød det at modtage Deposita og drive Bankvirksomhed, men s. A. ændredes saaledes, at det fik Bemyndigelse til at fungere som trustee. Den samme Bemyndigelse tildeltes efterhaanden flere Selskaber, der drev anden Virksomhed, navnlig Forsikkringsvirksomhed, samt adskillige Sparekasser. Da de Charter's, hvorved Bemyndigelsen til at fungere som trustee tildeltes, vare af højst forskjelligt Indhold og ingen almindelige Regler for Hvervets Udførelse opstilledes, ja, mange af dem endog tildelte Selskaberne Bemyndigelse til Dispositioner, som ikke just syntes særligt betryggende herfor, opstod der en ret broget Samling Bestemmelser, — saa meget mere broget, som hver Stat handlede uden Hensyn til de i andre Stater fulgte Principer. Desuagtet vandt disse Trust-Companies snart almindelig Tillid og synes ogsaa i det Hele at have fortjent den. Skjøndt der er forekommet Tilfælde af Likvidation, var der indtil 1880 kun indtruffet ét Tilfælde, i hvilket Deponenter og Kreditorer

ikke fik fuld Betaling (National Trust Company, som gik fallit 1877). Der er efter den Tid — i 1887 — af Staten New York givet en almindelig Lov, som regulerer Dannelsen af trust-companies og nærmere bestemmer deres Myndighed og Privilegier, giver Forskrifter om Selskabskapitalens Størrelse og Dannelsen af Reservefonds samt Midlernes Anbringelse saa vel som om Offentliggjørelse af Status og Regnskab og endelig undergiver dem Tilsyn af Bankernes Tilsynsmand.[1] Der fandtes i Jan. 1904 81 trust companies i Staten New York (hvoraf 48 i Byen New York) med en samlet Kapital af ca. 63 Mill. Doll. og en Reservefond (»Overskud og ikke udbetalt Gevinst«) af ca. 141 Mill. D., og de indestaaede Deposita beløb sig til 807 Mill. D., hvoraf dog kun ca. 216 Mill. vare egentlige trust-Kapitaler. Denne Forening af almindelige Bankdeposita med de særlige trust-Midler har naturligvis sine Betænkeligheder, idet det ikke er let at gjennemføre en forskjellig Behandling af de to forskjellige Slags Deposita, og den foran anførte Forf., Kilburn, der er Statens Tilsynsmand ved New Yorks Banker, udtaler da ogsaa, at »det er stundom overordentlig vanskeligt at skjelne imellem Deposita, som ere ægte trust-Deposita, og saadanne, som have en almindelig bankmæssig Karaktér«, og mener, at de almindelige Regler for Deposito- og Diskontobanker navnlig med Hensyn til Deposita burde udstrækkes til at gjælde saadanne trust-companies, som modtage almindelige Bankdeposita. Men samtidig gjør han gjældende, at det er ganske urigtigt, naar man synes tilbøjelig til at tro, at trust-companies ikke ere tilstrækkeligt kræsne i

---

[1]) Se nærmere The Annals of the American Academy of Pol. and Social Science f. Juli 1904 (vol. XXIV Nr. 1) S. 29—43: Control and Supervision of Trust Companies, by Fr. D. Kilburn. Jfr. ogsaa J. E. Leerbech: Trustformer og Trustlovgivning, Kbhvn 1904, S. 10—13 og L. V. Birck: Trustens Organisations- og Financieringsformer (Nat. Tidsskr. f. 1904 S. 513—14, jfr. S. 549).

Valget af deres Virksomhedsomraade og Midlernes Anbringelse, og at denne Forestilling kun skyldes et Par ganske enkelte Selskaber, hvis Dispositioner har tildraget sig offentlig Opmærksomhed og Kritik. Han hævder, at Trust-companies gjennemgaaende ledes meget forsigtigt og konservativt og nyde stor og almindelig Tillid, ligesom de egentlige trust-Deponenter ikke have lidt Tab selv i de Tilfælde, hvor enkelte Selskabers letsindige Dispositioner ere gaaede ud over Aktionærer og almindelige Bankdeposita.

Ogsaa Leerbech benævner Trustkompagnierne »disse velrenommerede, statskontrollerede Selskaber.« Det synes imidlertid, som om deres Ledelse i de senere Aar ikke har været saa uaugribelig, og det ved Loven af 1887 skabte Tilsyn og de deri givne Regler have vist sig utilstrækkelige. Det er i hvert Fald givet, at der under den i de sidste Maaneder af 1907 i Amerika udbrudte Bankkrise særlig har været forskjellige trust-companies, som have givet Anledning til Paniken, og at det navnlig var det store »Knickerbocker-Trustcompany«, hvis Insolvents foranledigede Krisens Udbrud. I en Korrespondance til »Economist« fra New York af 29. Okt. 1907 hedder det: »Et yderligere Svaghedselement er bleven fremhævet ved Krisen — ikke opdaget, thi tænkende Mænd have allerede længe havt Øje derfor —, og det er den slappe Lovgivning, som tillod et trust-company, en Vogter af trust-Fonds, at indlade sig i Bankforretninger uden at være underkastet de Regler, som beherske Stats- og Nationalbanker.« Og det tilføjes, at det vilde have set galt ud for Trustkompagnierne, dersom ikke Regeringshjælpen til Bankerne var bleven knyttet til den Betingelse, at disse ogsaa kom Trustkompagnierne til Hjælp.

Imidlertid er det vistnok tvivlsomt, om Leerbech har Ret, naar han udtaler, at disse i de store industrielle Sammenslutningers Tid »ganske naturligt kom til at spille

en fremragende Rolle ved disses Dannelse og Financiering«, idet »de mange Midler, der baade af Korporationer, Boer og Private vare betroede Trustkompagnierne, satte dem i Stand hertil.« Det synes tvært imod, at man bestemt maa sondre imellem de snart aarhundredgamle trust-companies og de efter 1880 opkommende store industrielle Trustforetagender, der ganske vist benyttede baade trust-Principet og de paa dets Anvendelse byggede Selskabers ansete og tillidvækkende Navn, men fra først af næppe i Realiteten — undtagen i alt Fald ganske undtagelsesvis — have benyttet hines Medvirkning til Gjennemførelsen af Planer, der saa lidet lod sig forene med disse Selskabers Formaal og Opgave og kun kunde virke forstyrrende paa den Tillid, som de nyde.[1]) Derimod synes Forholdene i saa Henseende at have forandret sig i de senere Aar. I en i Philadelphia i Decbr. 1907 holdt Tale henledte saaledes Mr. Jacob Schiff Opmærksomheden paa det store Antal af saa kaldte Trustkompagnier, som i de senere Aar var kommen til Existents og som »under et falsk Flag trak Millioner paa Millioner af Deposita til sig for at anvende dem, ikke til legitime Bankforretninger, men til illegitime Promotioner af industrielle Foretagender, af hvilke Pengene ikke igjen kunde trækkes ud, naar Deponenterne krævede dem tilbage«.[2])

10. Helt forskjellige fra de foran omhandlede oprindelige trust-companies ere de i de sidste ca. 40 Aar fremstaaede finantsielle Trust-Companies, der drive en blandet Forsikkrings- og Spekulationsforretning i Værdi-

---

[1]) Jfr. ogsaa N. C. Frederiksens Vidnesbyrd: »Det var ikke Trustbankerne, der havde dannet de store Sammenslutninger; Trustbankerne vare tværtimod meget forsigtige Instituter, der ikke gav sig af med at spekulere. »Northern Securities Co.« var et Undtagelsestilfælde«. (Nat. Tidsskr. f. 1904 S. 549).

[2]) Se Economist for 14. Decb. 1907 S. 2170 f.

papirer af tvivlsom Sikkerhed og hertil have brugt Trust-Principet og Trust-Navnet. Det er snarest dem, der ere blevne Forbillede for de senere opstaaende industrielle trusts, og det er muligvis ogsaa mere dem end de egentlige Trustkompagnier, som de nys anførte Udtalelser sigte til.

Der gjorde sig i Slutningen af 60'ne i England en Erkjendelse gjældende af, at man kunde vinde den større Renteindtægt, som forskjellige mindre solide, navnlig oversøiske, Landes Statslaan bød, uden altfor stor Risiko for helt eller delvis at tabe Kapitalen eller at maatte nøjes med en partiel Rentebetaling, ved at opkjøbe en større Mængde forskjellige Effekter, af hvilke da eventuelt nogle kunde give Erstatning for de Tab, som ledes ved andre. Da den høje Rente tilmed i mange Tilfælde fremkom ved den lave Kurs, hvortil saadanne Obligationer af tvivlsom Sikkerhed kunde kjøbes, frembød særlig Kursavancen paa dem af dem, som viste sig solide, Mulighed for Dækning af de Tab, som de efterhaanden insolvente Staters Papirer forvoldte. Da saadanne Operationer imidlertid krævede dels en forholdsvis betydelig Kapital, dels et nøjere Kjendskab til de paagjældende Papirer og til de emitterende Staters finantsielle og politiske Forhold, blev det en ganske naturlig Forretning for dem, der besad saadan Kundskab, at paatage sig Indkjøb og Forvaltning af de til saadan Anbringelse bestemte Kapitaler for mindre sagkyndige Kapitalister. Det blev da Trustformen, som her kom til Anvendelse, idet det jo gjaldt om at betro Andre sin Formue til finantsielle Dispositioner. Ved et formeligt Overdragelsesdokument overdrog man da sin Formue eller en Del deraf til kyndige Børsmænd, der som »trustees« paatog sig Forvaltningen deraf, og fik istedenfor sine Sparemidler et paa Navn lydende Certifikat, der altsaa repræ-

senterede en vis Andel af den for et større eller mindre Antal Deponenter erhvervede Fællesformue.

Medens det oprindelig var en mere privat Tjeneste, som saaledes ydedes en mindre Kreds af vedkommende Børsmænds Venner og Forretningskunder, opstod der snart Trustselskaber, »Investment-trusts«, af denne Virksomhed. Saaledes oprettedes 1868 »Colonial Governments Trust« til Anbringelse af 1 Mill. £. i østrigske, argentinske tyrkiske og ægyptiske m. fl. 5—7 % Rente bærende Obligationer, af hvilke de fleste tilmed tiltrods for den høje Rente kunde kjøbes til lave Kurser (t. Ex. 5 % østrigske Obligationer til Kurs 66 %, 6 % argentinske Obligationer til Kurs 73 % osv.). Man kunde da betale Deltagerne en fast aarlig Rente, højere end den almindelige, og dog faa et betydeligt Overskud, som kunde anvendes til Amortisation, og dermed successive i betydelig Grad nedbringe Risikoen for Tab. Der var endog al Udsigt til, at man paa denne Maade kunde faa ikke blot en god Rente i en Række af Aar, men endog tilsidst faa sin Formue forøget med det efter Amortisationen ved Realisation af de indkjøbte Papirer tilbageblivende Overskud.

Fra Slutningen af 80'ne antog disse Investment-trusts en noget anden Karaktér, idet de oprettedes som Aktieselskaber, hvis Aktier vare overdragelige og selv udviklede sig til et paa Børsen noteret Spekulationspapir, saa at de tidligere Deponenter af en Formue, der skulde forvaltes, nu ligefrem blev Aktionærer, der som saadanne drev Spekulationsforretninger for egen Regning. Disse Finantstrusts vare da nærmest Effektbanker, der drev Spekulationsforretninger i Aktier og Obligationer af anden eller tredie Klasses Sikkerhed. Det viste sig snart fordelagtigt at forøge den Kapital, hvormed der spekuleredes, ved at udstede Obligationer med en fast Rente, betydeligt lavere end den, som de indkjøbte Papirer kunde give. Men disse Obligationslaan frembød paa den anden

Side den Risiko for Aktionærerne, at Obligationsejerne, naar de paa Grund af mislykkede Spekulationer eller midlertidige Tab ikke kunde faa den stipulerede Rente betalt, kunde erklære Aktieselskabet insolvent og kræve sig dets Administration overdraget. For at undgaa dette lærte man snart at fordele Risikoen paa flere Risikoklasser, idet man ved Siden af Obligationer udstedte Præference-Aktier, som der fortrinsvis tillagdes et bestemt begrændset Udbytte forud for de egentlige Aktionærer, altsaa egentlig Obligationer med en ubestemt Rente, der dog normalt kunde paaregnes at blive højere end Obligationsrenten. Da Besidderne imidlertid formelt fremtraadte som Aktionærer med et fortrinsberettiget, men begrændset Udbytte, kunde de ikke erklære Aktieselskabet insolvent, fordi de fik en ringere eller endog slet ingen Rente. Besidderen af de egentlige »Stamaktier« fik altsaa intet Udbytte, før Præference-Aktierne vare fuldt fyldestgjorte indtil den fastsatte Grændse (ordentligvis 6 %), men fik saa til Gjengjæld Restudbyttet uden Begrændsning. Jo større Beløbet af Obligationer og Præferenceaktier bliver, desto større kan dets Renteoverskud af de indkjøbte, højere Rente givende, Obligationer, som bliver Stam-Aktiernes Fortjeneste, blive, men desto større bliver ogsaa disses Risiko.[1]) Navnlig efter at Ren-

[1]) I Economist's Børsliste findes opført 25 forskjellige »Financial Trusts«; Kursen for Obligationerne (Debenture Stocks) er temmelig ensartet (Nov. 1906 for 4 % Obl. omtr. 100—106, for enkelte Selskaber lidt højere, for enkelte lidt under pari), for Præference-Aktierne noget mere varierende, tildels efter den forskjellige Begrændsning af Fortrinsrenten, ordentligvis endel højere, indtil ca. 125 %, for enkelte indtil 8 à 10 % under pari, medens Kursen for Stamaktier (»Deferred«) varierer betydeligt, fra ca. 185 % som Maximum til ca. 16 % som Minimum. Præference-Aktiernes høje Kurs hidrører i adskillige Tilfælde derfra, at deres Fortrinsret til et vist Udbytte ikke er begrændset til et enkelt Aar, men »cumulativ« ɔ: at de, naar dette ikke kan give det fulde Udbytte, bevare deres Ret til at faa det Manglende betalt i de følgende bedre Aar, før Aktionærerne faa Del heri. I saadanne Tilfælde kan For-

ten af engelske Consols i Slutningen af 80'ne var reduceret til $2^3/_4$ %, dannedes mange Financial Trusts; det var for en stor Del overdrevne Spekulationer heri, som fremkaldte Baring-Krisen i 1890.

Saadanne Finantstruster indskrænkede sig nu efterhaanden ikke til Opkjøb af Obligationer, som lovede en høj Rente, men gik ogsaa over til at opkjøbe Aktier og naaede da herigjennem til at kunne øve en stor, endog en overvejende, Indflydelse paa vedkommende Aktieselskabs Ledelse. Hertil udkræves jo nemlig kun Herredømme over lidt mere end Halvdelen af Aktierne, og ved at skaffe den fornødne Kapital hertil ved Udstedelse af selvstændige Trust-Obligationer og Præference-Aktier uden Stemmeret kan Bestyrelsen sikkre sig Herredømmet over Trustselskabets Indflydelse paa hint Aktieselskab ved blot at beholde en Brøkdel af det erhvervede Aktiebeløb. Opkjøber man t. Ex. Aktier til et Beløb af 11 Mill. Kr. af et Aktieselskab med en Kapital af 20 Mill., behersker man Selskabet; men har Trustkompagniet atter tilvejebragt Midlerne til dette Opkjøb ved at udstede 5 Mill. i Obligationer og 3 Mill. i Præference Aktier uden Stemmeret, bliver det Ejerne af de 3 Mill. Kr. Stamaktier, som regerer Trusten, og Bestyrelsen vil da ved atter selv kun at besidde 2 Mill. Kr. heraf kunne sikkre sig Magten i Trustselskabet, der gjennem Besiddelsen af 11 Mill. Kr. Aktier i førstnævnte Selskab behersker dette.[1])

10. Det var Stifteren af og Hovedlederen af det store, i 1870 dannede Aktieselskab »Standard Oil Company«, John. D. Rockefeller, som efter mange Overvejelser af, hvorledes de forskjellige Vanskeligheder, som i Amerika stillede sig i Vejen for en nøjere Sammenslutning imellem

skjellen imellem Aktiernes og Præferenceaktiernes Kurs blive meget betydelig. Jfr. en Art. i Economist f. 2. Febr. 1907 om Resultatet for ti af disse Selskaber i 1906.

[1]) Jfr. nærmere L. V. Birck l. c. S. 514—24.

flere industrielle Foretagender, særligt naar de vare beliggende i forskjellige Stater, kunde overvindes, og efter Samraad med Advokat Dodd, der anses for den egentlige Undfanger af Tanken, fandt, at Trustformen her var anvendelig og bedst vilde føre ud over alle hine Vanskeligheder. I 1882 opstod da den første industrielle Trust: Petroleumstrusten.

Rockefeller havde faa Aar efter, at der i Ohio og Pennsylvanien (1859) var bleven aabnet Petroleumskilder, begyndt sin Virksomhed (1862) med et lille Petroleums-Raffinaderi, der ved hans og hans Compagnons Forretningsdygtighed og hensynsløse Benyttelse af alle Slags Midler hurtigt voxede op til en stor Forretning, ikke mindst, fordi han forstod at skaffe sig særligt gunstige Fragtkontrakter med Jernbanerne for Transporten af den raa Petroleum fra de Jernbanestationer, hvortil den i Rørledninger førtes fra Kilderne, til de i Havnebyerne beliggende Raffinaderier. Det var ogsaa fornemmelig dette Middel, hvorved han skaffede den i 1872 dannede »Raffinaderikombination«: »the South Improvement Company«; saadanne Fordele fremfor alle Konkurrenter, at det blev disse vanskeligt og bekosteligt at faa deres Frembringelser befordrede uden hans Hjælp, saa at det blev ham let at bevæge en stor Del af disse til at sælge deres Raffinaderier til ham. Derefter opløstes nysnævnte »Kombination«, og Standard Oil Company benyttede nu den vundne Magt til fremdeles at opsluge endel Raffinaderier og slutte Alliance med andre, stadig støttet ved sine Forbindelser med Jernbaneselskaberne, der behandlede hans Konkurrenter lige saa ugunstigt, som de bød ham og hans Venner Fordele. Efter at have naaet saa vidt frigjorde Rockefeller sig tildels fra Jernbaneselskaberne ved et dristigt udtænkt og gjennemført Rørledningssystem, der førte Stenolien fra Kilderne Hundreder af miles lige til Raffinaderierne (»pipe lines« i en Udstrækning af over

35,000 eng. miles), hvorved Standard Oil Company og dets Allierede faktisk opnaaede Monopol paa Raffinering af Petroleum. Men da han af Erfaring vidste, hvor løst det Baand var, som knyttede hans Allierede til ham, og derhos ønskede at faae den hele Alliance repræsenteret ved et fælles Værdipapir, der kunde træde istedenfor de mange forskjellige Aktier, uden at gaa til den vanskelige og overordentlig kostbare Operation at opkjøbe samtlige Aktier eller dog et Flertal af dem, samlede han 1882 Alt under en fælles trust.

Først samlede han de 13 Raffinaderifirmaer, som Kombinationen ejede, til 4 Aktieselskaber, et for hver af de 4 Stater, i hvilke de vare beliggende, saa at hvert af dem kunde faa sit eget charter i Overensstemmelse med vedkommende Stats Aktielov. Ved Siden heraf bestod 26 selvstændige Raffinaderi-Aktieselskaber, i hvert af hvilke hine fire Selskabers Styrelse ejede Majoriteten af Aktierne og dermed faktisk Raadigheden over dem. Samtlige disse 30 Selskabers Ejendomme blev nu givne i trust til 9 trustees, der modtog samtlige Aktier og istedet udstedte trustcertificates, der saaledes blev et for dem alle fælles og ensartet Værdipapir, uafhængigt af alle de enkelte Staters Aktielove, men som kun gav Ret til Andel i Udbyttet og eventuelt i selve Ejendommene i Tilfælde af Likvidation, men ingen Stemmeret i de enkelte Aktieselskaber. Formelt vedblev hvert Selskab at bestaa som et selvstændigt, af de andre uafhængigt, Selskab, hvorved de af hvert især afsluttede Kontrakter forblev bindende for Medkontrahenterne; men reelt vare de alle undergivne de Bestemmelser, som blev trufne af de ni trustees. Disse vare altsaa i Virkeligheden samtlige Foretagenders Ledere, og disse Foretagender arbejdede saaledes ganske som et Enhedsforetagende efter en fælles Arbejdsplan, samtidig med at deres formelle Selvstændighed opretholdtes. Faktisk var altsaa John Rockefeller som den

Ledende blandt trustees saa godt som Enehersker over samtlige Foretagender, medens Opretholdelsen af deres formelle Bestaaen som lige saa mange Aktieselskaber gjorde det muligt for ham, naarsomhelst det maatte passe ham, at ophæve Forbindelsen imellem dem ved at tilbagegive dem de hos Trusten beroende Aktier imod Udlevering af trust-certificates. Selve Trustdokumentet forblev en Hemmelighed, som ikke vedkom Andre; men det viste sig iøvrigt, da dets Fremlæggelse for en Statskommission senere blev fremtvungen, at der ikke deri var optaget nogensomhelst nærmere Bestemmelse om Sammenslutningens Formaal eller de Midler, hvorved dette skulde naaes, da dette i Tilfælde af en Retssag eller anden nødtvungen Fremlæggelse af Dokumentet kunde kompromittere Trusten og det derhos var unødvendigt overfor det faktiske Eneherredømme, som Trusten overdrog trustees; selve Dokumentet saa vel som den skete Overdragelse syntes saaledes uangribelig overfor det Offentlige.

12. Det saaledes skabte Fællesforetagende var af en ganske anden og langt videre rækkende Art end Sammenslutningen i et Kartel. Udenfor det bestemt begrændsede Fællesskab i Kjøb og Salg og Udbyttefordeling havde den enkelte Deltager i Kartellet fuld og fri Raadighed over sin Produktion, og ingen Kartelmyndighed kunde — selv mod Erstatning — paabyde ham at lukke sin Fabrik og overføre sin Andel til en anden Fabrik. Han forblev enebestemmende med Hensyn til Arbejdsforhold og Arbejdsløn, Fornyelse eller Ikke-Fornyelse af sit Materiel og den hele Produktionsmethode. Trusten derimod undertrykte fuldstændigt den Enkeltes Produktionsfrihed, selv om den lod ham fortsætte Produktionen. Uagtet de enkelte Foretagender saaledes vedblev at bestaa med en nominel Selvstændighed, blev det nu Trustens Ledere, som ordnede den hele

samlede Produktionsvirksomhed efter en bestemt, samlet Plan, tildelte ethvert af Enkeltforetagenderne dets bestemte Omraade og gav ufravigelige Ordrer angaaende den Maade, hvorpaa Opgaven skulde løses. Sammensmeltningen var reelt lige saa fuldstændig, som om en egentlig Fusion, et Opkjøb og en Opgaaen af de mindre Virksomheder i en større Virksomhed, havde fundet Sted. Hvad der andetsteds opnaaedes ad denne Vej — jfr. her i Landet det forenede Dampskibsselskab, de forenede Bryggerier, de forenede Dampmøller, de danske Sukkerfabriker, de danske Spritfabriker m. fl. —, det opnaaedes i Amerika ved de mange Virksomheders Forening under én trust saaledes, at Foreningen atter kunde hæves, naarsomhelst det fandtes hensigtsmæssigt.

Planen syntes genial og hensigtssvarende og fandt derfor snart Efterlignere. 1883 dannedes allerede efter samme Mønster en anden trust, American Oil Co. til Raffinering af Bomolie og 1887 de to store Trustselskaber: Sugar Trust og Distillers and Cattle Feeders' Trust (Whiskytrusten). Der havde allerede 1881-87 existeret forskjellige »pools« imellem Spritfabrikanter for at højne Priserne, men de fleste af dem havde knap varet et Aar, og ved Kartellets Ophør dalede Priserne hver Gang igjen stærkt. Ved trustens Dannelse blev nu først Priserne sat stærkt ned for at knuse Konkurrenterne eller tvinge dem til at gaa ind i trusten, og da dette var naaet, sattes Priserne atter op, saa at der realiseredes en stor Gevinst for Deltagerne. Sukkertrusten fremkaldtes derved, at det store, i 1884 opførte, Havemeyer-Raffinaderi, som kunde raffinere 8000 Tdr. Sukker daglig, arbejdede saa meget billigere end de fleste andre Raffinaderier, at de Priser, hvormed det kunde nøjes og dog have god Fortjeneste, vare ruinerende for disse, medens en Ombygning og Fornyelse af deres Materiel vilde medføre store Bekostninger. Man enedes da om at gaa sammen i en trust, i hvilken

de gamle Raffinaderier indgik med den fulde Værdi, hvori de stod Ejerne, medens de nye da vurderedes paa denne Basis i Forhold til deres større Ydeevne.

13. Medens allerede Dannelsen af disse Kæmpeforetagender, som ved deres Magtstilling fik et faktisk Monopol, i og for sig var lidet skikket til at vinde det amerikanske Publikums Sympathi, bidrog den haardhændede Maade, hvorpaa svagere Konkurrenter vare blevne dels tvungne, dels skræmmede til at give sig ind under trusten, yderligere til at vække almindelig Uvillie imod dem. Det varede da ikke længe, inden denne Uvillie kom tilsyne ogsaa i Domstolenes Afgjørelse af opstaaende Retstrætter, og snart optraadte man ogsaa fra andre Myndigheders Side direkte imod Trustselskaberne.

For Lovgivningsmagtens Vedkommende frembød sig imidlertid den store Vanskelighed, at denne i økonomiske Spørgsmaal er saaledes delt imellem Unionen og de enkelte Stater, at hver af disse er fuldt raadig over Ordningen af de økonomiske Forhold, som foregaa indenfor Statens eget Omraade, og at saaledes navnlig hele Aktielovgivningen er Statssag, medens Staterne ikke tør bestemme Noget, som berører »Interstate commerce«, hvis Frihed det ifølge Constitutionen er Unionens Sag at vaage over. Men hvad der skal forstaaes ved »interstate commerce« ɔ: Handel imellem Staterne indbyrdes, Mellemstatshandel, er ret ubestemt og usikkert, navnlig efter at Chief Justice Marshall i en stor, celeber Retssag har fastslaaet, at Constitutionens Bestemmelse »er ment at skulle vare ogsaa for kommende Tider og følgelig maa afpasses efter de menneskelige Anliggenders skiftende Forhold«, saaledes som allerede Jefferson havde sagt: »Constitutionen er gjort for de Levende, ikke for de Døde.»

Hvad skal der da herefter forstaaes ved »Handel«, »commerce«, i hin Clausul i Constitutionen? »Den var

dannet med næsten primitive Forhold for Øje. Kolonisterne vare for største Delen Landbrugere, som saaede, høstede og transporterede deres Frembringelser paa en Maade, der ikke havde forandret sig synderligt i de sidste tusind Aar. Verden kjendte paa den Tid Intet til Muligheden af Jernbaner, Dampskibe, Telegrafer eller Telefoner. Praktisk talt existerede der ingen anden Mellemstatshandel end den, der fandt Sted med Sejlskibe paa Floder; Diligencer og Fragtvogne var de eneste Befordringsmidler tillands, og Godstransport ud over de Rejsendes Bagage var en Umulighed. Vore Fædre kunde kun lidet drømme om en Tidsalder, da de forenede Stater fra Ocean til Ocean skulde være bedækket med et Næt af Jernbaner, Telegraf- og Telefonlinier, og da de enkelte Stater skulde være uløseligt forbundne ved Staalveje af 200,000 (eng.) Miles Længde. Og dog er Handelsclausulen fundet bred og elastisk nok til at sætte Kongressen i Stand til at kontrollere og regulere den uhyre Mellemstats-Trafik i de forenede Stater og er bleven anvendt paa Gjenstande, som vore Fædre ikke drømte om«.[1] I Overensstemmelse med disse Betragtninger definerede da Chief Justice Marshall Ordet »commerce« som enstydigt med »intercourse« (Samkvem), som faktisk kunde udstrækkes til enhver økonomisk Forbindelse imellem Personer i to forskjellige Stater. Og skjøndt der ved »commerce« aldrig kunde være tænkt paa Jernbanetransport, fandt man dog, at det maatte være Unionens Sag at tage Kampen op imod Jernbaneselskabernes Monopol og imod den Begunstigelse af enkelte Firmaer, som tilstodes dem ved Differential-Fragttaxter, og hvorpaa særlig Petroleums-Trustens Magtstilling beroede. Ligeledes fandt man, at det maatte være Unionens Sag at tage Stilling til de nydannede

---

[1]) James M. Beck: The Federal Power over Trusts. (Annals of the Am. Academy f. Juli 1904).

Trusts, der rakte ud over en enkelts Stats Territorium og derved unddrog sig dens Lovgivning.

1887 skabtes da en »Inter-State Commerce-Commission« med den Opgave at kontrollere alt Mellemstats-Samkvem paa Jernbanerne, men næppe med tilstrækkelig Myndighed over Jernbaneselskaberne,[1]) og efter at man dermed havde ment at sætte en Stopper for de værste Misbrug og navnlig Differentialtaxterne i Trustselskabernes Faveur, — hvad der dog kun delvis blev Tilfældet —, skred Kongressen til at lovgive om selve Trusterne. I Aarene 1888—90 indbragtes en Syndflod af Lovforslag imod dem i Kongressen; men kun ét af disse gjennemførtes, den efter sin Ophavsmand saa kaldte Sherman Anti-Trust Law of 2. Juli 1890. Denne Akt forbød i de mest omfattende Ord »enhver Kontrakt, Kombination i Form af Trust eller paa anden Maade eller Sammenrottelse (conspiracy) til Indskrænkning af Samkvem eller Handel imellem de forskjellige Stater eller med fremmede Stater«. Og dette Forbud forstærkedes yderligere ved en Erklæring om, at enhver Person, som monopoliserer eller forsøger paa at monopolisere nogen Del af saadant Samkvem eller Handel (trade or commerce), skulde anses skyldig i en Forbrydelse. Enhver Overtrædelse af Loven skulde straffes med Bøder indtil 5000 Doll. eller Fængsel indtil 1 Aar.

De forenede Staters praktiske Jurister have imidlertid vist sig klogere og skarpere end Lovgiverne og have vidst at finde saadanne Smuthuller i disse tilsyneladende altomfattende Bestemmelser, at Anti-Trust-Loven er bleven saa godt som uden praktisk Betydning. Og det Samme gjælder om de Trustlove, som senere ere emanerede i

[1]) Jfr. nærmere om Interstate Commerce Law og dens Virkninger samt dens Supplement, Elkins Law af 1903, Leerbeck l. c. S. 38—45 og 50—54.

ikke mindre end 29 Stater og Territorier.[1]) Dog lykkedes det ad anden Vej, gjennem Domstolenes Afgjørelser, at ramme Trusterne, — men i Virkeligheden kun deres Form. Da det nemlig havde vist sig vanskeligt at ramme disse selv, fordi de ikke vare organiserede i Henhold til nogen Lov og næppe kunde siges at have overtraadt nogen saadan, havde man allerede inden Sherman-Lovens Emanation rettet Slaget imod de i dem opgaaede Aktieselskaber, som beskyldtes for at have krænket deres charter ved at frasige sig Ledelsen af Foretagendet og det dermed forbundne Ansvar, idet de gav sig ind under trusten, der tillige betegnedes som værende i Strid med Amerikas almindelige Retsprinciper. Det var navnlig to Processer, som 1890 førtes dels af Staten Ohio imod Standard Oil Co.-Aktieselskabet i Cleveland, dels af Staten New York imod »the North River Sugar Refining Co.«, der havde sluttet sig til Sukkertrusten, og særlig Dommen i den sidste Sag, som blev af afgjørende Betydning. I begge Tilfælde lød Anklagen paa, at vedkommende Aktieselskab havde taget Del i en ulovlig Overenskomst, (»had become a party to an unlawful agreement«), der som monopolistisk var stridende »against public policy«. Det charter, som gives et Aktieselskab, er, paastodes det i Anklagen, givet i det Offentliges Interesse og paa visse Betingelser, navnlig da den, at Selskabet arbejder stadigt og selvstændigt. Ved at underkaste sig en Styrelse, der ikke existerede i Kraft af et charter og ikke selv var nogen Korporation (»an unincorporated board, a colossal and gigantic partnership, having no corporate functions and owing no corporate allegiance to the State«), havde vedkommende Selskab krænket selve Betingelserne for sin Existents og forspildt sit charter. Domstolene god-

---

[1]) Jfr. nærmere om disse Love Leerbech l. c. S. 45—50 samt Jenks l. c. Ch. IX: Legislation.

kjendte dette Hovedsynspunkt; derimod vare de to forskjellige Højesteretsdomme ikke ganske enige i deres Udtalelser om selve trustens Berettigelse til at existere; Domstolen i Ohio udtalte sig bestemt imod denne, hvorimod Domstolen i New York ikke fandt Anledning til at tage bestemt Standpunkt overfor dette Spørgsmaal, som ikke direkte forelaa under denne Sag.[1])

Trusterne fandt det imidlertid ikke hensigtsmæssigt at udsætte sig for en ny Sag angaaende Spørgsmaalet om deres Existentsberettigelse; det stod dem klart, at Trustformen maatte opgives og at det kun gjaldt om at finde en anden Form, hvorunder Amalgamationen og de derved opnaaede Fordele kunde vedblive at bestaae. Sukkertrusten og Whiskytrusten gjorde Begyndelsen og besluttede at opløse sig for strax efter at konstituere sig som Aktieselskab, hvilken Form var sikkret ved Lovene om Korporationer. Et nydannet Aktieselskab, i hvis Spidse de tidligere trustees nu traadte som Direkteurer, overtog alle de tidligere bestaaende enkelte Aktieselskabers Aktiver og Passiver. Det gjaldt kun om at finde et Hjemsted for det nye Selskab, hvis Aktielov var tilstrækkelig liberal til ikke at volde det Vanskeligheder; et saadant fandtes snart i New Jersey.[2]) Petroleumstrusten fulgte efter,

[1]) Se nærmere Leerbech l. c. S. 26—34.

[2]) »Staten New Jersey har i denne Henseende skabt sig en sand Specialitet. Dens Aktielovgivning lader Stifterne af trusts have fuld Frihed; den begrændser hverken Aktiekapitalens Størrelse eller Selskabernes Varighed; Stifternes og Direkteurernes Ansvar er næsten illusorisk, og den Skat, som Selskaberne ere undergivne, er ikke blot lempelig, men degressiv ɔ: aftagende med Aktiekapitalens Størrelse. New Jersey er saaledes Trusternes jordiske Paradis, og det store Flertal af dem have deres Sæde der«. Dens Beliggenhed tæt op til New York gjør den særlig skikket hertil. »En Stat kan vel forbyde Dannelsen af trusts paa sit Territorium, men den kan ikke forhindre Samkvemmet med andre Stater. New Yorks Lovgivning kan saaledes ikke forbyde en trust, hvis Sæde er i en Nabostat, derfra at indføre og i New York at sælge alle sine i hin producerede Frembringelser.« M. St. Léon l. c. S. 194—95.

men valgte en anden Fremgangsmaade ligesom efterhaanden de fleste andre trust'er. Efter 1890 bestaar der ikke længer industrielle trust-companies i den oprindelige og egentlige Trustform; men Navnet vedblev dog at hæfte ved dem og blev nu det almindelig brugte Navn for de store Kæmpeforetagender, der under forskjellige Former opstod ved Sammensmeltning af flere, tidligere selvstændige, Forretninger. Ved Krisens Udbrud i 1893 fandtes endnu kun omtr. en Snes saadanne trusts paa New Yorks Børsliste, og med Krisen standsede Dannelsen af trusts i flere Aar. Først fra 1898 voxede de frem i større Antal, og efterhaanden opkom saa mange, at de har givet den nyeste Tids industrielle Udvikling i Amerika dens Præg.[1]) Allerede 1900 skal der være dannet over 400 store saa kaldte Trustforetagender, og den samlede nominelle Kapital angives 1904 til mere end 20 »Billioner« ɔ: Milliarder Dollars![2])

14. De ovenfor nævnte Domme fremkaldte nu nye Former for Sammenslutning, der tildels fremkom som Afarter af Trusten og med Bevarelse af dette

---

[1]) »Det er først fra 1898, at hele Mængden af Sammenslutninger har fundet Sted, at der i de følgende to Aar dannedes et overordentlig stort Antal af saadanne store Selskaber, og at man har kunnet komme til at betragte dem som den almindelige Form, hvorunder Industri drives« (sc. i Amerika). »I hvert Tilfælde ere de af den største Betydning og udøve en uhyre Magt,« skrev N. C. Frederiksen allerede 1901. (De amerikanske Trusts. Statsvetenskaplig Tidsskr. f. 1901.)

[2]) Annals of Am. Academy f. Juli 1904. Hvor stærk og voxende hele denne Bevægelse har været, fremgaar af Følgende: d. 1. Juli 1899 angaves de vigtigste Trustselskabers Tal til 173 med en samlet Kapital af 4,188 Mill. Doll., hvoraf 6 hvert med en Kap. af over 100 Mill. Doll. Fra 1. Juli 1899 til 1. Spt. 1900 — altsaa i Løbet af 14 Maaneder — skal dette Beløb være bleven forøget med ca. 2 Milliarder Doll. Men Millier Collier anslog de indtil 1. Jan. 1900 dannede Kæmpeforetagender i Form af Trust- og Aktieselskaber til 8½ Miiliard Doll., — og i Juli 1904 opgaves som ovenfor anført den samlede Kapital endog til 20 Milliarder, hvoraf dog 3 Milliarder skulde være gaaede tabt.

Navn, men uden dens egentlige Princip. Den første var den, der skabtes af Standard Oil Trust som Følge af den samme overgaaede Dom. Det traf sig nemlig saaledes, at de ni Trustees ejede et stort Flertal af trust-Certificaterne, og man opløste da Trusten i 20 særskilte »Korporationer« og gav Indehaverne af trust-certificates pro rata-Andele i hver af de tyve Korporationer, men saaledes, at de tidligere trustees i hver Korporation havde den overvejende Del af Kapitalen paa deres Haand og dermed faktisk Herredømmet over dem alle, uden at der hertil behøvedes nogen særlig formel Organisation. I Realiteten styredes da den hele samlede Kombination ganske som tidligere af de ni trustees som ét Fællesforetagende, medens der udadtil og officielt slet ikke fandtes nogen Fællesstyrelse. Senere undergik denne Kombination en Modifikation, hvorved den nærmede sig til den af Sukkertrusten valgte Form, idet en af de enkelte Korporationer, den i New Yersey, forøgede sin Aktiekapital saaledes, at den efterhaanden kunde overtage de andre Foretagender ved at give Aktionærerne sine Aktier istedenfor de oprindelige, indtil den tilsidst ejede samtlige tyve Korporationers Ejendele og saaledes et enkelt nyt Kæmpeforetagende var bleven sat i deres Sted.

En anden Form, som særlig er bleven ret almindelig siden 1898 og benyttet af Trust-Selskaberne Federal Steel Co. (Juli 1898), Distilling Co. of America (Juli 1899) og navnlig i nyeste Tid af Pierpont Morgans mægtige Truster: U. St. Steel Corporation (Febr. 1901) med en Kapital af 1404 Mill. Doll. — over 5,200 Mill. Kr. — og International Mercantile Co. (Okt. 1902) med en Kapital af 120 Mill. Doll. i Aktier og 50 Mill. Doll. i Obligationer, er den saa kaldte »holding trust«. Den gaar ud paa Dannelsen af et Aktieselskab, »the Security Company«, der ogsaa i Modsætning til de enkelte Aktieselskaber, som den omfatter, kaldes »the parent trust«, skjøndt den er affødt af

hine, ikke omvendt. Dette Selskab har ikke til Hensigt selv at drive nogen Virksomhed, men derimod at erhverve et Flertal af Aktier i de Foretagender, som søges forenede. Disse Foretagender indgaa ingen Fusion, i alt Fald ikke aabenlyst og udadtil, men bevare deres selvstændige Existents som Aktieselskab og »Korporation«. Men »the holding trust« øver i Virkeligheden absolut Magt over ethvert af Selskaberne, idet den benytter sin Stemmeflerhed i hvert af dem til at vælge Direkteurer og højere Funktionærer efter sit Hoved og foreskrive dem, hvorledes de have at forholde sig. Denne Fremgangsmaade, der selvfølgelig ikke kan anvendes overfor Privatforetagender, lod sig ikke tidligere anvende, da Aktielovene kun tillod Dannelsen af Aktieselskaber til Udøvelse af en bestemt Virksomhed og forbød et Aktieselskab at eje Aktier i et andet Selskab. Men 1890 vedtog New Jersey, — samtidig med at Unionen vedtog Sherman-Anti-Trust-Loven — en ny Aktielov, der udtrykkelig tillod Dannelse af Aktieselskaber med det Formaal at eje Aktier og Obligationer i andre Selskaber[1]), og hermed var i Virkeligheden Shermanloven neutraliseret, — saa meget mere, som flere andre Stater snart fulgte New Jerseys Exempel —, og Dannelsen af en egentlig Trust under Form og Navn af Security Company igjen muliggjort. Og dannet paa samme Maade som de foran (S. 235 ff.) nævnte financial trusts behøvede et Security Company ikke at have nogen særlig stor Kapital for at beherske en Samling af betydelige Aktieselskaber.[2])

---

[1]) I en ny, noget ændret, Affattelse af Loven hedder det: »Any corporation may purchase, hold, sell, assign, transfer, mortgage, pledge or otherwise dispose of the shares of the capital stock of, or any bonds, securities or evidences of indebtedness created by any other corporation or corporations of this or any other State, and while owner of said stock may exercise all the right, powers and privileges of ownership, including the right to vote thereon«.

[2]) Ved denne trustform bevare de enkelte Foretagender en ret betydelig

Ogsaa Security-Formen er imidlertid bleven angreben for Domstolene som en Overtrædelse af Shermanloven og det paa et Omraade, hvor man ikke havde tænkt sig denne Lov anvendt, nemlig paa en Jernbanesammenslutning. Efter at to af de 4 Jernbanelinier, der forbinde den Øst for de store Søer og Missisippi liggende Del af Unionen med Pacifikstaterne, Southern Pacific og Union Pacific, faktisk vare blevne drevne af sidstnævntes Selskab, der kontrollerede førstnævnte, søgte det tillige at skaffe sig Kontrol over Northern Pacific ved Opkjøb af dens Aktier. Da imidlertid det fjerde Selskab, Great Northern, forsøgte det Samme, kom det til en hæftig Konkurrencekamp imellem dem, der kom Publikum i høj Grad til Gode, men paa Aktiemarkedet fremkaldte en Panik, som bevirkede, at Striden endtes ved Dannelsen af et nyt Selskab — The Northern Security Company —, der faktisk betød en Sammenslutning af samtlige 4 Baner, hvorved al Konkurrence imellem disse hørte op. Dette fremkaldte saa stor Bevægelse i hele det i en Konkurrence mellem Banerne interesserede Publikum, at Unionsregeringen anlagde Sag imod Northern Security Co. for Krænkelse af Shermanloven. Sagen endte for Højesteret, der d. 14. Marts 1904 dømte Selskabet skyldigt, men kun med 5 St. imod 4 og atter med et dissentierende Votum med Hensyn til Begrundelsen iblandt de 5, idet den ene Dommer begrundede sit Votum derpaa, at han i dette Tilfælde skjønnede, at Sammenslutningen var en »unreasonable restraint of trade«, som var forbudt ved den almindelige Lovgivning.[1]) Hvorvidt Shermanloven derefter kan ventes anvendt imod industrielle Security-Companies, staar hen som ret tvivlsomt, ligesom en enkelt Dommers

Selvstændighed overfor hinanden, kunne have gjensidige Fordringer paa hinanden saa vel som deres eget Salgsbureau m. m.

[1]) Jfr. nærmere: The Northern Security Case i Annals of the Am. Academy for Juli 1904 S. 123—47; jfr. ogsaa Leerbech l. c. S. 60—66.

Ombytning med en anden vil kunne gjøre Mindretallet til Flertal. Og selv en afgjørende Domfældelse vil formentlig kun domfælde denne særlige Form for Sammenslutning, medens Sammensmeltning til et egentligt Driftsaktieselskab fremdeles vil kunne finde Sted.[1])

En væsentlig anden Karaktér, der kommer den oprindelige trustform nærmere, har »the voting trust«, der stundom netop dannes for at undgaa at komme ind under et almindeligt Trustforetagendes Herredømme. Formaalet er her nærmest at befrie Aktieselskabet for den Usikkerhed, som kan fremkomme derved, at Aktierne skifte Haand og Generalforsamlingen dermed faar en forandret Sammensætning, saa at der er Fare for, at en engang tagen Beslutning — t. Ex. om foreløbig at begrændse Udbyttet for at anvende Resten af Overskudet til Udvidelser og Forbedringer eller Lign. — ikke vil blive opretholdt. Et Flertal af Aktierne overgives da til nogle faa trustees, som udøve Stemmeretten paa Aktieejerens Vegne. Denne kan da frit overdrage sin Aktie til Andre, men Stemmeretten følger ikke med.

Denne Form anvendes da ogsaa, naar et Aktieselskab dannes netop for at optage Konkurrencen med et Trustselskab, men frygter, at dette ved at opkjøbe et Flertal af Aktier skal kunne blive Herre over Generalforsamlingen og beslutte Selskabets Overgang til og Opgaaen i det større

---

[1]) Efter Northern Security Co.'s Opløsning blev det af Edward H. Harrimann ledede Union Pacific tvunget til at afhænde sine Aktier i Northern Pacific og Great Northern, hvad der i Slutningen af 1906 fremkaldte et stort Kursfald for disse Papirer. Umiddelbart efter indledte Interstate Commerce-Commission en Undersøgelse af Forholdene ved det Harrimann'ske Jernbane-Komplex, der ved sin aabenbart fjendtlige Stemning imod de store Jernbaneforetagenders Ledere skabte en Misstemning imod disse, der formentlig bidrog til at fremkalde den amerikanske Børskrise i Efteraaret 1907. Jfr. herom den af Grosserer-Societetets Komité udgivne Beretning om Verdensmarkedet og Danmark i Aaret 1907.

Foretagende. Fremgangsmaaden anvendtes saaledes af the Pure Oil Co., der dannedes som Modvægt imod Standard Oil Co., men frygtede, at dette overmægtige Selskab skulde overvinde dets, ligesom andre uafhængige Selskabers, Konkurrence gjennem Opkjøb af Aktier.

Ikke blot formelt er Trust'erne saaledes undergaaede adskillige Forandringer; ogsaa reelt have de forandret sig derved, at de ikke blot fremtræde som en Sammensmeltning af flere Forretninger af samme Art, men ogsaa gaa ud paa at sammenslutte de forskjelligartede Forretninger, der fortsætte hinandens Virksomhed og udgjøre de forskjellige Stadier i denne. Saaledes har Federal Steel Co. sat sig til Opgave at erhverve baade Jernminer og Kulminer saavelsom de Værker, hvori den forudgaaende Tilvirkning af Raastofferne til Staalfabrikerne finde Sted, og de Jernbaner, hvorpaa Transporten fra det ene Stadium i Virksomheden til det andet foregaar. En lignende Bevægelse har iøvrigt ogsaa andetsteds gjort sig gjældende indenfor de ikke ved nogen egentlig Sammensmeltning dannede saa kaldte »Kæmpeforetagender«, saaledes ved Krupps store Etablissement i Essen, der ligeledes, endnu inden det var gaaet over til at blive Aktieselskab, som rent privat Bedrift erhvervede baade Kul- og Jernminer, Jernværker m. m.[1]) For saa vidt en Trust sætter sig denne Opgave, sigter den ikke paa at tilvejebringe et Monopol paa Hovedvirksomheden, men derimod paa med Udelukkelse af alle Mellemmænd at sikkre sig rolige og fast ordnede Arbejdsvilkaar uden at paavirkes af Svingninger i Prisen paa Raastoffer og Hjælpestoffer o. lign. forstyrrende Elementer. Men det vil let ses, at

---

[1]) R. Lieffmann anfører i en Art. i Conrad's Jahrbücher for 1907 (»Die heutige amerikanische Trustform und ihre Anvendbarkeit in Deutschland«, jfr. særlig S. 333 f.) en Række Exempler paa Sammenslutninger af forskjellig Art imellem tydske Industriforetagender, som i Virkeligheden realisere Trustens Tanke uden dens særlige Form.

en Sammenslutning igjen imellem flere saaledes organiserede Trustselskaber skaber et langt videre gaaende Monopol end de oprindelige Trustselskaber, idet det betyder Monopol paa den hele Bearbejdelse af et Raastof fra først til sidst i de forskjellige Benyttelser deraf. Det var dette Princip, som Pierpont Morgan 1901 realiserede i United States Steel Corporation.[1]) Saadanne Sammenslutninger frembyde iøvrigt den Svaghed, at de ved saaledes at ophæve de enkelte Produktionsleds selvstændige Bestaaen gjør det vanskeligt at bedømme, om hvert enkelt af disse drives tilstrækkeligt økonomisk og svarer Regning, idet det først er det endelige Produkt af den afsluttende Virksomhed, som skal betale den hele samlede Virksomhed.

15. Trustdannelser i Ordets egentlige Betydning ere i Europa næppe forekomne udenfor England, og det synes tvivlsomt, om alle de Foretagender, der for Englands Vedkommende betegnes som trusts, virkelig ere det. Der er saa meget mere Grund til at betvivle dette, som saa godt som alle de Foretagender, der henføres under dette Navn — saaledes i den amerikanske Consularberetning om »Trusts and trade-combinations in Europe« (Washington 1900) — ere dannede, efter at

---

[1]) Den af Pierpont Morgan i Febr. 1901 stiftede Staaltrust (»Un. St. Steel Corporation«) begyndte med at kjøbe alle Aktierne i Carnegies Aktieselskab, der hidtil havde holdt sig udenfor alle Staaltrusterne, ved Udstedelse af et Beløb af 304 Mill. Doll. i 5 % Obligationer, og overtog derefter 7 bestaaende Staaltruster med forskjellige Specialiteter: Federal Steel Co. (Jernbaneskinner), National Steel Co. (Staal-Stænger og -Plader), Am. Steel and Wire Co. (Traadtrækning), National Tube Co. (Jernrør), Tin-plate Co. (Jernblik), Sheet-Steel Co. (tynde Staalplader) og Am. Steel Hoop Co. (Baandjern og Staalringe) — med et Aktiebeløb af 850 Mill. Doll., halvt i cumulative Præferenceaktier à 7 % og halvt i ordinære Aktier (common stock). Efter sin Stiftelse har Staaltrusten dernæst kjøbt en hel Del Jernminer og specielle Fabriker (en Cycleringsfabrik, en Brobygningsentreprise) ved at forøge Aktiekapitalen med 300 Mill. Doll.

Trusten i Amerika havde veget for andre Former. Trustbetegnelsen synes da ogsaa her snarest at være et overført Begreb. De engelske trusts ere ligesom de øvrige europæiske opstaaede ved ligefrem Amalgamation af et større Antal Forretninger enten ved Opkjøb fra en af de størstes Side eller ved Nydannelse af et Aktieselskab, som overtager dem alle, saaledes som vi ogsaa kjende det hertillands (jfr. foran S. 243). Det er navnlig i den sidste Halvdel af 90'ne, at denne Bevægelse har taget Fart, og det hedder allerede i Maj 1900 i »Financial Times«: »Kun Faa vide, hvor dyb en Rod Amalgamations-Principet har slaaet i vort Land. At der i de sidste Aar har været en Tendents til at følge Amerikas Exempel, har været aabenbar for enhver Avislæser, men den samlede Virkning er endnu ikke gaaet op for Publikum«, — og der anføres derpaa Navnene paa 13 »Amalgamationer«, som fra Novbr. 1897 til April 1900 ere blevne dannede med en samlet Kapital af 37,42 Mill. £ St. og som tilsammen have opslugt ikke mindre end 296 Firmaer, — en enkelt, »Calico printers«, 60 Firmaer, to andre, »British cotton and wool dyers« og »Yorkshire wool-combers«, henholdsvis 46 og 38. Det er navnlig paa Textilindustriens og de dermed beslægtede Virksomheders (saasom Farveri- og Konfektionsindustris) Omraade, paa hvilket, som foran anført, Karteller kun vanskeligt lade sig anvende, at saadanne »Amalgamationer« eller Fusioner have fundet Sted. Udviklingen har oftest været den, at et gammelt og stort Firma først er gaaet over til at blive Aktieselskab og derefter blevet sammensmeltet med flere andre; imellem flere slige Amalgamationer, der er nogenlunde lige stillede, indgaaes da atter Kartel.[1])

---

[1]) R. Liefmann hævder l. c., at det netop er paa denne Maade, at Forholdene have udviklet sig i Tydskland, og at det er ganske urigtigt at tale om trusts for Tydsklands Vedkommende (undtagen Nobeltrusten).

Saaledes dannes Grundlaget af en af de betydeligste Amalgamationer (»corporations»), den i Juli 1896 dannede »The Coats Cotton Thread Combination«, af det Aktieselskab, hvortil det meget gamle (i 1830 grundlagte) og ansete Firma J. og P. Coats' Fabriker i 1884 var bleven omdannet (med en Aktiekap. af 3³/₄ Mill. £. og en Obligationskap. af 2 Mill. £., — tils. altsaa 103¹/₂ Mill. Kr.), og denne »Combination« har derefter indgaaet Kartel med et andet Selskab, »Englisch Sewing Cotton Co.«, hvorefter denne Kartel atter er traadt i Forbindelse med »The American Cotton Thread Co.« og de belgiske Fabriker af samme Art, medens det selv ejer Fabriker baade i Kanada og Rusland.

Disse »corporations« frembyde i Almindelighed den Forskjel fra de egentlige trusts, at de ikke, som disse, lægge Ledelsen af de samlede Foretagender i nogle enkelte Mænds Hænder, men at de hidtidige Indehavere af de enkelte Forretninger indtræde som Direkteurer for den nye Korporation, som derved kan faa et endog meget stort Antal Ledere — exempelvis nævnes Selskaber med 84 og med 45 Direkteurer —, hvad der synes at maatte frembyde ikke ringe Hindringer for den Enhed i Ledelsen, som dog er Sammensmeltningens Formaal.

Flere af de engelske Korporationer have mere eller mindre opnaaet en monopoliseret Stilling i den paagjældende Del af England. Saaledes repræsenterer Bradford Dyers Association 90 % af Distriktets Produktion og arbejder derhos i fuld Forstaaelse med en anden beslægtet Korporation, British Cotton and Wool Dyers' Association. Yorkshire Woolcombers' Association, dannet i 1899, optog i sig 38 Forretninger, og kun 2 à 3 Firmaer nægtede at indtræde i Selskabet. Hvor omfattende og mægtige de engelske »trust«-Selskaber ere, fremgaar tilstrækkeligt deraf, at 17 af M. St. Léon nævnte Associationer tilsammen repræsentere en Kapital af 76,6 Mill. £. (ca. 1,390 Mill. Kr.) eller gjennemsnitlig over 80 Mill. Kr.

Nogle Trustselskaber have faaet en international Karaktér ved at omfatte Filialer i flere Lande, saaledes det i 1886 med en Kap. af 9,6 Mill. £. dannede Nobel Dynamite Trust Co., der erhvervede samtlige Aktier i 5 store engelske og tydske Selskaber og dermed en Hovedindflydelse paa det internationale Marked; den anglo-amerikanske Nikkeltrust, dannet i Trenton (New Yersey) 1902 med en Aktie- og Obligations-Kapital ef 34 Mill. Doll. og som ved sin Fusion med Canadian Copper Co. og to engelske Korporationer antoges at repræsentere Halvdelen af Verdensproduktionen; det engelske Borax Consolidated Company, dannet 1899 med en Kap. af 3,2 Mill. £., som har absorberet forskjellige engelske, nordamerikanske, chilenske og peruvianske Selskaber og staar i Kartelforbindelse med

et fransk Compagni samt de vigtigste østrig-ungarnske Fabriker af samme Art.[1])

Et hermed beslægtet, om end ikke ganske hermed sammenfaldende Phænomen haves i den Virksomhed, som udfoldes af de store tydske »Effektbanker«, for hvilke det tildels er en Hovedopgave at stifte og financiere en Række betydelige industrielle Foretagender ikke blot indenfor, men ogsaa udenfor Landets Grændser, og som i Almindelighed tillige vide at sikkre sig en væsentlig Indflydelse paa disses Ledelse og fortsatte Virken.

16. Det mest Ejendommelige ved hele den her skildrede Bevægelse er vel egentlig det, at den gaar ud paa at benytte den ved den frie Konkurrences Princip hjemlede Frihed for den Enkelte til at udnytte den økonomiske Situation saa langt som muligt i sin egen Interesse til at gjøre en Ende paa selve den frie Konkurrence. Selv om de saa kaldte Trust- og Kæmpeforetagender ikke tilrev sig et absolut Monopol, men nøjedes med under deres Herredømme at samle fra 75—90 % af Produktionsmidlerne i den paagjældende Virksomhed, opnaaede de i hvert Tilfælde en saa godt som monopoliseret Magtstilling med fuldt Herredømme over Markedet og dettes Prisforhold. Naar nu denne Bevægelse fra den i Løbet af et Aarhundrede hævdvundne frie Konkurrence til dens bestemte Modsætning foregik i saa stort Omfang, som Tilfældet har været i Amerika, saa at der skabtes en helt ny økonomisk Situation, og denne tilmed opstod saa pludseligt og fuldbyrdedes i saa kort Tid, kan det ikke undre, om Befolkningen i dens Helhed tildels stod uforstaaende overfor denne nye Fremtoning og dens virkelige Betydning og mente sig saa truet i sine Interesser derved, at baade Lovgivning og Domstole maatte paakaldes for at skjærme derimod og om muligt forhindre

[1]) Jfr. nærmere M. St. Léon l. c. S. 227—29 og Baumgarten u. Meszlény S. 182—84.

dens fortsatte Bestaaen. Selvfølgelig skjærpedes derhos denne Bekymring ved Ængstelsen for den politiske Magt og Indflydelse, som disse Kjæmpeselskaber kunde udøve. Da yderligere Partipolitiken kastede sig over dette nye økonomiske Element, som mentes at finde Støtte hos det republikanske Parti og derfor forkjættredes saa meget stærkere fra den anden Side, er Kampen imod Trust'-erne, som de fremdeles kaldes, bleven et betydningsfuldt Led i den amerikanske Politik.

Til en rigtig Vurdering af denne Kamps Berettigelse hører et nøjere Kjendskab til den særlige Maade, hvorpaa de saa kaldte Trustforetagender i Amerika dels ere blevne dannede, dels have benyttet den vundne Magt. Thi i begge Henseender er der ganske vist saa meget at dadle og lægge trust'erne til Last, at det vel forklarer det Fjendskab, som de have vakt. Men ved Siden heraf rejser sig det Spørgsmaal, om selve den foregaaede økonomiske Bevægelse efter sin Natur kan siges at være til Gavn for Udviklingen eller ej. Vi skulle først undersøge dette sidste Spørgsmaal for derefter at betragte den særlig amerikanske Benyttelse af Trustprincipet.

Det vil da først være klart, at alle de foran nævnte økonomiske Fordele, som kunne opnaaes ved et Kartel imellem flere Forretninger, ogsaa ville opnaaes ved disses Sammenslutning til et Enhedsforetagende, navnlig altsaa Besparelse af Fragtudgifter ved hensigtsmæssig Deling af Markedet, Ophævelse af en Kreditgivning og Rabatindrømmelse til enkelte Kunder, som særligt skulle vindes, Fjærnelsen af kostbare Reklameannoncer og rejsende Agenter, lettere Adgang til at skabe Exportvirksomhed, — hvortil endnu kan komme dels særlige Fordele ved Fællesindkjøb af Raastoffer o. Lign. og dels en hensigtsmæssig Fordeling af Virksomhedens forskjellige Specialiteter imellem Deltagerne i Kartellet.

Det Sidste vil imidlertid endnu bedre og fuldstændigere kunne naaes, hvor de forskjellige Forretninger ere samlede til én, i hvis fælles Udbytte alle ere lodtagne. Man vil i saa Fald, som alt nævnt, endog helt kunne standse Driften af mindre gode Fabriker, Værker eller Miner og i højere Grad udnytte de bedre til deres fulde Ydeevne, hvorved den hele Drift bliver mere økonomisk og Produktet som Følge heraf kan leveres Forbrugerne billigere. Alle de Fordele, der efter det tidligere Udviklede knytter sig til en Storbedrift, gjøre sig selvfølgelig her gjældende, endog i fortrinlig Grad. Særligt kan her fremhæves den Besparelse, som opnaaes ved den vundne Enhed i Administrationen og Driftsplanen, der tillader en Indskrænkning af de overordnede Funktionærers Antal. Hyppigt vil vel Lønningsbesparelsen ikke blive tilsvarende, fordi de egentlig ledende Kræfter nu maa lønnes højere; men herved bliver da Foretagendet i Stand til uden at forøge Lønningskontoen at sikkre sig de allerdygtigste Kræfter, som findes, og det er for en ikke ringe Del netop dette, som har givet flere af de store Trustselskaber deres fremragende Stilling. Dette har saaledes vist sig i de tekniske Fremskridt, som skyldes disse, bl. A. den Udnyttelse af Affald og Biprodukter, der i flere Tilfælde er bleven en betydningsfuld Del af Forretningen og har bidraget væsentlig til, at Hovedproduktet kan sælges billigere. Det viser sig fremdeles i den stadige Forbedring af Materiellet ved Anskaffelse af nye Maskiner, Erhvervelse af Patenter paa nye Opfindelser, Udgifter til nye Forsøg m. m., hvortil deres store pekuniære Kræfter giver de fornødne Midler.[1]) Endvidere bevirker Sammenslutningen,

[1]) Overfor de imod Standard Oil Co. rettede Angreb henviste saaledes John D. Rockefeller til, hvad han og hans Mænd havde udrettet til Gavn for den hele Industri. »Det er dem, der har indrettet de fortræffelige Ledninger og de større og mindre Skibe, lige fra Pramme til de store Oceandampere, der er byggede som Petroleumsbeholdere

at de nu i Forening bære den Risiko for Uheld og Tab, som er forbunden med ethvert industrielt Foretagende og mod hvilken der altsaa nu tilvejebringes en gjensidig Assurance, som ikke lader sig tilvejebringe imellem selvstændige Forretninger. Overhovedet sætter Sammenslutningen dem i Stand til bedre at regulere Forholdet imellem Udbud og Efterspørgsel og undgaa de Forstyrrelser, som ellers ikke sjældent udarte til Kriser.

Overfor disse Fordele, som Sammenslutningen forskaffer, og som altsaa giver Samfundet i dets Helhed et større og mere økonomisk Resultat af det paagjældende Arbejde og dermed tillige giver Mulighed for, at denne Fordel kommer ogsaa Forbrugerne til Gode igjennem en lavere Pris paa dets Frembringelser, bliver det da et Spørgsmaal, dels om dette Sidste faktisk er sket, dels hvilke Følger det iøvrigt vil have for Samfundet, at Virksomheden paa denne Maade bliver helt eller delvis monopoliseret.

Det første Spørgsmaal er ret vanskeligt at besvare, fordi det i Grunden løber ud paa, hvorvidt Priserne, dersom Sammenslutningen ikke havde fundet Sted, vilde være blevne andre, end de nu have været. Selv om Priserne faktisk ere blevne højere, end de tidligere vare, beviser dette i og for sig Intet; thi Grunden dertil kan dels være en almindelig Prisstigning, grundet i Pengenes

---

m. m. Det er dem, der har organiseret Handelen over hele Verden . . . Det er dem, der har udviklet Benyttelsen af den store Masse af Biprodukter, den lettere Gasolin, Nafta, Parafin Vox, der nu ikke blot benyttes sammen med Stearin til Lys, men som især anvendes til Sammenføjninger ved Telegrafer og Telefonen og i det Hele i den elektriske Industri, fremdeles al Slags Vaseline — der er nu ikke mindre end 200 forskjellige Produkter af Petroleum, der bruges i Medicinens Tjeneste —, ogsaa Anilin-Farver. Før var en Femtedel af den raa Petroleum næsten værdiløs; nu udbringes denne Del oftest til højere Priser end den egentlige Lysolie . . . Det vigtigste er naturligvis, at Prisen paa raffineret Petroleum er bragt ned fra 67 cents, som den var i 1866, til under 10 cents.« (N. C. Frederiksen, l. c.).

dalende Værdi, dels have sin berettigede Grund i en Prisstigning paa Raamaterialet. Spørgsmaalet maa altsaa snarest blive dette, om Forskjellen imellem Prisen paa Raastoffet og paa det færdige Produkt, altsaa selve Betalingen for det af Trustforetagendet udførte Arbejde, er stegen eller ej. Det er denne Maalestok, som den baade særligt sagkyndige og ganske uafhængige Jenks har anvendt i sin indgaaende og, saa vidt man kan se, upartiske Undersøgelse af Prisspørgsmaalet (l. c. S. 130—70) og som han tillægger afgjørende Betydning. Fuldkommen sikker synes den dog heller ikke at være. Raastofpriserne er ikke det Eneste, som kommer i Betragtning. Det er saaledes af et Trustselskab anført, at de stærkt stigende Priser paa Jern og Staal fordyrede Maskinernes Vedligeholdelse og Fornyelse betydeligt. Ligeledes kan stigende Arbejdsløn eller Nødvendigheden af at engagere særligt højt lønnede Ledere og Funktionærer formindske Selskabets Fortjeneste.

Med disse Forbehold og under Henvisning til selve de mere detaillerede Undersøgelser[1]) gjengives her Jenks'

---

[1]) Disse Undersøgelser omfatte særlig: 1. Sukkertrusten, 2. Whiskytrusten, 3. Petroleumstrusten, 4. Tin-plate-Trusten, 5. Steel- and Wire-Trusten. Følgende Exempel vil bidrage til at belyse Undersøgelsens Art og dens Hovedresultater:

For Sukkerets Vedkommende vare Priserne henholdsvis paa

	Raasukker	Raffin. Sukker	Forskjellen
1) i den frie Konkurr.'s Tid 1880—87:			
Jan. 1880.	8,550 cts	9,587 cts	1,037 cts
dalende indtil i Okt. 1907	5,640 -	6,406 -	0,766 -
2) efter Trustens Dannelse:			
Jan. 1888	5,950 -	7,125 -	1,175 -
Juli 1889	7,987 -	9,062 -	1,125 -
3) under fornyet Konkurrence:			
Jan. 1890	5,688 -	6,475 -	0,787 -
— 1892	3,476 -	3,980 -	0,504 -

Hovedresultat: »Det almindelige Resultat af denne Prisstudie synes at godtgjøre, at Trustselskaberne i mange Tilfælde i det Mindste for en Tid have havt Magt til at beherske Markedet, og at de i de fleste Tilfælde have benyttet sig af deres Indflydelse til at forøge Forskjellen imellem Prisen paa Raastoffet og paa det færdige Produkt. Dette Resultat har kunnet naaes dels ved at forhøje Salgsprisen, dels ved at nedsætte Prisen paa Raastoffet, stundom paa begge Maader. I hvert Tilfælde har nævnte Forskjel været forøget og følgelig ogsaa Fabrikantens Fortjeneste. Paa den anden Side vise flere af de anførte Exempler, at Trusterne ikke ere mægtige nok til at undertrykke al aktuel eller potentiel Konkurrence og at i mange Tilfælde »Marginen« (Forskjellen) kort efter Trustens Dannelse paa Ny er formindsket og er ført tilbage til samme Niveau som før Sammensmeltningen.« Det viser sig da, at »1) Trusten, naar det lykkes den at gjøre sig til Herre over Markedet, skynder sig med at forhøje Salgsprisen og saaledes at opkræve en større Fortjeneste end den, hvormed den frie Industri nøjedes, men at 2) dens Fordringer, naar Prisforhøjelsen drives op over en vis Grændse, fremkalder ny Konkurrence og at Priserne da føres tilbage til et mere moderat Standpunkt.«

Overfor disse Erfaringer tør det imidlertid ikke helt tabes af Sigte, at de formentlig for stærke Prisforhøjelser have havt deres Grund i særlige amerikanske Forhold,

---

	Raasukker	Rafin-Sukker	Forskjellen
4) efter Trustens Kjøb af Konkurrenter:			
Maj 1892	3,090 cts	4,220 cts	1,130 cts
Jan. 1895	3,024 -	3,740 -	0,716 -
— 1898	4,120 -	4,920 -	0,800 -
5) under ny Konkurrence:			
Jan. 1899	4,290 -	4,706 -	0,416 -
Dcbr. 1899	4,250 -	4,795 -	0,545 -

hvorom strax nedenfor, ved Dannelsen af en trust, navnlig den stærke Overkapitalisation, der have gjort det nødvendigt for Lederne at skaffe et større Udbytte af de tidligere selvstændige Forretninger. Det tør heller ikke overses, at trust'erne ofte netop dannes, fordi den forudgaaende skarpe Konkurrence har drevet Priserne saa langt ned, at de have ophørt at være lønnende.

17. Medens det saaledes i hvert Fald næppe tør siges, at de amerikanske trusts have vist Tilbøjelighed til at lade Forbrugerne faa Andel i de ved Sammensmeltningen vundne Fordele, synes deres Forhold til Arbejderne at have havt en noget anden Karaktér, idet de gjennemgaaende have anset det for god Politik at lade deres Arbejdere faa i alt Fald nogen Del heri. Endskjøndt det synes klart, at en Trust har betydeligt større Styrke overfor en eventuel Strike imod en eller flere af dens enkelte Bedrifter, end disse ville have som selvstændige Forretninger, hvis enkelte Indehavere ikke ubetinget tør gjøre Regning paa Støtte fra deres Kolleger, synes Trust'erne i det Hele at have været utilbøjelige til at optage en saadan Kamp med Arbejderne. Helt har det vel ikke kunnet undgaaes, og baade Carnegie-Selskabet og Staaltrusten have saaledes havt Striker fra Fagforeningernes Side at bekæmpe. Men enkelte af Lederne have aabent udtalt, at det under den Uvillie, som Trusterne vare Gjenstand for hos Forbrugerne og det store Publikum i det Hele, vilde være lidet heldigt ogsaa at opvække Arbejdernes Uvillie, og de have derfor gjennemgaaende søgt at undgaa Strid ved saa vidt muligt at gaa ind paa de af Arbejderne krævede Lønningsforhøjelser. De have havt saa meget mere Opfordring hertil, som de ved Nedlæggelsen af de mindst gode Forretninger og Driftens Koncentration i et mindre Antal Fabriker ikke har kunnet undgaae at afskedige et større eller mindre Antal Arbejdere, hvad der i og for sig kunde

vække Arbejdernes Misstemning. Og paa den anden Side gav netop denne Indskrænkning af Arbejdertallet Midler til at forhøje Lønnen for de tilbageblivende uden følelig Forhøjelse af Lønningskontoen. I sin Helhed maa det vistnok siges, at Trusterne snarere have bidraget til at højne Arbejdslønnen end til at trykke den.[1]) Det er langt mere den politiske Magtstilling, som de store Kæmpeforetagender have overfor deres Arbejdere, og den Afhængighed, hvori disse let komme til at staa overfor det Monopolforetagende, der er saa godt som det eneste, hos hvilke de paagjældende Arbejdere kunne finde Beskjæftigelse, som har bidraget til at forøge de Betænkeligheder, som de amerikanske Trusts have fremkaldt hos saa mange Medborgere og som har manet selve de forenede Staters Præsident til at tage Kampen op imod de store Trustforetagender, hvis Stiftere og Ledere ikke blot indenfor selve Foretagendet, men ogsaa paa mange andre økonomiske og finantsielle Omraader spille saa stor en Rolle. Imidlertid gaa de for Industrial Commission aflagte Vidnesbyrd ud paa, at Flertallet af Trusts anerkjende trade unions og forhandler med dem om Arbejdsvilkaar og Lønninger, og hidtil synes det endnu at være et aabent Spørgsmaal, om den ene eller den anden Part paa Forhaand kan siges at være den anden overlegen i disse Forhandlinger.[2])

18. Der vil ikke her være Grund til at komme nærmere ind paa de Love, hvorved man har ment at kunne modarbejde Trust'erne eller i alt Fald forhindre de Misbrug, som faktisk have knyttet sig til dem, ej heller paa

---

[1]) Ved de af Industrial Commission anstillede Undersøgelser oplystes ikke et eneste Tilfælde, i hvilket Trusterne havde stræbt at nedsætte Arbejdslønnen. Department of labour fandt ligeledes, at Trusterne i alt Fald forhøjede Lønningerne i samme Forhold som private Foretagender.

[2]) Jfr. nærmere Baumgarten u. Meszlény l. c. S. 203—13.

Spørgsmaalet om, hvad der overhovedet kan og bør gjøres i saa Henseende og hvilke Midler der maa anses for hensigtsmæssige eller uhensigtsmæssige til at naae det tilsigtede Resultat[1]), da alt dette hører ind under den økonomiske Politik. Derimod maa der her endnu gjøres Rede for den Maade, hvorpaa de amerikanske trusts som Regel ere komne i Stand og den hermed anvendte finantsielle Ordning af Trust'erne, da netop denne for en ikke ringe Del er Skyld i, at Sammensmeltningerne ikke have kunnet tilvejebringe de Resultater, som man efter deres Natur og økonomiske Betydning skulde kunne vente af dem, og de derhos have bidraget til at forøge den Uvillie, som Trust'erne ere blevne gjorte til Gjenstand for.

Det vil let være indlysende, at der til at samle de mange enkelte, hidtil konkurrerende, Foretagender til en Enhed, tildels med Opgivelse af de hidtidige Indehaveres Ledelse af Forretningen og i hvert Fald af denne Ledelses Selvstændighed, hører særlige Evner, og at Maalet maa søges naaet baade ved lokkende Tilbud og ved Trusler om opstaaende Vanskeligheder, saafremt Vedkommende ikke vil underkaste sig. Det er da ogsaa en anerkjendt Sag, at kun enkelte, særligt dygtige Forretningsmænd, som ikke ere for kræsne i Valget af deres Midler, ere i Stand til at optræde som den »promoter«, i hvis Haand denne Opgave lægges, og til at bringe Sammensmeltningen i Stand, og endvidere, at dette Arbejde er saa vanskeligt, at det kræver en høj Løn.

At det saaledes bliver en Forretningsmand, — der ingenlunde behøver selv at være Indehaver af et af de konkurrerende Foretagender og vel endog helst ikke maa være det, om Sagen skal gaa glat, — og overhovedet Kapi-

[1]) En nærmere Redegjørelse herfor findes bl. A. hos Baumgarten u. Meszlény, l. c. Kapp. V og VI (»Stellung der Kartelle u. Trusts im Rechtssystem« og »Vorschläge zur Lösung des Problems«).

talister som saadanne, der kommer til at danne Trustforetagenderne og øve den væsentlige Indflydelse paa deres Ledelse uden at have virkeligt Kjendskab til den paagjældende Industris Forhold, medfører naturligvis Fare for, at de kunne blive dannede overvejende fra et almindeligt Børs-Spekulations Standpunkt og med dennes Interesser for Øje, medens selve Industriforetagendets Krav forsømmes.

Hvad det for en »promoter« først og fremmest gjælder om er at udkaste Planen for det hele Arrangement og at forstaa at gjøre det indlysende for alle dem, der skulle deltage deri, at det vil skaffe dem større Fordele end deres nuværende Forretning. Allerførst maa han da søge at komme til Klarhed over, hvad denne i Virkeligheden er værd, og derhos hvilken Værdi det vil have for Trusten at komme i Besiddelse af denne enkelte Forretning. Forholdet er for saa vidt i første Linie ganske det samme, som naar en bestaaende privat Bedrift gaar over til at blive et Aktieselskab, hvor det ligeledes gjælder om paa den ene Side at skjønne rigtigt baade over Forretningens nuværende virkelige Værdi og over de Fremtidsmuligheder, som den frembyder ved at komme i Hænderne paa et kapitalstærkt Selskab og dermed ved eventuelle Udvidelser og Forbedringer, paa den anden Side at skjønne over, hvad der maa bydes Indehaveren for at bevæge ham til at afstaa Forretningen uden dog at betale denne for højt. Det vil let forstaaes, at, naar dette allerede kan frembyde betydelige Vanskeligheder, hvor Talen er om en enkelt Forretnings Overgang til at blive Aktieforetagende, ved hvilken Sagen ofte lettes derved, at Indehaveren gaar over til at blive Direkteur for dette, saa bliver Sagen mange Gange vanskeligere, naar det paa én Gang drejer sig om et stort Antal Forretninger med meget forskjellige individuelle Forhold og Produktionsvilkaar, der skulle vurderes ikke blot hver

for sig, men tillige vurderes i det rette Forhold til hinanden, og hvor det tilmed ikke kan tilbydes alle de nuværende Indehavere vedblivende at lede Bedriften som Direkteur. Det gjælder derhos om at holde enhver af de Paagjældende i Uvidenhed om, hvad alle de andre faa som Vederlag, da hans Fordringer ellers let voxer i Forhold dertil. Vedkommende promoter — som oftest en Bank eller Bankier eller anden udenforstaaende Forretningsmand — maa da efter Omstændighederne være snart behændigt og smidigt imødekommende for at overtale de Paagjældende, snart ubøjelig fast for ikke at betale for meget, snart endog haardhændet og hensynsløs nok til ved Trusler om at knuse enhver Konkurrence at tvinge de Modstræbende.[1]) At hans egen Løn for dette Arbejde betales højt, er en Selvfølge, — ligesom at hans navnlig i sidste Tilfælde udviste Adfærd er skikket til at fremkalde megen Harme og Forbittrelse hos dem, hvem det gaar ud over, og Uvillie hos Udenforstaaende. Men vanskeligere er det at sige, hvor meget dette Arbejde er værd og hvor meget der kan og bør betales derfor. Thi det er først Fremtiden, som skal vise Resultaterne deraf.

---

[1]) En af de Spritfabrikanter, som blev opfordret til at gaa ind i Whiskeytrusten, Mr. Clarke, forklarede for Industrial Commission, hvorledes han var bleven bevæget hertil paa følgende Maade: »Jeg er traadt ind i Trusten, fordi jeg blev fortryllet af de Billeder af fantastiske Fordele, som man udmalede for mig, — og ogsaa fordi man lod mig forstaae, at Trusten, hvis jeg ikke sluttede mig til den, vilde frarive mig mine Kunder og gjøre mig Livet uudholdeligt . . . Det var mig imod saaledes at afføre mig min Individualitet. Jeg var dengang en ung Mand og jeg holdt ikke af at opgive Ledelsen af min Forretning. Men endelig besluttede jeg mig dertil. Jeg har fortrudt det endnu samme Dag, endskjøndt jeg i lang Tid har havt en god Profit derved«. Senere søgte Mr. Clarke selv at bevæge andre Spritfabrikanter til at gaa ind i Trusten: »Min Methode var den at knuse deres Priser ved at tilbyde deres ældste og bedste Kunder en stor Rabat«.

Men noget Lignende gjælder tildels — mere eller mindre — om adskillige af de Værdier, som det nye Selskab skal kjøbe. Skal den Forretning, hvorom Talen er, vurderes efter, hvad den staar den nuværende Indehaver i, — eller efter, hvad den formaar at indbringe ham, — eller under Hensyn til, hvad den efter Sammensmeltningen vil vise sig at være værd for Erhververne? Det kan ikke absolut siges, at det ene eller det andet af disse Vurderingsgrundlag er det ubetinget rette. Sælgeren vil selvfølgelig holde paa det, som for ham er det fordelagtigste, Kjøberen paa det, som skaffer ham Forretningen billigst. Men det sidste af de tre Synspunkter frembyder en Mulighed for at forene disse modstaaende Synsmaader, saafremt der kan findes en Betalingsmaade, som virkelig giver en Betaling, svarende til Forretningens Værdi for det nye Selskab og dog tillige i Øjeblikket fyldestgjør Sælgerens Krav paa fuld Erstatning for hans Ejendom. Dette kan ske ved Betaling med Aktier i det nye Selskab, hvis sande Værdi jo først vil vise sig bestemt ved den nye Virksomheds Resultater, og Kjøberen kan vise sig ret rundhaandet med denne Anvisning paa Fremtiden, saafremt der først er sikkret et Udbytte af det nye Foretagende, som er tilstrækkeligt til at dække den nødvendige Omkostning og Forrentning af de sikkre Værdier, uafhængigt og upaavirket af Aktiemassens større eller mindre Omfang.

I saa Henseende havdes da et Forbillede i den Maade, hvorpaa de store amerikanske Jernbaneanlæg vare komne i Stand. Disse Tusinder af Mile Jernveje anlagdes for en meget stor Del igjennem Egne, der først herved blev aabnede for den fremtidige Bebyggelse, som skulde tilføre Banerne den fornødne Trafik, og de kunde kun komme i Stand derved, at de paagjældende Stater skjænkede Koncessionshaverne umaadelige Landstrækninger langs med Banerne, ved hvis Salg Anlægsomkostningerne

senere skulde søges dækkede. Selve Pengene til Anlæget kunde kun delvis tilvejebringes ved Laan, saa langt disse nemlig kunde ventes forrentede af den til at begynde med paaregnede Trafik; Resten maatte tilvejebringes ved Aktier, der maatte udbydes til meget lave Priser, for at Risikoen kunde vejes op ved Muligheden af en betydelig Værdistigning engang i Fremtiden. Selvfølgelig maatte der da udstedes saa mange flere, som Kursen blev lavere, og det samlede Aktie- og Obligationsbeløb altsaa langt overstige Anlægsomkostningernes virkelige Sum. Paa denne Maade lykkedes det at faa de store Pacificbaner fra Østkysten til det stille Hav saavel som flere andre store Baner anlagte og ligeledes at faa Jorderne langs Banerne bragte under Kultur. Senere viste det sig ganske vist, at det finantsielle Resultat ikke svarede til det paaregnede Udbytte. Den ene Jernbanekrise fulgte paa den anden, og naar selv Obligationerne ikke kunde forrentes, fik disses Ejere Selskabet erklæret fallit. Saaledes fallerede 1884—96 ikke mindre end 412 Jernbaner med en samlet Længde af 91,000 eng. Mil.[1])

Det mindre heldige Resultat, som denne Financieringsmaade saaledes havde for Jernbanernes Vedkommende, skræmmede ikke fra dens Anvendelse paa de nye industrielle Kæmpeforetagender. Principet blev her det, at der først udstedtes saa mange Obligationer (bonds), som udkrævedes til at skaffe Betaling for de paagjældende Forretningers faste Ejendomme, Maskiner og Inventar, der i Almindelighed betaltes kontant ved Udbyttet af Obligationernes Salg paa Markedet. Men dernæst udstedtes der Aktier i Trusten til et Beløb, der gjerne var 5—6, stundom 10 eller endog 20, Gange saa stort som Obligationsbeløbet[2]), delt i to Dele, Præferenceaktier, som skulde

[1]) Om det samme Princips Anvendelse paa de tydske »Kleinbahnen« og Virkningerne deraf, se Dr. Birck l. c. S. 528—30.

[2]) Denne Operation kaldes i Børssproget »stock-watering« og [forklares

give indtil 7—8 % i Udbytte, før de egentlige Aktier, commen stock, fik noget Udbytte, hvilket saa til Gjengjæld ingen Begrændsning havde. Stundom gjordes Præferenceaktier cumulative, d. v. s. for den Del af det i Udsigt stillede Udbytte, som i det enkelte Aar ikke kunde betales, fik de ligeledes Fortrinskrav i det eller de følgende Aars Udbytte forud for common stock, hvis Udsigter saaledes kunde blive ret fjerne. En Del af disse Aktier skulde anvendes til at give Deltagerne i Trusten den Overbetaling, som skulde lokke dem til at lade deres Forretning indgaa i Trustselskabet; den gaves dem ordentligvis halvt i Præferenceaktier, halvt i common stock. Resten skulde egentlig tilfalde promoter som Betaling for det af ham udførte Arbejde. Men da han ofte var ude af Stand til at paatage sig Realisationen af denne uhyre Masse af Værdipapirer, som skulde kastes ud paa Markedet og som, om end en stor Del deraf blev solgt til meget lav Kurs, dog i sin Helhed skulde udbringes til et saadant Beløb, at Deltagerne fik den lovede Betaling og der derhos blev en passende høj Fortjeneste for promoter, maatte denne ofte overlade denne Del af Operationen til kyndige Børsmænd, de saakaldte underwriters, som paatog sig Risikoen herved mod selv at faa en passende god Fortjeneste.

Hvad der ansaaes for en passende Fortjeneste og hvorledes i det Hele Fremgangsmaaden var, fremgaar tilstrækkeligt af, hvad der er oplyst om Dannelsen af Whiskeytrusten af 1898. Den samlede reelle Værdi af de Forretningers Ejendomme, som skulde overtages, var opgjort til 4 Mill. Doll., hvilket Beløb skulde udbetales dem kontant. Dernæst skulde de som Godtgjørelse for Opgivelsen af deres Forretning yderligere have 4 Mill. Doll. i Præferenceaktier og 4 Mill. Doll. i common stock. Promoter fik dernæst som Vederlag for »expense and trouble« 6 Mill. Doll. i ordinære Aktier, og det finantsielle Syndicat (underwriters) 4 Mill. Doll. i Præ-

---

dels som hentet fra Analogien af Vinhandlere, der fylde Vinfadet op med Vand, dels som hentet fra Kvæghandlere, der, før de sælge deres Kvæg (»livestock« eller forkortet stock) lade det drikke saa meget Vand som muligt for at forøge den Vægt, hvorefter Prisen bestemmes.

ferenceaktier og 6 Mill. Doll. i common stock. Hele Aktiekapitalen blev saaledes 24 Mill. Doll. (hvoraf 8 Mill. i Præferenceaktier) — eller det 6-Dobbelte af den Værdi, hvortil de overtagne Ejendomme med alt Tilbehør var beregnet. Selvfølgelig holdtes denne sidste Opgjørelse skjult for alle Andre end promoter og hans finantsielle Hjælpere, da det er Hovedbetingelse for at faa Sagen gjennemført, at den Ene ikke véd, hvor meget den Anden faar for sin Forretning.

Det maa dog herved endnu bemærkes, at de af Promoter og det finantsielle Syndikat modtagne Beløb ikke i deres Helhed vare Vederlag for ydet Arbejde, men at de Paagjældende heraf maatte afholde adskillige, tildels vistnok ret betydelige, Udgifter, idet førstnævnte maa afholde alle Omkostninger ved Udfærdigelsen af Kontrakter og nye Aktier med Stempelafgift m. m. og sidstnævnte de med Salget af de nye Aktier forbundne Omkostninger samt — navnlig — Tabet, hvis de ikke udbringes til den forudsatte Kurs, som det har garanteret Trusten. Stundom paahviler det endvidere Promoter at anvende en bestemt Del af det ham forbeholdte Beløb til Driftskapital for den nye samlede Virksomhed. Derhos maa det erindres, at de hyppigt ere ude af Stand til strax at realisere de modtagne Beløb, da de herved vilde trykke Kurserne for stærkt, men at disse da ofte inden Realisationen kunne synke saa meget, at største Delen af Profiten forsvinder.[1]) Det Hele er en Spekulationsaffaire med ikke ringe Risiko for de Paagjældende; men ofte høste de dog en enorm Profit.

19. Den foran berørte Overkapitalisation, som i saa høj Grad har fundet Sted ved og karakteriserer de

---

[1]) Da Distilling Co. of America stiftedes med en Aktiekap. af 125 Mill. Kr., fik »Promoter and Organisers« 24 Mill. til Rest efter Kjøbet af vedkommende Ejendomme med Forpligtelse til at tilvejebringe en Driftskapital paa 1½ Mill. og kjøbe endnu to Fabriker, der var anslaaede til ca. 2 Mill. Dersom den aftalte Kurs var bleven naaet, vilde de havt en Fortjeneste af ca. 20 Mill. Doll.; men dersom de ikke strax have faaet solgt hertil, ville de 6 Maaneder efter netop kun have kunnet opfylde de nævnte Forpligtelser.

nye Trustforetagender i Amerika og som i mindre Grad er kjendt ogsaa ved Dannelsen af almindelige europæiske Aktieselskaber, der overtage alt bestaaende Forretninger, er bleven stærkt angreben som en meget svag Side ved hele Trustbevægelsen, men har ogsaa fundet Forsvarere. Disse gjøre gjældende, at det er urimeligt at gaa ud fra den Værdi, hvori de overtagne Forretninger maa siges at staa Indehaverne, altsaa deres oprindelige Anlægskapital med Tillæg af de senere til Udbedring og Fornyelse anvendte Summer. Basis for Vurderingen ved deres Overtagelse maa efter deres Formening derimod være deres »earning capacity«, det Udbytte, de formaa at give; men baade Sælger og Kjøber maa herved være berettigede til at gaa ud fra det Udbytte, som de ville kunne give, ikke som isolerede, stærk Konkurrence undergivne, Foretagender, men som Bestanddele af et stort, mere eller mindre monopoliseret, Trustforetagende, der kan drives med langt større Økonomi og maa forventes at ville give et betydeligt større Udbytte, end hine hidtil have givet. Endvidere maa det erindres, at man kjøber ikke blot materielle Ejendomme med en vis Anlægskapital, men ogsaa betydelige immaterielle Værdier: Opfinderrettigheder, en indarbejdet Forretning med en vis Kundekreds, hvis Erhvervelse repræsenterer betydelige Udlæg til Reklameannoncer og Agenter m. m., og endelig personlige Værdier, for saa vidt de hidtidige Ledere stille deres Dygtighed og Erfaring til det nye Selskabs Tjeneste.

Selvfølgelig er der navnlig i det sidst Anførte endel Sandt, og der kan næppe siges noget imod, at der for de nævnte og lignende immaterielle Værdier ydes et rimeligt Vederlag. Men Spørgsmaalet er jo netop, om den ydede Betaling ikke maa siges i mange Tilfælde at have været urimeligt høj, og derhos om overhovedet denne Betalings Erlæggelse i Aktier af en meget proble-

matisk Fremtidsværdi ikke bidrager til at forhøje dennes Usikkerhed yderligere — og dermed igjen netop ved denne uforholdsmæssige Forøgelse af Aktiekapitalens Størrelse trykker Aktiernes Værdi.

Nu gjøres det ganske vist yderligere gjældende, at Aktiekapitalens nominelle Beløb er helt ligegyldigt; i Virkeligheden betegner Aktien kun, at man ejer en vis Brøkdel af det hele Foretagende og har Krav paa en tilsvarende Del af Udbyttet. Dersom det er givet, at et Foretagende giver et Udbytte af t. Ex. 6 Millioner, kommer det ud paa Et, om man sætter Aktiekapitalen til 100 Mill., der forrentes med 6 %, eller til 200 Mill., der forrentes med 3 %. Men, føjes der til, det Sidste vil da være det Fordelagtigste; thi dersom 6 %'s Aktier staa i pari, ville 3 %'s Aktier staa over 50 %, fordi de frembyde en større Mulighed for en Værdistigning; de ere derfor ogsaa lettere realisable, da Kjøberne sætte Pris paa den Mulighed for Kursavance, som ethvert Papir i lav Kurs frembyder.

Det tilføjes endnu, at Forholdene tale for eller endog gjøre det nødvendigt for et Selskab, der har Udsigt til et extra godt Udbytte, at søge at skjule dette ved at forhøje Aktiekapitalens nominelle Værdi, fordi et Udbytte af t. Ex. 20 % fremkalder Krav fra Forbrugernes Side om Nedsættelse af Prisen paa Produktet saa vel som fra Arbejdernes Side om højere Løn. Det er den samme Betragtning, som ogsaa bringer alt bestaaende Aktieselskaber, der have givet særdeles gode Resultater, til at udstede de saakaldte »Friaktier«, som tildeles Aktionærerne uden fornyet Indbetaling, — en Foranstaltning, som altsaa netop finder Sted ved særligt solide Selskaber.

Hertil maa svares, at et saadant falsk Skin, der bevidst tilsigter at tilsløre de virkelige Forhold, ikke stemmer med den Aabenhed og Sanddruhed i Fremlæggelsen af Foretagendets objektive Forhold, som Alle ere enige om at anse for en Pligt for dem, der stifte et Aktieselskab.

Det er ganske vist for Besidderne af Aktier, saa længe de besidde dem, ligegyldigt, hvad de lyde paa, da det er det aarlige Udbytte, hvorpaa det kommer an. Dersom Aktierne derfor kun lød paa en vis Brøkdel af den samlede Aktiekapital, $^1/_{1000}$ eller $^1/_{100,000}$ af denne, vilde deres Kurs udelukkende bestemmes ved det Udbytte, de give, og angive deres reelle Værdi. Det er derfor ogsaa bleven foreslaaet, at det i Aktielove burde bestemmes, at Aktierne kun maa betegnes paa denne Maade. Men overfor det store Publikum, altsaa for alle eventuelle Kjøbere, afgiver Aktiens nominelle Beløb den formentlig rette Maalestok for dens normale, permanente Værdi, medens den højere eller lavere Kurs for dem kun er en Angivelse af Folks Mening om Foretagendets Soliditet og Chancer.

Dertil kommer, at Aktiekapitalens nominelle Størrelse har en ikke ringe reel Indflydelse paa Selskabets Forhold. Dermed er paa Forhaand al den økonomiske Fordel, som Tilvejebringelsen af det store Enhedsforetagende skulde kunne bringe, paa Forhaand tilgodeskrevet Aktionærerne, og Forbrugerne faktisk udelukkede fra Andel deri. Da det derhos naturligvis er Meningen at skaffe en passende Rente til denne Kapital, maa Monopolstillingen søges udnyttet i de højest mulige Priser, saa at Forbrugerne endog blive ringere stillede end før. Men disse høje Priser fremkalde ny Konkurrence fra nye Foretagenders Side, hvad der allerede, for saa vidt de bestaaende i og for sig ere tilstrækkelige til at fyldestgjøre Samfundets Krav, er et økonomisk Tab for dette, og derhos gjennem den herved fremkommende Overproduktion fremkalder Svingninger og Forstyrrelser, der ofte ende med alvorlige Kriser. Hele den Ligevægt imellem Produktion og Forbrug, som netop skulde tilvejebringes igjennem Trusten, forspildes saaledes ganske.

Udnyttes paa den anden Side Monopolstillingen ikke tilstrækkeligt, vil det næppe blive muligt at skaffe et pas-

sende Udbytte til den hele Aktiekapital, og da en forholdsvis saa stor Del deraf paa Forhaand er forbeholdt Præferenceaktierne, navnlig naar disse ere cumulative, gaar det ud over de ordinære Aktier, som blive mere eller mindre værdiløse. Dette gaar nu ingenlunde blot, som Forsvarerne hævde, ud over de tidligere Indehavere af Forretningen, Promoteren og det finantsielle Syndikat, som herved skuffes i deres Forventninger om en Extragevinst, men for en stor Del tillige over det godtroende Publikum, som har søgt en Anbringelse for deres Penge i disse Aktier. Og om man end nok saa meget vil sige, at Kjøberne maa tage Skade for Hjemgjæld, naar de kaste sig ind i Kjøbet af Spekulationspapirer, maa det erindres, at de ingenlunde fremtræde for dem med dette Præg, naar de fra Nyt af udbydes som Andele i et stort, nyt Kæmpeforetagende, der almindeligt fremstilles som en særdeles fordelagtig Forretning. Skulde saaledes et saa storartet Millionselskab som Staaltrusten, der samler alle de bestaaende Staalvarefabriker og dermed hele Landets Staalvarefabrikation, ikke anses som et udmærket Foretagende, hvori enhver lille Kapitalist maatte være glad ved at kunne faa Del? Hvor mange vide eller tænke paa, at de enkelte Trustselskaber, hvoraf den dannes, allerede én Gang ere blevne overkapitaliserede, og at der nu ovenpaa denne fiktive Værdi bygges en ny. »Federal Steel Co.«'s Præferenceaktier noteredes s. A. højst til 86 %, — ikke desto mindre overtoges ikke blot hele Aktiekapitalen til pari, men endog med et Tillæg af 10 %. Det viste sig da ogsaa snart, at den uhyre Aktiekapital ikke kunde forrentes.

Staaltrusten gav vel det første Aar (1902) et Overskud af 133,3 Mill. Doll., svarende til over 9 % af den hele nominelle Kapital; men naar herfra skulde drages en passende Henlæggelse til Reservefond eller tilsvarende Afskrivning for Slid paa Ejendomme og Materiel og dernæst Tantième til Bestyrelse og Driftsledere, og saa Præferenceaktierne forlods skulde have 7 %, blev der ikke Meget tilovers til de ordinære Aktionærer.

Da Fortjenesten de to følgende Aar gik ned til henholdsvis 109 og 73 Mill. Doll., kunde common stock da heller intet Udbytte faa; og selv da Udbyttet for 1905 igjen steg til henved 120 Mill. Doll., hvoraf 23,8 Mill. henlagdes til Reservefonden, gik saa meget af Resten til Præferenceaktierne, at der til Forrentning af common stocks' ca. 510 Mill. Doll. kun blev ca. 17,2 Mill. Doll., — som ventedes at skulle overføres som Saldo til næste Aar; i Dcbr. 1906 blev der dog deraf givet en fjerdingaarlig »Bonus« af $^1/_2$ %. Fra Novbr. 1903—Spt. 1906 er der altsaa intet Udbytte givet til common stocks. Allerede 1903 svingede da disse Aktiers Kurs imellem 10 og 40 %. hvorved store Tab beredtes de godtroende Kjøbere, der havde erhvervet dem, om ikke til pari, saa dog til langt højere Kurser; 1904—05 have de svinget imellem ca. 9 og 44 % og stod i Dcbr. 1906 efter Udbetaling af »Bonus« i 52 %. I Dcbr. 1907 er de gaaede ned til $27^1/_2$ %.

For at skaffe en Kjøber til Staaltrustens Frembringelser stiftede Mr. Morgan i 1902 et nyt Trustforetagende, »Un. St. Shipbuilding Co.« med en Obligationskapital af 36 Mill. Doll. og en Aktiekapital af 45 Mill. Doll. Dette var en saa enorm Overkapitalisering af Selskabets virkelige Ejendomsværdier, at det meget hurtigt maatte likvidere og overdrage sine Ejendele til et nyt Aktieselskab, hvorved Aktierne blev nedskrevne til — 10 %.[1]) Føjes til disse to Selskaber de andre to af Mr. Morgan startede Kæmpeforetagender, Jernbanetrusten »Northern Security« og Atlanterhavstrusten, bliver det en nominel Kapital af over 2000 Mill. Doll., som skulde først anbringes, derpaa forrentes. Det er intet Under, at begge Dele have vist sig lige vanskeligt og at disse Trustdannelser istedenfor at bringe Ro og Ligevægt i Storindustriens Forhold tværtimod have bragt en Uro i alle Børsforhold tilveje, der nærmer sig til en Række kriselignende Tilstande.

Selvfølgelig kan selve den økonomiske Sammenslutning af flere hidtil konkurrerende industrielle Foretagender til en Enhed og Dannelsen af nye »Kæmpeforetagender« ikke bedømmes efter de Resultater, som den i Amerika anvendte, i sig selv absolut forkastelige, Overkapitalisation har medført. Men selv bortset fra den synes den i sig selv sunde Tanke om en Fjernelse af Konkurrencens Udvæxter og økonomiske Tab for baade Producenter og Forbrugere og en nøjere og bedre organiseret Samvirken imellem de enkelte Foretagender ved Sammenslutning under en fælles Ledelse i Amerika at være dreven til Overmaal, idet den har tilsigtet — og delvis naaet — at

---

[1]) Se nærmere Dr. Birck l. c. S. 534—39.

tilintetgjøre ikke blot Konkurrencens Udvæxter, men ogsaa dens sande og sunde Princip og den naturlige Regulering af Forholdene, som en fornuftigt begrændset Anvendelse har til Følge. Fra dette Synspunkt synes Kartellerne, der indenfor bestemte Grændser bevare Konkurrencens anspændende Virkninger, at maatte foretrækkes for Trustsammenslutninger, der skabe Monopoler, som Industrien efter sin Natur synes vanskeligt at kunne taale, naar den skal fyldestgjøre det Formaal at skaffe Forbrugerne den bedste og mest økonomiske Tilfredsstillelse af deres Fornødenheder.

KAP. XVII.

Samfundsorganisationens Indflydelse paa Produktionen — Ejendomsret — Arveret.

I. Statsmagtens Opstaaen og vigtigste Opgaver.

1. Dersom den Anskuelse var rigtig, som havde endel Kurs i det 18de Aarh., at Statsdannelsen var udsprungen af og skyldtes en bevidst Overenskomst, grundet paa den ved den økonomiske Virksomhed tilvejebragte Forbindelse imellem Individerne, turde man gaa ud fra, at Statens Organisation nærmest havde til Formaal og Opgave at skabe en Ordning, under hvilken Produktionen vilde have de gunstigst mulige Betingelser for at udvikle sig. Selv i saa Fald kunde det dog godt være Tilfældet, at Mangel paa Indsigt i og Forstaaelse af de økonomiske Krav kunde have ført til saadanne Bestemmelser, som ingenlunde altid vare til Produktionens Bedste, men snarere traadte hindrende i Vejen for dens rette og frie Udvikling. Men dette vil da endnu mere kunne være bleven Tilfældet, naar selve hin Forudsætning maa forkastes som urigtig, allerede fordi vi finder en begyndende Samfundsorganisation paa en Tid, da enhver Familie for sig væsentlig selv fyldestgjorde sine økonomiske Fornødenheder, og de samfundsøkonomiske Interesser endnu ikke vare komne til klar Bevidsthed. I Virkeligheden kan man kun sige, at den økonomiske Forbindelse imel-

lem de enkelte Familier kan have virket med til at fremkalde en Samfundsorganisation og bidraget til at skabe et naturligt Grundlag for denne, men at denne Organisation dog bunder dybere i Menneskenaturen og udspringer fra en i dets aandelige og moralske Væsen grundet Trang og Tendents til at træde i Berøring med andre Mennesker. Denne Tendents styrkes ved selve Berøringen med dem, idet det snart mærkes, at den bringer Fordele, som blive desto større, jo nøjere Samkvemmet bliver, og derfor bidrager, naar Samfundet først har begyndt at dannes, den økonomiske Samvirken i høj Grad til at give det en fast Sammenhæng. Men nogen egentlig bestemmende Indflydelse paa Samfundsorganisationens Tilblivelse og Udformning har den næppe havt.

Baade det økonomiske Samfund og Statssamfundet udspringer begge oprindelig af Familieforbindelsen, der ved sin blotte Existents fyldestgjør de sympathiske Drifter i Menneskets Natur og samtidig danner det naturlige Udgangspunkt for en Samarbejden, som fra først af indskrænker sig til selve Familiens snævrere Omraade, men efterhaanden sammenknytter flere Familier i en økonomisk Forbindelse. Men det er dog langt mindre efter økonomiske Krav end efter rent menneskelige og sædelige Krav, at Samfundet organiserer sig efter det ved selve Familielivet givne Mønster. Gjennem Slægtsforbindelsen voxer Familien op til en Slægt, Slægten til en Stamme, forbunden fuldt saa meget ved Blodets Baand, den fælles Afstamning og Nødvendigheden af i Forening at værge sig imod andre, fremmede Stammer, som ved den produktive Samvirken; og de beslægtede Stammer (jfr. de skotske Claner), der sammenknyttes ved fælles Sprog, fælles religiøse Forestillinger og Helligdomme, samle sig efterhaanden, tidt efter mange indbyrdes Kampe, til et Folk. Men denne Udvikling tog lang Tid; »i Aar-

tusinder vare Sæder og Livsvaner, Rets- og Samfundsforfatning saavel som samtlige Livsbetingelser saadanne, at der kun kunde existere smaa Samfund og at deres Fremvæxt førte til Spaltninger, til Erobringstog, til al Slags Kampe, som først igjennem langsomme Forsøg kunde føre til større Stater og Verdensriger«.[1]) Endnu i vor Tid viser det sig, at de lavere Racer, t. Ex. Negrene, leve i Stammer paa 1—3000 Personer, hvoraf dog flere kunne staa i Forbund med hinanden, og for Indianernes Vedkommende er det paavist, at en Sammenslutning af 5—6 Stammer til et Forbund af 15—20,000 Personer er noget Usædvanligt. Schmoller anser det altfor højt, naar Delbrück mener at kunne anslaa de germanske Stammeforbnnd paa Cæsars Tid til en gjennemsnitlig Størrelse af 25,000 Indb.[2])

Herskermagten, hvis Tilværelse havde sin Grund i en sædelig Nødvendighed og som havde til Opgave at sammenholde de endnu indbyrdes stridige Elementer og holde dem i Ave, udsprang af Familiefaderens Myndighed og vedligeholdt derfor ogsaa dennes Myndighed til at anordne Arbejdet og paabyde dets Art, kort sagt til at styre og lede Produktionen istedenfor blot at værne om den og værge den imod Forstyrrelser, hvad der egentlig kun er Produktionens naturlige Krav til Stats-

---

Schmoller l. c. I. S. 169.

[2]) Ifølge Schmoller bevægede Oldtidens og Middelalderens Smaastaters bosiddende Befolkning sig mest imellem 50,000 og 1 Mill. Indb. Attika siges paa Perserkrigenes Tid at have havt 50,000, paa Perikles' Tid 250,000 Indb., og efter den poloponnesiske Krig sank Tallet til 130,000; Lakonien og Messenien tils. havde aldrig over 50—100,000 Indb. — Ogsaa i Nordeuropa varede det efter Folkevandringerne længe, inden større, samlede Stater dannedes, og deres Folketal var trods Statens Udstrækning kun ringe. Englands Befolkning regnes endnu 1086 kun til 1,2 Mill., i det 14de—16de Aarh. til $2^1/_2$ Mill., de forenede Nederlande i deres Blomstringstid til 2,2 Mill., de større tydske Stater endnu i det 15de—18de Aarh. højst til kun $^3/_4$ Mill. (Brandenburg 1774 0,6, Østpreussen 0,7 Mill.).

magten. »Thi hos Mennesket ere de centrifugale Kræfter næppe mindre stærke end de centripetale. Strid, Tvist, Vrede, Had og Hævn frembyde en frygtelig Række af samfundsbrydende Faktorer. Selv hvor Menneskene anerkjende en Pligt, ledes de let til at overtræde den, fordi de ere egenkjærlige og voldsomme. Ofte ere de ogsaa i Tilfælde af en kontraktmæssig Overenskomst ude af Stand til at forudse de Følger, som den vil have, saa vel som til at udtrykke deres Mening nøjagtigt. Derfor giver den hyppigt Anledning til Strid, og da Uret avler Uret, udspringer én Strid let af en anden. Der behøves en ydre Magt til at bryde dette sørgelige Kredsløb. Den Autoritet, som udfordres hertil, henter oprindelig sin Styrke fra den Ærbødigheds Aand, som er Mennesket medfødt overfor Familiefaderen og som altid er stærkest, hvor de bevidste Samfundstendentser ere svagest. Det er Følelser, langt mere end en kold Beregning af Nytten, som Samfundsmagten skylder sin Oprindelse«.[1])

Den Sammenblanding af Familiefaderens og Stemmeoverhovedets Myndighed og forskjellige Opgaver, som saaledes naturlig har gjort sig gjældende i Statsmagtens Opkomst, har, som berørt i Kap. IX, langl ned i Tiden sat sine Spor i dens Stilling overfor Samfundets økonomiske Virksomhed. Den Forudsætning, hvorfra der i det Foregaaende er gaaet ud, om Frihed for Individerne til at indrette deres Virken efter deres egen Formening om, hvad der er hensigtsmæssigst og bedst, har derfor langtfra altid og paa alle Omraader været tilstede, er det i Almindelighed end ikke den Dag idag, saaledes som det alt tidligere er fremhævet. Men hvad der her nærmest maa betones, det er, at det heller ikke har været Statsmagtens Opgave blot at værne om eller i første Linie at

---

[1]) Jfr. Hearn, Plutology, Ch. XXII, og Schmoller, Allg. Volkswirtschaftslehre S. 1—10.

tage Hensyn til det økonomiske Livs Interesser, men at der er andre Formaal og Opgaver, som have ligget den nok saa nær. Der er derfor Grund til her at undersøge, hvilke Krav der fra et økonomisk Synspunkt maa stilles til den sociale Organisation og Statsmagten, for at Produktionen kan naa sin fulde Udvikling, og hvorvidt disse Krav kunne siges at være fyldestgjorte. Og for saa vidt dette ikke har været Tilfældet eller maaske endnu ikke er det, bliver der endvidere Spørgsmaal om, hvilken Indflydelse dette maa øve paa Produktionen og dens Resultater.

Det maa imidlertid endnu bemærkes, at der ved en saadan Paavisning af de økonomiske Hensyns Krav gjøre sig to forskjellige Synsmaader gjældende, som ikke altid falde sammen, nemlig dels Indvidets Krav, dels Samfundets Krav, — paa den ene Side Individets Ret til frit at udvikle og udfolde sine Evner og Kræfter og til frit at virke efter sin Lyst og Tilbøjelighed, paa den anden Side Samfundets Fordring om, at Alle skulle kunne naa en saadan Tilfredsstillelse af deres Fornødenheder, som betinger en menneskeværdig Tilværelse. Den ældre Økonomi var tilbøjelig til at opstille det først nævnte Krav som det absolute, den nyere Tid har en stærk Tilbøjelighed til at stille det sociale Synspunkt i Spidsen. Dette sidste har dog kun sin Berettigelse, for saa vidt som det gaar ud paa at hævde de enkelte Individers ligelige Krav paa at komme i Betragtning og derfor begrændser den Enkeltes Ret til at fremme sin Egeninteresse herefter. Afgjørelsen af, hvor langt det ene og det andet af disse Hensyn bør gjøres gjældende, beror da paa et Skjøn, som til forskjellige Tider næppe vil blive afgjort paa samme Maade og i samme Retning. Den ældre Økonomi lagde Hovedvægten paa en Ordning, der gjorde det muligt at naa til Produktionens størst mulige Udvikling; i den nyere Tid har navnlig den Ret-

ning indenfor Økonomien, der er bleven betegnet som Kathedersocialismen, lagt særlig Vægt paa en passende og retfærdig Fordeling af Produktionens Udbytte. Da begge Krav have deres Berettigelse, gjælder det om at stræbe efter en Ordning, der saa vidt mulig tager Hensyn til begge og søger at forene dem. Til én Tid vil der da kunne være Grund til særlig at betone det ene, til en anden Tid det andet Krav som formentlig faktisk undervurderet. En absolut Løsning af de stillede Spørgsmaal lader sig derfor næppe opstille; kun visse Fordringer maa absolut gjøres gjældende, medens det ud herover altid maa blive en Skjønssag at afveje de modstaaende Hensyn til begge Sider. Her er det foreløbig Produktionen, hvis Forudsætninger og Betingelser det gjælder om at udrede; her maa Hovedspørgsmaalet da blive, hvorledes den bedst fremmes og udvikles.

Ogsaa overfor dette Spørgsmaal gjør imidlertid de nævnte to Retninger sig gjældende, der her endog staa i bestemt Modsætning til hinanden, Individualismen og Socialismen. Den første hævder som det Principale Individets Frihed til selv at raade over sine Kræfter og til selv at bestemme sin Virksomhed efter sin egen Lyst og Tilbøjelighed og sit eget Skjøn over dets Evners Art og Beskaffenhed. At der herved tilvejebringes den stærkeste Drivfjeder til at anspore Enhver til den største Anspændelse af hans Kræfter, er ubestrideligt, og ligesaa, at han, hvor Arbejdsdeling er gjennemført, kun kan opnaa at faa sine Fornødenheder tilfredsstillede i størst muligt Omfang ved at indrette sin Produktion efter Hensyn til Andres Trang og Ønsker (jfr. Kap. IX). Socialismen derimod mener, at der kun bliver taget det rette Hensyn hertil, naar Samfundet selv faar Adgang til at bestemme og fordele Arbejdet imellem de enkelte Individer og fordele Produktionsmidlerne imellem dem. og at der kun vindes Sikkerhed for en virkelig Tilfredsstillelse af Alles

Fornødenheder, naar Samfundet fordeler Produktioners Udbytte imellem dem under passende Hensyn til deres Trang. Arbejdets Organisation ved dertil beskikkede Samfundsmyndigheder og Produktionsmidlernes Henførelse til Samfundsmagten og dermed deres Unddragelse fra den Enkeltes Raadighed blive da Hovedtrækkene i den socialistiske Ordning. Da det tør betragtes som givet, at en saadan Ordning istedetfor at anspore vil virke i høj Grad svækkende paa den Enkeltes Lyst til at anstrænge sig, og da Arbejdet derfor kun kan give et nogenlunde tilfredsstillende Resultat ved et gjennemført Tvangssystem overfor Ulysten til at arbejde paa saadanne Vilkaar, maa denne Ordning saavel fra et økonomisk Synspunkt som ud fra Hensynet til Individets naturlige Krav paa Frihed til at raade over sin Arbejdsvirksomhed og Udbyttet heraf anses for uheldig og forkastelig.[1])

2. Mennesket er det eneste Væsen, som har sin Bestemmelse i sig selv, er til for sin egen Skyld. Alle Ting udenfor Mennesket have den Bestemmelse at tjene det og sætte det i Stand til at naa sit Maal.

Hermed er det givet, at Mennesket er bestemt til at være Retssubjekt, medens Tingene kun naa deres Bestemmelse ved at undergives Menneskenes Herredømme. Dette ligger lige saa meget i deres Natur, som det strider mod Menneskets Natur at blive Gjenstand for et andet Menneskes Herredømme. Personlighedens sædelige Væsen krænkes herved; den kræver Frihed til at udvikle sig efter sin Bestemmelse uden at hindres heri ved andre Menneskers Raadighed over den. I det at være Personligheder ere alle Mennesker lige og have alle Krav paa at være Retssubjekter og som saadanne lige for Loven.

---

[1]) Jfr. nærmere Goos: den almindelige Retslære. Kbhvn. 1892 S. 54—74.

Naar disse Sætninger først meget sent ere komne til almindeligere Anerkjendelse og personlig Ufrihed tværtimod i større eller mindre Omfang endog langt ned i Tiden har fundet Sted i de fleste Samfund, skyldes dette tildels netop den økonomiske Udvikling og hænger sammen med dennes forskjellige Stadier, idet det netop er Hensynet til at sikkre den personligt Stærkere en Arbejdskraft til økonomisk Virksomhed, som fra først af har fremkaldt den værste Form af personlig Ufrihed, Slaveriet med dets fuldkomne Retløshed for den Ufrie. Naar dette derefter i Tidens Løb paa forskjellig Maade er bleven mildnet og senere afløst af andre, mildere Former, Livegenskab, Vornedskab, Stavnsbaand og Hoveri, skyldes dette vel tildels en mere human Tænkemaade og Kristendommens Indflydelse, men maaske fuldt saa meget den Omstændighed, at den nyere Tids økonomiske Udvikling var mindre forenelig med det egentlige Slaveri, som mere hemmede end fremmede Tidens økonomiske Virken og dens Fremskridt. At det i Nordamerika kunde holde sig saa langt ned i Tiden som til det 19de Aarhundredes sidste Halvdel og dets Ophævelse endda maatte fremtvinges ved en langvarig Borgerkrig 1861—65, skyldes netop væsentlig de i de paagjældende Stater fremherskende økonomiske Virksomheders Art.

Slaveriets Fremkomst skyldes i første Linie Krig og dermed følgende Undertvingelse og Erobring, og den betegner for saa vidt et Fremskridt, som den besejrede Fjende tidligere dræbtes for ikke at tage Pladsen og den knapt tilmaalte Føde op for Sejerherrerne. Slaveriet fandtes derfor ikke hos Jæger- og Fiskerfolk; først den bosiddende Befolkning fik Øje for, at den havde Brug for og kunde udnytte den slagne Fjendes Arbejdskraft til det strænge og vedholdende Arbejde, som Jordens Dyrkning krævede. Oprindelsen til Slaveriet maa derfor søges først i Krigsfangenskab, dernæst i Erobring af fremmed

Land, hvis Beboere maa afstaa Jorden helt eller delvis til Sejerherrerne og selv kun fortsætte Arbejdet med Jordens Dyrkning som disses Arbejdsredskaber. Efterhaanden faar dette Slavearbejde en saadan Betydning og Værdi, at det endog bliver Formaalet for Kampe imellem Folkestammer at erhverve Slaver, ligesom det senere ligefrem bliver et Erhverv ved Sørøveri og Slavejagter at fremskaffe Materiale til Slavemarkeder. Det var særligt dette, at Erhvervelse af Slaver blev til en ligefrem Industri, saa vel som den dermed forbundne Slavehandel, — som senere skulde faa saa skjæbnesvanger en Betydning for Negrenes Slaveri —, der i høj Grad bidrog til at forværre Slavernes Stilling. Fra først af var denne ikke saa slet og overhovedet Slaveriet paa et lavt Kulturtrin ikke synderlig skadeligt; Arbejdet var simpelt og Forholdet til Herren patriarkalsk. »Menneskets Herredømme over et andet Menneske var længe ikke noget virkeligt Ejendomsforhold, men et Slags Familie-Retsforhold«. Den ældre Slaveret gav ikke anden Ret over Slaven end over Hustru og Børn. Den senere Slaveret, der gjorde Slaven til en Ejendomsgjenstand, skyldtes for en stor Del Raceforskjel; den opstod, hvor Herrerne tilhørte en højere, de Undertvungne en lavere Kulturs Race, og var en falsk Overførelse af en for Dyr og Ting passende Institution paa Mennesker.[1]) Imidlertid maatte selv i saa Fald, saa længe nye Slaver kun kunde erhverves ved Krig, Hensyn til Herrens egen Interesse paabyde ham at behandle Slaven saaledes, at Arbejdskraft og Forplantningsevne ikke led derunder; naar derimod voxne Slaver kunne kjøbes for billig Pris paa et Slavemarked, som forsynes ved Andres Menneskejagt og en organiseret Handel, vil

---

[1]) Jfr. Schmoller Allg. Volksw. I S. 370 ff. Det var ogsaa Racemodsætningen og den deraf udspringende Uvillie mod den formentlig ringere Race, som laa til Grund for den Grusomhed, hvormed Negerslaverne i Nordamerika gjennemgaaende behandledes.

det være i Slaveejernes Interesse at udnytte deres Arbejdskraft til det Yderste, uden Hensyn til, at de derved arbejde dem ihjel i kort Tid, og at indføre nye istedenfor langsomt at opføde nye Slaver. Dette blev Praxis i Amerika i Negerhandelens Tid, og den danske Regerings Forbud imod denne af 1792 kunde derfor faaet ikke ringe Betydning til at skaffe Slaverne noget bedre Vilkaar, om det var bleven efterfulgt og overholdt af de andre Nationer; men først 1807 vedtog Storbritannien en Lov om Slavehandelens Undertrykkelse, hvortil Sverige, Nederlandene og Frankrig sluttede sig 1813—17, medens Portugal og Spanien kun vilde opgive den N. for Æquator og trods Modtagelsen af betydelige Summer fra Storbritannien opretholdt den for Cuba og Brasilien indtil 1826—30 og vedblivende drev den i Smug lige til 1850, fra hvilken Tid først Slaveudførsel fra Afrika vestpaa kan betragtes som ophørt. Men selv efter 1820 vedblev »Slaveavl« ɔ: Opdrætning af Negere til de sydligere Slavemarkeder, at være en vigtig Industri for »Grændsestaterne« imellem Nord og Syd.

Da Slaven efter Forholdets hele Natur ikke havde nogen personlig Interesse i Arbejdets Resultat, saa lidt som Hensyn til Familien og dens Fremtid kunde øve Indflydelse, maatte han snarest føle sig tilskyndet til at anstrænge sig det mindst mulige, og Straf, særlig legemlige Tugtelser, maatte derfor komme til at spille en væsentlig Rolle som Middel til at fremtvinge et passende Kvantum Arbejde. Ad denne Vej kan selvfølgelig kun rent legemligt Arbejde af ringe Kvalitet fremtvinges, og Slavearbejdet egnede sig derfor kun for en lidet udviklet extensiv Industri, navnlig for en extensiv Jorddyrkning, hvor et større Antal Arbejdere paa samme Ejendom kunne udføre et ensartet Arbejde under fornødent Opsyn. Det var denne Egenskab ved de amerikanske Sydstaters Hovedkulturer, Dyrkning af Bomuld, Sukker, Ris og

Tobak, som gjorde det muligt at opretholde Slavearbejde under dets allerværste Skikkelse saa længe i disse Stater, medens det af sig selv efterhaanden ophørte i de nordlige Stater med helt andre Kulturforhold og en betydeligere Industri. Men selv i Sydstaterne viste det sig, at Slavearbejdet ikke kunde strække til, hvor det gjaldt om finere Kvaliteter af de foran nævnte Frembringelser, saa at t. Ex. den af frie hvide Arbejdere i de noget nordligere Stater tilvirkede Bomuld ved bedre Kvalitet, omhyggeligere Rensning og Sortering m. v. ansaaes for et betydeligt bedre og værdifuldere Produkt. Efterhaanden som den økonomiske Udvikling skred fremad, indskrænkedes derfor ogsaa Slavearbejdet mere og mere, og i de nordlige Stater aftog Slavernes Antal efter 1790 fra Census til Census, saa at det omtrent kunde anses for ophørt i de fleste af dem 1820 og kun var ganske ubetydeligt i New York 1830, i New Yersey 1840. Desuagtet voxede Antallet af Slaver i de forenede Fristater fra knap 700,000 i 1790 til næsten 4 Millioner i 1860.[1]) I Modsætning til den haarde og ofte grusomme Behandling af Negerslaverne i Nordamerika var Slaveriet i Sydamerika i det Hele meget mildt; men det afskaffedes da ogsaa først 1873 paa Portorico, 1880 paa Cuba (med en Overgangstid af 8 Aar) og endelig 1888 i Brasilien.

Allerede i Oldtiden erkjendte man, efterhaanden som Kulturen skred frem og Arbejdet for at lykkes krævede større Intelligents og mere Interesse, at Straf og Frygten derfor ikke var i Stand til at fremkalde dette og at der behøvedes stærkere Tilskyndelse hertil, navnlig ved Udsigten til Frigivelse, som derfor efterhaanden kom til at spille en ikke ringe Rolle. Men ogsaa Slavernes Livsvilkaar i det Hele fik Betydning i saa Henseende, særlig

---

[1]) Ad. Wagner: Grundlegung der pol. Oekonomie II, 3die Udg. 1894, S. 63—73.

hvor Arbejdet krævede saadanne moralske Egenskaber som Hengivenhed, Trofasthed og Paalidelighed. Lignende Erfaringer i Forbindelse med Kristendommens mildnende Indflydelse fremkaldte i Middelalderen nye og mildere Former for den personlige Ufrihed; dog forsvandt det egentlige Slaveri i Europa først mod Slutningen af det 13de Aarh. — omtrent samtidigt med den i de nordiske Lande dermed nær beslægtede Trældom —, paa den spanske Halvø endog først omtr. Aar 1500.

Langt længere holdt sig imidlertid det efterhaanden i store Dele af Europa opstaaede Livegenskab, der vel ikke gjorde de Paagjældende retløse, — tværtimod kunde den Livegne have Formue o. a. Rettigheder og forsvare disse ved Domstolene —, men dog i høj Grad indskrænkede den personlige Frihed og navnlig knyttede den Livegne til den Jord, som han skulde dyrke. Ogsaa Livegenskabet, der havde Forbilleder i Oldtiden i de romerske coloni, skyldte tildels økonomiske Forhold sin Tilblivelse. Hvor Udviklingen var naaet til at gjøre Slavearbejdet mindre hensigtssvarende, navnlig fordi der krævedes en mere intensiv Dyrkning af Jorden eller et skarpt Opsyn var vanskeligt, fandtes det formaalstjenligere at lade Jordbrugeren selv beholde Udbyttet, men give Jordejeren Afgifter deraf, medens hin dog var bunden til Jorden, ikke kunde forlade den uden Tilladelse, ja endog solgtes med den — efterhaanden ogsaa uden den. Oprindelig traadte den med Livegenskabet forbundne personlige Ufrihed saa lidet frem og forekom i alt Fald af saa underordnet Betydning, at den tildels opstod ved frivillig Underkastelse, idet det ofte var den eneste Betingelse, under hvilken de Besiddelsesløse kunde komme til at dyrke Jord, at de som Afgift paatog sig Arbejdsydelser; disse opfattedes efterhaanden som Tegn paa en personlig Afhængighed, der udviklede sig stærkere og stærkere, eftersom Forpligtelsen til ogsaa at medvirke til

Dyrkning af Godsherrens Jord blev til et Hoveriarbejde, der berettigede til legemlige Revselser. Medens Livegenskabet endnu var af en mildere Karaktér, paatoges det derhos i de urolige Tider ikke sjældent frivilligt, for at de Paagjældende dermed kunde komme ind under Godsherrens Værn og Beskyttelse, — saaledes som ogsaa i Danmark adskillige Selvejerbønder af lignende Grunde gik over til at blive Fæstere. Livegenskabet mildnedes vel i nyere Tid; de Livegne kunde saaledes faa Lov til imod Erlæggelse af betydeligere Pengeafgifter at flytte til Byerne for at drive borgerlig Næring uden dog hermed at tabe deres Egenskab af Livegne. I Rusland kunde saaledes endnu i det 19de Aarhundredes første Halvdel betydelige Kjøbmænd være Livegne til et af Omegnens Godser. Dog blev ogsaa i dette Forhold efterhaanden Frigivelser ikke ualmindelige.

Hvad der gjorde baade Slaveri og Livegenskab til blivende Institutioner af stedse voxende Omfang, var det Retsprincip, at Ufriheden nedarvedes paa Børnene, naar begge Forældre vare ufri — eller endog blot den ene af dem. Dette bidrog væsentligt til, at Livegenskabet holdt sig langt ned i Tiden, og dette var — ligesom i Danmark Vornedskab, Stavnsbaand og Hoveri, der ligeledes skyldtes økonomiske Grunde, særlig Hensyn til Landbrugets formentlige Tarv og Krav[1]), — medvirkende Aarsag til Landbrugets i saa lange Tider stagnerende og meget ufuldkomne Tilstand. I England ophørte det dog allerede i det 16de Aarh., i Frankrig derimod først i det 18de, i andre Lande bestod det helt ned i det 19de Aarh. I Holsten og Slesvig afskaffedes det først ved Frd. 19. Dcbr. 1804, i Preussen 1806; i Østrig hævedes det 1848, i Rusland ved Manifestet af 3. Marts 1861 og endelig i Rumænien 1864.

[1]) Se V. Falbe-Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Kbhvn 1888 S. 1—12.

Til rigtig Bedømmelse af Ufriheds-Institutionerne udkræves, at man ser dem i Belysning af de paagjældende Tiders økonomiske og sociale Forhold og Tilstande. Med Føje fremhæver saaledes Ad. Wagner[1]), at Ufriheden paa den ene Side paa mere primitive Kulturstadier, med ringe Forskjel i de økonomiske Vilkaar og ringe aandelig Udvikling samt ved en patriarkalsk Samleven imellem Herskabet og Slaverne, kun føltes lidet, og paa den anden Side gav de Ufrie et Værn og en Beskyttelse imod Vold og Forurettelse fra Andre, som de selv vare for svage til at værge sig imod — og derfor i ikke faa Tilfælde selv søgte.[2]) Derhos kan det gjøres gjældende, at den ved Ufriheden fremtvungne større Arbejdsomhed under hine Tiders ufuldkomne Teknik og Arbejdets ringe Produktivitet var Betingelsen for, at der fremkom en økonomisk saa meget bedre stillet Klasse, at den kunde hellige sig til Arbejder, som gav en større personlig og navnlig aandelig Udvikling, der formaaede at bringe Kulturen fremad og langt hurtigere højne den, end det vilde været muligt og vilde være sket ved Alles lige Fattigdom. Det tør nemlig antages for ret sikkert, at den græske Kultur ikke — og navnlig ikke saa hurtigt — havde naaet et saadant Højdepunkt uden Slaveinstitutionen, og ogsaa om den romerske Kulturudvikling gjælder noget Lignende, om end maaske i noget mindre Grad, ligesom Slaveriets Skyggesider der allerede føltes stærkere. Og efter at Folkevandringerne havde omstyrtet og næsten tilintetgjort Oldtidens Kultur i det nordlige og vestlige Europa, gjælder fremdeles noget Lignende om den tid-

---

[1]) l. c. S. 381 ff.

[2]) Wagner anfører som en Parallel den Beredvillighed, hvormed i nyere Tid selv et rigt og velstaaende Bourgeoisie har opgivet sin politiske Frihed og givet sig ind under et mere eller mindre despotisk Regimente for derved at beskyttes imod revolutionære Udskejelser, som i Frankrig efter Juniopstanden 1849.

ligere Middelalder med dens Trældom og Livegenskab. Det tør vel ogsaa nok siges, at der i nyere Tider har været Tidsrum, i hvilke frie Arbejdere trods deres personlige Frihed have levet under økonomiske og sociale Livsvilkaar, der ikke blot forholdsvis, men endog absolut vare ringere end de, hvori Slaver og Livegne i hine Tider levede, idet disses økonomiske Kaar var mindre usikkre, fordi det ansaaes for Herskabets Pligt at betrygge dem imod ligefrem Nød og Elendighed.

Hvad der da fornemmelig maa betragtes som det Uheldigste ved disse Ufriheds-Institutioner, der efterhaanden bragte deres Skyggesider til at træde saa stærkt frem, var den Omstændighed, at de — navnlig som Følge af Ufrihedens Arvelighed — overlevede de Tidsforhold, som havde fremkaldt dem og for hvilke de tildels kunde siges at passe. Jo mere Kulturen skred frem og tildels strakte sig ogsaa til de Ufrie, maatte disse stærkere føle Savnet af Friheden, og det saa meget mere, som netop den Omstændighed, at deres Arbejde ikke mere svarede til Tidens økonomiske Krav og Behov, gjorde Fordringerne til dem strængere og nødvendiggjorde Tvangsmidler til disses Fyldestgjørelse, som atter bidrog til at holde dem udenfor og gjøre dem udelagtige i en fremadskridende aandelig Udvikling. Og da paa den anden Side den Uvidenhedens og Vankundighedens Tilstand, hvori man mente at maatte holde dem, og deres deraf følgende Mangel paa Intelligents saa vel som paa Interesse for det dem aftvungne Arbejde kun gjorde dem skikkede til en Arbejdsvirksomhed med simple og tarvelige Redskaber og af en usammensat Natur, opstod et Vexelvirkningsforhold, hvis Resultat var Stillestaaen og økonomisk Fattigdom.[1]) Og selve den Omstændighed, at det ufrie Arbejde

---

[1]) »Det er sandt, at menneskelige Væsener under visse Omstændigheder ved Pidsken kan drives til at forsøge og endog til at udføre Arbejder,

bragte Foragt over al den Arbejdsvirksomhed, som udførtes ved dets Hjælp, bidrog til at gjøre disse Arbejdere udelagtige i de tekniske Fremskridt, som paa andre Omraader fandt Sted.

Allerede medens hine Ufrihedstilstande endnu bestod, begyndte da ogsaa den Erkjendelse at trænge igjennem, at det ufrie Arbejde var langt mindre værd end frie Mænds Arbejde og at det derfor i Forhold til det Resultat, som det bragte, maatte anses for dyrt Arbejde. Det er saaledes bekjendt nok, at Erkjendelsen af, at de stavnsbundne Bønders Hoveriarbejde kun var af ringe Værdi for Godsejeren, var medvirkende til at fremme de store Landboreformer i Danmark i Slutningen af det 18de Aarh. Lignende Erkjendelser er man kommen til i Livegenskabets Lande. »Russerne — eller snarere tydske Forfattere, som have studeret Sæder og Forhold i Rusland, berette forskjellige Fakta i saa Henseende«, siger St. Mill.[1]) »To engelske Mejere, sige de, kan i en Dag slaa lige saa meget Græs som sex russiske Livegne, og til Trods for, at Livsfornødenhederne ere dyre i England og billige i Rusland, koster det en russisk Godsejer 3 eller 4 Kopeker at faa slaaet saa meget Græs, som

---

som de ikke vilde have paataget sig for nogen Betaling, som Arbejdsgiveren kunde tilbyde dem. Og det er sandsynligt, at produktive Virksomheder, der kræve en stor Arbejdsstyrke, Sukkerproduktionen t. Ex., ikke saa hurtigt vilde have udviklet sig i de amerikanske Kolonier, hvis ikke Slaveriet havde holdt Masser af Arbejdere samlede. Der er ogsas vilde Stammer, der er saa uvillige til regelmæssigt Arbejde, at industriel Virksomhed næppe af sig selv vilde opstaaet iblandt dem, hvis de ikke ved Erobring vare blevne gjorte til Slaver eller selv som Erobrere havde gjort Andre til Slaver. Men efter at have indrømmet den fulde Vægt af disse Betragtninger forbliver det sikkert, at Slaveri er uforenelig med nogen højere Tilstand af økonomisk Liv og med et meget effektivt Arbejde. For alle Frembringelser, som udkræver megen Færdighed og Dygtighed, ere Slavelande ordentligvis afhængige af Udlændinge«. St. Mill, Principles I S. 302.

[1]) Principles I S. 303.

vilde koste en engelsk Farmer $^{1}/_{2}$ Kopek. Den preussiske Forf. Jacob har paavist, at i Rusland, hvor Alt er billigt, er en Livegens Arbejde dobbelt saa kostbart som en Arbejders i England. I Østrig er det omhyggelig godtgjort, at en Livegens Arbejde kun er lig med $^{1}/_{3}$ af en fri lønnet Arbejders. Denne Beregning er foretagen med det praktiske Formaal for Øje at afgjøre, hvor stort et Antal Arbejdere der udkræves til at dyrke en Landejendom af en given Størrelse.«

Det er ikke blot de direkte, men ogsaa de indirekte Virkninger af det ufrie Arbejde, som øve en skadelig Indflydelse paa hele Samfundets økonomiske Virksomhed. Thi hvor dén egentlige Arbejderklasse er ufri, vil der i Almindelighed savnes en dygtig, intelligent og velstaaende Middelstand, og Ledelsen af de Ufries Arbejde tilfalder derfor den herskende Klasse, der hyppigt, navnlig hvor Lovgivningen hjemler den særlige Adels-Forrettigheder, mangler baade Evne og Lyst til at udfolde den Energi, som udkræves for at bringe et nogenlunde godt Resultat ud af uvillige og lidet duelige Arbejderes Virksomhed. »Det vilde«, siger en af St. Mill citeret østrigsk Forfatter, »være haabløst og irrationelt at vente, at en Race af adelige Godsejere, skjærmede til alle Sider med Privilegier og Værdigheder og ved deres Stands Fortrin og Sædvaner dragne henimod militære og politiske Stillinger, nogensinde tagne som Stand skulde blive omhyggelige Dyrkere af Jorden«. Og St. Mill. tilføjer, at selv i England vilde der under disse Forudsætninger »være nogle faa Tilfælde af store Kundskaber og Energi og talrige individuelle Tilfælde af nogenlunde tilfredsstillende Resultater, men Agerbrugets almindelige Tilstand vilde være yderst ringe«.

Endnu maa fremhæves, at det ufrie Arbejde skaber en arbejdsuvillig Slægt, saa at der ordentligvis efter Ufrihedens Ophør hengaar lang Tid, inden den paagjældende

Befolkning faar Arbejdsiver og en mere udviklet Arbejdsdygtighed samt Forstaaelsen af, at den nu er henvist til fuldt at sørge for sig selv og til selv at skabe sine økonomiske Vilkaar. Saavel Negerbefolkningen i Amerika som de Livegne i Rusland ere Vidnesbyrd om, at endnu efter en Menneskealders Forløb ere Ufrihedens Følger langtfra forsvundne.

3. Da det efter det Anførte maa betragtes som en naturlig Pligt at anerkjende og hævde alle Menneskers frie Personlighed og heraf følgende Ligestilling som Retssubjekter, bliver det Statsmagtens første og vigtigste Opgave at værne den enkelte Personlighed imod alle Angreb, at tilvejebringe personlig Sikkerhed. Men hertil udkræves da ogsaa Sikkerhed for at kunne forskaffe sig de fornødne Midler til Livets Ophold saa vel som Frihed til at anvende sine Evner og Kræfter paa bedst mulige Maade til at skaffe sine Fornødenheder tilfredsstillede i størst mulige Omfang. Kravet paa Retssikkerhed omfatter saaledes ikke blot Sikkerhed imod personlig Vold og Overlast, men tillige Beskyttelse af den økonomiske Virken imod ikke blot Angreb, men ogsaa Overgreb fra anden Side. Det ligger da i Sagens Natur, at Kravet om Retsbeskyttelse for den økonomiske Virken og den hele Virksomhedsfære maa voxe, efterhaanden som selve disse udvikles og udvides med en fremadskridende Erkjenden og Benyttelse af Arbejdets Hjælpemidler. Først sent er dog Erkjendelsen af denne Statsmagtens første og vigtigste Opgave trængt igjennem i sit fulde Omfang. At Landbrug — den extraktive Industri overhovedet — og Haandværksindustri burde værnes og beskyttes, erkjendtes tidligt; overfor de friere Erhverv trængte Erkjendelsen betydeligt langsommere igjennem[1])

[1]) »Während das Recht im übrigen Stammesrecht ist, wird für den Handelsverkehr ein von der Persönlichkeit losgelöstes Recht geschaffen,

— og den praktiske Gjennemførelse deraf end mere. Saa langt ned som i det 18de Aarh. kunde selv i England Opfindere ikke gjøre Regning paa Retsbeskyttelse for deres økonomiske Virken, knap nok paa Retssikkerhed for deres Person.[1])

II. Ejendomsret.

4. Grundlaget for en Retssikkerhed og Retsbeskyttelse, der fra Personen strækker sig til dennes Forraad af Fødemidler saa vel som dens ydre Værn, Klæder og Bolig, og derefter til de til videre Bearbejdelse indtagne Gjenstande samt Redskaberne for dens økonomiske Virken og de denne skjærmende Bygninger, dannes af og finder sit Udtryk i Erkjendelsen af en Ejendomsret d. e. en Ret til at udelukke Andre fra at raade over Ens Ting saa vel som til at træffe alle de Dispositioner, som Tingenes Natur og Bestemmelse tilstede, altsaa i Forhold til alle andre Personer en fuldstændig og udelukkende Raadighed[2]) over de ved Bemægtigelse eller Arbejde tilveje-

---

ein »jus gentium« im Gegensatz zum »jus civile«, ein »gemeines Recht« im Gegensatz zu den Stammesrechten der Sachsen, Franken u. s. w.« Schulze-Gävernitz: Der Grossbetrieb, Lpz. 1892. S. 31—35.

[1]) »Kay, Opfinderen af Hurtigskytten (1738), maatte forlade sit Hjemland; de senere Opfindere vare for største Delen nødsagede til at forsøge deres Lykke i andre Grevskaber, saaledes særlig i Nottingham, efter at deres Anlæg vare ødelagte og deres Liv truet i Lancashire, Textilindustriens Sæde, saaledes Hargreaves og Arkwright; ogsaa den ældre Peel var endnu i personlig Livsfare«. Schulze-Gävernitz l. c. S. 34.

[2]) Man har gjort Indvendinger imod disse Udtryk som altfor vidtgaaende, idet de formentlig stride imod Statsmagtens Ret til at begrændse Raadigheden. Det er imidlertid en Selvfølge, at Ejendomsretten lige saa lidt taber sin Karaktér af en fuldstændig og udelukkende Raadighed over Ting, fordi denne begrændses ved, hvad Samfundet nødvendigt kræver til sin Bestaaen og Opretholdelse, som Mennesket ophører at være en fri Personlighed, fordi dets Frihed underkastes den samme Begrændsning, og at Staten til Sikkring af sin fortsatte Bestaaen og til Virken for sine Formaal lige saa vel maa kunne kræve Skat af Ting som af Personer. Det er endvidere klart, at Ejendomsretten

bragte Ting. Denne Ret har sin naturlige Grund deri, at disse økonomisk ere skabte ved Besidderens Arbejde og uden dette ikke vilde være komne til Existents som Forbrugs- eller Brugsgjenstande for Mennesker, ligesom disse omvendt ikke frivilligt vilde anvende Arbejde paa at tilvejebringe disse Gjenstande, naar de ikke havde Vished for, at de vilde komme dem til Gode. Det maa her fastholdes, hvad tidligere (Kap. I S. 39—40) er nærmere udviklet, at de foran nævnte Gjenstande, uanset Naturkræfternes Andel i deres Tilblivelse, som Brugsgjenstande for Mennesker maa betragtes som skabte ved det menneskelige Arbejde, der gjør dem tilgængelige for disse og stiller dem til deres Raadighed. Hertil kommer, at i et Samfund, der anerkjender den individuelle Personligheds Frihed og dens selvstændige økononomiske Virken, uafhængig af Andres Tvang, vil Ejendomsrettens

ikke kan berettige Ejeren af en skadegjørende Ting til at anvende den paa en for Andre faretruende og skadende Maade og at denne Raadighed lige saa vel som Personerne selv maa være underkastet de Politibestemmelser, som tilsigte Opretholdelse af almindelig Fred og god Orden. Og at Andre af Ejeren selv kunne have faaet en mere eller mindre begrændset Raadighed over hans Ting overdraget t. Ex. en Panteret, en Servitut osv., er sket netop i Kraft af hans Ejendomsret og modsiger ikke den ovenfor givne Betegnelse for Ejendomsrettens Væsen. Derimod kan det være rigtigt i en strængt juridisk Begrebsbestemmelse af Ejendomsretten, som den faktisk bestaar i den positive Ret, at tage Hensyn hertil saa vel som til Statsmagtens foran antydede Ret og navnlig fastholde, at Ejendomsretten ikke ophører ved Indskrænkninger af denne Art; saaledes definerer t. Ex. Goos (Alm. Retslære II, Kbhvn 1892 S. 135) Ejendomsretten som »den Ret over Tingen, der omfatter enhver Raadighed over Tingen, som ikke af særegne Grunde er betaget Ejeren«. Og idet Torp (Dansk Tingsret, 2den Udg. ved Grundtvig, S. 125 ff) med Føje fremhæver, at Ejendomsretten som enhver anden Ret kun existerer i Kraft af Retsordenens Anerkjendelse, betoner han som det Særegne ved Ejendomsretten »dens almindelige Karaktér i den Forstand, at den indenfor de af Loven dragne Grændser hjemler Beføjelse til at raade over Tingen i enhver Retning, for saa vidt der ikke kan paavises Hjemmel for særlige Indskrænkninger til Fordel for Andre«.

Anerkjendelse være den nødvendige Forudsætning for Tilvejebringelse af Forraad, altsaa Dannelse af Kapital, og dermed for hele Samfundets fremadskridende Udvikling og voxende Kultur. For den rette Forstaaelse af Ejendomsrettens Begreb, dens Omfang og Udstrækning, maa derfor den samfundsøkonomiske Opfattelse være af særlig Betydning.[1]) Uden denne Forstaaelse af Forholdets økonomiske Karaktér og den nøje Sammenhæng imellem den økonomiske Udvikling og Ejendomsrettens efterhaanden voxende Omfang og Udstrækning blive de tidligere af Juristerne fremsatte Begrundelser af Ejendomsretten utilstrækkelige. Dette gjælder saaledes særlig Okkupationstheorien (at Besidderen har været den Første til at bemægtige sig Tingen), der egentlig kun tager Sigte paa de af Naturen færdigt skabte Forbrugsgjenstande og selv overfor disse savner Blik for det i Bemægtigelsen indeholdte Arbejde. Paa dette tager derimod den af mange Økonomer godkjendte Arbejdstheori Sigte, men uden tilstrækkelig at erkjende og fremhæve Arbejdets økonomisk skabende Betydning. Disse Theorier have derfor ikke kunnet staa for Oppositionens nedbrydende Kritik. End mere gjælder dette Legaltheorien og de Begrundelser, der uden virkelig at give nogen Begrundelse tage deres Udgangspunkt fra og henholde sig til Forholdets Natur i al Almindelighed eller til Forudsætningen om en almindelig stiltiende Overenskomst[2]), selv om de med Føje paaberaabe sig, at Ejendomsretten er et Værn for den Svage imod den Stærkere

[1]) Ad. Wagner hævder i sin »Grundlegung« (l. c. S. 193—210), at Juristerne i deres Begrundelser af Ejendomsretten altfor meget have savnet økonomisk Uddannelse og altfor lidt taget Hensyn til Forholdets økonomiske Side. Derfor finder han de juridiske Begrundelser som oftest dels ikke tilstrækkeligt fyldestgjørende, dels for abstrakt-absolute uden fornødent Hensyn til Tingenes forskjellige Art og økonomiske Bestemmelser. Jfr. endvidere smsteds S. 219—54.

[2]) Se nærmere Laveleye l. c. Afsnit XI, Overs. S. 181—204.

og dens Ikke-Anerkjendelse enstydig med en permanent Voldstilstand. Overhovedet maa det siges, at Ejendomsretten næppe kan begrundes paa et enkelt Moment, men maa søge sin Grund i en Flerhed af Momenter, der hvert for sig kræver og i deres Forening nødvendiggjøre den: Personligheden kræver fri Raadighed over de Ting, som den ved sit Arbejde bemægtiger sig eller giver ny Form og Skikkelse, for fuldt ud at kunne uddanne sine Evner og Kræfter, — Tingene kræve den, for i fuldest Maal at naa deres Bestemmelse, at fyldestgjøre menneskelige Fornødenheder, — Samfundet kræver den for at undgaa en permanent Voldstilstand, hvor Alles Haand er imod Alle og den Stærkere kan berøve den Svagere Alt, lige til de nødvendigste Midler til Livets Ophold. Og disse Kravs Fyldestgjørelse igjennem Ejendomsret gjør Ingen Uret, fordi de Ting, der undergives den Enkeltes udelukkende Raadighed som skabte ved hans Arbejde[1]), ellers ikke vilde foreligge til umiddelbar Nydelse eller Brug for Andre. Naar overhovedet en Retsorden anerkjendes som et nødvendigt Værn for hver enkelt Personlighed og som Betingelse for dens Udvikling saa vel som for det hele Samfunds fremadskridende Kulturudvikling, maa Ejendomsretten betegnes som et af de vigtigste og uundværligste Led i denne Retsorden, en af Betingelserne for, at den kan naa sit Formaal.

---

[1]) Man har fremsat den Indvending, at i det civiliserede Samfund de færreste Ting skylde en enkelt Persons Arbejde deres Existents, idet næsten al Produktion forudsætter Fleres, endog Manges, Samarbejde. Det er da ogsaa klart, at alle de, der saaledes have medvirket til en Tings Frembringelse, have Krav paa en Andel i denne. Naar den alligevel bliver en Enkelts, Driftslederens eller Driftsherrens, udelukkende Ejendom, beror dette paa den imellem de flere Samvirkende afsluttede kontraktmæssige Ordning, hvorefter disse faa deres Andel i Tingen fyldestgjort paa den imellem dem aftalte Maade. Hvorledes dette sker, bliver nærmere at udvikle i Læren om Arbejdsudbyttets Fordeling.

5. Selv det første svage Fremskridt i Kultur viser sig forbundet med og betinget af en — om end til en Begyndelse noget begrændset — Anerkjendelse af Ejendomsret. Selv hos de mindst civiliserede Folkestammer anerkjendes, saasnart disse blot ere naaede til en egentlig Jagt eller Fiskeri med særlige Redskaber, den Enkeltes Ret til hans Jagt- og Fiskeredskaber, og selv om endnu det fældede Vildt betragtes som et Slags Fælleseje, der fortæres i Fællig, bliver dog den, der har fældet det, Ejer af Skindet saa vel som af de Fuglefjær o. A., der tjene til personlig Prydelse. Denne Ejendomsret knyttes snart endog saa stærkt til hans Person, at han faar hine Gjenstande med sig i Graven. Allerede hos Jæger- og Fiskerfolk udmærker derfor snart den dygtigste Jæger og Fisker sig tillige som den, der har det meste Eje. Men end stærkere fremtræder dette — og dermed ganske vist den tiltagende Ulighed i Besiddelsens Omfang og tildels i Livsvilkaar — hos Nomadefolkene, hvor Kvæghjorden fra først af dannes og kommer til Existents ved Kreaturernes Besiddelsestagelse og Tæmning, der kræver Mandens Mod og Kraft og derfor ogsaa gjør ham til Ejer af de saaledes erhvervede Dyr. At det er en ganske individuel Ejendomsret, hvorom der her er Tale, derom vidne tilstrækkeligt Nutidens mange Rejsebeskrivelser fra Ophold blandt halvvilde Stammer. Der nævnes intet Exempel paa, at Stammen som saadan ejer Kvæget. Selv hvor Erhvervelsen skyldes Krigs- og Røvertog imod andre Stammer, tilfalder det erobrede Kvæg de Enkelte, som ved deres personlige Tapperhed have tilkæmpet sig det, og indenfor selve Stammen respekteres Ejendomsretten fuldt ud. At ogsaa Kvægets Afkom tilfalder Kvægets Ejer, i hvis Besiddelse det fødes og uden hvis Røgt og Pleje det næppe vilde kunne trives og udvikles, betragtes som en Selvfølge.

Efter at Ejendomsretten saaledes ganske naturligt og spontant hos alle Stammer, der ere naaede ud over den raaeste Tilstand, er fremkommen som en fuldstændig og udelukkende individuel Raadighed over de Ting, som ved den Enkeltes Virksomhed ere komne til Existents eller dog undergivne menneskeligt Herredømme, har Retstilstanden i alle ordnede Samfund yderligere befæstet og udviklet den samt successive udstrakt den til alle Gjenstande, hvorom det Anførte gjælder. Det maa da ogsaa, for saa vidt man overhovedet erkjender, at den er den nødvendige Forudsætning for, at Menneskene ville udføre et Arbejde, der gaar ud over den umiddelbare Tilfredsstillelse af Sult og Tørst, yderligere erkjendes, at der ikke lader sig drage nogen Grændse med Hensyn til Ejendomsrettens Omfang hverken i Henseende til Gjenstandenes eller til Raadighedens Art.

I sidstnævnte Henseende maa det navnlig fastholdes, at Ejendomsretten, naar den skal opfylde sin Hensigt, ikke kan knyttes til nogen Forudsætning om eller Betingelse af en virkelig faktisk Benyttelse af de ved Arbejde skabte Gjenstande. At dette ikke lader sig gjøre med Hensyn til Ting, hvis Brug er enstydig med deres Forbrug og Fortæring, er klart nok, da dermed al Opsætten af saadant Forbrug og følgelig al Kapitaldannelse vilde umuliggjøres. Ejeren maa selv være fuldt raadig over Bestemmelsen af det Tidspunkt, da han vil bruge — fortære — saadanne Ting, og kun under denne Forudsætning kunne de gaa over fra at være Nydelsesgjenstande til at blive Kapitalforraad. Men det Samme maa gjælde med Hensyn til Ting, som tilstede en fortsat eller gjentagen Benyttelse; thi uden dette vil de hverken kunne yde ham den fulde Nytte som Kapitalgjenstande eller den fulde Nyden som Nydelsesgjenstande. Skulde Andre være berettigede til at benytte Tingene, fordi de i Øjeblikket ikke ere tagne i Brug af Ejeren selv, vilde her-

med — endog bortset fra den mulige Forringelse af Tingene ved saadan Benyttelse og fra den Indtrængen i hans Hjem, som det vilde berettige til — hans egen Benyttelse af dem i høj Grad generes og formindskes. Enhver vil let indse det Umulige i en Ejendomsret, der t. Ex. ikke tillod en Haandværker at forbyde Andre at benytte de Redskaber, som han ikke netop i hvert Øjeblik havde i umiddelbar Anvendelse.

Det ligger endvidere i Ejendomsrettens Natur som en ubegrændset Raadighed over Tingen, at Ejeren maa kunne disponere over den saaledes, som den i højest Grad kommer ham til Nytte, og derfor ogsaa kunne bytte sin Ting bort imod en anden, som han har mere Brug for; han maa overhovedet frit kunne overlade den til Andre paa de Vilkaar, som han selv finder hensigtsmæssige, baade midlertidigt og for stedse, baade mod og uden Vederlag.

Men lige saa lidt vil det være muligt at afgrændse Ejendomsretten efter de producerede Tings forskjellige Art, og navnlig at sondre imellem Fortærings- og Brugsgienstande paa den ene Side, Produktionsmidler paa den anden Side. Den socialistiske Paastand om, at Produktionsmidlerne bør tilhøre Samfundet som saadant og ikke den Enkelte, savner enhver rimelig Begrundelse, for saa vidt angaar de ved almindeligt Arbejde skabte Produktionsmidler, og vilde kun kunne gjennemføres ved Tvangsforanstaltninger, der ophæve den personlige Frihed. Thi Ingen vilde frivilligt anvende Arbejde paa at tilvejebringe de Raastoffer, hvoraf Forbrugsgjenstandene skulle tilvirkes, naar de ikke fik fri Raadighed over deres Anvendelse og over de deraf frembragte Ting. Og ganske det Samme gjælder om de Redskaber, hvormed Raastofferne skulle bearbejdes; ogsaa de ere ligesom disse skabte ved Besidderens Arbejde eller erhvervede ved Ombytten mod Forbrugsgjenstande, som han har produceret. Heller ikke lader der sig drage nogen Grændse imellem simplere Red-

skaber og mere sammensatte Maskiner; de tilvirkes ganske paa samme Maade og kræve ganske de samme Betingelser for at komme til Existents, og deres rette Anvendelse betinges af en individuel Raadighed over dem. Det viser sig da ogsaa, at hvor Samfundet som saadant, Stat eller Kommune, er i Besiddelse af Produktionsmidler (en Geværfabrik, et Gas- eller Elektricitetsværk), er det fuldt ud den individuelle Ejendomsrets Princip, som kommer til Anvendelse i den hele Ledelse og Benyttelse deraf.[1])

6. Medens det saaledes bestemt maa fastholdes, at den individuelle Ejendomsret over de ved Arbejde tilvejebragte Gjenstande af enhver Art baade er grundet i selve Forholdenes Natur, i Personlighedens saa vel som i Tingenes naturlige Bestemmelse, og er Betingelse for en stedse fremadskridende Kultur, kan det Spørgsmaal med Føje rejses — og er fra forskjellige Sider og i nyere Tid med voxende Styrke bleven rejst —, om Ejendomsretten ogsaa bør udstrækkes til selve de produktive Naturfonds, og da i første Linie, om Jorden bør være Gjenstand for en individuel Ejendomsret. Da Jorden i et Land — og end mere de enkelte særlige produktive Naturfonds: Skove, Kulminer, Bjergværker m. m. — er bestemt begrændset, og dette navnlig gjælder de frugtbareste og bedste Jorder, vil den Enkeltes Besiddelsestagen heraf og derpaa støttede Ejendomsret udelukke Andre, navnlig de senere Slægtled, fra Adgang til at benytte dette uundværlige Grundlag for en hel Række Produktioner. Og disse Produktioner ere derhos netop de, som frembringe de mest uundværlige Fornødenhedsgjenstande, endog de absolute Livsfornødenheder. Det er derfor bleven paastaaet, at det netop er denne Ejendomsret, som skaber den store Ulighed i Livsvilkaar,

---

[1]) Jfr. Ad. Wagner: Grundlegung l. c. S. 313—46.

særlig Forskjellen imellem Besiddende og Besiddelsesløse.

Det var fra først af navnlig socialistiske eller halvsocialistiske Forfattere, som ud fra disse Synspunkter have rejst Indsigelser imod den individuelle Ejendomsret over Jord og enten have villet forbeholde Samfundet som saadant Raadigheden over Jorden eller dog begrændse den Enkeltes Ejendomsret mere eller mindre stærkt ved et Slags Medeje fra Samfundets Side. Særlig bekjendt er i saa Henseende Proudhon's Skrift: »Qu'est ce que la proprieté? C'est le vol!«, der trods sin omfattende Titel dog egentlig ikke fornægter al Ejendomsret, men særligt angriber netop Ejendomsretten over Jord og hævder, at den skyldes Krig og Erobring, altsaa en i sig selv uretmæssig Bemægtigelse.[1]) Overfor denne Opfattelse maa det bestemt gjøres gjældende, at det er en urigtig Paastand, at det er det engang stedfundne Rov, som udgjør Grundlaget for den nu bestaaende Ordning og særligt for Ejendomsretten som saadan. Det kan i saa Henseende først bemærkes, at de allerfærreste Ejendomme ere i Hænderne paa Familier, der igjennem Arv fra den første formentlig uretmæssige Erhverver have besiddet dem Slægt efter Slægt; de allerfleste faste Ejendomme ere efterhaanden

---

[1]) Nok saa megen Vægt som denne Henvisning til Tilstande, der ligge saa langt tilbage som Folkevandringens og de nærmest følgende Aarhundreders Tid, kunde Henvisningen til den i langt senere Tider, paa sine Steder endog helt ned i det 18de og 19de Aarh., stedfundne uretmæssige Tilegnelse af Bondejord fra store Godsejeres Side, først gjennem en Overejendomsret, siden gjennem Jordens Henlæggen under større Ejendomme, synes at have. Men det vil være klart, at slige Overgreb, som en ufuldkommen og ensidig Lovgivning og Retspleje have muliggjort, kun kunne gjøre Ejendomsretten i de enkelte paagjældende Tilfælde, men ikke Ejendomsretten over Jord som saadan omtvistelig. Jfr. nærmere om de store Grundbesiddelsers forskjellige Oprindelse Ad. Wagner: Grundlegung l. c. II S. 369—77.

ved Salg gaaet over til andre Erhververe, der altsaa have betalt dem med rørlige Ting, som vare Frugten af deres Arbejde og følgelig deres retmæssige, lovlige Ejendom. Dette vilde naturligvis i og for sig ikke kunne gjøre et i sig selv uretmæssigt Forhold til et retmæssigt, som havde Krav paa fortsat Bestaaen under Samfundets Anerkjendelse og retlige Hævden[1]); men saa vist som en gammel Uret ikke gjøres god ved en ny Uret, vilde Erkjendelsen af, at der ikke ved det oprindelige Rov var skabt nogen Ejendomsret over Jorden, i alle disse Tilfælde ikke kunne fritage Samfundet for at give Erstatning, naar det vil sætte sin Ejendomsret til Jorden istedet for den private, der støtter sig paa et i sin Tid af Samfundet godkjendt Kjøb. Og under alle Omstændigheder er det klart, at denne Paastand om, at Ejendomsretten over Jord oprindelig hviler paa et Rov, aldeles ingen Gyldighed har i de mangfoldige Tilfælde, hvor Staten selv i nyere Tid har solgt Jorden til Private, hvad der her i Danmark har været Tilfældet med omtrent en Fjerdedel af al Landets Jord.

Hovedsagen er imidlertid den, at det i Virkeligheden slet ikke er Erobringen, der har skabt og danner Grundlaget for Ejendomsretten som saadan. Det er ikke den, som har bragt Jorderne ind under privat Ejendomsraadighed; denne bestod i Virkeligheden forud for Erobringen, der altsaa kun har sat én Ejer i en andens Sted. Erobringen var netop et nyt Samfunds Bemægtigelse af den alt i Besiddelse tagne Jord, og dette erobrende Samfund har derefter i Overensstemmelse med sin Retsopfattelse fordelt den imellem de nye Besiddere som det

---

[1]) Jfr. Henry George: Arbejdets Kaar. Overs. af J. E. Lange, Ringsted 1904, S. 30 f. Jfr. ligeledes det tydske »Internationale«s »Manifest an die landwirschaftliche Bevölkerung«, Genf 1869: »Kein Raubgut wird durch Verjährung rechtmässiges Eigenthum und kann ebensowenig durch Schenkung oder Verkauf rechtmässiges Eigenthum eines Andern werden«.

naturlige Middel til at faa den dyrket og benyttet til Samfundets Bedste. Det er altsaa i Tilfælde af Erobring med fuld Anerkjendelse fra Samfundets Side, at de nye Ejere ere komne i Besiddelse af deres Jord, og selv om vi nu maatte finde en saadan Ordning ikke stemmende med vor Retsopfattelse eller vore Anskuelser om den rette Ordning, vilde dette ikke være tilstrækkelig Grund til uden videre at omstøde den i sin Tid af det daværende Samfund etablerede Ejendomsret — endog bortset fra det foran Anførte om de senere skete Erhvervelser ved Kjøb.

Langt mere Betydning og Vægt har de socialistiske Forfatteres Paastand om, at den fra Økonomers og Juristers Side fremførte Begrundelse af Ejendomsret over de af Ejeren frembragte Ting ikke i sig selv er en tilstrækkelig Begrundelse af Ejendomsret over den forud for og uafhængigt af deres Arbejde existerende Jord. Denne Ejendomsret kræver derfor en særlig Begrundelse med særlig Hensyntagen til de foran berørte Følger af de dyrkede Jorders Begrændsning. Lignende Anskuelser findes ogsaa hos andre ikke egentlig socialistiske Forfattere; ogsaa nationaløkonomiske Forfattere have i nyere Tid, om end tildels ud fra andre Synspunkter og paa andet Grundlag end hine, rettet Angreb paa Ejendomsretten over Jord. Blandt disse fortjene særligt Belgieren Emile de Laveleye og Amerikaneren Henry George at nævnes.

Emile de Laveleye gaar i sit 1874 udgivne Værk: »De la propriéte et de ses formes primitives«[1]) ud fra, at »det moderne Demokrati kun vil kunne undgaa det antike Demokratis Skjæbne, saafremt det antager Love, der bevirke, at Jord-Ejendommene blive fordelte imellem et

[1]) En noget forkortet dansk Oversættelse ved Aleksis Petersen: Om Ejendomsretten og dens oprindelige Former, udkom i Kbhvn. 1875. Citaterne ere tagne derfra.

stort Antal Mennesker og dermed en større Lighed i de Enkeltes Kaar tilvejebringes . . . . Den qviritiske Ejendomsret, som Romerne have testamenteret os, er ikke bøjelig nok til, at den skulde kunne gjøre det muligt at naae dette Resultat.« Derimod mener han, at man maaske i den russiske Kommune og i det gamle Germanien kunde laane Principer, der bedre end Romerrettens stemme med Demokratiernes Tarv. »I Almindelighed tror man, naar man taler om Ejendomsret, at der kun gives en eneste Ejendomsform: den, vi se raade omkring os. Dette er en stor og sørgelig Vildfarelse, der forhindrer en højere Opfattelse af Retten. Det udelukkende og arvelige dominium over Jorden er en forholdsvis meget ny Kjendsgjerning, og i meget lang Tid har man kun kjendt og brugt den fælles Besiddelse af Jorden. Da Samfundsordningen i Aarhundredernes Løb har undergaaet saa gjennemgribende Forandringer, bør det ikke være forbudt at søge sociale Ordninger, der ere mere fuldkomne end de, vi kjende«.

Den sidste Sætning er naturligvis i sig selv rigtig, men selvfølgelig maa det saa kunne godtgjøres, at den nye sociale Ordning er bedre og mere hensigtssvarende end den nuværende. Ogsaa den dertil knyttede Udtalelse, at den videnskabelige Analyse har erkjendt to Elementer i Ejendomsretten: et socialt og et individuelt Element, er rigtig. »Ejendomsretten er ikke blot indstiftet i Individets Interesse og for at sikkre ham Nydelsen af hans Arbejdsudbytte; den er ogsaa indstiftet i Samfundets Interesse for at sikkre dets Varighed og nyttige Virken«. Men naar han hertil knytter den Slutning, at »den i Almindelighed antagne Ejendomstheori maa ganske omskabes, thi den hviler paa Forudsætninger, der staa i fuldstændig Strid med Historiens Kjendsgjerninger og med selve de Slutninger, hvortil man vil komme«, er dette utvivlsomt dog en altfor vidtgaaende og kun lidet doku-

menteret Paastand, selv om man, som foran, erkjender, at Juristernes Begrundelse af Ejendomsretten og særlig Ejendomsretten over Jord oftere har været mangelfuld og utilstrækkelig. Det vil i det Følgende blive paavist, at det netop er Hensynet ikke blot til Individets, men ogsaa til Samfundets Interesser, som har medført den stedfundne Udvikling. Og naar han tilføjer, at »den germanske og slaviske Skik, der sikkrede enhver Mand Nydelsen af et Stykke Jord, der kunde give ham hans Underhold, er det Eneste, der stemmer med Ejendommens fornuftmæssige Begreb«, skyder han saa langt over Maalet, at han, som strax vil blive nærmere paavist, opstiller det under Nutidsforhold absolut Umulige og med Nutidens Kulturforhold absolut Uforenelige som det Maal, hvortil der skal stræbes hen.

Iøvrigt hævder Laveleye selv, at det ikke er Formaalet for hans Værk at opstille nogen ny Ejendommens Theori, men kun at give en historisk Udsigt over de oprindelige Former for Ejendomsretten over Jorden, idet han tilføjer, at »selv om en Institution havde existeret til alle Tider, saa følger dog ikke deraf, at den er berettiget og at den bør bevares eller gjenoprettes«. Dette er ikke blot sandt nok, men det forekommer os endvidere, at den Omstændighed, at selve Udviklingens Gang langsomt og bestemt har ført bort fra og opgivet en vis Ordning, ikke just paa Forhaand anbefaler den til Gjenoptagelse. Laveleye synes ogsaa selv at erkjende, at den af ham priste Ordning næppe egner sig til Gjenindførelse i de Lande, hvor den er ophørt, idet han særligt henvender sig til »de nye Kolonier, der raade over uhyre Landomraader, som i Australien og Amerika« og indtrængende anbefaler dem »ikke at antage den snævre og haarde Ret, som vi have faaet fra Rom og som fører os til den sociale Krig«, men at vende tilbage til vore Forfædres gamle Tradition.

I Virkeligheden sigter Laveley imod en Utopi, naar han vil se enhver Familie i Besiddelse af en lille Jordlod, der kan give den Underhold, hvorved selvfølgelig maa forstaaes saa megen Jord, som er nødvendig til og i Stand til at give den sit Underhold. Da de ifølge L. 24. Marts 1899 oprettede »Statshuse« gjennemsnitligt have en Størrelse af ca. $5^3/_4$ Td. Ld. (ca. 4,8 Td. Ld. paa Øerne, 6,4 Td. Ld. i Jylland), og Besidderne næsten alle maa have andet Arbejde i over 150 Dage aarligt ved Siden af for at kunne underholde en Familie, tør man vel gaa ud fra, at der i alt Fald her i Landet vilde kræves gjennemsnitlig 10 Td. Ld. til hver Familie. Men noget Saadant er jo ganske uforeneligt med Existentsen af store Byer; allerede til en middelstor By som Kjøbenhavn-Frederiksberg med dens ca. 100,000 Familier vilde der udkræves et Tilliggende af mindst 100 □ Mil. At dyrke dette Areal ud fra Kjøbenhavn og ved dennes Beboere, vilde selvfølgelig være umuligt. Det vilde da blive nødvendigt, at Byens hele Befolkning maatte spredes over dette Areal. Men en saadan Fordeling af Jorden vilde ikke blot være uforenelig med Existentsen af større Byer; den vilde ogsaa være uforenelig med og nødvendiggjøre Opgivelsen af hele den Arbejdsdeling og Storindustri, som har gjort Arbejdet saa langt mere produktivt og skabt hele Nutidens økonomiske Velstand, ligesom af mangfoldige »liberale« Virksomheder, hvoraf hele Nutidens Kultur er betinget. At de gamle Kulturlande frivilligt skulde gaa ind paa en saadan Nedgang i Kultur og økonomisk Velvære er utænkeligt; og selv om en saadan Ordning uden de med en Omvæltning følgende Forstyrrelser lod sig tænke gjennemført i Nybyggerlande, er det lidet sandsynligt, at disse vilde binde sig til at blive staaende ved de dermed følgende kulturelle og økonomiske Tilstande.

Noget helt Andet er det Spørgsmaal, som maaske ogsaa nærmest er det, som Laveleye har havt for Øje,

om ikke Jordejendommenes Fordeling burde være en helt anden end nu. Dette Spørgsmaals Besvarelse har Intet at gjøre med Spørgsmaalet om Anerkjendelse af Ejendomsret over Jord; man kan meget godt fastholde denne, fordi man erkjender, at der med Grund kan spørges, om ikke en Udstykning af de meget store Jordejendomme, hvorved der blev Jord til selvstændig Dyrkning for et langt større Antal Familier, vilde føre til sundere og socialt heldigere Tilstande end de nuværende. At dette vilde blive Tilfældet der, hvor som i Storbritannien og Dele af Tydskland umaadelige Arealer ejes af nogle faa Familier[1]), maa vistnok erkjendes, hvorimod Spørgsmaalet langtfra har samme Betydning i et Land som Danmark, hvor næppe ret mange Ejendomme overskride de naturlige Grændser for en Enkeltbedrifts Størrelse.[2]) Ved Siden af det sociale Hensyn maa derhos heller ikke det økonomiske Synspunkt tabes af Sigte, og det turde være ret tvivlsomt, om en Tilintetgjørelse af alle større Ejendomme ved disses Opløsning i lutter smaa vilde kunne anses for økonomisk heldig (jfr. Kap. XIII). Men iøvrigt vil det let ses, at det her berørte Spørgsmaal i Virkeligheden ingen Sammenhæng har med Spørgsmaalet om Ejendomsrettens Forkastelighed, idet der jo kun er Tale om en forandret Fordeling af den.

---

[1]) »Véd De,« sagde John Bright i en Tale i Birmingham d. 27. Aug. 1866, »at det halve England ejes af halvandet hundrede Personer? Véd De, at det halve Skotland tilhører ti à tolv Personer? Véd De, at Besiddelse af Grundejendom er et Monopol, der stedse bliver mere exklusivt?« Jfr. foran II S. 58.

[2]) I Danmark er det samlede Landareal af ca. 6,500,000 Td. Ld. fordelt paa ca. 250,000 Ejendomme, hvis Gjennemsnitsstørrelse saaledes kun bliver ca. 26 Tdr. Ld. Imidlertid falder dog henved $^1/_3$ af dette Areal paa knap 900 Ejendomme; men i de ca. 2,160,000 Td. Ld, der høre til disse, er formentlig indbefattet, foruden en stor Del af Skovarealets i Alt ca. 500,000 Td. Ld., Størstedelen af de ca. 740,000 Td. Ld., der falde paa Hede, Klitter m. v., saa at Gjennemsnit af det virkelig dyrkede Areal selv for disse store Ejendomme næppe bliver meget over 100 Td. Ld.

8. At hverken en egentlig Ophævelse af Ejendomsretten over Jord eller dennes lige Deling i en Uendelighed af Smaalodder nutildags kan anses for hensigtsmæssig eller tilraadelig, erkjender ogsaa Henry George[1]) udtrykkeligt: »Vi foreslaar ikke, siger han, at hævde den lige Ret til Jorden ved at gjøre den til en Fælled, hvor Enhver kan gjøre, hvad han lyster, overalt. Ejheller kræver vi det i vor Tidsalder uoverkommelige Arbejde at dele Jorden i lige Lodder, end mindre da det endnu umuligere at holde den saaledes delt.«[2]) »Det er naturligvis umuligt under en Civilisation som vor nuværende at udstykke Jorden i lige Dele. Et saadant System kunde have været anvendeligt under en mere primitiv Samfundsudvikling . . . Det vilde ikke lade sig udføre under vore nuværende Forhold«.[3])

Henry George mener imidlertid dog, at »den Ejendomsret, der med Rette knytter sig til, hvad der er frembragt ved Arbejde, ikke kan gjælde overfor Jorden«. Han erkjender vel, at »efterhaanden som Menneskene begynde at dyrke Jorden og frembringe varige Værker, bliver Privatbesiddelse af Jorden en Nødvendighed for at sikkre Ejendomsretten til Arbejdsprodukterne. Thi hvem vilde saae, hvis han ikke ved Privatbesiddelse var sikkret at kunne høste i Fred? Hvem vilde rejse kostbare Bygninger, hvis ikke ukrænkelig Jordbesiddelse sikkrede ham Arbejdets Frugt?« Men han skjelner bestemt imellem Ejendomsret og Privatbesiddelse. »Medens den Ejendomsret, der med Rette knytter sig til, hvad der er frembragt ved Arbejde, ikke kan gjælde overfor Jorden, kan

---

[1]) Sine Anskuelser har han navnlig gjort gjældende i det 1879 i San Francisco, senere baade i New York og London i mange Udgaver udkomne Værk »Progress and Poverty«, hvortil senere forskjellige, mere agitatorisk anlagte Skrifter slutte sig.

[2]) Arbejdets Kaar S. 12—13.

[3]) Henry George: Fire Taler, oversat af J., Kbhvn. 1890, S. 71 f.

der blive Tale om Besiddelsesret . . . Vi foreslaar at lade Jorden forblive i Enkeltmands private Besiddelse, med fuld Ret til at sælge, give og lade gaa i Arv«.

Det synes maaske lidt vanskeligt at finde Forskjellen imellem denne Besiddelsesret og Ejendomsret. Men Forskjellen forklares derhen, at det, der skal forblive i »Privatbesiddelse«, kun er den Jord — eller den Del af Jorden —, som ingen Værdi har. Det er Jordrentelæren, som danner Udgangspunkt og Grundlaget for den hele Theori, Forudsætningen om, at der altid vil være nogen Jord, som netop kun giver et Udbytte, der lønner det paa Frembringelsen anvendte Arbejde, medens der ved Siden deraf findes andre Jorder, hvis Udbytte i forskjellig Grad overstiger dette. Dette Merudbytte, som altsaa menes at skyldes, hvad Ricardo kalder »Jordens oprindelige og bestandig virkende Evne«, skulde da Jordbesidderen være uberettiget til at tilegne sig; det skulde tilhøre Samfundet, som skulde tilegne sig det igjennem en Skat, der netop svarede til hin Forskjel, »en Skat, lig Jordens aarlige Værdi (Lejeværdi), bortset fra, hvordan den bruges og hvilke Bygninger eller andre Forbedringer, der findes paa eller i den. Og da en saadan Skat vilde være rigelig stor nok som Statsindkomst, vilde vi samtidig med Paaligningen af denne Jordværdi-Skat afskaffe alle de nuværende Skatter, der hvile paa Arbejdet og dets Produkter og som alle, da de tages fra Arbejdsfortjenesten, er Indgreb i Ejendomsretten«. Det er m. a. O. en Konfiskation af hele det formentlige Jordrenteoverskud til Bedste for Samfundet i dets Helhed, som der tages Sigte paa.

7. De her kortelig angivne Anskuelser hvile paa en Række Forudsætninger og Paastande, hvis Rigtighed saa langt fra kan anses for enten godtgjort eller selvindlysende, at den tværtimod maa siges at være meget tvivlsom, i hvert Fald meget omtvistelig.

I al Almindelighed gaa de begge ud fra, at Privatejendomsretten over Jord ikke blot er en Uret og en Ubillighed overfor dem, der derved udelukkes fra at komme i Besiddelse af dette Produktionsmiddel med dets formentlige Fortrin for alle andre, men at den tillige er den egentlige Hovedgrund til den bestaaende Ulighed imellem Fattige og Rige. I sidste Henseende maa det da bestemt siges, at denne Ulighed har langt dybere liggende, i selve Menneskenaturen grundede, Aarsager, og at den lige fuldt vilde bestaa, selv om hin Fortrinsret fuldstændig ophævedes og afskaffedes og hele Jordrenteoverskudet tilfaldt Samfundet som Helhed. Thi Forskjellen imellem Fattige og Rige har sin første Grund i den store Forskjel i Menneskenes saavel rent legemlige som navnlig aandelige Evner og Kræfter, som gjør nogle Individer langt mere produktive end andre, — en Forskjel, som har bestaaet og vil bestaa til alle Tider. Men nok saa meget virker dernæst i samme Retning det forskjellige Temperament, Forskjellen i Tilbøjeligheder, i Evnen og Villien til at sørge for Fremtiden, som bringer Nogle til sorgløst Dag for Dag helt at fortære Frugten af deres Arbejde, Andre til at indskrænke deres Nyden heraf for at kunne sikkre sig en fremtidig Nyden og tilmed forøge denne ved den Hjælp, som det Opsparede yder Arbejdet, samt til at foretage Arbejder, som slet ingen øjeblikkelig Nyden medfører, men kun sigte ud i Fremtiden. Det vilde være — ikke Ret og Retfærdighed, men — den største Ubillighed og Uretfærdighed, om de Førstes Mangel paa Selvbeherskelse og Forsynlighed skulde give dem Krav paa at tage Del i de Sidstes opsatte, men derfor ogsaa rigere, Nyden. At ville tilvejebringe et Samfund uden Forskjel imellem Besiddende og Besiddelsesløse, imellem Rige og Fattige er en Utopi, saasnart man anerkjender og fastholder de Enkeltes Frihed til efter eget

Skjøn at arbejde lidt eller meget og til at fortære det Frembragte helt eller delvis, eftersom det behager Enhver.

Heller ikke den Forudsætning, hvorpaa de begge bygge, at Ejendomsretten over Jord nødsager de ikke-jordbesiddende Klasser til at kjøbe Jordens Frembringelser stedse dyrere, til at yde en stedse voxende Mængde Arbejde for den samme Mængde deraf, holder Stand for en nærmere Prøvelse. Der kan ikke her gaaes ind paa den omfattende Prøvelse af Jordrentelæren, som hører hjemme i Læren om Udbyttets Fordeling; men allerede en Henvisning til den I. S. 159 anførte Oversigt over den gjennemsnitlige Hvedepris i England i hvert af det 19de Aarhundredes Tiaar vil være tilstrækkelig til at godtgjøre hin Paastands absolute Urigtighed for dette Lands Vedkommende. Fra en gjennemsnitlig Pris af 84 sh. pr. Qu. i Aarhundredets første Tiaar er Prisen paa Hvede stadig og jævnt dalet til netop 1/3 deraf (28 sh.) i det sidste Tiaar, og denne Pris er endog lavere end Gjennemsnittet for de første to Tiaar baade af det 18de Aarh. (39 sh.) og det 17de Aarh. (30 sh.), paa hvilken Tid dog Pengene i al Almindelighed havde en betydeligt større Værdi og Kjøbeevne og navnlig Arbejdslønnen i Penge var væsentlig lavere.[1])

Det er da ubestrideligt, at de ikke-jordbesiddende Arbejdere nu kunne kjøbe den samme Mængde Brød med

---

[1]) For Danmarks Vedkommende udvise vel Kapitelstaxterne for Rug i det 19de Aarh. en ikke saa ringe Stigning imod de to foregaaende Aarhundreder; men ligesom de 1½ Aarhundrede 1601—1750 i hvert Fald vise en fortsat Nedgang, udviser det sidste Aarh. ikke nogen uafbrudt Stigning, men Svingninger og navnlig i den sidste Menneskealder atter en væsentlig Nedgang. Det er ved Siden af Tidsrummet 1751—1800 kun de 30 Aar 1851—80, der udvise en betydelig Stigning overfor Fortiden; men selv denne sidste svarer knap til Pengenes Værdifald siden 1750, saa at i hvert Fald det samme Arbejde nu kjøber Brødet billigere end i 1601—1750.

betydeligt mindre Anstrængelse og Arbejde end dengang, og at der saaledes i Løbet af de tre sidste Aarhundreder saa langt fra har været en stadig Tilbagegang i de ikke-jordbesiddende Arbejderklassers Kaar og særlig deres Evne til at forskaffe sig det daglige Brød i Ordets egentlige Forstand, at de tværtimod nu ere væsentlig bedre stillede i saa Henseende end for 300 Aar siden.

Henry George's finantspolitiske Betragtninger og Beregninger er det ikke her Stedet til at gaa nærmere ind paa. Men det kan dog i saa Henseende bemærkes, at Principet: en efter Jordens naturlige Godhed varierende Skat jo i sin Tid er bleven bragt til Anvendelse i den danske Hartkornsansættelse og fandt sit Udtryk i Gammelskatten. Dennes Ophævelse ved Skattelovene af 1903 og Afløsning ved en personlig Indkomst- og Formueskat var derfor sikkert et Fejlgreb, som skyldtes de agrariske Interessers Overmagt i Rigsdagen. Men en yderligere Anvendelse nu af Hartkornsansættelsen gjennem en mangedobbelt Forhøjelse af Skatten vilde utvivlsomt have været et endnu større Fejlgreb. Den Forskjel i Jordernes Godhed, som laa til Grund for Gammelskatten, var paa den Tid, da denne paalagdes, i alt Væsentligt en Forskjel i den naturlige Frugtbarhed; Jorderne dyrkedes alle paa samme Maade og der anvendtes næppe Arbejde og Kapital paa at grundforbedre dem. Nu derimod er Forholdet et ganske andet; Hartkornsansættelsen var netop bleven forældet derved, at der i højst forskjellig Grad var bleven anvendt Arbejde paa Jordens Forbedring. Nu at afgjøre, hvor meget af de enkelte Ejendommes forskjellige Godhed der skyldes oprindelig Frugtbarhed og hvor meget det paa Ejendommen anvendte Arbejde og den i Jorden nedlagte Kapital, vilde være overmaade vanskeligt, for ikke at sige ugjørligt. Men Værdien af det i Jorden nedlagte Arbejde vil jo Henry George ikke have beskattet. Han siger udtrykkeligt: »Jeg beder Dem erindre, at den

Værdi, vi foreslaar at beskatte: Jordens Værdi bortset fra Værdien af alle Forbedringer — skyldes ikke noget som helst Arbejde eller Kapitalanvendelse paa denne, — thi al saadan Værdi er Forbedringer, som vi vil gjøre skattefri.«[1]) Det er imidlertid et stort og stærkt omtvistet Spørgsmaal, om selv de mere værdifulde Jorder have en Værdi, der overstiger Værdien af den i dem nedlagte, ikke amortiserede, Kapital, et Spørgsmaal, om der efter Fradrag af alle disse »Forbedringer«, først og fremmest alle Bygninger med tilhørende Inventar samt Kvægbesætning, Indhegning, Markveje m. m., men dernæst af Jordens Grundforbedring ved Afgrøftning, Draining, Mergling, Gjødning osv. virkelig bliver noget Væsentligt at beskatte som den af selve Naturen skabte Værdi, — end sige da saa meget, at det kunde dække alle de nuværende Skatters Beløb.[2])

Det synes overhovedet, som om Henry George fuldt saa meget har havt Jordens Værdi som Byggegrund i de store Byer som den i Agerbruget dyrkede Jord for Øje og uden videre overført hins Forhold paa denne. Men Hovedsagen er, at han i begge Tilfælde bygger paa en absolut Vildfarelse, naar han saa bestemt gaar ud fra,

[1]) Arbejdets Kaar S. 17.

[2]) Det kan yderligere bemærkes, at hans Formening om, at en — allerede af Physiokraterne projekteret — eneste Skat paa faste Ejendomme, hvorved Jordrenteværdien overgik til Staten, skulde kunne træde i Stedet for og erstatte alle nuværende Skatter, ikke blot overdriver Størrelsen af det Udbytte, der kan forventes, ikke saa lidt, men ogsaa ser altfor meget bort fra Læren om Skatters Overvæltning. Ganske vist paastaar Henry George, at »alle Socialøkonomer ere enige om, at Skatter paa den blotte Jordens Værdi, paa Jordrenten, som det kaldes, maa udredes af Ejeren og ikke kan væltes over paa Brugeren«. Men selv om denne Paastand kan være rigtig, hvor Talen blot er om Gjennemførelsen af en almindelig Jordrentekonfiskation i et enkelt Land, hvis Landbrugere ikke vilkaarligt kunne sætte Prisen op paa Verdensprodukter som Korn o. lign. Frembringelser, er det et stort Spørgsmaal, om den vilde gjælde, naar denne Beskatningsmaade gjennemførtes samtidigt i alle Lande.

ikke blot, at det er Samfundet, der giver Jorden dens successivt stigende Værdi, men tillige, at »efterhaanden som Befolkningen stiger og Forbedringer finde Sted og Menneskene skride frem i Civilisation, er Jorden den eneste Gjenstand, der overalt stiger i Pris«, og at »Jordværdien øges med Samfundets Fremskridt, medens Arbejdsprodukterne ikke stiger i Værdi«.[1]) Denne Opfattelse er grundfalsk. Det er allerede foran paavist, at, selv om Jorden som saadan mulig er stegen i Værdi, ere Jordens Hovedfrembringelser, særlig Kornet, kun i forbigaaende Svingninger, men ikke varigt og blivende stegne i reel Værdi i de sidste tre Aarhundreder. Og det er saa langt fra Tilfældet, at Jorden skulde være det Eneste, der faar forøget Værdi ved Samfundets Væxt, at det Samme tværtimod maa siges at være Tilfældet paa mange Omraader og ikke mindst med selve det mindst produktive Arbejdes Værdi. En Læge, en Lærer, en Sanger faar langt større Honorar i en Storstad end i en lille Kjøbstad, og ligeledes er den almindelige Arbejdsløn større hist end her. En Grøftegraver, en Jordarbejder, en Brændehugger faar nu en reelt større Løn, et større Kvantum af Livsgoder, for sit Arbejde end i tidligere Tider, ikke fordi dette nu

---

[1]) Fire Foredrag S. 41—42 og Arbejdets Kaar S. 21. Jfr. ogsaa Følgende (ibid. S. 19 f.): Værdien af Alt, hvad der frembringes ved Arbejde, har Tilbøjelighed til at synke, alt som Samfundet udvikles, da Storproduktion og forbedrede Arbejdsmaader stadig formindsker Arbejdsomkostningerne. Men Værdien af den Jord, hvorpaa Befolkningen samler sig, gaar stadig tilvejrs. Tag f. Ex. Rom, Paris, London eller New York, læg Mærke til Jordens overordentlige Værdi i saadanne Byer sammenlignet med Jordværdien i tyndt befolkede Egne af de samme Lande. Hvad er Aarsagen hertil? Skyldes det ikke disse Byers Befolkningstæthed og livlige Virksomhed, just de samme Forhold, der foraarsager store offentlige Udgifter til Gadeanlæg, Draining, offentlige Bygninger og alle de forskjellige Ting, der kræves for saadanne Storbyers Sundhed, Bekvemmelighed og Sikkerhed? Se, hvorledes det eneste, der stadig stiger i Værdi, alt som slige Byer voxe, er Jorden, hvorlunde Havneanlæg, Jernbaner, kort sagt, enhver offentlig Forbedring øger Jordværdien«.

udretter mere end dengang, men fordi Samfundets øvrige Virksomhededer ere blevne mere produktive og dermed i Stand til at betale hine Virksomheder bedre end tidligere. De Forhold, som her komme i Betragtning, ere overhovedet saa sammensatte og trænge til en saa indtrængende Analyse, en saa mangesidig Betragtning, at de dertil knyttede Spørgsmaal ikke løses ved saa summariske og ensidige Paastande som dem, hvorpaa Henry George bygger sin samfundsreformatoriske Plan,[1]) hvor mange sunde og rigtige Betragtninger hans Udvikling end iøvrigt i Enkeltheder kan indeholde.

9. Medens det ikke her er Stedet til en nærmere Prøvelse af de nævnte og lignende social-reformatoriske Planer og Ideer, bør det Spørgsmaal, som ligger bag ved dem, hvorvidt privat Ejendomsret over Jorden og de særlige produktive Naturfonds er nødvendig eller dog den mest hensigtssvarende Ordning, samt endvidere det, om denne Ordning dog ikke indeholder en positiv Uret imod alle dem, der ved den udelukkes fra at blive Jordbesiddere og nyde godt af Jordens egen Produktion, her noget nærmere berøres.

Overfor Spørgsmaalet om Ejendomsret over Jord maa det da først erkjendes, at der ikke, som man tidligere ofte har været tilbøjelig til, kan gives nogen absolut, rent principiel Besvarelse. Man har her at gjøre med en historisk Udvikling, hvorfor der ogsaa til forskjellige Tider og paa forskjellige Steder kan paapeges forskjellige Ordninger af dette Forhold. Naar det da viser sig, at den historiske Udvikling afgjort og gjennem lange Tider har arbejdet sig frem imod en bestemt Løsning med Tilsidesættelse og Opgivelse af de andre, maa Økonomien tillægge dette en overordentligt Vægt. »Man agter ikke

---

[1]) Jfr. om denne bl. A. Cl. Wilkens: Henry George (i »Tilskueren« for 1886, S. 811—25 og 914—33).

altid tilstrækkeligt paa, at den ydre Natur — trods alle Naturvidenskabens og Teknikens Fremskridt — og Menneskets physisk-psykiske Natur idetmindste i de historiske Tidsrum, med hvilke man i historiske Spørgsmaal alene har at regne, vel ikke ere noget Uforanderligt, men dog noget i sin Væsenart Blivende: at den ydre Natur — her: Jorden — kun tilsteder sin Benyttelse og yder sine Produkter under de samme Grundbetingelser, og at Mennesket som Arbejdsfaktor har et i det Væsentlige givet Driftsliv og indre psykisk Liv, vel ikke med helt uforanderlige Motiver og Styrkegrader og Kombinationer af Motiver, men dog med i det Hele sig lidet og i hvert Fald kun langsomt og ikke væsentligt forandrende Motiver«.[1]) Visse Hovedtræk af Retsordningen overfor Jord bør derfor nu betragtes som det givne og blivende Resultat af en gjennem Aarhundreder fortsat Udvikling, og overhovedet Forandringer af principiel Natur derfor ikke lettelig og uden afgjørende Grunde tilraades.

Men derhos kan ikke al Jordbesiddelse opfattes blot som saadan i al Almindelighed. Den forskjellige Art af Benyttelse og de forskjellige Formaal herfor maa tages med i Betragtning og Besvarelsen af de rejste Spørgsmaal kan herefter blive forskjellig. Navnlig maa der skjelnes imellem to ret forskjellige Hovedanvendelser: 1) den egentlig produktive Benyttelse af Jorden, det egentlige Jordbrug, hvortil nærmest slutter sig Bearbejdelse af de særlige produktive Naturfonds[2]), og 2) Benyttelsen af

---

[1]) Ad. Wagner, Art. Grundbesitz i Handwörterbuch, 2den Udg. IV S. 793—822. Jfr. Grundlegung etc. l. c. S. 391—428.

[2]) For saa vidt disse ikke fremtræde som blotte Tilbehør til Jordbruget (Tørvemoser, mindre Skovparceller o. lign.), men som Gjenstand for særlige Erhverv (Skovbrug, Bjergværksdrift m. m.), kan disses ejendommelige Beskaffenhed medføre forskjellige Modifikationer i de for Besiddelsesforholdet opstillede Principer. I sin »Grundlegung« (l. c. S. 442—50 og 512—25) gjør Ad. Wagner dem da ogsaa til særlig Gjenstand for ret indgaaende Betragtninger. Da disse Erhverv hertillands kun

Jorden til Bebyggelse og dermed sammenhørende Anvendelse. Hver af disse maa betragtes for sig.

10. Ejendomsretten over den til Dyrkning anvendte Jord hænger nøje sammen med Jordens Bearbejdelse. Saa længe Befolkningen lever af at bemægtige sig Jordens frivillige Frembringelser, Bær, Frugter, Rødder, Smaadyr, Fugleæg o. A., staar disses Bemægtigelse aaben for Enhver. For saa vidt der allerede paa dette Stadium bliver Tale om en Tilegnelse af visse bestemte Strækninger af Jord, har denne Besiddelse en kollektiv Karaktér; det er Stammen i dens Helhed, der betragter sig som Ejer af en saadan Strækning og ikke taaler andre Stammers Indtrængen deri. Men efterhaanden som Befolkningen voxer og Forbruget stiger, udtømmes disse Naturens Gaver, dersom ikke Mennesket træder hjælpende til og dels værner om Naturens Produktion, dels ved sin Medvirken understøtter og fremhjælper denne og gjør den rigere (jfr. I S. 65). Dette sker fra først af ved en meget primitiv Bearbejdelse af Jorden blot ved Menneskets egne Kræfter med Benyttelse af ganske simple Redskaber til at grave lidt i Jorden, løsne den og gjøre den skikket til at modtage Sædekorn, (det af tydske Forff. saa kaldte »Hackbau«), der synes at være gaaet forud for en egentlig Kvægavl.[1])

---

spille en underordnet Rolle og Hovedbetragtningen bliver den samme for dem som for Jordbrug, har nærværende Undersøgelse nærmest kun dette til Gjenstand.

[1]) Jfr. Schmoller l. c. S. 194—97. »Det er et usigelig vigtigt Skridt fremad, naar Mennesket begynder at indse, at han maa skaane og fremme Kilderne til sin Ernæring, at han ikke tør fælde Frugttræerne, ikke ødelægge Fuglerederne, at han maa lade Bierne og andre Dyr, hvis Forraad han røver, beholde en Del deraf . . . . Australieren lader en Del af Yamsroden blive i Jorden, for at den skal skyde nye Knolde; han har bemærket, at han ved at udgrave Knoldene med en i Ilden tilspidset og hærdet Stok tillige løsner Jorden og dermed fremmer Nydannelsen af Knolde. Derfra er der ikke langt til den første raa Bearbejdelse af Jorden med Hakke og Spade. Man har med Rette

At de, der ved en saadan — om en forholdsvis ringe — Bearbejdelse af Jorden have forberedt visse Frembringelser af den, ogsaa ere blevne ansete for berettigede til at høste disse og dermed til at forbeholde sig Raadigheden over Jorden saa længe, tør anses for utvivlsomt. Thi uden Anerkjendelse heraf vilde selv disse forholdsvis ubetydelige Arbejder ikke være blevne udførte. Men det tør sikkert ogsaa antages, at det næppe har varet længe, før de ogsaa erkjendtes berettigede til at gjentage deres Arbejde paa den samme Jord, og det Aar efter Aar. Thi selv blandt vandrende Nomadestammer, der ikke bearbejde Jorden, men kun lade deres Hjorder afgræsse Marken, synes der anerkjendt en vis Ret ikke blot til uforstyrret at færdes paa den valgte Strækning, medens Hjorden opholder sig der, men endog til Aar efter Aar at komme igjen til den samme. Allerede her gjør nemlig den Betragtning sig gjældende, at en hensynsløs Udnytten kan tilintetgjøre Jordens frivillige Produktion. Hvor Nomaderne gaar over til Hyrdeliv, altsaa indrette sig et blivende Bosted, et Hjem, blive de ganske naturligt Enebesiddere ikke blot af Hjemmet, men ogsaa af de til-

---

sat de tidligste samfundsmæssigt anordnede Paabud om en vis Skaansel og Skaanselstider i Forbindelse med Ejendomsrettens Opstaaen . . .

». . . Vi have først de nyeste Undersøgelser at takke for den Erkjendelse, at en bevidst og planmæssig Indsamling og Opelskning af Planter er det lettere og ældre, oprindelig langt mere udbredte Stadium, Opdrætning af Dyr det mere vanskelige og langt senere . . . Fremfor Alle har i den nyeste Tid Eduard Hahn søgt at eftervise, at Kvægavl ikke kan være fremgaaet af Jagten og at der har været lange Tider, i hvilke der bestod et simpelt Jordbrug — han kalder det »Hackbau« og vi følger ham deri — uden Kvæghold og uden Ploug, at denne »Hackbau« endnu den Dag idag findes hos en stor Del Mennesker, at Tæmning af Kvæg sandsynligvis opstod hos bosiddende »Hackbauer«, og at deraf udviklede sig paa den ene Side Agerbrug med Kvæg og Ploug, paa den anden Side — og vistnok langt senere — Nomadernes ɔ: de vandrende og Hyrdernes ɔ: de bosiddende Kvægopdrætteres Kvægavl«.

hørende Græsgange. At dette saa meget mere maatte blive Tilfældet, hvor en Bearbejdelse af Jorden, om end i sig selv lidet betydelig, forbandt sig med Tilvejebringelsen af en fast Bolig, synes en Selvfølge.

Men den meste Jord kan kun i en kortere Aarrække give Kornafgrøde uden dybere gaaende Bearbejdelse, og en saadan vilde være umulig, dersom der ikke tilstodes mere end en Sommers Ret over Jorden. I de nordligere Klimaer vil allerede Nødvendigheden af faste Boliger med tilhørende Avlsbygninger, Stalde og Lader, kræve en varigere Besiddelsesstand. Dette afføder ganske naturligt en egentlig Privatejendomsret over selve »Gaarden«, ikke blot Bygningerne, men ogsaa den disse nærmest liggende, mere intensivt bearbejdede Jord, den til Bygningerne hørende Gaardsplads og Have.[1])

Herved bliver Forholdet imidlertid ogsaa i lange Tider staaende. Baade i Danmark og Tydskland — for at holde os til de nærmest liggende, væsentlig agerbrugende, Lande — bliver det almindelige Forhold dette,

---

[1]) Irlands gamle Love, som med Sikkerhed vides at række tilbage til det 7de Aarh., give nøje Oplysning om den saaledes foregaaede Forandring. Endnu i det 7de Aarh. var det irske Folk et Hyrdefolk og Irland kun et Græsland. Men paa denne Tid var Befolkningen, der var delt i 184 Claner, voxet saaledes, at Hyrdelivet maatte vige Pladsen for et egentligt Agerbrug. Clanhøvdingerne og de over dem staaende 4 eller 5 Konger, imellem hvilke Irland var delt, enedes da om en gjennemført Plan for Landets Fordeling imellem samtlige Familier, saaledes at der tildeltes hver Familie eller »Tate« 30, i nogle Landsdele 60, acres Ager, Eng og Skov; 4 — i nogle Distrikter 6 — Tater udgjorde 1 Quarter, 4 Quarter igjen 1 Townland eller Baile. »Disse Townlands (hvis Antal da var noget over 5,500) med deres Afgrændsning og deres Inddeling i Quarters og Tater ere endnu i stort Antal paaviselige . . . Enhver Tate fik sin Jord (16 à 32 hectares) samlet, og den blev — som Dokumenterne udtrykkelig angive — ved den første Tildeling afgrændset ved Grave, Hegn eller Mure. Disse Grændser og de indtil Nutiden bevarede Navne vise tydeligt, at de enkelte Tates vare, hvad vi kalde Gaarde (»Einzelhöfe«)«. A. Meitzen, Art. Ansiedelung 22—23 i »Handwörterbuch«.

at selve Landsbyens Omraade, de enkelte Gaarde med nærmeste Tilliggende, forblive i Privateje, hvorimod Jorderne iøvrigt falde i to Hoveddele: Agermarken, som er Gjenstand for Dyrkning i Fællig efter visse nærmere Regler, men saaledes, at hver Gaard har sit kvantitativt bestemte Tilliggende, et Areal af en vis bestemt Størrelse, — og Udmarkerne, Fælleder og Overdrev med tilhørende Skov, der benyttes i Fællig til Græsning for Kreaturerne.[1])

At dette System kunde bestaa igjennem mange Aarhundreder[2]), skyldes Befolkningens Stillestaaen eller dog

---

[1]) Om Forholdenes Udvikling i Tydskland meddeler Ad. Wagner (»Die Abschaffung des privaten Grundeigenthums«, Lpz. 1870, en Imødegaaelse af den paa den internationale Arbejderkongres i Basel 1869 vedtagne Resolution om Afskaffelse af Privatejendomsret til Jord og Grund og Indførelse af en Kollektiv- eller Ejendomsret derover) Følgende: »Ved Opdyrkningens Begyndelse og det første Anlæg af faste Boliger samt Overgangen til Agerbrug paa samme Mark . . . bliver Jorden virkelig taget i Besiddelse af Samfundet og behandlet som Fælleseje. Slægten anlægger Landsbyer, de dertil inddragne Jorder blive Landsbyens Ejendom. Regelmæssigt danner sig da her allerførst en Privatejendomsret over den saa kaldte »Hofraithe« eller »Hofstätte«, de Grundstykker indenfor selve Landsbyen, paa hvilke Vaaningshuset, Laderne, Staldene, Gaardsrum og Haver anlægges. Disse Grundstykker blive strax fra Begyndelsen bearbejdede mere eller mindre intensivt . . . Disse »Hofstätten« ere i enhver Landsby og i hele Landsdele vel hinanden temmelig lige i Anlæg, Beskaffenhed og Størrelse. Men efterhaanden udvikler sig Forskjelligheder, saa at ethvert »Hofstätte« ved Siden af den ensartede Type faar et vist individuelt Præg. Ogsaa af den Grund opstaar Trangen til at raade over Gaarden som Privateje tidligst. Saaledes bliver den først udskilt af Fællesejet . . .

»Det øvrige Land udenfor Landsbyen falder oprindelig i to store Klasser, en Tilstand, som varer i lange Tider, i Aarhundreder, selv i Aartusinder. Den første Klasse omfatter Agrene og Engene og disse fordeltes imellem Landsbyens Beboere. Den anden Klasse omfatter Græsgang, Skov med den dermed forbundne Jagt, og Fiskefangst. Dette Land forbliver længe udelt og staar til Beboernes fælles Benyttelse«. Jfr. ogsaa A. Meitzen: Art. Ansiedelung i Handwörterbuch, særlig Afsnit 8—21.

[2]) Trevangssystemet ɔ: Delingen af Agerjorden i tre Marker, hvoraf en dyrkedes med Vintersæd, en med Vaarsæd og en laa brak, bestod i

meget svage Tilvæxt, der bevirkede, at selv en lidet indgaaende Dyrkning med temmelig primitive Redskaber i det engang givne Omfang skaffede det fornødne Brødkorn til Befolkningen. Den fuldkomment ensartede Behandling af Jorden medførte derhos, at Besiddelsen af netop det samme bestemte Areal blev af underordnet Betydning; den fælles Driftsmaade og den gjensidige Afhængighed af hinanden forhindrede dog saadanne Fremskridt og en saadan særlig Behandling af Jorden, der kunde gjøre det magtpaaliggende for den Enkelte at faa den samme Mark til fortsat Behandling igjennem flere paa hinanden følgende Aar. Der blev overhovedet ikke nedlagt mere Arbejde og Kapital i Jordens Dyrkning, end den enkelte Høst gav Vederlag for. Og dog føltes det allerede dengang oftere som en Ulempe, at nogle Jordbrugere vare forsømmelige med Jordens Gjøden, saa at man efterhaanden, hvor der ikke var en Godsherre, som øvede et vist Tilsyn og derpaa bygget Tvang overfor de enkelte Bønder, gik bort fra en aarlig til en fleraarig Omdeling af Jorderne.[1])

Men denne Driftsmaade maatte da ogsaa holde Befolkningen omtrent stationær, saa længe selve de dyrkede Arealer ikke udvidedes.[2]) Og den gjorde det ogsaa kun muligt at skaffe en forøget Mængde Korn selv til en svagt, men dog jævnt voxende Befolkning, saa længe

---

Tydskland allerede før Carolingernes Tid og ophørte først i det 18de—19de Aarh.

[1]) Se nærmere Ad. Wagner, Grundlegung l. c. S. 411—17.

[2]) Forholdet karakteriseres ganske godt ved de Oplysninger om det dyrkede Areal paa Falster, som lade sig uddrage dels af Kong Valdemars Jordebog, dels af Matrikuleringsarbejderne i Slutningen af det 17de Aarh. De vise, at der i det 13de Aarh. var 37,500 Td. Ld. under Dyrkning, i 1683 33,500 Td. Ld. Men i 1888 udgjorde det dyrkede Areal 70,000 Td. Ld. (Jfr. Henrik Pedersen: Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. Historisk Tidsskrift. 8 R. I, 1907).

hidtil udyrkede Arealer efterhaanden kunde inddrages under Dyrkningen. Naar Grændsen herfor var naaet, blev en yderligere — og navnlig en stærkere Væxt — af Befolkningen kun mulig ved en mere intensiv Drift af Jorden, ved Anvendelse af mere Arbejde og mere Kapital. Og i Virkeligheden var en saadan allerede en Betingelse for at kunne opdyrke de hidtil udyrkede Jorder. Men for en saadan mere intensiv Drift viste Fællesskabet sig at være en afgjort Hindring; kun paa egen Jord vilde man anvende Arbejde og Kapital, som skulde have sit Vederlag af flere følgende Aars Høst. Fra vort eget Lands Historie kjendes tilstrækkelig den store Betydning for et fremadskridende Agerbrug, som Ophævelsen af Fællesskabet i 1781 fik. Mere og mere trænger derefter Ejendomsprincipet igjennem og strækkes til flere og flere Omraader: først udskiftes Agermarken imellem Gaardene, saa at hver Gaard faar sit bestemte Areal, medens Enge og Fælleder fremdeles henligge i Fællig; med den tiltagende Bebyggelse kræves ogsaa Fællederne udskiftede, — og Skovenes Udskiftning viser sig at være en nødvendig Betingelse for deres Bevarelse og Fredning. Ejendomsrettens Deling i Over- og Underejendomsret viser sig ligeledes at hindre en rationel intensiv Drift, og Godsejerens Overejendomsret maa forsvinde, Fæsteforholdet vige Pladsen for Selveje.[1])

At dette er Udviklingens normale Gang og at det er selve Samfundets, og navnlig det ikke-jordbesiddende Samfunds, Trang til og Krav paa voxende Subsistentsmidler, som medfører denne Udvikling og knytter Ejendomsret og rationel, intensiv Drift nøje sammen, erkjender ogsaa Laveleye.[2]) Og med Føje bemærker Ad.

---

[1]) Jfr. nærmere den udførligere Paavisning af Udviklingens Gang i Ad. Wagner: Die Abschaffung etc. Afsnit II, S. 25—48.

[2]) Se l. c. Kap. II, hvis Overskrift er: »Ejendomsretten over Jorden. Den udvikler sig kun langsomt. Udviklingsgangen er overalt den samme«.

Wagner, at man ikke behøver at studere det enkelte Lands Kulturhistorie for at overbevise sig om den nøje Sammenhæng imellem Befolkningens Tilvæxt og Kulturfremskridt paa den ene Side og Overgangen fra extensiv til stedse mere intensiv Dyrkning af Jorden paa den anden Side. »Enhver Rejse gjennem Mellemeuropa i vest-østlig Retning, fra Seine, Schelde og Maas hen til Dniepr, Wolga og Ural, fører os successivt fra det højest udviklede, mest intensive Agerbrug i Vesten til den mest extensive Dyrkningsmaade i Østen. Denne Bevægelse gjennem Rummet henover 3—500 Mile leverer os de samme Iagttagelser som en Tilbagegang i Tiden i de vestligere Lande over et eller to tusinde Aar og mere. Men den fører os ogsaa fra Egne med en Befolkningstæthed af 8—15,000 Mennesker paa Kvadratmilen hen til tilsidst Egne med en Tæthed af blot 1—2000 Mennesker, ja 500—1000 og endnu mindre. Men denne Overgang fra extensivt til intensivt Jordbrug, hvoraf ethvert Folks og den hele Menneskeheds Udvikling saaledes afhænger, har saavel efter almindelig Erfaring som theoretisk Deduk-

---

Vi hidsætler deraf følgende Stykke: »Driftsmaaden har ændret sig, efterhaanden som Ejendommen har udskilt sig af Fællesskabet. Oprindelig er Dyrkningen ganske uregelmæssig og blot midlertidig; man brænder Overfladens naturlige Vegetation og saaer Kornet i Asken; og derefter hviler saa Jorden i atten eller tyve Aar. Denne Driftsmaade er ikke uforenelig med Hyrde- og Nomadelivet. Senere bliver en mindre Del af Jorden regelmæssigt dyrket efter Trevangssystemet, medens den største Del henligger som Fællesgræsgang for Landsbyens Hjorder. Dette er det russiske og det germanske System. Endelig bliver Kvæget omhyggeligt behandlet; Gjødningen opsamles; Markerne indhegnes; Veje og Grøfter anlægges. Jorden er Gjenstand for det omhyggeligste Arbejde; Brakmarken afskaffes; kunstig Gjødning faar Anvendelse; stor Kapital sættes i Jordens Dyrkning, og Driften er fra extensiv bleven intensiv. Dette er Nutidens Agerbrug, der først begynder at virke, naar den individuelle Ejendomsret over Jorden ret har sat sig fast. Ejendomsrettens og Driftsmaadens jævnsides Udvikling, — det er den vigtige Kjendsjerning, som de seneste Undersøgelser klart have bragt for Dagen«.

tion én ubetinget Forudsætning: Privatejendomsret over Jorden«.

11. Naar da Angriberne af Privatejendomsret over Jord mene at kunne paaberaabe sig, at denne ingenlunde altid har været anerkjendt, men at der til forskjellige Tider har bestaaet andre Ordninger, som derfor formentlig maa anses for lige saa berettigede, overses det, at Talen er om en historisk Udvikling igjennem en Række af Stadier, hvis Rækkefølge ikke er ligegyldig, men at hvert af dem er knyttet til Tidens særlige Forhold. Det tør ikke tabes af Sigte, at man ved at vende tilbage til en af de tidligere Ordninger ogsaa maa underkaste sig de øvrige Forhold, af hvis Existents den var betinget, og at en saadan Tilbagevenden navnlig ogsaa nødvendiggjør en Indskrænkning i det Folketal, som kan finde Underhold paa et givet Areal. Og da en saadan Indskrænkning ogsaa paa andre Omraader formindsker Befolkningens produktive Kraft (jfr. I S. 181—86 og 229—36), vil dette i Virkeligheden betyde en Tilbagegang saavel i økonomisk Velvære som i almindelig Kultur.

Herom kan man overbevise sig ved at foretage den nys nævnte Vandring fra Vest til Øst. Naar der særlig henvises til det hos germanske og slaviske Racer herskende Fælleseje over Jord som det i og for sig Rigtige og Attraaværdige, ligger det nær at henvise til de økonomisk-sociale Forhold, som bestaa der, hvor dette er bleven opretholdt til den Dag idag, navnlig Storrusland, det uhyre Land, der strækker sig hinsides Dniepr med en Befolkning paa ca. 40 Millioner. Efter den her i Landkommunerne gjældende ældgamle Ordning er enhver mandlig og myndig Beboer berettiget til lige Andel i de Jorder, Kommunen ejer, og ordentligvis foregaar Jordernes Fordeling blandt Beboerne hvert 9de Aar (nogle Steder hvert 6te, andre Steder hvert 12te eller

15de Aar). Hver Familie faar da under Hensyn til Jorderues forskjellige Godhed og Beliggenhed Brugsret over en Række af lange, smalle Markstrimler, som ligge blandede saaledes imellem hinanden, at de nødvendig maa dyrkes paa samme Maade og til samme Tid, hvorom der — ligesom om Fordelingsmaaden — træffes Aftale paa Bøndernes Fællesmøder.

Denne Ordning, den saa kaldte Mir-Institution, som man i Rusland igjennem lange Tider har holdt fast ved med stor Vedholdenhed som det ikke blot givne, men nødvendige Grundlag for en tilfredsstillende social Ordning, omtales med særlig Sympathi af Laveleye[1]), der vel ikke lægger Dølgsmaal paa dens Skyggesider og Mangler, men mener, at disse nok kunde afhjælpes, og lægger Vægt paa, at den i høj Grad styrker Familiebaandet saa vel som Broderskabsfølelsen imellem Beboerne i samme Kommune. Han fremhæver, at den samtidig med Livegenskabets Ophævelse i 1861 indførte nye Kommunalordning ingenlunde har svækket, men snarere indskærpet det Kommunistiske i den russiske Kommune, og at Bønderne snarest viste sig stemte for dens Opretholdelse, uagtet der var givet dem Adgang til paa Generalforsamlinger at indføre den individuelle Ejendomsret, naar dette vedtoges med $^2/_3$ af Stemmerne.

Siden Laveleye skrev, har Anskuelserne imidlertid forandret sig endel. Ikke blot udenfor, men ogsaa i selve Rusland er man mere og mere kommen til den Erkjendelse, at hele denne Ordning er en Hovedhindring for Landets Opkomst og Udvikling, og at netop den bestaaende Ordning af de agrariske Forhold var en væsentlig medvirkende Aarsag til de vanskelige Forhold, hvorunder Rusland for Tiden befinder sig. Og ved et Dekret af 22de Novbr. 1906 har den russiske Regering søgt at

---

[1]) l. c. S. 28—55.

bane Vej for Indførelse af individuel Ejendomsret til Bondejorden[1]), idet derefter enhver Bonde til enhver Tid kan fordre, at hvad der tilkommer ham af Jord uden nogen Afkortning anvises ham til fri Ejendom. Samtidig søges den ham tillagte Jord ved Udskiftning samlet til en sammenhængende Ejendom, for at Driften kan foregaa uafhængigt af de andre Bønders Drift af deres Jord.

12. Naar det saaledes viser sig, ikke blot, at Ejendomsretten over Jordejendomme er Resultatet af en igjennem lange Tider fortsat Udvikling, men at denne fremdeles gjør sig gjældende ogsaa der, hvor den ældre Tids Fælleseje endnu bestaar, og det derfor tør antages, at disse Forhold i alt Fald i en overskuelig Fremtid ville vedblive at bestaa, er der Grund til lidt nærmere at betragte de paastaaede uheldige Følger af Ejendomsret over Jord og til at undersøge, om denne virkelig rummer saa stor en Uretfærdighed imod de mangfoldige ikke-jordbesiddende Mennesker, — og endelig, om denne, saafremt den maa indrømmes, vilde kunne afhjælpes ved at overføre Ejendomsretten over Jorden til Staten.

Paastanden om denne Uretfærdighed hviler da paa den Formening, at Jordejeren nyder et Fortrin for alle andre Producenter derved, at han ikke blot som disse høster Frugten af sit Arbejde, men tillige Frugten af Jordens producerende Virksomhed. Dette er imidlertid en ganske urigtig Opfattelse af den økonomiske Produktion. I al Produktion medvirker Naturens Kræfter, og den industrielle Arbejder nyder lige saa fuldt som Jordbrugeren Naturens Støtte og tilegner sig ensidigt de ved dens Medvirkning frembragte Resultater. Og det er saa

[1]) Allerede forinden er en ikke ubetydelig Del af Jorden erhvervet af Bønderne med individuel Ejendomsret. Ifølge en i 1905 foretagen officiel statistisk Undersøgelse havde Bønderne i 1877 kjøbt 6,5 Mill. déciatiner Jord, men i 1905 23,67 Mill. déc. til privat Ejendom.

langt fra Tilfældet, at Jorden skulde være den virksomste og mest produktive af Naturens Kræfter, at den tværtimod er den mest usikkre og mindst paaregnelige af disse. For ikke at tale om saadanne i enhver industriel Virksomhed virkende Naturkræfter som Tyngdekraft, Spændighed, Stoffernes ulige Sammenhængskraft og Haardhed o. m. a., ere Kræfter som Dampkraft og Elektricitet ganske anderledes undergivne Menneskets Herredømme end de i Jorden virkende Kræfter. Naar man da gjør sig klart, at den individuelle Forskjel i Udbyttet, som fremkommer ved Jordernes forskjellige Godhed og Beliggenhed, maaske kan være en Tillægsgevinst, som denne Forskjel antages at give de gunstigere stillede Jordbesiddere fremfor de mindre gunstigt stillede, men ogsaa kan betyde, at disse sidste ikke faa fuldt Vederlag for deres Arbejde eller fuld Rente af deres Kapital —, bliver det netop et Spørgsmaal, om Jordbruget i sin Helhed byder sine Dyrkere et bedre Udbytte af deres Arbejde end andre økonomiske Virksomheder, særligt den industrielle Produktion. At dette i tidligere Tider under mere primitive Erhvervsforhold kan have været Tilfældet, tør vel nok være muligt, dog vel navnlig for Besidderne af store Godser, der tillige raadede over en Del af de mindre Jordbrugeres Arbejdskraft. Men under Nutidens Produktionsforhold behøver man kun at kaste Blikket omkring sig i selve Livet — eller at undersøge en almindelig Indkomststatistik — for at overbevise sig om, at den Paastand næppe holder Stik, at Jordbruget i sin Helhed skulde berige sine Dyrkere i højere Grad end den industrielle Produktion dennes Udøvere, særligt naar fornødent Hensyn tages til den af begge Parter anvendte Kapital. Det er sikkert ogsaa et Spørgsmaal, om den Husmand, der ejer en Husmandslod, faar større Udbytte af sit Arbejde end en faglært Arbejder eller Haandværkssvend af sit, og i al Almindelighed kan det vistnok siges, at en solid

Haandværksbedrift staar fuldt ved Siden af en mindre Gaards Drift og at en Fabrikants Stilling ordentligvis er nok saa god som en større Gaardejers. Der er derfor i al Almindelighed næppe i Virkeligheden Tale om nogen Forurettelse for den, som maa søge Anvendelse for sit Arbejde og sin Kapital i industriel Virksomhed, sammenlignet med dem, der kunne finde Anvendelse for begge Dele i Jordens Dyrkning. Det kan til Overflod endnu bemærkes, at der faktisk for den, som raader over den fornødne Kapital, altid viser sig at være Jord nok at faa tilkjøbs eller til Leje, og at denne Kapitalanbringelse ikke synes mere søgt og attraaet end andre.

Dersom derimod Klagerne over den individuelle Ejendomsret over Jord gaa ud paa, at den spærrer Vejen for dem, der ikke have Kapital og som ellers vilde kunne finde Anvendelse for deres Arbejdskraft ved at dyrke Jorden, men nu udelukkes derfra, maa det for det Første ikke overses, at der her er Tale om noget Andet og Mere end den blotte Besiddelse af den i en ubearbejdet Jord foreliggende raa Naturkraft. Endog bortset fra, at selve Jorden i et gammelt, opdyrket Land som oftest repræsenterer et ikke fuldt tilbagebetalt, deri nedlagt Arbejde, en ikke amortiseret Kapital i Form af Grundforbedringer som Draining, Mergling, Dybdepløjning m. m., er Jordens Benyttelse betinget af Tilstedeværelsen af Bygninger, Inventar og Redskaber, Besætning, Vejanlæg, Hegn o. m. a., som Alt er Kapital. Paa saadanne Jorder kan man da lige saa lidt give den Besiddelsesløse Anvisning som paa fuldt udstyrede Fabriker. Det Spørgsmaal, der i saa Fald rejses, bliver et helt andet end det her omhandlede, nemlig det langt videre rækkende Spørgsmaal om, hvorvidt Forskjellen imellem Besiddende og Besiddelsesløse lader sig hæve og hvad Staten i saa Henseende kan gjøre for at forsyne den Besiddelsesløse med Kapital. Den danske Stat har gjort et Forsøg i denne Retning

med Lov 24. Marts 1899 om Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere, der vel ikke ere helt besiddelsesløse, men dog kun raade over 1/10 af den Ejendoms Laaneværdi, som de ønske at overtage.[1] Men allerede dette Forsøg viser, at uden Kapital kan det ikke lade sig gjøre at dyrke Jorden, selv hvor det gjælder Jorder, der i Forvejen ere ryddede og bearbejdede. Og end mere gjælder dette, hvor Talen er om raa, uopdyrket Jord, blot udstyret med sin oprindelige, naturlige Frugtbarhed. Saadanne ubearbejdede Jorder uden Tilbehør af Kapital findes derhos selvfølgeligt i et gammelt, kultiveret Land kun i ringe Mængde — og kun med en ringe naturlig Frugtbarhed. Vor Tid har dog her i Landet set en forholdsvis betydelig Mængde saadanne Arealer inddragne under Dyrkning. I Tidsrummet 1866—88 er det dyrkede Areal bleven forøget med over 70 □ M. eller gjennemsnitlig over 3 □ Mil om Aaret. En stor Del heraf er utvivlsomt bleven indtaget af Besidderne af tilstødende Landbrug, hvortil disse Jorder henlaa som ret værdiløse Tilbehør; men en stor Del er bleven opdyrket som nye, selvstændige Landbrug. Selv om det maaske er et Spørgsmaal, om disse nye Landbrug ikke, naar henses til Udbyttet, ere betalte med Arbejde lige saa dyrt, som ældre Ejendomme have været at faa tilkjøbs, har de altsaa dog for dem, der ikke ejede Kapital, været til at erhverve ved Anvendelse af Arbejde. Men disse Opdyrkninger synes i hvert Fald ikke at have frembudt synderlig Tiltrækning for Byernes Befolkning, og selv af Landbefolkningen have langt Flere foretrukket at ty ind til Byerne og søge Arbejde der fremfor at give sig i Kast med dette strænge Arbejde.

---

[1]) Om Resultaterne af denne Lov, i Henhold til hvilken der i 1900—1905 er bleven oprettet 1859 Husmandsbrug med et samlet Areal af over 10,000 Td. Ld., meddeles nærmere Oplysninger i Statist. Meddelelser 4de R., 21de Bd. H. 4. Kbhvn. 1906.

Man vil maaske sige, at disse Jorder — som alt bemærket — have været daarlige og af ringe naturlig Frugtbarhed og derfor ikke tillokkende. Men at fordre, at der i et gammelt, tæt befolket Land skulde findes Jorder, som gjennem Aarhundreder vare blevne benyttede, uden at der var bleven anvendt Kapital paa dem og dog uden at tabe deres naturlige Frugtbarhed, saa at de nu uden særligt Vederlag kunde tilegnes af dem, der hidtil ikke have besiddet Jord, er ligefrem urimeligt, fordi det strider imod Naturen, idet der kun ganske undtagelsesvis (»den sorte Jord« i Sydrusland) findes Jorder, som kunne behandles saaledes — og selv disses Frugtbarhed efterhaanden udtømmes. Den, der ønsker sig en Tilstand, hvor gode Jorder af naturlig Frugtbarhed endnu forefindes i en saadan Mængde, at de kunne være frit tilgjængelige for Enhver, kræver m. a. O. Adgang til at stille sig udenfor Kulturen og dens Goder og maa da ogsaa være villig til at forlade de civiliserede Samfund; paa denne Betingelse vil han da ogsaa endnu kunne finde uopdyrket, frugtbar Jord tilgængelig i Amerika og Australien, hvor Nybyggerne imidlertid foreløbig maa finde sig i at give Afkald paa de Goder, som et civiliseret Samfund byder sine Medlemmer. Klagerne over, at al Jord i Hjemmet er optagen og en stor Mængde Mennesker udelukkede fra Jordbesiddelse, gaa i Virkeligheden ud paa, at Samfundet burde ladet være at udvikle sin hele økonomiske Tilstand saaledes, som sket er. Den Uret, der er begaaet imod den, der kommer til Verden uden fri Adgang til at blive Jordbesidder og dyrke Jord, bestaar ret beset deri, at han trods denne manglende Adgang fødes til at nyde langt flere Samfundsgoder, end han vilde erholdt ved at fødes med Adgang til Bemægtigelse af alle Samfundets Jorder paa Betingelse af at opdyrke dem med samme primitive Midler som de første Agerbrugere.

13. Naar det i det Foregaaende er bleven saa stærkt betonet, at selve Samfundsudviklingen i det hele Samfunds — og ikke mindst i de ikke-jordbesiddende Klassers — Interesse har ført til en stedse mere fri og udelukkende, individuel Raadighed over den dyrkede Jord, maa det samtidig indrømmes, at det fra et økonomisk Synspunkt ikke er absolut nødvendigt, at en saadan Raadighed søges tilvejebragt netop under Form af privat Ejendomsret. Det tør sikkert ikke benægtes, at en for en længere Tid sikkret Brugsret, der, saa længe den bestaar, giver Besidderen en udelukkende Raadighed over Jorden, kan være tilstrækkelig til at fremkalde en fuldt ud intensiv Dyrkning, saaledes som de mange bestaaende Forpagtninger noksom godtgjøre. Særlig i England er det netop den talrige Klasse af velstaaende og intelligente Forpagtere af store Ejendomme, som ere gaaede i Spidsen og have bidraget væsentlig til Gjennemførelsen af det sidste Aarhundredes Fremskridt i Agerbruget. Og i Danmark var det i lang Tid ikke mindst Præster, som i Dyrkningen af den dem tillagte Embedsjord gik i Spidsen for Udviklingen, i alt Fald for de mindre Jordbrugs Vedkommende. Der er her i alt Fald kun Spørgsmaal om en Gradsforskjel, om at den ene Form viser sig mere skikket end den anden til at naa det tilsigtede økonomiske Formaal. Saafremt der derfor i andre Retninger, navnlig i social Henseende, kunde opnaaes et væsentlig bedre Resultat ved kun at tilstede en til vis længere Tid begrændset Brugsret end ved at anerkjende en livsvarig og arvelig Ejendomsret, vilde der fra et økonomisk Synspunkt næppe være en absolut Hindring for at gjennemføre hin Ordning, selv om den økonomiske Politiks nærmere Undersøgelser af deres særegne Fortrin og Mangler maatte falde ud til Gunst for Selveje fremfor Brugsret. Men Forudsætningen for i saa Fald at søge bort fra den bestaaende Ordning med dens Anerkjendelse

af privat Ejendomsret over Jorden maatte dog være, at der ved dens Afløsning med en Ordning, hvorved Samfundet — Staten — blev Ejer af al Jord og de Enkeltes Raadighed over den indskrænkedes til en tidsbegrændset Brugsret, opnaaedes en virkelig Afhjælpning af de paastaaede sociale Ulemper ved Ejendomssystemet samtidig med, at denne Ordning ikke i økonomisk Henseende viste sig væsentlig ringere end den nu bestaaende.

Det maa da først siges, at dct næppe taler til Gunst for en saadan Forandring, at Brugssystemet har været prøvet her i Landet i lange Tider og at Lovgivningsmagten med stor Styrke og Bestemthed har vendt sig bort fra det og lagt stor Vægt paa at faa det afløst med privat Ejendomsret over Jorden. I Slutningen af det 17de Aarh. var — som alt anført — omtrent 1/4 af hele Landets Jord i Statens Eje og dels bortfæstet, dels bortforpagtet; men i Løbet af de følgende to Aarhundreder er al denne Jord gjennem stadige Bortsalg gaaet over i privat Eje. Og særlig for de store Domæneejendommes Vedkommende vare disse Bortsalg netop grundede i den Overbevisning, at Staten — altsaa Samfundet i dets Helhed — opnaaede større Fordel ved at sælge dem til Privateje end ved at dyrke dem ved Brugere. Der maa da i alt Fald kunne anføres meget stærke og overbevisende Grunde, for at man nu skulde iværksætte den modsatte Bevægelse og lade hele denne Udvikling gaa tilbage.

De to Hovedfordele, som skulde naaes ved en saadan Tilbageførelse af den tidligere Statsjord paa Statens Haaand og en yderligere Erhvervelse for Staten af al anden Jord skulde da være, at al den Værdistigning, som Jorden i Tidens Løb undergaar ved Samfundets stigende Efterspørgsel efter dens Frembringelser, lige saa vel som de Fortrin, hvoraf nogle Jorder ere i Besiddelse fremfor andre, skulde komme Samfundet i dets Helhed til Gode. Det Sidste kunde jo kun ske derved, at Staten

kræver en tilsvarende højere Afgift af dem, der dyrke disse Jorder, saa at kun den Værdi, der skyldes Besidderens eget Arbejde, tilfalder denne. At gjennemføre dette faktisk og reelt vil i Praxis utvivlsomt vise sig forbunden med betydeligt større Vanskeligheder, end Forkæmperne for de forskjellige Jordreformer gjøre sig klart, saa meget mere, som ogsaa den Gevinst, der skyldes særligt gunstige klimatiske Forhold, altsaa Resultater af en mere end almindelig god Høst, maatte blive Besidderne uvedkommende. Paa disse Vilkaar ville de faktisk blive Statens lønnede Arbejdere, Forvaltere, for hvilke der er normeret et fast Vederlag for deres Arbejde, medens Staten forbeholder sig Alt, hvad der udbringes af Jorden ud over den saaledes normerede Indkomst. Alle de Indvendinger, som tidligere fremsattes imod Tiendens Ydelse in natura, ville her gjøre sig gjældende med tidobbelt Styrke; Tienden levnede dog Jordbrugeren de 9/10 af den ved Driftens Forbedring vundne Indtægtsforøgelse; her tager Staten den hele. Et stillestaaende, stagnerende Jordbrug uden Fremgang og uden forøgede Driftsresultater vil blive den sandsynlige og næsten uundgaaelige Følge af dette System, og dermed den forventede stadigt voxende Indtægt for Staten, som skulde give den Midler til at dække de efterhaanden voxende Statsudgifter uden at behøve at gaa til forøgede Skatter, blive ganske illusorisk, — samtidigt med, at Udsigten til at kunne fyldestgjøre den med Befolkningens Væxt følgende Nødvendighed af at tilvejebringe et jævnt voxende Udbytte højligt formindskes. Dels af Hensyn hertil, dels allerede af Hensyn til at sikkre den fornødne Omhu overfor al den Staten tilhørende Kapital, vilde der fra dennes Side udkræves en stadig Kontrol med Jordbrugerne, en Kontrol, som maatte gaa langt ud over den tidligere af Godsejerne øvede Kontrol med deres Fæstere. Naar man ikke bevæger sig i rent abstrakt-ideale Forestillinger, men regner

med Menneskene, som de faktisk ere, tør man ganske sikkert paastaa, at de økonomiske Resultater af en saadan Ordning vilde blive ringere — vel endog væsentlig ringere — end af den nu bestaaende. Og i social Henseende vilde disse Stats-Jordbrugeres Stilling ubetinget blive mindre god, mindre fri og selvstændig end de nuværende Jordejeres.

Men yderligere maa det bemærkes, at selve Forudsætningen om en stadigt stigende Værdi for Jordens Frembringelser og dermed for Jorden selv er uholdbar. Man overser ganske, at meget af den formentlige Værdistigning er rent nominel og simpelt hen skyldes en Forandring i selve Værdimaaleren, Pengene. Efterhaanden som Pengene synke i Værdi — saaledes som de, om end med nogle Svingninger, stadigt have gjort i de sidste fire Aarhundreder —, stiger Kornets og dermed Jordens Pengepris; men denne Stigning er rent nominel, da alle andre Værdigjenstande deltage i den samme Prisforandring. Kun hvis Kornet og Jorden stiger stærkere i Pris end andre Ting, er der en virkelig reel Værdistigning tilstede. Men at det Modsatte maa antages at have været Tilfældet siden Aar 1500, viser det foran S. 315 Anførte.

Men dernæst ser man endvidere ganske bort fra det baade nominelle og reelle Værdifald, som Jorden til nogle Tider udviser, og de Virkninger, som dette vil faa for Staten. Som alt foran berørt afgiver Forholdene i Storbritannien i de tyve Aar 1875—94 det mest afgjørende Vidnesbyrd om et saadant Værdifald. Nedgangen i Værdien af den Jord og Grund, som anvendes i Landbrugets Tjeneste, er af den i 1893 til Undersøgelse og Belysning af disse Forhold nedsatte Royal Commission on Agriculture for det nævnte Tidsrum opgjort til det uhyre Beløb af 1000 Mill. £. St. eller 18,000 Mill. Kr., et Tab, som nu for en væsentlig Del blev baaren af de store Godsejere, for en mindre Del af de smaa Jordejere,

Yeomen og Freeholders, men som ved det her omhandlede Systems Gjennemførelse helt og holdent maatte falde paa Staten. I Løbet af tyve Aar vilde dennes Indtægter Aar for Aar være gaaet saa betydeligt ned, at Opkrævning af nye, tunge Skatter maatte være bleven den uundgaaelige Følge.

Tages alt det her Anførte i Betragtning, lader det sig vanskeligt tænke, at Statens Overtagelse af al Jord som dennes Eneejer skulde være at foretrække for den nu bestaaende Ordning.

14. Medens vi saaledes maa anse Privatejendomsret over den til Dyrkning bestemte Jord som den, om ikke absolut nødvendige, saa dog utvivlsomt økonomisk mest hensigtssvarende Ordning, og derhos mene, at de dertil knyttede sociale Ulemper vanskeligt ville kunne fjernes ved nogen anden Ordning, maa det dog tilføjes, at Forholdenes Natur her gjør en videre gaaende lovordnet Begrændsning af denne Ret end i andre Tilfælde af Ejendomsret baade tilstedelig og tilraadelig, idet det her maa fastholdes, at denne kun anerkjendes som det formentlig hensigtsmæssigste Middel til at faa Jorden dyrket paa den for Samfundet tjenligste Maade. Derhos vil Hensynet til, at den Enes Ejendomsret ikke maa krænke og forstyrre de Andres lige Ret til frit at kunne dyrke deres Jord, kunne give Lovgivningsmagten Anledning og Opfordring til at træffe adskillige indskrænkende Bestemmelser til Hævdelse af Naboernes Ret. At Ejendomsretten over Jord saaledes i Praxis fremtræder med flere Begrændsninger end anden Ejendomsret, ophæver ikke i og for sig Anvendeligheden af dette Begreb paa Jordbesiddelse, men medfører kun, at den juridiske Definition af Begrebet Ejendomsret, som det fremtræder i den positive Retsorden, maa affattes i Udtryk, der tage Hensyn til disse i det retsordnede Samfund bestaaende

Begrændsninger og betone »de af Loven dragne Grændser« for Beføjelsen til at raade over Tingene (jfr. foran).

I Praxis kan det selvfølgelig være vanskeligt her at drage de rette Grændser. Navnlig gjælder dette overfor det Spørgsmaal, hvor strængt den Forudsætning for Ejendomsretten over Jord bør fastholdes, at Jorden virkelig bliver dyrket. At Ejeren maa have Ret til frit at bestemme Dyrkningens Art og Maade, er klart; at binde ham til visse bestemte Anvendelser af Jorden vilde kun være en Hindring for Fremskridt saa vel som for Benyttelsens Afpasning efter hver Tids Krav. At fordre en Anvendelse af Jord — t. Ex. Dyrkning af Hvede — opretholdt, uagtet Forholdene ikke mere gjøre denne Anvendelse lønnende, vilde saaledes være ganske urimeligt, og herover maa det være Ejerens Sag at skjønne. Ligeledes maa Ejeren selv skjønne over, hvorvidt Opdyrkning af enkelte Dele af Ejendommen efter disses Beskaffenhed kan lønne sig. Spørgsmaalet kan kun være det, om Ejeren har Ret til at lade Jorden i dens Helhed henligge helt ubenyttet eller forbeholde den for en Benyttelse, som unddrager den fra den samfundsøkonomiske Produktion, som netop søges fyldestgjort ved at undergive den individuel Raadighed. Navnlig gjælder dette, hvor Ejerne af de meget store Ejendomme ikke blot lade umaadelige Strækninger deraf henligge udyrkede, for at de kunne tjene til Jagtdistrikter o. lign., men endog inddrage Jordbrug hertil ved at sætte Jordbrugerne ud af Besiddelsen.[1])

---

[1]) »I Skotland hersker Hjorteparkens og Hedens Øde og Tomhed, hvor der for et Aarhundrede siden fandtes Hjem for Mennesker. Man kan rejse med Jernbanen gjennem Englands rigeste Jordbrugsdistrikter og næppe se saa mange Huse som i vore Indianer-Dalstrøg, hvor for nogle Aar siden kun Bøffelhjorder havde deres Tilhold«. (Henry George: Samfundsspørgsmaal). Jfr. St. Mill's Udtalelser I S. 284: »Naar to Hertuger anmasse sig at afspærre en Del af Højlandene og udelukke den øvrige Menneskeslægt fra mange Kvadratmil Bjerglandskab for at hindre, at Vildtet forstyrres, er dette et Misbrug; det over-

Disse Tilstande ere ikke nødvendige Følger af Ejendomsrettens Anerkjendelse, men kun en faktisk Følge af, at den naturlige Forudsætning herfor, Jordens Dyrkning i Overensstemmelse med dens Bestemmelse, ikke er bleven fastholdt som Betingelse for dens Udøvelse. I Danmark har Lovgivningen i alt Fald for en Del gjort dette (jfr. Frd. 6. Juni 1769 med Forbud imod at lade Bøndergaarde ligge øde og Frd. 25. Marts 1791 med Forbud imod Bøndergaardes Nedlæggelse), og Bestemmelser i saa Henseende lade sig meget vel forene med Anerkjendelse af Ejendomsret over Jord. Saafremt derimod de store Ejendomme dyrkes lige saa godt som andre, mindre Ejendomme, er der fra et økonomisk Synspunkt saa langt fra tilstrækkelig Grund til at fordre dem delte, at de endog i visse Retninger frembyde særlige Fordele (jfr. Kap. XIII). Dersom deres Udstykning i mindre Ejendomme er økonomisk fordelagtigere, vil Ejendomsretten næppe være til Hinder for en saadan Deling, saaledes som det netop viser sig her i Landet i den seneste Tid, da flere store Ejendomme kjøbes til Udstykning.

Erfaringen viser, at det er vanskeligt med nogen Sikkerhed at afgjøre, hvilken Størrelse af Jordbrug der baade i økonomisk og social Henseende er den heldigste, og at bestemte Regler i saa Henseende derfor næppe bør opstilles fra Statens Side. Tværtimod maa det utvivlsomt anses for det Bedste, at der findes Ejendomme af forskjellig Størrelse, for at de enkelte Jordbrugere kunne faa Lejlighed til at vælge en netop for deres personlige Evner og Dygtighed saa vel som deres Kapital passende Ejendom, og ligeledes, at det under Hensyn hertil maa være dem muligt at kunne blive Jordbruger uden netop

---

skrider de legitime Grændser for Ejendomsretten over Jord. Naar det ikke er Hensigten hermed at faa Jorden dyrket, kan der ikke gives nogen fornuftig Grund for, at den overhovedet skal være Gjenstand for privat Ejendomsret«.

at kjøbe en Ejendom, altsaa at kunne forpagte eller fæste en Ejendom. Skjøndt dette Maal snarest tør ventes naaet ved Anerkjendelse af Ejerens individuelle Frihed til at bestemme, om han selv eller ved en Anden vil dyrke sin Jord saavel som af hans Frihed til baade at formindske og at forøge sin Ejendom ved Salg eller Tilkjøb, og en saadan Anerkjendelse ogsaa maa siges at være en naturlig Følge af hans Ejendomsret, kan en ubegrændset Frihed i sidstnævnte Henseende dog ikke erkjendes at være en saa nødvendig Bestanddel deraf, at Staten ikke skulde være beføjet til af sociale Hensyn baade at forhindre en Udparcellering af Ejendommene i altfor smaa Lodder og at sætte Grændser for en Sammenlægning til altfor store Jordbrug, og en saadan Beføjelse er ogsaa i Praxis i lange Tider bleven gjort gjældende (jfr. Frd. 3. Dcbr. 1819 og nu L. 11. Maj 1897). Den nærmere Undersøgelse af, hvilke Regler der hensigtsmæssigst kunne opstilles, hører, ligesom Spørgsmaalet om særlig den store Grundejendoms baade økonomiske og sociale Betydning[1]) og om Statens af dette Spørgsmaals Besvarelse afhængige Politik overfor disse Ejendommes Opretholdelse eller Deling, hjemme i Økonomiens Politik.

15. Betragtes herefter særlig Benyttelsen af Jorden til Bebyggelse med hvad dertil hører, stille Forholdene sig for saa vidt noget anderledes, som Jordrenten her ikke blot spiller en ganske særlig og langt mere betydelig Rolle, men derhos er af en væsentlig forskjellig Art. Det er nemlig ikke Jordens physiske Beskaffenhed, ikke dens »oprindeligt og bestandigt virkende Evne«, som skaber denne Jordrente. Ganske vist er ogsaa her Jordbundens physiske Beskaffenhed ikke uden Betydning, vel ikke dens Frugtbarhed, men dens bedre eller ringere Egenskaber som Byggegrund; men dette er dog af ganske underordnet

---

[1]) Jfr. herom bl. A. Wagner, Grundlegung, l. c. S. 464—70.

Betydning i Sammenligning med dens Beliggenhed. Beliggenhedens Fortrin skabes imidlertid ved rent sociale Forhold, først ved Byens Størrelse og Betydning i al Almindelighed, dernæst i det Enkelte ved Beliggenheden i selve Byen. I Byens Centrum, hvor Trafiken samler sig fra alle Sider, ville dels Beboerne for en stor Del være nærmere ved deres Virksomhed, dels denne have bestemte Fortrin fremfor i de fjernere, mere peripherisk beliggende Kvarterer. Navnlig gjælder dette i høj Grad om en stor Mængde Butiker og andre Forretningslokaler, for hvilke Lejen kan stige endog meget betydeligt over, hvad der betales paa mindre befærdede Strøg. Ejendommens Beliggenhed faar derved stundom endog en ligefrem Monopolværdi, som bringer Indtægterne deraf og dermed dens Værdi i Handel og Vandel til at stige højt op over, hvad der svarer til Forrentning af den til en saadan Bygnings Opførelse og Vedligeholdelse medgaaede Kapital. At denne Monopolværdi, der efterhaanden ved den tiltagende Bebyggelse og Byens Væxt strækker sig — om end i ulige Grad — til flere og flere Ejendomme, ofte er ganske uafhængig af Ejerens egen Virken, falder stærkt i Øjne, og det saa meget mere, naar den forøges betydeligt i forholdsvis kort Tid, saa at Ejendommens Værdi synligt voxer Aar for Aar, selv hvor den ikke i sig selv er undergaaet nogen Forandring, og som den langt kan overstige den Værdistigning, som gunstige Konjunkturer kunne skabe for den dyrkede Jord. Her skabes Værdistigningen ved den stærkere, mere intensive Efterspørgsel efter Boliger, Forretningslokaler og Butiker, beliggende paa de bekvemmeste og for Trafiken og Handelen gunstigste Strøg, og voxer stadig ved Byens Væxt, hvorved den kan naa en meget betydelig Højde. Den er en Kapitalisering, hyppigt endog en forud diskonteret Kapitalisering, af en Stigning — eller

en forventet Stigning — af Lejeindtægten.[1]) Denne betales vel for en stor Del af Personer, hvis Virksomhed paa dette Sted netop paa Grund af den der stedfindende Trafik antager et saa meget større Omfang, at den bliver mere indbringende for dem end andetsteds, og som derfor ogsaa baade kunne og ville afgive en Del af denne Merindtægt i Leje for Lokalet; men for en Del betales den ogsaa af Personer, som af Hensyn til deres Virksomhed nødsages til at have Bolig eller Forretningslokale paa det paagjældende Sted og som derfor maa søge den højere eller stigende Leje indvundet ved at lægge den forholdsvis paa deres Varer eller deres Tjenesteydelser, som saaledes fordyres for Kunderne, der altsaa for saa vidt bliver skatskyldige til den monopolhavende Ejer. Stundom er det endog selve Lejerens Virksomhed, der ved at skabe en søgt og vel renommeret Forretning drager Trafiken hen til Ejendommen og dermed giver denne dens efterhaanden stigende Værdi, idet den sætter Ejeren i Stand til at afkræve hin en stedse større Lejeafgift, hvorved Lejeren altsaa kommer til at dele den Indtægt, som udelukkende skyldes hans Forretningsdygtighed, med Ejeren, uagtet denne aldeles ingen Andel har havt i det værdiskabende Arbejde.

Denne Beliggenhedens store Betydning for og Indflydelse paa Grundens Værdi og dennes stigende Højde

[1]) Det er ikke altid let at afgjøre, hvor stor en Del af Værdistigningen der udelukkende skyldes Konjunkturerne, fordi den ved disse fremkaldte Værdiforøgelse oftest medfører partielle Ombygninger, Indretning af Butiker og Forretningslokaler istedenfor Beboelseslejligheder osv. Et Vidnesbyrd herom haves i den stadige Stigning af Brandforsikkringsværdien, der skyldes saadanne Forandringer; i Berlin var saaledes i 1870—76 den aarlige Stigning i denne for alt bestaaende Ejendomme henholdsvis 3 — 3 — 3 — 6 — 16 — 13 — 11 %. Derimod konstateredes samtidigt for Tiaaret 1868—77 for en Række uforandrede Bygninger Lejestigninger fra 36 til 106 %, for de fleste af dem 50—70 %. Jfr. Ad. Wagner, Grundlegung l. c. S. 480.

medfører derhos ogsaa i andre Henseender Ulemper med Hensyn til selve Bebyggelsen. Da det gjælder om at udnytte den gunstige Beliggenhed det mest mulige, søger Ejeren at bebygge Grunden i saa stort Omfang som muligt — baade i Breden og Højden. Taarnhøje Huse — voxende i Amerika til »Skyskrabere« med et Utal af Etager — og snævre Gaarde, der i Forhold til Højden blive som dybe Brønde, hvor Sol og Luft ingen Adgang finde, gjør den hele Bebyggelse utiltalende og usund, og Lovgivningens begrændsende Bestemmelser formaa kun i ringe Grad at raade Bod herpaa.

Hele dette Forhold er ingenlunde Noget, der har udviklet sig i Nutiden eller dog i den nyere Tid. Fra Oldtidens Rom foreligge Skildringer, der synes som skrevne den Dag idag i Nutidens Storbyer. Husene i Rom vare i Kejsertiden 7—9 Etager høje. En særlig ved sine højt over hinanden optaarnede Etager bekjendt Bygningskvadrat, Felicles' »insula«, sammenligner Tertullian med Gnostikernes forskjellige Himle, den ene ovenpaa den anden. Og Martial giver en Skildring af en stakkels Djævel, der maa kravle 200 Trin i Vejret til sin Bolig oppe under Taget, saa vel som af de mørke Proletarboliger, hvor man knap kunde staa oprejst. De fleste Borgere boede til Leje i de store Lejekaserner — »insulae« —, der tilhørte nogle faa Rigmænd, som ejede hele Gader eller Huskvarterer; den bekjendte Crassus skal endog have ejet næsten det halve Rom. Huslejen var derfor ogsaa saa høj, at det fremkaldte almindelige Klager og gjentagne Gange nødsagede Regeringen til at skride ind og dekretere Nedsættelser af Lejen.[1])

Men medens disse Forhold saaledes alt i Oldtiden have været kjendte, have de dog først igjen i den nyeste

---

[1]) Jfr. J. Lehr u. C. J. Fuchs: Art. Wohnungsfrage i Handwörterbuch, 2den Udg. VII S. 828—71.

Tid tildraget sig almindelig Opmærksomhed. Som foran (I S. 219—26) omtalt fandtes der i lange Tider efter Romerrigets Fald kun ganske faa større Byer, og selv disse vare paa enkelte Undtagelser nær ikke egentlige Storbyer. Det er først den, tidligere ukjendte, stærke Befolkningstilvæxt i det 19de Aarh., der væsentlig har maattet optages i Byerne, som har skabt de egentlige Storbyer og givet ogsaa de noget mindre Byer en saadan Væxt, at de centralt beliggende Grundes Værdi er steget enormt og at denne Værdistigning mere eller mindre har strakt sig selv til Byernes fjernere Dele. Og denne stadigt voxende Efterspørgsel efter Byggegrunde har fremkaldt Spekulationskjøb, som yderligere drive Værdien op. Som foran berørt diskontere disse Kjøb paa Forhaand den forventede Stigning i Lejen og gjøre det derved nødvendigt for Ejeren at lade den blive til Virkelighed, om Kjøbet skal kunne betale sig.

Spekulationen kaster sig da endogsaa over de ubebyggede Grunde, til hvilke Bebyggelsen nærmer sig og som den i en nær Fremtid kan forudses at ville lægge Beslag paa. Den blotte Mulighed for Bebyggelse giver dem en Værdi, som slet ikke staar i Forhold til Jordens Værdi i Almindelighed.[1]) Uagtet Besiddelsen ingen Indtægt giver, stiger Værdien. Da Grundens Fremtidsværdi saaledes allerede paa Forhaand er diskonteret, blive de nye Huse herved fordyrede, og den Virkning, som ny tilkommende Huses Konkurrence kunde øve paa Leje-

---

[1]) Særligt iøjnefaldende har dette været i en By som Berlin, da denne efter 1871 blev Rigshovedstad for hele Tydskland og dermed Gjenstand for stærk Tilstrømning fra hele Landet. I 1872—73 solgtes saaledes 2,122 ubebyggede Grunde til en samlet Værdi af 173 Mill. Mk. I den efterhaanden i Bebyggelsen inddragne Nabokommune Charlottenburg beregnede man i 1865 de ubebyggede Grundes Værdi til 6 Mill. Mk., men i 1886 til 45, — i 1897 endog til 300 Mill. Mk.

priserne i de ældre Huse, modarbejdes og formindskes herved.[1])

Den Fordyrelse af Huslejen, som saaledes efterhaanden indtræder og breder sig ogsaa over de fjernere Bydele, tynger selvfølgelig mest paa Familier med ringe Indkomst, idet Huslejen udgjør en desto større Del af Udgiftsbudgettet, jo mindre Indkomsten er. Medens Huslejen for Familier med nogle tusinde Kroners Indtægt ikke behøver at lægge Beslag paa mere end $1/6$ à $1/5$ deraf, vil den for Familier, hvis Indkomst kun udgjør 1000 à 1200 Kr. eller derunder, let kunne sluge indtil $1/4$ af Indtægten. Og for saa vidt Huslejen er i raskere Stigen end Arbejdsindtægten, vil dette nødsage saadanne Arbejderfamilier til at indskrænke Boligen eller ty til Boliger, hvis større Billighed betinges af ind- og udvendige Mangler og ofte ere skadelige for Sundheden eller ved deres Indskrænkethed have en uheldig Indflydelse paa Sædeligheden.

Hvor nu Spekulationen udstrækkes til Byggegrundene, forværres Forholdene yderligere, idet den antager en ny Skikkelse; den gaar endog ud paa at forhindre deres Bebyggelse for derved at fremkalde en Vaaningsnød, der atter kan drive Lejeafgifterne højere i Vejret. Det var særlig i Berlin, efter dens Ophøjelse til Rigshovedstad, samt i Wien, at den fremtraadte paa denne Maade i 70'ne og begge Steder fremkaldte en storartet Aktiesvindel i Byggegrunde, som ved Krisen i 1873 slog om til Fallit og Ruin for Mangfoldige.[2])

---

[1]) Som en hermed følgende beklagelig Omstændighed kan ogsaa anføres, at Bygningshaandværkerne ved nye Bygningers Opførelse, naar disses Værdi paa Grund af indtrædende ugunstige Konjunkturer eller urigtige Beregninger ikke kommer til at svare til Forventningerne, ikke sjældent narres for deres Tilgodehavende, fordi der er forud sikkret Grundens tidligere Ejer en stor Prioritet i den nye Ejendom næst efter den, der kan erholdes i et Kreditinstitut.

[2]) Se nærmere herom Nationaløkon. Tidsskr. for 1874, II S. 56—62. Selve

Endskjøndt det saaledes viser sig, at saadanne Spekulationsmisbrug ret hurtigt straffe sig selv, og endskjøndt man overhovedet ikke bør bedømme et Forhold efter de mulige Misbrug deraf, kan det ikke undre, om de forskjellige her berørte Tilstande have fremkaldt megen Uvillie imod og mange Angreb paa Ejendomsretten over Byggegrunde og bragt selve Spørgsmaalet om Berettigelsen af Ejendomsinstitutets Anvendelse paa dette Omraade under Debat.

16. Spørges der da, om det overhovedet er rigtigt og nødvendigt at anerkjende Ejendomsret over de til By-Bebyggelse fornødne Arealer, maa der fra et økonomisk Synspunkt vistnok svares, at nogen egentlig Nødvendighed for at udstrække Privatejendoms-Institutet til saadanne Arealer næppe kan siges at foreligge, idet der næppe kan paavises nogen absolut Hindring for en Ordning, hvorefter Samfundet — vel snarest vedkommende Kommune[1]) — var Ejer af hele Byens Areal. Den behøvede ikke at eje ogsaa Bygningerne. En Deling af Ejendomsretten, saa at En ejer Grunden, en Anden Bygningen, er ikke ukjendt; i London er dette saaledes ret almindeligt; dog er det ikke Samfundet, men enkelte Privatmænd, der eje udstrakte Arealer, som de i enkelte Parceller udleje for en Tid af 79 Aar til dem, som derpaa ville opføre Bygninger. Ved Lejemaalets Udløb tilfalder Bygningerne da Grundens Ejer.

Vaaningsnøden har fremkaldt en hel Litteratur, hvorom Oplysning findes i Handwörterbuch, 2den Udg. VII S. 868 ff.

[1]) Det tør dog ikke overses, at ganske lignende Betragtninger, som paaberaabes til Gunst for Kommunens Ejendomsret, i de store Byer og særlig Landets Hovedstad kunne paaberaabes som Grund til at kræve i alt Fald en Medejendomsret for Staten; thi det er ikke blot Forholdene i Byen selv, Bysamfundet, men hele Statssamfundet, som i disse Byer bidrager til at skabe de stigende Værdier: at de ere Regeringens eller Provindsadministrationens Sæde saa vel som Stedet for mange Anlæg, hvortil det hele Land bidrager, Musæer, Universitet m. m.

Det maa imidlertid siges, at en saadan Ordning utvivlsomt maa anses for lidet heldig i sig selv og derhos lidet skikket til at skabe bedre og sundere Tilstande, og at den ikke vilde blive væsentlig heldigere, fordi det blev Kommunen og ikke Private, der ejede Grunden. I den lange Tid af 99 Aar vil dog enhver Forhøjelse af Lejeafgiften, som skyldes Samfundets Udvikling, tilfalde Bygningens Ejer; og for en væsentlig kortere Tid vilde næppe Nogen paatage sig at opføre kostbare Bygninger, over hvilke Ejendomsretten tabes ved Lejemaalets Ophør. Bebyggelsen vilde i det Hele blive tarveligere, al ikke strængt nødvendig ydre Udsmykning falde bort, saaledes som det netop er Tilfældet med mange Kvarterer i London, og Bygningernes Soliditet blive ringere. Derhos er det indlysende, at Bygningsejerne i den sidste Tid af Lejemaalets Bestaaen ville søge saa vidt muligt at undgaa alle Udgifter til Bygningens Vedligeholdelse, end sige Forbedringer, saa at Lejernes Interesser kun ville være slet varetagne ved denne Ordning. Naturligvis kan der tænkes andre Ordninger af dette Forhold, navnlig saaledes, at Bygningsejeren vedblev at være Ejer af Bygningen, ligesom Kommunen af Grunden, imod at sidstnævnte fra Tid til anden havde Ret til at forhøje Afgiften af denne. Men det ses ikke, hvorledes Bygningsejeren skulde kunde indlade sig enten paa en forud fastsat successiv Afgiftsstigning, som maaske slet ikke kommer til at svare til Udviklingens Gang, eller paa en Ret for Kommunen til vilkaarligt at forhøje Afgiften efter sit Skjøn. Den Løsning synes derfor i hvert Fald at maatte foretrækkes, at Kommunen for at opnaa den tilsigtede Fordel blev Ejer ikke blot af Grundene, men ogsaa af Bygningerne, hvad der ogsaa fra visse Sider er bleven stillet som den egentlige Opgave for en virkelig Samfundsreform.

Under alle Omstændigheder er imidlertid saa meget

klart, at Lejerne Intet vilde vinde ved en saadan Ordning, den være sig af den ene eller den anden Art, saafremt den hele Forskjel blev, at Kommunen og ikke private Ejere tilegnede sig den successivt stigende Værdi, som Bebyggelsen giver Grundene, og at det Samme maa gjælde med Hensyn til den Forskjelsrente, som de enkelte Grunde efter deres Beliggenhed give. Dersom Kommunerne ejede samtlige Grunde, maatte ogsaa den gjøre Forskjel paa Afgiften af disse; i modsat Fald vilde den kun ganske vilkaarligt give de Bygningsejere en Begunstigelse, til hvem den udlejede de fordelagtigere beliggende Grunde uden at kræve en tilsvarende højere Afgift af dem. Og ganske det Samme vilde gjælde overfor Lejerne, saafremt Kommunen blev Ejer ikke btot af Grundene, men ogsaa af Bygningerne. Det er jo nemlig ikke Grundens Værdi, der gjør Lejen af de paagjældende Lokaler høj, men omvendt selve Efterspørgselen efter de gunstigere beliggende Lejligheder, som, fordi de, selv om Bygningerne kunne være ganske ens, gjøre Forretningen i dem mere indbringende, gjør det muligt at afkræve disse Lejligheder den højere Lejeafgift, der atter skaber en større Værdi for Ejendommen. Enten maatte altsaa Kommunen tilegne sig denne Merværdi og den højere Lejeafgift ved at kræve en tilsvarende højere Leje for de heldigere beliggende Ejeudomme, — og i saa Fald blev Forholdet for Bygningslejernes Vedkommende uforandret; eller ogsaa maatte den ved at udleje alle Ejendomme til samme Pris ganske vilkaarligt give nogle Lejere en væsentlig større Begunstigelse fremfor andre. Hele Forskjellen vilde da blive den, at de Fordele, som nu tilfalde Ejerne af disse Bygninger, i saa Fald vilde tilfalde Lejerne. Og ganske paa samme Maade vilde det forholde sig med den ved tiltagende Bebyggelse successivt skabte Værdistigning; skal Kommunen tilegne sig denne, maa det ske ved at forhøje Lejeafgifterne.

At det iøvrigt for Lejerne ikke vilde være nogen Fordel at have Kommunen til Husvært fremfor en privat Ejer, turde Erfaringerne fra de alt nu forekommende Tilfælde, hvor sidstnævnte indskyder en Vicevært imellem sig og Beboerne, tilstrækkeligt godtgjøre. Existentsen af en saadan Mellemmand, som ingen virkelig Myndighed har til at imødekomme Lejernes Ønsker om Forbedringer eller endog ret nødvendige Vedligeholdelsesarbejder, men som vilde blive uundgaaelig, hvis Kommunen var Ejer af samtlige Ejendomme, har til alle Tider været erkjendt for at være lidet behagelig for Lejerne.[1])

Med Føje fremhæver derfor Ad. Wagner, — uagtet han særdeles stærkt betoner Ulemperne ved den nu bestaaende Ordning og nærmest ønsker en kommunal Ejendomsret i Stedet for Privatejendomsretten over Bygrunde, eventuelt over Byejendommene i deres Helhed,[2]) — at en saadan Forandring vil medføre overordentlig store Vanskeligheder, og at de fleste af de Samfundsreformatorer, der have krævet en saadan, have taget sig Sagen altfor let ved ganske at gaa udenom alle disse Vanskeligheder. Man maa være fuldt berettiget til at fordre, at der fra disses Side gives en omhyggelig Paavisning af den Maade, hvorpaa Forandringen skulde gjennemføres, saa vel som af, at de paapegede Ulemper virkelig derved vilde fjernes, før der fornuftigvis kan blive Tale om at opgive den nu bestaaende Ordning.

17. Vanskeligheden ved at finde en mere tilfredsstillende Ordning end den nu almindeligt bestaaende

---

[1]) Allerede i Oldtidens Rom vare Mislighederne herved tilstrækkeligt kjendte. Juvenal skildrer saaledes, hvorledes en saadan Vicevært staar og støtter de faldefærdige Mure og dækker gabende Revner ved Overmaling, hvorefter han erklærer Lejerne, at nu kunne de roligt lægge sig til at sove. Jfr. Hdwörterbuch l. c.

[2]) Jfr. Grundlegung l. c. S. 470—507.

viser sig ikke mindst deri, at man selv i Lande, hvor nye Byer skyde op af Intet og hvor man altsaa stod i i den Grad paa bar Grund, at Staten kunde paabyde en hvilkensomhelst Ordning, der fandtes at være den hensigtsmæssigste og retfærdigste, har holdt sig til den andetsteds bestaaende Praxis og anerkjendt den private Ejendomsret til Byggegrunde. Og lige saa lidt som man i Amerika og Australien er gaaet bort fra denne Ordning, lige saa lidt har man i de gamle Lande, trods alle Reformplaner og al Kritik over de bestaaende Tilstande, fraveget disse for at søge en formentlig retfærdigere Ordning selv der, hvor der var den frieste Lejlighed dertil, fordi Samfundet selv, navnlig altsaa vedkommende Kommune, ejer de Arealer, som Bebyggelsen er i Færd med at udstrække sig til. Kjøbenhavns Kommune, som i 1869 afkjøbte Staten hele det udstrakte tidligere Fæstningsterrain, har lige siden da solgt disse Arealer, Grund for Grund, til Private og vedbliver den Dag idag med at sælge af de betydelige Byggearealer, som den endnu besidder.

Selv om Kommunen saaledes fremdeles finder, at Bygningsejerens private Ejendomsret ogsaa over Byggegrunden, naar Alt kommer til Alt, maa anses for den hensigtsmæssigste Ordning, vil dens Opkjøb af de Arealer, som kunne forudses i en nærmere Fremtid at ville blive Gjenstand for Bebyggelse, dog have sin ikke ringe Betydning. Den vil ikke blot derved sikkre Samfundet den oftest betydelige Værdistigning, som den første Bebyggelse giver Jord, der hidtil har henligget som Mark eller Have eller Oplagsplads o. lign., men den vil tillige i Besiddelse af udstrakte Byggearealer kunne forebygge den ved de foran omtalte Spekulationsopkjøb fremkaldte Vaaningsnød. Og endelig vil den herved have det i sin Magt at foreskrive saadanne Betingelser for Kjøberens Benyttelse af Grunden, som sikkrer en god og forsvarlig Bebyggelse,

ved hvilken der navnlig tages de fornødne Hensyn til at skaffe Boligerne Lys og Luft og andre hygiejniske Sikkringsmidler.

Men iøvrigt behøver det Offentlige ikke selv at have været Ejer af Grundene for at sikkre disse sidste Hensyns Iagttagelse. Den Ret, som ubestrideligt tilkommer Lovgivningsmagten til at begrændse og indskrænke den fuldstændige og udelukkende Raadighed over Tingene, som er Ejendomsrettens naturlige Væsen og Indhold, selv hvor Talen er om Gjenstande, som Besidderen selv har skabt ved sit Arbejde, for saa vidt saadan Begrændsning kræves af Hensyn dels til Andres lige Ret til at raade over deres Ting, dels til det hele Samfunds naturlige Krav, maa i særlig Grad kunne komme til Anvendelse, hvor Talen er om Benyttelsen af Jorden. Og overfor dennes Anvendelse til Bebyggelse træder denne Samfundets baade Ret og Pligt endnu stærkere frem end overfor Jordens Dyrkning, dels fordi Hensynet til Naboernes Ret her gjør sig stærkere gjældende, dels fordi der her ikke er Tale om den fortsatte og stadige Bearbejdelse af Jorden, som dennes Dyrkning kræver og som giver den i alt Fald dens overvejende, maaske endog dens hele Værdi. Der maa saaledes tillægges Staten en endog temmelig vidtgaaende Ret til ved Bygningslove og Sundhedsvedtægter at forhindre en altfor stærk eller for Naboerne generende Bebyggelse og at stille saadanne Fordringer til selve Bygningernes Beskaffenhed og Indretning, som Hensyn til Beboernes Sikkerhed og Sundhed gjør nødvendige.

18. Naar saaledes Samfundet hidtil saa godt som overalt er vegen tilbage for de overordentlige Vanskelig. heder, som en Expropriation af samtlige en Bys Grunde eller endog de samlede Ejendomme (bebyggede Grunde) vilde medføre, ja endog har fundet det mest hensigtssvarende at sælge de det selv tilhørende Grunde til privat Ejendom, rejser sig det Spørgsmaal, om der ikke kunde

findes en anden Vej til at tilegne Samfundet den Værdistigning, som menes at skyldes det selv, eller dog en væsentlig Del deraf, og man har ment, at dette kunde naaes ved Indførelse af en Grundværdistignings-Afgift, hvorved Samfundet lagde Beslag paa i alt Fald en Del af den notorisk uden Ejerens Medvirkning skete Værdistigning. I nyeste Tid er denne Plan, som allerede forinden havde fundet Talsmænd, endog bleven aktuel, idet navnlig nogle tydske Kommuner have indført en saadan Afgift.

Stødet hertil kan siges at være givet ved de af den tydske Regering i 1898 i en Forordn. af 2. Sptbr. med Hensyn til det tydske Kiautschau-Distrikt i China givne Bestemmelser i §§ 6 og 7, af hvilke § 6 bestemmer, at Kjøberne af de Staten tilhørende Grunde forpligte sig til ved Salg af disse at betale Gouvernementet $33^1/_3$ % af den derved opnaaede Nettogevinst, hvilken Forpligtelse bliver at indføre i »Grundbogen« som en blivende Behæftelse paa Ejendommen, medens § 7 bestemmer, at »Gouvernementet forbeholder sig ved Grundstykker, som i 25 Aar ikke have vekslet Ejer ved frivilligt Salg, at paalægge en særlig Afgift en Gang for alle« (»einmalig« ɔ: altsaa hvert 25de Aar), som ikke tør overstige $^1/_3$ af Værdistigningen, saaledes som den udfindes ved Vurdering af en særlig Kommission. Det maa imidlertid bemærkes, at Talen her var om Salg af Staten tilhørende Grunde til Private, og det er klart, at det i saa Fald maa staa Staten (ligesom Kommunen for dens Vedkommende) frit at fastsætte Salgsvilkaarene, som den finder hensigtssvarende. Hermed hænger det da ogsaa sammen, at den tydske Regering har forbeholdt sig Forkjøbsret til samtlige Grunde.

Fra den Tid af har imidlertid Spørgsmaalet om en særlig Afgift af Grundejendommenes Værdistigning staaet paa Dagsordenen i Tydskland og er endog paa enkelte Steder traadt praktisk ud i Livet. Der maa i saa Hen-

seende sondres imellem to Slags Afgift: 1) Den almindelige direkte Værdistigningsafgift, opkrævet regelmæssig med bestemte Mellemrum af alle Grundejendomme (jfr. Kiautschau-Forordn. § 7) — og 2) den ved Ejendomssalg ved Siden af de almindelige Omsætningsafgifter paalagte særlige Afgift af den ved Salget godtgjorte Værdistigning. Det er hidtil kun den sidste, som i nogle tydske Stæder (Kölln ifølge Bestemmelser af Febr.—April 1905, Frankfurt a. M. og Dortmund 1906[1]) er bleven indført.

Den førstnævnte Afgift maa anses for absolut forkastelig, fordi den er en Beskatning af en ikke virkelig, men fingeret Værdistigning. Selv en nok saa samvittighedsfuldt udført Vurdering af en Ejendom kan umuligt sikkre Ejeren Opnaaelsen af den satte Vurderingssum ved virkeligt Salg af Ejendommen, og en Forskjel imellem to med flere Aars Mellemrum, tilmed maaske af andre Personer, foretagne Vurderinger, beviser aldeles ikke, at der virkelig har fundet en Værdistigning Sted, da den kan hidrøre fra forskjellige Synsmaader, som lægges til Grund for Vurderingerne. Dertil kommer, at Ejeren i hvert Fald faktisk aldeles ingen Formuegevinst har oppebaaret, hvoraf han kunde afstaa en Del til Kommunen, og at det er meget muligt, at der, naar han en Gang sælger, slet ikke vil blive opnaaet nogen Gevinst, under alle Omstændigheder langtfra den Gevinst, som Kommunen har beregnet sig en Andel af.

Forudsætningen for en Værdistigningsafgift maa nødvendig være en virkelig konstateret, effektiv Konjunkturgevinst, opnaaet for den paagjældende Ejer ved et stedfundet Salg. Det er ogsaa kun i denne Form, at den hidtil er bleven indført, hvor den

[1]) I Berlin havde Kommunalbestyrelsen i Foraaret 1907 principielt vedtaget Indførelsen af en saadan Afgift; men det til Gjennemførelsen udarbejdede Forslag forkastedes i Sptbr. s. A.

har fundet Anvendelse. Men selv i denne Skikkelse frembyder den retfærdige Gjennemførelse overmaade store Vanskeligheder. At det kun bør være den Del af Værdistigningen, som ikke skyldes noget Arbejde eller Anstrængelse fra Ejerens Side, er givet og almindelig anerkjendt; men Afgjørelsen af, hvor meget af Stigningen der skyldes de af Ejeren foretagne Forandringer af og Forbedringer ved Ejendommen, er ingenlunde let. Thi dette kan aldeles ikke maales blot ved de dertil medgaaede Udgifter; ogsaa Ejerens personlige Arbejde ved at udtænke og anordne disse Forbedringer maa tages i Betragtning, og dette vil meget hyppigt give Ejendommen en Værdiforøgelse, der langt overstiger selve Udgiftens Beløb, saa at den hele Værdistigning udelukkende skyldes de gjorte Forandringer.

Hovedvanskeligheden ligger imidlertid deri, at selve Maalestokken for Værdistigningen, Forskjellen imellem de to Kjøbesummer med de foran nævnte Tillæg for den første, er ganske upaalidelig, idet den aldeles ikke med Sikkerhed udviser en tilsvarende reel Værdistigning, en Stigning, som de faste Ejendomme har forud for alle andre Ejendomsgjenstande, hvad der jo netop skulde være Afgiftens Begrundelse, men simpelt hen kan være Følgen af en Forandring i selve Pengenes Værdi, som altsaa strækker sig til alle Værdigjenstande. Dersom det hele Prisniveau ved et Værdifald for de ædle Metaller er steget 20 %, vil den Ejer af en fast Ejendom, der har kjøbt den før Værdifaldet for t. Ex. 100,000 Kr. og sælger den efter Værdifaldet for 120,000 Kr., aldeles ikke være bleven rigere, end han var, da han kjøbte, og skulde han indbetale en Del af den nominelle Værdistigning til Kommunen, vilde han i Virkeligheden være bleven saa meget fattigere. Men nøjagtigt at oplyse, hvor stor Pengenes Værdiforandring i et vist Tidsrum har været, er ingenlunde nogen let Sag.

Til alt det Anførte maa endnu føjes, at den Paastand, hvorpaa Afgiftens Berettigelse hviler, at Værdistigningen skyldes Samfundet og ikke Ejeren, ikke blot i Almindelighed er ret upaaviselig, i alt Fald hvad den derved forvoldte Stignings Omfang og Størrelse angaar, men i Virkeligheden ogsaa gjælder paa mangfoldige andre Omraader, hvor man efter Forholdets Natur ikke eller dog kun meget vanskeligt kan tænke paa at kræve en Afgift. Sagen er nemlig den, at der næppe er nogen Samfundsvirksomhed, hvis Udbytte ikke i høj Grad paavirkes af Samfundets Væxt og Trivsel, uden at Virksomheden selv bliver en væsentlig anden eller kræver mere Arbejde af den Paagjældende. Det gjælder jo om de fleste Forretninger, at de, skjøndt Arbejdet kan være ganske det samme, give et større Udbytte og lønne sig bedre i et stort end i et lille Samfund, i en stor Bys Centrum fremfor i dens Udkanter, — og dette gjælder endog om rent personlige Tjenesteydelser, en Læges, en Forfatters, en Kunstners Virksomhed. Selvfølgelig maa de Paagjældende betale en tilsvarende højere Indkomstskat, hvor en saadan bestaar; men man falder dog ikke paa at forlange, at de til det Offentlige skulle indbetale, om ikke al, saa dog en væsentlig Del af den Merindtægt, som de saaledes have forud for deres mindre gunstigt stillede Kolleger — end mindre, at de skulle indbetale en Del af den kapitaliserede Indtægt som en ubeføjet Formuegevinst til Staten. Og for saa vidt man vil paaberaabe sig, at Forholdet dog er et andet, hvor en saadan Merindtægt saa at sige krystalliserer sig i en blivende Formueforøgelse, er denne Synsmaade dels i og for sig ret omtvistelig, dels fører den langt videre end til en Grundværdistigningsafgift. En Værdistigning af ganske samme Art finder nemlig Sted overalt, hvor Ejendomsgjenstande paavirkes af en foranderlig Efterspørgsel. En fuldt saa stor Konjunkturgevinst som ved Byggegrunde er saaledes ofte indtraadt

for Besidderne af udmærkede Kunstværker; mange Malerier, som Kunstneren selv kun har faaet en beskeden Betaling for, have ofte senere indbragt Besidderen store Summer. Og end mere gjør dette sig gjældende paa et Omraade, der nutildags spiller en stor Rolle i det økonomiske Liv, nemlig overfor Værdipapirer af enhver Art. Den Kursstigning paa Aktier, som saaledes i mange Tilfælde bringer dem op til den dobbelte Værdi af det indbetalte Beløb eller endog mere, er for Aktieejeren en fuldt saa let vunden Fordel, som den, der opnaaes ved faste Ejendomme, og kan ligesom denne siges at skyldes Samfundsforholdene. Theoretikere, som have taget Ordet for en Grundværdistigningsafgift, have derfor ogsaa kun anset denne som en enkelt Art af en almindelig Konjunkturgevinst-Beskatning, — men med Erkjendelse af, at denne sidste overordentlig vanskeligt kan gjennemføres.[1])

Ganske vist kan der anføres Grunde for at behandle Jorder som Ejendomsgjenstand ud fra noget andre Synsmaader og efter noget andre Principer end andre Gjenstande; men naar man paaberaaber sig Samfundets naturlige Ejendomsret til al Jord og i Kraft af denne formentlige Medejendomsret mener at kunne kræve Andel i Værdistigninger, maa det siges, at denne »Medejer« da selvfølgelig ogsaa maa tage Del i de Tab, som lides ved Værdinedgang under ugunstige Konjunkturer.

Tages alt det her Anførte i Betragtning, maa der sikkert siges at være al Grund til ved Indførelsen af en Grundværdistigningsafgift at vise betydelig baade Forsigtighed og Moderation, dersom den ikke istedenfor at være en Retfærdighedshandling skal blive en ved sin Ensidighed meget uretfærdig Konfiskation af en i og for sig

---

[1]) Jfr. nærmere om hele dette Spørgsmaal en Række Artikler af nærv. Forfatter i Nationaltidende for 4—11. Septbr. 1907.

lovlig Ejendom. Det kan derfor kun anerkjendes, at man hidtil, hvor den er bleven indført, har gjennemført den med betydelig Moderation.[1])

Væsentlig anderledes forholder det sig, hvor Talen er om bestemte Foranstaltninger fra Samfundets Side saasom Gade-, Sporvejs-, Jernbane-, Havneanlæg o. lign., som direkte give tilstødende Ejendomme en forøget Værdi. At Samfundet kræver den herved skabte Værdiforøgelse, er i og for sig ikke unaturligt; dog vil det ogsaa her være rigtigt at blive staaende ved kun at kræve en Del af Værdistigningen, saasom Halvdelen, ikke blot fordi det ogsaa i dette Tilfælde ofte viser sig vanskeligt med Sikkerhed at paavise, at en bevislig stedfunden Værdistigning i sin Helhed udelukkende skyldes det paagjældende Anlæg eller anden Samfundsforanstaltning, men fordi ogsaa Andre end netop Ejerne af faste Ejendomme, baade Handlende og Industridrivende, kunne have endog ret betydelig Fordel heraf, uden at disse komme til at betale derfor.

---

[1]) I Reglerne for Byen Kölln hedder det derfor ogsaa, at der ikke blot til den tidligere Kjøbesum skal lægges dels 4 % aarlig Rente for ubebyggede Grunde, dels alle Udgifter til Forbedring af Ejendommen, inclus. Udg. til Gadeanlæg, samt 5 % af Kjøbesummen som Erstatning for de med Kjøbet forbundne Omkostninger, men at derefter de første 10 % af den saaledes konstaterede Værdistigning bliver fri for Afgift. Derhos skal der tages Hensyn til, om der er forløbet en kortere eller længere Tid siden Ejendommens Kjøb; er der forløbet mere end 5 Aar, opkræves kun $^2/_3$, mere end 10 Aar kun $^1/_3$ af den normerede Afgift. Denne er fastsat til 10 % for en Værdistigning fra 10—20 % med Tillæg af 1 % for hver yderligere Stigning af 10 %, saa at der ved en Værdistigning til det Dobbelte (100 %) opkræves 18 %. Maximumsafgiften er 25 %, som opkræves ved en Værdistigning af 160 %. Jfr. Brunshuber: Die Wertzuwachssteuer. Jena 1906. Disse Regler maa i det Hele siges at være moderate og hensynsfulde, og meget højere vil det næppe være rigtigt at sætte Afgiften. om end en Maximumsafgift af 25 % vel nok kunde indtræde allerede ved en Værdistigning til det Dobbelte i Løbet af 5 Aar..

III. Arveretten.

19. Medens det, som foran anført, maa fastholdes, at Ejerens Raadighed over de ham tilhørende Ting, som ere skabte ved menneskeligt Arbejde, ikke kan være betinget af, at han til enhver Tid faktisk benytter dem, og derfor uden Hensyn hertil maa vedvare, saa længe han lever, kunde det synes naturligt, at den ikke kan strække sig ud over hans Død. Dette kan dog kun med en vis Begrændsning gjøres gjældende, idet det maa erkjendes, dels at mange Dispositioner, som han har truffet i levende Live og hvorved der er tilsagt Andre visse Rettigheder, navnlig Brugs-, Leje- og Forpagtningsrettigheder for en bestemt Tid, fremdeles bør opretholdes, dels at den Afdødes Kreditorer, som ikke, medens han levede, ere blevne fyldestgjorte for deres Fordringer, maa have et naturligt Krav paa at faa dem dækkede af hans Efterladenskaber. Dertil kommer, at det Krav paa Forsørgelse, Opfostring og Opdragelse, som Børn naturligt maa siges at have overfor Forældrene, i Tilfælde af deres Død kan fyldestgjøres ved Hjælp af deres efterladte Formue, og at de i saa Henseende trufne Dispositioner derfor bør respekteres, saa at den efterladte Formue saa at sige fortsætter Forældrenes personlige Forpligtelser. Det vilde saaledes allerede af disse Grunde være urigtigt at anse denne som absolut herreløs ved Ejerens Død, og tages nu endvidere i Betragtning, at disse Gjenstande ikke vilde være komne til Existents uden Ejerens Arbejde og at der altsaa uden dette ikke vilde have været Noget, som kunde komme Andre til Gode, maa det i alt Fald erkjendes, at Ingen lider Uret eller kommer til kort, fordi man giver Ejeren Ret til at træffe Dispositioner over sine Ejendele, der række ud over hans Liv, eller fordi Samfundet ved Lov forbeholder dem for Ejerens nærmeste Slægtninge til Opfyldelse af hans naturlige personlige Forpligtelser overfor disse.

Hos vistnok alle civiliserede Folk findes da ogsaa faktisk Arveret enten i Kraft af Slægtskab med den Afdøde eller ifølge Villiesbestemmelse — eller delvis af begge Grunde — anerkjendt. Derimod viser der sig hos de enkelte Folk en forskjellig Opfattelse af, hvad der maa anses som den egentlige Hovedgrund til Arverettens Anerkjendelse, idet hos nogle det førstnævnte Moment, hos andre det sidstnævnte anses som det egentlige begrundende og dermed som bestemmende for Arverettens Karaktér, medens dog hyppigst ogsaa det andet Moment subsidiært kommer i Betragtning. Saaledes var hos Romerfolket Arveladerens Villie det egentlig begrundende Moment[1]) og Arv ifølge Testament derfor den egentlige Arveret, medens Slægtskabsarv vel ikke var udelukket, men dog allerede i selve Betegnelsen »ab interstato« fremtraadte som noget kun subsidiært Anerkjendt. En lignende Opfattelse gjenfindes hos Englænderne, der tillægger Arveladeren en ubegrændset Ret til ved Testament at raade over sine Ejendele, saa at selv Børnene ikke have noget lovligt Krav paa en vis Andel af Arven, — hvad den senere romerske Lovgivning dog tillagde dem saa vel som den uformuende Enke —, og denne Regel er gaaet over i de fleste nordamerikanske Lovgivninger. Derimod er hos de germanske og romanske Folk Slægtskabsarv det Principale og Testamentarv nærmest kun et Supplement hertil.

---

[1]) I sit store Værk, »System der erworbenen Rechte«, har Lassalle, der iøvrigt i sin praktiske Agitation aldrig har angrebet Arveretten, gjort gjældende, at Testamentet oprindelig var et Udtryk for det romerske Folks Udødelighedsidé, idet Romerne ansaa det for en Hovedsag, at de ikke ophørte at existere som Villies- og Retssubjekter og at de som saadanne fortsatte deres Existents i Arvtageren. Denne havde ofte langt mindre økonomisk Interesse i og Fordel af Arven, end Legetarerne; men ved Arvens Overtagelse paatog han sig at fortsætte Arveladerens Retssubjektivitet. Hele denne Opfattelse er dog trods dens Sindrighed og Aandfuldhed temmelig omtvistelig. Jfr. Brandes, Lassalle, Kbhvn. 1881.

20. I nyere Tid er der fremkommet mange Angreb paa Arveretten, særlig fra socialistisk Side. Den Hovedbetragtning, som ligger til Grund herfor, er den, at den Ulighed i Kaar, som viser sig at fremkomme som naturlig Følge af Privatejendomsrettens Anerkjendelse, i høj Grad forøges ved Arveinstitutet, og at navnlig Modsætningen mellem Rige og Fattige og Dannelsen af en mere permanent Samfundsklasse af rige Familier herved overordentlig fremmes, idet de egentlig store Formuer netop for en væsentlig Del opstaa ved den Ophobning deraf, som foregaar ved Arv igjennem flere Slægtled, eller derved, at flere formuende Personers Ejendele ved Arv samles paa én enkelt Haand. Arven kan derhos i ikke faa Tilfælde bevirke, at Modtageren derved ganske fritages for selv at arbejde og kun fører et Liv i Lediggang og Nyden, medens allerede Udsigten til Arv ofte virker svækkende og nedbrydende paa Børnenes Arbejdslyst og gjør dem til lidet samfundsnyttige Individer. Men navnlig fremhæves det med stor Styrke, at i en Tid, da Produktionen er bleven kapitalistisk (jfr. I. S. 56 ff.) og der derfor kun kan opnaaes betydelige Resultater af Arbejdet, naar det støttes af Kapitalen, denne sidste formedelst Arvegangen stedse mere samles hos et lidet Antal Personer, der som Kapitalister kræve og kunne tilegne sig Hovedandelen af Arbejdets Udbytte, medens den store Mængde af Arbejdere aldrig kan naa til for egen Regning at producere mere end det Nødvendigste til en Families Livsophold. Det menes derfor, at der ved Ophævelsen — eller dog en stærk Begrænsning — af Arveretten vil kunne naaes en langt bedre Samfundsordning, i hvilken de produktive Kapitaler enten direkte overføres paa Arbejdernes Hænder eller forbeholdes Samfundet for af dette at stilles til Arbejdernes Disposition.

Denne Opfattelse og disse Reformplaner søges støttede ved den Paastand, at Arveretten ikke i sig selv har nogen

naturlig Begrundelse; men idet det dog erkjendes, at den Afdødes Ejendele ikke tør erklæres for herreløse og dermed prisgives til Alle og Enhver, hvad der kun vilde skabe Voldstilstande, gjøres det gjældende, at de ved Ejerens Død naturligt bør tilfalde Samfundet, uden hvis Retsbeskyttelse Formuen næppe vilde kunne være skabt og som ved sin positive Virken for Samfundsformaal paa mange Maader har støttet den Virksomhed, der frembragte Formuen.

Overfor denne Opfattelse maa det fastholdes, at al Kapital og alle varige Nydelsesgjenstande kun ere fremkomne derved, at Frembringerne deraf dels have opsat at fortære de umiddelbare Nydelsesgjenstande, som andre Producenter strax have fortæret, dels have valgt at producere et mindre Kvantum deraf end disse for at kunne frembringe Gjenstande, som først til en senere Tid kunne forskaffe dem den tilsvarende, men da ogsaa saa meget større, Nydelse. Og ikke sjældent have de gjort dette ikke for at skaffe sig selv, men netop Andre, som var dem kjære og hvis Vel laa dem paa Sinde, den Nyden, som de selv havde givet Afkald paa. I alt dette er der næppe Noget, der kan give »Samfundet«, d. v. s. den Del af samme, som har foretrukket Øjeblikkets Nyden for Fremtidens, noget berettiget Krav paa nu desforuden at høste Udbyttet af hines Arbejde eller dog tage Del deri. Forholdet fremtræder endnu den Dag idag ret klart i de selv i vor Tid ikke helt sjældne Tilfælde, i hvilke en besiddelsesløs Person, begyndende paa bar Bund, ved Dygtighed og Sparsommelighed opsamler en større eller mindre Formue for sine Efterlevende. Den Retsbeskyttelse, der herved er kommen ham til Gode, er ikke anden eller større end den, der har sikkret de ikke sparende Arbejdere Frugten af deres Arbejde, og giver saaledes ikke disse nogetsomhelst Krav paa nu ogsaa at

nyde godt af de Offre, hin har bragt for at naa sit Maal.

At derimod mange af de nu bestaaende, nedarvede Formuer oprindeligt ere dannede ved Hjælp af en Retsbeskyttelse, der gav de besiddende Klasser en Overmagt overfor de besiddelsesløse Arbejdere, som gjorde det muligt for dem at tilegne sig en utilbørlig Andel af det ved disses Virksomhed skabte Resultat (jfr. Kap. XII), kan være sandt nok; men ligesom en saadan i tidligere Tider forøvet Uret ikke kan være tilstrækkelig Grund til at omstøde Privatejendomsinstitutet, saaledes kan den heller ikke tilstrækkelig begrunde Ophævelsen af en Arveret, som i sig selv er naturlig grundet i de økonomiske Forhold og ret beset har sin store Betydning for Samfundets fremadskridende Udvikling. Og dette saa meget mindre, som der med Føje kan rejses Tvivl, om der virkelig ved Arverettens Afskaffelse vilde opnaaes et for Samfundet i dets Helhed gunstigere Resultat. Den hele fremadskridende økonomiske Samfundsudvikling hviler paa den stadig fortsatte Samvirken imellem de forskjellige Generationer, hvorved ethvert nyt Slægtled fortsætter det foregaaendes Arbejde, støttet til de af dette gjorte Erfaringer og fremhjulpet ved den af det tilvejebragte økonomiske Basis. Denne Overlevering fra Generation til Generation finder paa naturligst Maade og vistnok med størst Virkning Sted indenfor hver enkett Familie, navnlig hvor den ælnre og den yngre Slægt allerede staar i økonomisk Samvirken med hinanden og denne umiddelbart fortsætter hins Virksomhed. Dersom derimod Formuen ved Familiefaderens Død overføres til Samfundet som saadant, vil denne Virksomhed ofte blive afbrudt og forstyrret, og selv hvor den opretholdes gjennem Andre, hvem den overdrages, vil selve Formueoverdragelsen foregaa paa en mindre heldig Maade, saa at Formuen som saadan forsvinder. Thi hvad enten de i Aarets Løb ved indtrufne Dødsfald

Samfundet tilfaldende Formuer fordeles imellem alle dets Medlemmer eller kommer disse til Gode ved en tilsvarende Nedsættelse af de dem paahvilende Skatter, vil det for hver enkelt Husstand blive et saa lille Beløb, at det ikke vil kunne danne Basis for en ny eller blot en udvidet økonomisk Virksomhed, men som en lille Forøgelse af den løbende Indkomst vil blive fortæret ligesom denne i det umiddelbare Forbrug.[1]) Og dersom Samfundet istedenfor saaledes at fordele den selv beholder den til en samlet Anvendelse, vil denne som oftest ikke have nogen virkelig produktiv Karaktér, men kun sigte paa at skabe flere økonomiske Bekvemmeligheder, altsaa et udvidet Forbrug (jfr. I S. 288—90).

Men hertil kommer, at ganske lignende Betragtninger, som føre til at hævde Ejerens Raadighed ogsaa over de Gjenstande, som han faktisk ikke benytter, fordi Enhver i modsat Fald vilde opgive at frembringe Ting, som han ikke var sikker paa at beholde og som netop først i Fremtiden skulde gjøre Nytte, og indskrænke sin Produktion til, hvad han umiddelbart fortærer, tale for Anerkjendelse af en Arveret enten i Henhold til Arveladerens egen Villiesbestemmelse eller i Henhold til Slægtskabets naturlige Krav. Selv om den Uvished, der naturligt for Enhver gjør sig gjældende med Hensyn til Længden af hans Levetid, vil medføre, at han ikke helt tør fortære sin opsparede Formue, — hvad han iøvrigt i Nutiden med dens udviklede Forsikkringsvæsen uden

[1]) Det samlede Beløb af de i et Aar faldne afgiftspligtige Arvemasser udgjorde i 1894—96 selv i saa rige Lande som Storbritannien og Frankrig knap 100 Kr. pr. Ind. af Befolkningen, i Holland ca. 76, i Belgien ca. 46, i Danmark ca. 30 Kr. (H. W. B. III, S. 726). Selv om de ikke afgiftspligtige Arvesummer medregnes, vil det ikke gjøre nogen nævneværdig Forskjel. I Anm. til Lovforslag om Arveafgif, fremsat i det danske Folketing i Okt. 1906, anslaaes den aarlige Arvemasse i Danmark til 110 Mill. Kr., altsaa til lidt over 40 Kr. pr. Ind. af Befolkningen.

Fare vilde kunne gjøre ved at omdanne den til en Livrente —, er der dog hos de Færreste en saadan Almensands, at de af Hensyn til det hele Samfund skulde fortsætte deres Arbejdsvirksomhed ud over den Tid, det for deres egen Skyld er nødvendigt, og undlade at fortære den i deres kraftige Manddomsaar opsparede Formue — og overhovedet at underkaste sig større Anstrængelse end nødvendig til at sikkre det stadige daglige Forbrug. Der er under alle Omstændigheder ingen Tvivl om, at en lovpaabudt Overgang af al Arv til Samfundet ved Arveladerens Død vilde give de nye Generationer en langt ringere økonomisk Basis for deres Virksomhed, end om den ældre Slægts Kapitaldannelse føres frem igjennem personlig Arvtagen.[1])

21. Naar det saaledes i høj Grad maa betvivles, at der ved en Nægtelse af Arveret vilde opnaaes heldigere Samfundstilstande end ved dens Anerkjendelse, — undtagen for saa vidt unægtelig Forskjellen imellem Rig og Fattig vilde formindskes ved Alles større Fattigdom —,

---

[1]) Eugenio Rignano, der forkaster alle de almindeligt til Forsvar for Arveretten fremførte Argumenter (se det paa Grundlag af hans Værk: »Ein Socialismus in Uebereinstimmung mit den Lehren des ökonomischen Liberalismus«, Paris 1904, af Ad. Landry udarbejdede, med Forord af Eduard Bernstein paa Tydsk udgivne Skrift: »Los von der Erbschaft«, Berlin—Lpz. 1905), slutter dog med at erkjende, at der maa tillægges det Argument »den største Betydning«, at Ophævelsen af »Retten til at overdrage en Formue til sine Børn eller i al Almindelighed til Væsener, der ere En kjære, vilde standse den allerstærkeste Spore til Arbejde, til Sparsomhed og til den unægtelig nyttige Ophoben af Kapitaler«. Han hævder derfor trods Alt, at »Undertrykkelsen af Arveretten i Løbet af en Generation vilde have til Følge ikke blot Stilstand i den fortsatte Udvikling af Samfundskapitalen, d. v. s. af Produktionen, men ogsaa Fortæring af den Kapital, som Samfundet nu bruger for at forskaffe sig sit Underhold. M. a. O.: det vilde betyde Tilbagevenden til Barbari!« Han vil derfor ikke afskaffe Arveretten, men kun reformere den ved at begrændse den til to eller tre efter hinanden følgende Slægtled, idet en Del af den successivt for hvert Slægtled overføres til Samfundet.

maa det yderligere hævdes, at Paastanden om, at der ikke skulde bestaa en naturlig Arveret, som almindelig Paastand er grundfalsk, selv om det paa den anden Side maa erkjendes, at de fleste Landes positive Lovgivning strækker Arveretten ikke lidet ud over dens naturlige Berettigelse.

Paastanden om, at Familiefaderens Formue — og det er denne, der hovedsagelig maa haves for Øje — skyldes hans personlige Virken og bliver herreløs ved hans Død, ser nemlig ganske bort fra, at denne Virken i tidligere Tid ganske almindeligt og selv i vor Tid endnu paa store og vigtige Omraader ingenlunde er en rent individuel, men derimod netop en Familievirksomhed, hvori alle — eller dog en større eller mindre Del af — Familiens voxne Medlemmer tage Del. Paa Landbrugets Omraade er det saaledes den Dag idag ret almindeligt, at Familien i sin Helhed tager Del i Virksomheden, saa vidt dennes Omfang tilsteder det og har Brug for saa mange Kræfter. I industriel og kommerciel Virksomhed gjælder det maaske mindre; dog er det ogsaa her ret almindeligt, at Faderen søger at opdrage i det mindste en af Sønnerne til Deltagelse i og senere Overtagelse af Forretningen. Det er den noget overdrevne Samlen af al Familiemyndigheden i Familiefaderens Haand, som skyldes Romerretten, der har fremkaldt den i sig selv urigtige Forestilling om Familievirksomheden som udelukkende knyttet til hans Person med den deraf følgende Forestilling om, at Formuen ved hans Død bliver herreløs. Overfor denne Forestilling maa det bestemt hævdes, først at Hustruen, selv om hun ikke tager direkte Del i Mandens økonomiske Virken, dog ved hele sin Ledelse af Husets Førelse øver en økonomisk Virksomhed af saadan Betydning, at hun har sin naturlige Lod og Del i det opnaaede Fællesresultat, og at Boet derfor naturligt frem-

træder som deres Fællesbo, der ikke bliver herreløst ved den ene Ægtefælles Død.

Men dernæst maa det ligeledes fastholdes, at i alle de Tilfælde, hvor Børnene — eller dog nogle af disse — tage Del i Familiefaderens økonomiske Virken, skyldes dennes Resultat delvis dem, saa at den derved skabte Formue maa siges at tilhøre Familien som Helhed, selv om Familiefaderen nominelt fremtræder som dennes Ejer og med Enemyndighed repræsenterer Virksomheden og Boet udadtil. Heller ikke i disse Tilfælde kan Formuen siges at blive herreløs ved hans Død; tværtimod maa det hævdes, at den allerede er i Familiens Besiddelse, og at det altsaa vilde være en ligefrem Depossidering, om der nægtedes Børnene Adgang til at overtage den som »Arv«.

Endelig har, som alt berørt, Arveret ogsaa udenfor disse Tilfælde sin naturlige Begrundelse, hvor Børnene ved Faderens Død endnu ikke ere blevne voxne og have kunnet paabegynde en selvstændig Virksomhed. Faderens Pligt, at opdrage Børnene og hjælpe dem til en selvstændig Stilling, opfyldes i saa Fald ved Hjælp af den efterladte Formue.[1])

Spørges der nu imidlertid, om saa ikke Arveretten bør indskrænkes til de her nævnte Tilfælde, og om ikke voxne Børn, der ikke staa i nogen direkte Forbindelse med Faderens Virksomhed, bør udelukkes fra Arv efter ham, tør dette Spørgsmaal næppe besvares bekræftende.

---

[1]) Naar Rignano (l. c.) vel erkjender, at dette er en gyldig Begrundelse af Arveret, men da vil have denne begrændset til et passende Underhold indtil 18 Aars Alderen, maa det bemærkes, at Opdragelsen og den nødvendige Uddannelse til en bestemt Livsstilling ofte først tilendebringes med 25 Aars Alder og stundom knap det. Men selv om det iøvrigt maa erkjendes, at den ovenfor anførte Betragtning i sig selv ikke rækker længere, maa det dog tilføjes, at den i saadanne bestemte Formaal givne Uddannelse ikke sjældent bliver hensigtsløs, naar den ikke tillige støttes af en større eller mindre Kapital.

I mange Tilfælde kunne Børnene, indtil de selv fik en selvstændig økonomisk Existents, have været medvirkende i Faderens Virksomhed, uden at Omfanget og Resultatet heraf nu lader sig eftervise. I andre Tilfælde har Faderen indtil sin Død ydet dem en økonomisk Hjælp og Støtte, som det har været Meningen og Hensigten fremdeles at fortsætte, men som nu afbrydes ved hans Død, og uden hvilken det kan blive vanskeligt at føre den af dem paabegyndte selvstændige Virksomhed til det tilsigtede Resultat. Og overhovedet vilde en saadan Begrændsning som anført kun være naturlig under den Forudsætning, hvis Rigtighed vi benægte, at Arveretten i de to særlig nævnte Tilfælde fremtraadte som en Undtagelse fra en Ordning, der mere stemmede med Samfundets naturlige Udvikling. Fastholdes det derimod, at Principet Familiearv i sig selv er mere fremmende for denne og at den derhos endvidere som Middel til at styrke Familiebaandet har en social Betydning, som ikke tør undervurderes, synes der ikke at være tilstrækkelig Grund til strængt at begrændse den til de nævnte Forhold som en bestemt Betingelse for Børnenes Arveret. Efter vor Opfattelse maa denne i og for sig anses for den naturlige Maade at føre Samfundets Kapital fremefter fra Generation til Generation, saa at der maatte paavises særlige Grunde til at indskrænke den til de Tilfælde, hvor der faktisk ikke egentlig er Tale om Arv.

Det vilde derfor være rettest at fastholde som almindelig Regel, at Børn uden Hensyn til deres øjeblikkelige Stilling ere naturlige Arvtagere efter Forældrene. I hvert Tilfælde vil det frembyde forskjellig Mislighed at stille Børnene ulige overfor Faderens Efterladenskaber af Hensyn til ofte mere eller mindre tilfældige Forskjelle i deres ydre Stilling i selve Dødsøjeblikket. Det Naturlige vil være at overlade Afgjørelsen af Spørgsmaalet, om der er Grund til at gjøre Forskjel i

Børnenes Stilling til Arvefaldet, til Faderen selv og at gaa ud fra, at der ingen Grund er hertil, naar han ikke har truffet en saadan positiv Bestemmelse. De fleste Lovgivninger anerkjende da ogsaa en saadan Myndighed for Faderen til at tillægge de enkelte Børn en forskjellig Andel i Arven, ved at give ham Ret dels til testamentarisk at raade over en vis Kvotadel af Boet efter Forgodtbefindende, altsaa ogsaa til Bedste for nogle Børn fremfor andre, dels til at betegne tidligere gjorte Gaver til eller Bekostninger paa enkelte Børn som Forskud, der fradrages i Arven (jfr. for Danmark Frd. 21. Maj 1845 §§ 27 I og 23, cfr. L. 29. Dcbr. 1857 § 2, samt §§ 10—13), medens de dog samtidig fastholde Børnenes Krav paa i hvert Fald at erholde en vis Kvota af Arven, den saa kaldte Tvangslod.

For en saadan Myndighed taler ogsaa et andet Hensyn, som der ingenlunde altid er tillagt den behørige Indflydelse, nemlig Hensynet til at faa den bestaaende økonomiske Virksomhed eller Forretning fortsat paa bedste og hensigtsmæssigste Maade. Paa visse Omraader anerkjender vel ofte Lovgivningen Berettigelsen af at tage et saadant Hensyn, navnlig overfor Landejendomme, der ikke gjærne ved fortsatte Arvedelinger maa udstykkes altfor stærkt og heller ikke betynges altfor meget med Prioritetsbehæftelser. I Danmark har saaledes allerede Frdd. 13. Maj 1769 og 22. Novbr. 1837 givet Selvejerbønder en særlig Ret til at tillægge en enkelt Arving Gaarden uden altfor store Behæftelser til de andre Børn, og denne Ret opretholdtes ved Frd. 21. Maj 1845 § 26, hvorhos dens § 27 gav Sædegaardsejere en lignende Ret. Paa den Tid, disse Frdd. gaves, var der næppe tilstrækkelig Grund til at træffe tilsvarende Bestemmelser med Hensyn til industrielle og kommercielle Virksomheder, men i nyere Tid turde særlig Fabrikdriften give Anledning hertil.

Endnu kan tilføjes, at den ovenfor givne Regel om

Børns Arveret naturligt udstrækkes til hele Descendentsen, saa at afdøde Børns Børn indtræde i Faders eller Moders Sted som Arvtagere. Ofte ville Bedsteforældrene ved disses Død mere eller mindre komme til at træde i Forældrenes Sted som Opfyldere af deres Pligter overfor Børnene, og i al Almindelighed vilde jo Bedsteforældrenes Formue, hvis Forældrene havde levet indtil disses Død, være bleven ført videre til Børnebørnene igjennem disse som Mellemled.

Derimod kunde det synes, at den modsatte Arvegang, Arvens Tilbageførelse opad til Forældre og Bedsteforældre, hvor ingen Børn findes, strider imod den Betragtning, at det netop gjælder om at føre Formuen fremefter til en ny Slægt. For denne Arv i lige opstigende Linie kan i mange Tilfælde dog anføres, at det netop er de Offre, som Forældrene have bragt for Børnenes Opdragelse og Sætten i Vej, som har hjulpet til at skabe den Formue, som disse efterlade sig, samt endvidere, at det vilde været Børnenes naturlige Pligt i Trangstilfælde at komme Forældrene til Hjælp med deres Arbejde og Resultatet heraf. Ikke sjældent miste gamle Forældre ved deres Børns Død deres faktiske Forsørgere. Naar dertil kommer, at denne Tilbageføring af Arven kun har en midlertidig Karaktér og kun danner et naturligt Mellemled til Arvens videre Førelse nedefter til en ny Slægt, synes der ingen særlig Betænkelighed at være ved at anerkjende Arv i opstigende Linie som almindelig Regel.

22. Medens det efter alt det Anførte maa siges, at Arveret i lige, nedstigende Linie er baade den naturlige Vej og tillige den bedste og hensigtsmæssigste Maade, paa hvilken det ene Slægtleds økonomiske Virken fortsættes af det næste og kommer dette i sin Helhed til Gode, kan en videre Udstrækning af Arveretten til Sidelinierne nærmest kun siges at have en supplerende Karaktér, for saa vidt som den jo kun indtræder i Mangel af direkte

Afkom, og maa derfor overvejende støttes paa Hensigtsmæssighedsgrunde, som ogsaa maa bestemme det Omfang, hvori den bør indrømmes.

I saa Henseende har Sædvane saa vel som Lovgivning utvivlsomt strakt sig altfor langt, naar — som i dansk Ret — Arven føres helt ud til 4de Sidelinie. Den Omstændighed, at to Personer, der maaske endog ere hinanden aldeles fremmede og ubekjendte og hvis hele økonomiske Leven og Virken ikke har nogensomhelst indbyrdes Forbindelse, have havt Oldeforældre eller endog Tipoldeforældre tilfælles (3die og 4de Sidelinie), synes saaledes i Virkeligheden ikke at afgive nogensomhelst Grund til, at de skulde tage Arv efter hinanden. Det vil vel endog være et sjældnere Tilfælde, at der imellem saa fjernt Beslægtede har bestaaet en virkelig Samhørighedsfølelse og en derpaa begrundet Samleven som Slægtninge. Et saadant Slægtssammenhold tør derimod indenfor den første Sidelinies snævrere Kreds antages at finde Sted og de økonomiske Interesser tillige der at være saaledes sammenknyttede, at det i alt Fald ikke synes urimeligt at opfatte Arveretten som et naturligt Slægtskabsbaand indenfor denne noget snævrere Kreds. Særlig maa det siges at være saa meget naturligere, at Arveladerens Sødskende og dennes Børn (1ste Sidelinie) overtage Arven, hvor der ikke findes Afkom, som det ofte delvis kun vil være en Overførelse til dem af den fra den fælles Fader eller Bedstefader arvede Formue, som de direkte vilde modtaget, hvis Arveladerens Dødsfald var indtraadt paa et tidligere Tidspunkt, medens hine endnu levede. Hvorvidt lignende Betragtninger ogsaa kunne gjøres gjældende med Hensyn til anden Sidelinie, beror paa et Skjøn; dog synes Begrundelsen allerede her noget svag.

Medens det, som alt berørt, maa anses for rigtigt, at der gives Arveladeren Adgang til gjennem testamentariske Dispositioner at raade Bod paa de mindre hel-

dige og mindre rimelige Følger, som de almindelige Arvereglers Anvendelse paa Grund af særlige Forhold kan have i adskillige Tilfælde og til indenfor visse Grændser at kunne varetage baade Formuens og selve Arvingernes Interesser paa bedste Maade, kan iøvrigt Adgangen til ved Testament at raade over sin Formue, naar der intet Afkom findes, næppe begrundes i Andet end det Hensigtsmæssige i at opretholde Arveladerens Interesse i at bevare og forøge Formuen lige til det Sidste, medens derimod Nægtelse af en saadan Testationsret maa antages at opmuntre til en tidlig Standsning af Produktionen og successiv Fortæring af det Opsparede. Da saaledes baade Testamentarv og den fjærnere Slægtsarv (ud over den lige Linie og maaske den første Sidelinie) kun har sin Grund i Hensigtsmæssighed, maa den nærmere Undersøgelse af, i hvilket Omfang begge bør indrømmes, henvises til Økonomiens Politik.

23. Spørgsmaalet om, hvorvidt Staten bør opkræve en Afgift af Arv og da i hvilket Omfang, hører ligeledes hjemme i Økonomiens Politik. Her skal derfor kun bemærkes, at der efter det Anførte ikke kan være nogen Betænkelighed ved at kræve en endog meget høj Afgift af Arv i de fjærnere Sidelinier, hvor Lovgivningen anerkjender en umiddelbar Arveret for disse. Thi i Mangel af saadan Anerkjendelse, for hvilken der vanskeligt kan gives behørige Grunde, vilde hele Arven dog tilfalde Staten, saaledes som Tilfældet er overalt, hvor der ingen hverken lovlige eller testamentariske Arvinger findes.

Udenfor disse Tilfælde er derimod en Afgift af Arv i og for sig næppe at anbefale. At de Socialreformatorer, der anse Arvemidlernes Overgang til Staten som det Rette og Naturlige, anse en høj Arveafgift som et godt Surrogat, desto bedre, jo højere den sættes, er en Selvfølge. Men gaar man ikke ud fra dette Standpunkt, kan man ikke se bort fra det foran fremhævede Syns-

punkt, at Arvemidlerne ved at gaa over til Staten ophøre at være produktiv Kapital og gaa over til et — mere eller mindre forsvarligt — Nydelsesforbrug. Og for saa vidt Afgiften sættes, ikke som et Middel til Kapitaloverføring, men efter de almindelige Principer for Beskatning for at træde istedenfor andre Skatter, maa det ligeledes siges, at det er en Skat paa Kapital, der sættes istedenfor Skat paa Indkomst.

Naar Mange, der fuldt ud anerkjende baade Privatejendomsinstitut og Arveret og kræver dem respekterede, dog ere tilbøjelige til at anse Arv som et særlig godt Skatteobjekt, beror dette vistnok nærmest — foruden derpaa, at Skatten er nem at opkræve — paa en Formening om, at den kun er lidet trykkende, da den netop falder sammen med en pludselig tilfaldende Formue- eller Indkomstforøgelse. Dette kan være rigtigt nok i de Tilfælde, hvor Arven foreligger i Form af Værdipapirer og rede Penge, af hvilke da en vis Kvota maa afgives til Statskassen. Men i mangfoldige, maaske de fleste, Tilfælde bestaar jo dog Arven i en eller anden Forretningsvirksomhed, i en Fabrik eller Landejendom eller anden fast Ejendom, saa at Afgiften kun kan erlægges ved en delvis Realisation, hvis en saadan er mulig, og ellers ved Optagelsen af Laan og en Behæftelse af Ejendommene, der trykker og forstyrrer disses fortsatte Drift. Derfor bør Afgiften ikke sættes højere, end at den kan afholdes af Renten af Arven, og hvor Talen er om Arv, der tilfalder Arveladerens efterladte Ægtefælle og Afkom, bør den næppe fratage dem mere end det Halve af et Aars Rente. Iøvrigt kan der være Grund til at tage Hensyn til Arvens Størrelse og at moderere Afgiften for mindre Arvelodder.

KAP. XVIII.

Industrielle Kriser. — Produktionens Grændser.

---

1. Det er i Kap. IX (I. S. 413 ff.) erkjendt, at den frie Konkurrence, fordi Produktionen efter sin Natur ikke er i samme Grad bevægelig som Efterspørgselen, paa visse Punkter af ret afgjørende Natur viser sig utilstrækkelig til at sikkre den Ligevægt i det producerende Samfund, som der maa stræbes efter. Det er dér fremhævet, at enhver af Efterspørgselen paakaldt Udvidelse af Produktionen kræver nogen Tid, og at derhos enhver enkelt Producent er ukjendt med det Omfang, hvori andre Producenter udvide deres Produktion eller nye Foretagender anlægges. saa at det let kan hænde, at Produktionens Forøgelse, naar Forberedelserne ere endte, betydeligt overstiger Efterspørgselens virkelige Krav. Er nu tilmed Virksomheden af en saadan Art, at en Udvidelse kræver en større eller mindre Fastgjøren af Kapital i Bygninger og Maskiner o. lign., vil en Indskrænkning af den vanskeligt kunne finde Sted uden Rente- og Kapitaltab, hvorfor Produktionen søges holdt gaaende i Haab om bedre Tider, uagtet den producerende Mængde overstiger Afsætningen og Efterspørgselen. I saadanne Tilfælde finder da en igjennem kortere eller længere Tid fortsat Overproduktion Sted.

En saadan Overproduktion indtræder i nyere Tid saa meget lettere og bliver saa meget varigere, som den

faste Kapital i stedse større Omfang er indgaaet som Basis for Produktionen og spiller en ganske anden Rolle i Nutidens Fabrikdrift end i Fortidens Haandværksdrift eller de paa Hjemmeindustri baserede »Manufakturer«. Og da den fremadskridende Arbejdsdeling sammenknytter stedse flere Virksomheder i indbyrdes Sammenhæng, vil en Overproduktion let indtræde samtidigt i en Flerhed af Virksomheder og kunne gribe ret betydeligt om sig. Jo mere dette sker, des vanskeligere bliver det at raade Bod paa den indtraadte Forstyrrelse af den normale Ligevægtstilstand; thi den ved Udbudets Forøgelse bevirkede Nedgang i Priserne bevæger i første Instants snarere til en yderligere Udvidelse af Produktionen end til en Indskrænkning, fordi hin sætter de Producerende i Stand til at frembringe hvert enkelt Produkt saa meget billigere, og derhos hver Enkelt haaber paa, at han ved at holde ud, medens Andre maa bukke under, tilsidst vil kunne faa sit Lager afsat til en virkelig lønnende Pris. Vanskelighederne og de deraf flydende Tab for de Enkelte kunne tilsidst blive saa store og berøre saa Mange, at der indtræder en industriel Krise, d. v. s. en Tilbageførelse af Ligevægt imellem Udbud og Efterspørgsel gjennem en mere eller mindre pludselig og fremtvungen Standsning af et større Antal Virksomheder.

Da en saadan industriel Krise har sin Grund i en i Forhold til Efterspørgselen altfor stor Produktion, og da den ordentligvis kun faar den mere almindelige og omfattende Karaktér, som betegnes ved Ordet Krise, naar det nævnte Misforhold paa én Gang strækker sig til et større Antal af Virksomheder, kan det ikke undre, at en industriel Krise af den store Mængde opfattes og forklares som grundet i og enstydig med en almindelig Overproduktion. Til alle Tider har man af og til hørt klage over en saadan, og selv økonomiske Forfattere som Malthus, Dr. Chalmers og Sismondi forfægte dens

Existents. Men navnlig høres Paastanden om en saadan jævnlig fremsat af praktiske Forretningsmænd, stundom endog i en saadan Almindelighed som t. Ex. den, at »Frankrigs Ulykke er ikke den, at det producerer for lidt, men tværtimod netop den, at det producerer for meget.« Overfor denne almindelige, populære Opfattelse maa det da stærkt betones, at en egentlig almindelig Overproduktion i Virkeligheden er umulig, og at Krisens Aarsag netop er den, at der kun delvis har fundet en Overproduktion Sted, d. v. s., at der kun paa nogle Omraader, ikke paa alle og ikke i ligeligt Forhold, har fundet en Produktionsforøgelse Sted.

Hvor Talen er om en almindelig Brugsgjenstand, kan det vanskeligt tænkes, at der skulde kunne produceres mere deraf, end Menneskene vare i Stand til at bruge. De talrigste Befolkningsklassers Forbrug er i Sammenligning med de mere velstaaendes saa begrændset, at der af saa godt som alle Brugsgjenstande vilde være Brug for betydeligt større Mængder, end der faktisk produceres, saafremt den hele Befolknings Forbrug skulde være lig med det, som er muligt — og kun muligt — for de bedre stillede Klasser. Selv af Forbrugsgjenstande, som ethvert Menneske kun kan fortære en vis bestemt Mængde af, saasom Brød og Kjød, vilde den samlede Befolkning kunne fortære adskilligt mere, end der nu produceres (jfr. I. S. 199 [1]). Leroy-Beaulieu har endog fremsat den Paastand, at der kun er én eneste Brugsgjenstand, hvoraf der kan produceres mere, end der vilde kunne haves Brug for, nemlig — Ligkister.

Hvad der savnes, er altsaa ikke Konsumenter, Folk, der kunne og gjerne ville bruge de paagjældende Varer, som siges at være »overproducerede«, men derimod Kjøbere, d. v. s. Folk, der have Gjenværdier at byde, altsaa baade kunne og ville betale for dem. Grunden hertil kan da enten være den, at de i og for sig Lyst-

havende helt savne Gjenværdier, som de kunde give i Bytte for den udbudte Vare, eller at de vel ikke ere blottede for saadanne, men dog ikke sætte saa stor Pris paa hin Vare, at de ville byde saa meget for den, som forlanges. I sidste Tilfælde vilde den altsaa kunne afsættes i større Mængde til en lavere Pris og »Overproduktionen« dermed forsvinde og den forstyrrede Ligevægt gjenoprettes; i første Tilfælde derimod vil selv en betydelig Prisnedsættelse ikke kunne forøge Afsætningen, eller dog ikke tilstrækkeligt til at gjenoprette den forstyrrede Ligevægt imellem de forskjellige Produktioner og deres relative Udbud. Men i begge Tilfælde er altsaa Forstyrrelsen og Misforholdet indtraadt derved, at de Producenter, der skulde konsumere de »overproducerede« Varer, ikke har udvidet deres Produktion i samme Grad, som Produktionen af disse er bleven forøget. Havde de gjort det, vilde de havt tilstrækkelige Gjenværdier at byde for dem til, at det hele Forraad kunde blive afsat. Dersom altsaa alle Produktioner udvides i et passende Forhold, vilde der netop fremkomme Balance; en almindelig Overproduktion er saaledes i sig selv utænkelig, — en Forstyrrelse, et Misforhold, en Krise opstaar kun, fordi nogle Produktioner ere blevne udvidede i stærkere Forhold end andre og fordi samtlige Producenters indbyrdes, gjensidige Efterspørgsel efter hinandens Varer derved er bragt ud af den tidligere Ligevægt. Derfor kan det samme Resultat indtræde, selv om der faktisk slet ingen Forøgelse af nogen Produktion ud over det Sædvanlige har fundet Sted, men derimod forskjellige Produktioner have givet et betydeligt mindre Resultat end sædvanligt, hvorved disse Producenter blive ude af Stand til at byde den sædvanlige Mængde af Gjenværdier, hvormed de ellers betale deres Forbrug, — saasom hvor Høsten enten af Korn eller Bomuld eller andre saadanne Frembringelser falder ualmindelig slet ud og giver et

langt ringere Resultat end det sædvanlige. Enhver véd, at en daarlig Høst forringer Landmændenes Kjøbeevne og formindsker deres Kjøb af Haandværks- og Fabrikvarer, af Beklædningsgjenstande, af Redskaber og Maskiner o. A. Men det vil da let ses, at der i saadanne Tilfælde ikke er Tale om nogen Overproduktion fra de andre Produktioners Side, men om en Underproduktion fra hines Side, — og Resultatet bliver dog det samme som ved en »Overproduktion«.

Enhver Forøgelse af en eller flere Produktioners Frembringelser, der ikke ledsages af tilsvarende Forøgelser paa de andre Omraader, vil altsaa frembringe en Forandring af det tidligere Forhold imellem Udbud af og Efterspørgsel efter de forskjellige Frembringelser. Resultatet af det saaledes opstaaende forandrede Forhold vil da blive, at hine Producenter nu komme til at give en større Mængde af deres Frembringelser end før for den samme uforandrede Mængde af deres Forbrugsgjenstande. Saafremt nu hin Forøgelse skyldes en ny Opfindelse eller en forbedret Produktionsmethode, koster denne større Mængde Frembringelser dem ikke større Anstrængelse end før den mindre, og de lide saaledes reelt ikke noget Tab ved det forandrede Ombytningsforhold. Men dersom den skyldes en Forøgelse af Producenternes Antal eller af den Kapital, hvormed der arbejdes, medens hvert enkelt Produkts Frembringelse koster det Samme som før, vil den ved Konkurrencen fremkaldte Nødvendighed af at give en større Mængde deraf for det samme, uforandrede Vederlag for overhovedet at faa sine Produkter afsat medføre et tilsvarende Tab, og dette vil for Adskillige kunne blive saa stort, at de nødsages til at standse deres Produktion. Og sker dette i større Omfang, indtræder en industriel Krise, der efter Omstændighederne kan berøre stundom kun en

enkelt Art af Virksomhed, men oftere flere, der staa i en vis Forbindelse med hinanden.

2. Naar det i det Foregaaende er sagt, at den industrielle Krise har sin Grund i en uligelig Udvidelse af Produktionen, maa det endnu bemærkes, at det, der kræves, ikke er netop en forholdsvis lige Forøgelse paa alle Produktionsomraader, og at dette Moment bidrager til at vanskeliggjøre Forholdene saa vel som Forstaaelsen af dem. Trangen til de forskjellige Brugs- og Forbrugsgjenstande er nemlig ikke lige udvidelig, og selv bortset fra Spørgsmaalet om Betalingen og Betalingsevnen vil derfor Efterspørgselen efter én Ting mættes hurtigere end efter en anden. Man kan udvide sit Forbrug af Drikkevarer mere end sit Forbrug af Spisevarer, og saasnart Forbruget helt eller delvis antager et Præg af Luxusforbrug, ere Grændserne for det langt videre end for de egentlige Subsistentsmidler. En Person, hvis Indkomst pludselig fordobbles, vil derfor næppe paa ethvert Punkt fordobble sit Forbrug; en Del deraf vil maaske endog blive ganske uforandret, medens en anden Del kan voxe til mere end det Dobbelte, og han derhos vil efterspørge Gjenstande, som han hidtil slet ikke har havt Raad til at anskaffe. »Kjøbenhavnsk Statistik viser, at medens man med en Indtægt af 1200 Kr. bruger 52 % af Indtægten til Føde, er det ved 2000 Kr. kun 41 %, ved 4000 Kr. 25 %«. Dersom derfor alle Produktioner pludseligt udvidedes til det Dobbelte, vilde der saa langt fra vedblivende være Ligevægt imellem dem, at der tværtimod i saa Fald for adskillige af dem netop vilde indtræde en Overproduktion, d. v. s. en Produktion, som gik ud over Efterspørgselen efter den paagjældende Vare. Hvad det gjælder om, er altsaa en saa vidt muligt samtidig Udvidelse af de forskjellige Produktioner, ikke i et bestemt, for Alle givet Forhold, men derimod i et for de enkelte Virksomheder efter deres forskjellige Art og deraf be-

tingede Forbrug afpasset Forhold. At finde dette Forhold er naturligvis en saa langt vanskeligere Opgave end at paase en i sig selv ligelig Udvidelse af alle de enkelte Produktionsgrene, at det bliver forstaaeligt, at en stærkt forgrenet, mangeleddet Produktion, saaledes som den i nyere Tid har udviklet sig, temmelig let bliver udsat for en Forstyrrelse af Ligevægten.

Forholdet kompliceres end mere derved, at — som foran paavist (jfr. I. S. 58 ff.) — kun en Del af den samlede Produktion gaar ud paa at frembringe Gjenstande, som umiddelbart tilsigte at tilfredsstille personlige Fornødenheder, medens en anden Del gaar ud paa Frembringelsen af Produktionsmidler, dels Raa- og Hjælpestoffer, dels Redskaber for Produktionen. Selv om det umiddelbare Forbrug af de Gjenstande, som fremkomme ved Bearbejdelse af hine Raastoffer, lod sig udvide i et til Produktionen af vedkommende Raastof svarende Forhold, sættes en Grændse for Efterspørgselen efter dette ved det Omfang, hvori den bestaaende Industri formaar at bearbejde Raastoffet. Selv om Forbruget af Bomuldstøjer lod sig udvide til det Dobbelte, vil der dog foreløbig ikke være Brug for og Efterspørgsel efter det dobbelte Kvantum Bomuld, fordi de bestaaende Spinderier og Væverier ikke formaa at bearbejde det.

Endnu et Moment kommer i Betragtning. Da de forskjellige Produktioner skulle forøges i et forskjelligt Forhold for at komme til at svare til Efterspørgselens forskjellige Udvidelighed, men det er givet, at et Luxusforbrug er langt mindre begrændset og lettere lader sig udvide end Forbruget af nødvendige Subsistentsmidler, opstaar der let Fare for, at Forholdet imellem disse forskjellige Arter af Produktion forrykkes altfor stærkt til Skade for den samlede Produktions jævne Fortsættelse. Som oftere fremhævet reproducerer en egentlig Luxusproduktion ikke selv de af den forbrugte Kapitalforraad;

den kan kun vedblivende fortsættes, saafremt de andre Produktioner kunne ikke blot reproducere deres eget, men ogsaa dens Kapitalforbrug. Dersom altsaa det tidligere bestaaende Ligevægtsforhold imellem disse to Arter af Produktion forrykkes ved en uforholdsmæssig Udvidelse af Luxusproduktionerne, vil det kunne komme til at skorte paa den fornødne Kapital til begges Fortsættelse. En mere eller mindre omfattende nødtvungen Standsning af en Del Luxusproduktioner kan blive Følgen heraf og dermed Indtrædelsen af en industriel Krise, som efter Omstændighederne ogsaa kan berøre de andre Produktioner, idet det er gjort vanskeligere ogsaa for dem at forskaffe sig den Kapital, som de behøve til deres Fortsættelse.

3. Det er imidlertid ikke blot Forholdet imellem Luxus- og Kapital- producerende Virksomheder, hvorom det nys Anførte gjælder; en lignende Forskjel fremtræder ogsaa indenfor de sidst nævnte. Thi den hele Nutidsproduktion er jo betinget af Existentsen af betydelige disponible Kapitalforraad, og dens Omfang bestemmes væsentlig herved. En af de hyppigste og alvorligste Aarsager til en industriel Krise er da den, at der er bleven produceret en uforholdsmæssig Mængde fast Kapital, som ikke mere kan frigjøres, og at dermed det nødvendige Forhold imellem flydende og fast Kapital er forrykket paa en Maade, som vanskeliggjør Produktionens Fortsættelse.

En Hovedbetingelse for Samfundsproduktionens regelmæssige Gang og uforstyrrede Fortsættelse er den stadige Reproduktion af de til de Producerendes Underhold nødvendige Subsistentsmidler i det Omfang, som Opretholdelsen af den tilvante standard of life kræver. Forrykkes altsaa Forholdet imellem disse Produktioner og andre, i sig selv fuldt ud nyttige og producerende Virksomheder, der ikke tilvirke personlige Forbrugsgjen-

stande, men industrielle Anlæg af forskjellig Art, ved en altfor stærk Udvidelse af disse sidste, udtømmes efterhaanden de tilstedeværende Kapitalforraad uden tilstrækkelig Reproduktion, og tilsidst indtræder der endog et Tidspunkt, da disse Virksomheder ikke kunne føres videre og de paabegyndte Anlæg maa standses ufuldførte. En saadan altfor udstrakt Fastgjørelse af Kapital vil da efter Omstændighederne kunne virke paa en ganske lignende Maade, som et for stort Forbrug af Kapital til Luxusproduktion. Ja, for saa vidt der faktisk ikke haves Brug for de Kapitalgjenstande, som ere producerede til Overmaal, ere de endog endnu mindre til Nytte for Samfundet end Luxusgjenstande; thi disse kunne dog altid forskaffe en personlig Nydelse, men Maskiner og industrielle Anlæg, for hvilke Industrien ikke har Brug, kunne ikke tilfredsstille nogen personlig Fornødenhed. Alt det herpaa anvendte Arbejde er foreløbig spildt og uden al Værdi for Samfundet, som, naar der er bygget flere Skibe, end Transportvirksomheden har Brug for, saa at de kun kunne faae Fragter ved at berøve andre Skibe en Del at deres Fragt eller ogsaa et vist Antal af dem maa oplægges, eller der er produceret flere Maskiner, end der kan findes Anvendelse for i Fabrikerne eller Landbruget.

Nok saa føleligt er maaske det Tab, som et Samfund lider derved, at der ikke haves Kapital nok til at fuldende Anlæg, som i sig selv vilde være betydningsfulde og nyttige, saasnart de vare fuldførte, saasom Fabrikbygninger, til hvis Drift der savnes de fornødne Maskiner, Jernbaner, som savne Stationsbygninger eller Driftsmateriel osv. Ofte vil netop en meget blomstrende Opsvingsperiode ende hermed, fordi Iveren efter at udvide den produktive Virksomhed ved Produktionsmidlernes Forøgelse har draget for mange Kræfter i denne Retning og man ikke har iagttaget det fornødne Forhold imellem Tilvejebringelsen af de forskjellige Arter af Kapital. Navnlig have store

Jernbaneanlæg oftere draget saa betydelige Kapitalmængder til sig og bundet dem fast, at det har givet Anledning til en Krise. Den store engelske Handelskrise i 1847 havde saaledes for en ikke ringe Del sin Grund i altfor forcerede Jernbaneanlæg. Ogsaa den i 1907 udbrudte Krise var vel i sit første Udbrud nærmest en Kredit- og Pengekrise, men i sit inderste Væsen grundet i en altfor udstrakt Brug og Fastgjøren af Kapital.[1])

4. Det er imidlertid ikke blot selve disse Anlæg, som binde en uforholdsmæssig stor Kapital; Vanskelighederne forøges derved, at den ved Jernbaneanlæg fremkaldte Efterspørgsel efter Jern kun kan fyldestgjøres ved en Udvidelse af Jernværkerne, og disses Efterspørgsel atter kun ved en Udvidelse af selve Bjergværksindustrien. Men begge Dele kræve Anvendelse af Kapital, hvorved Kapitalforbruget til Anlæg, som der i Længden ikke haves Brug for eller som henstaa ufuldførte, yderligere voxer. Saaledes drev fra omtr. 1865 de store Jernbaneanlæg i Østrig-Ungarn og Tydskland, — hvortil senere kom Nordamerika, der navnlig i Aarene 1870—72 byggede det enorme Beløb af ca. 31,000 km. Jernbane eller mere, end Storbritannien med et lignende Indbyggertal og en langt større Kapitalrigdom havde brugt 50 Aar til at bygge, — i Forbindelse med den nye Anvendelse af Jern til Skibsbygning m. m. Produktionen af Jern i 1866—71 op til henved det Dobbelte af den hidtidige aarlige Produktion og til mere end det Tredobbelte i 1871—73, — en Forøgelse, som selvfølgelig kun blev mulig ved Anlæg af talrige nye Højovne og Udvidelse af de alt bestaaende samt ved Anlæg af nye Skakter og Minegange i Jernminerne. Da denne Udvidelse af Produktionen langt oversteg det normale Forbrugs virkelige Krav og derhos

---

[1]) Jfr. Artiklen »Verdenskrisen i 1907 og Danmark« i Nationaløkon. Tidsskr. f. 1908 S. 71—113.

selve Forbruget og dermed Efterspørgselen indskrænkedes betydeligt efter Tilendebringelsen af de nævnte Jernbaneanlæg og den samtidigt indtrædende Nedgang i Jernindustrien i det Hele, hvorved Forbruget formindskedes med over 1/4 Mill. Tons aarligt, maatte mange af de nye Miner atter opgives og Arbejdet i de ældre indskrænkes, saa at tilsidst alene i England henved Halvdelen af Højovnene (454 af 977) stod kolde i Januar 1879. Lignende Forhold indtræde, naar en Overspekulation i Byggevirksomheden, der har skabt Tusinder af tomme Huse, eller i Skibsbyggeriet, der har nødsaget mange Rhedere til at lægge deres Skibe op, afløses af en Standsning i Byggeriet; det er ikke blot selve Byggeindustrien og Skibsbyggeriet, i hvilke talrige Arbejdere blive arbejdsløse, men Virkningerne deraf strække sig til baade Teglværker og Skovbrug og Jernværker. Saaledes gik t. Ex. Træ-Exporten fra Sverige i 1878 efter Ophøret af de forudgaaende Aars Byggesvindel i mange Storbyer, særligt Berlin, ned med 17 %, medens Værdien deraf endog paa Grund af den samtidige Prisnedgang gik ned med 44 %. En sagkyndig Forf. udtalte dengang: »man ser Overproduktionen tydeligt ved at berejse Landet, af de store, nu stillestaaende eller kun halvt arbejdende Savværker i Sveriges bedste og nærsomste Skove og af de store Ophobninger af Trævarer af ringere Kvaliteter. Men vi standse ikke hermed. Hint Fald i den svenske Træ-Export har i det sidste Aar medført et tilsvarende i Skibsfragten for Træ, hvorved en Mængde Skibe, især af den norske Handelsmarine, har maattet oplægges. Derved maatte Reparationer og Nybygninger af Skibe for en Del blive overflødige; dette medførte en tilsvarende Standsning for Træskibsværfterne, og derved formindskedes yderligere Efterspørgselen efter Træ. Den Svindelens Bølge, de store Byers Byggekonsortier i sin Tid satte i Bevægelse, har saaledes ikke blot direkte ramt Træindustrien, men

ogsaa Rhederiet og Skibsbygningen, for tilsidst atter at tørne imod Træindustrien«.[1]) At Byggesvindelens Ophør ganske paa samme Maade ramte Teglværkerne rundt omkring, er en Selvfølge.

5. To Momenter komme herved endnu i Betragtning, dels den højst forskjellige Tid, som de forskjellige Produktioners Udvidelse kræver, dels den forskjellige Varighed af deres Frembringelser.

I alle de Produktioner, der afsluttes ved en aarlig Høst — det være sig af Korn eller Vin eller Bomuld, Kaffe, Sukker osv. — kan selvfølgelig en Udvidelse af Produktionen ikke frembringe nogen Forøgelse af Udbyttet, før der paa Ny indtræffer en Høst. Men derhos vil ofte en Udvidelse kræve en lang Tids Forberedelse, endog, som hvor Talen er om Anlæg af nye Vingaarde, nye Kaffe- eller Bomuldsplantager, flere Aar, før der kan blive et forøget Udbud — bortset fra, hvad en god Høst kan give fremfor en daarlig. Derimod ere de fleste Fabriker anlagte saaledes, at de under gunstige Konjunkturer kunne forøge Produktionen betydeligt over det Vanlige, stundom blot ved en Forøgelse af Arbejdstiden eller Arbejdertallet, i andre Tilfælde efter Opsætning af nogle nye Maskiner, som kunne faaes færdige fra Maskinfabrikernes Lagre. Ud over dette ville imidlertid nye Fabrikers Anlæg ligeledes kræve en ikke helt kort Tid til Opførelse af nye Fabrikbygninger eller Udvidelse af de alt bestaaende, til Forfærdigelse af nye Maskiner osv. Hvor Efterspørgselen derimod gjælder saadanne Raastoffer eller Produktionsemner, som foreligge omtrent færdige fra Naturens Haand, saasom Kul og Jern, der blot skulle fremdrages af de produktive Naturfonds, eller som kun behøve en forholdsvis ringe Bearbejdelse, saasom

[1]) Godsejer Fr. Oldenburgs Foredrag i Nationaløkon. Forening i April 1879, se Tidsskr. f. s. A. S. 280 ff.

Tømmer og Mursten, vil en betydelig Forøgelse af Produktionen kunne foregaa i temmelig kort Tid. Naar derfor Spekulationen pludseligt skaber en ny, extraordinær Efterspørgsel til nye Jernbaneanlæg eller til en forceret Byggevirksomhed, hvorved Priserne paa Tømmer, Jern, Mursten o. A. bringes til at stige betydeligt, vil der i kort Tid kunne fremkomme en saa stærk Forøgelse af Udbudet, at det langt overstiger det virkelige Forbrug, uden at der paa andre Omraader finder tilsvarende Forøgelser af Udbud Sted, som kunde opretholde den tidligere gjensidige Ligevægt. Ikke sjældent vil den med hine høje Priser følgende stærkt forøgede Efterspørgsel medføre en Stigning i Arbejdslønnen i de paagjældende Virksomheder, der endog gjør det vanskeligt for andre at skaffe Arbejdskraft til tilsvarende Udvidelser, som først efter længere Tids Forløb kunne give et forøget Udbytte.

Denne Forskjel imellem de forskjellige Virksomheders Udvidelsesmuligheder faar nu en yderligere forstærket Betydning derved, at selve Frembringelsernes Varighed er højst forskjellig. Tømmer, Mursten, Jernbjælker kunne henligge som ubrugte Forraad i lange Tider, hvorimod andre Varer, navnlig Levnetsmidler, kun kunne holde sig en kortere, stundom en ganske kort, Tid. Af disse sidste Varer kan man derfor ikke paa Forhaand producere en Forsyning for lange Tider, hvorimod dette er Tilfældet med de førstnævnte Frembringelser. Hvad der af hine er produceret for meget ud over Øjeblikkets Forbrug, forsvinder af sig selv som ubrugeligt efter nogen Tids Forløb; derimod ville de ubrugte Forraad af Mursten, Jern, Tømmer, Kul o. lign. gjennem lange Tider kunne trykke selv en atter efter et normalt Forbrug afpasset Produktion.

De Vilkaar, hvorunder der virkes i de forskjellige Produktioner, ere saaledes saa forskjellige, at en For-

styrrelse af den under fornødent Hensyn hertil afpassede Ligevægt imellem dem meget let kan voxe op til en væsentlig Forrykkelse af denne, et Misforhold imellem de forskjellige Virksomheder, som først langsomt og efter længere Tids Forløb kan udjævnes. Dersom dette kan ske ved en Udvidelse af de Produktioner, der enten have leveret mindre end sædvanligt eller ere blevne staaende paa det gamle Standpunkt, medens andre ere gaaede stærkt frem, vil en Udjævning kunne foregaa uden større økonomiske Vanskeligheder for Samfundet. Men dersom det kun kan ske ved en Indskrænkning at betydelige Virksomhedsgrene, der ere blevne uforholdsmæssigt udvidede og hvis Overskuds-Resultater tilmed i lange Tider kunne trykke paa Markedet, ville Vanskelighederne kunne blive saa store, at de føles som en Krise.

6. Naar der til Trods for alt det Anførte saa ofte fremkommer Paastande om en almindelig Overproduktion, og naar der virkelig til sine Tider — saaledes i den sidste Halvdel af 70'ne og Midten af 80'ne i forrige Aarhundrede — paa saa godt som alle Produktionens Omraader hviler et i en manglende Afsætning grundet Tryk, der nødsager til en Indskrænkning af Produktionen for at tilvejebringe Ligevægt imellem Udbud og Efterspørgsel, kan dette have sin Grund deri, at der i en enkelt Produktion, som man i Almindelighed lader ude af Betragtning, nemlig i Pengeproduktionen, finder en Underproduktion Sted, i Forhold til hvilken selv en uforandret Produktion paa andre Omraader og da end mere en udvidet Produktion fremtræder som en Overproduktion. Som det i Læren om Omsætningen vil blive nærmere paavist, kan et givet Prisniveau kun opretholdes uforandret, naar der jævnsides med enhver Forøgelse af Vareudbudet gaar en i Forhold til begges relative Omløbshastighed afpasset Forøgelse af Pengemængden. Forøges denne forholdsvis stærkere, ville Pengene paa Grund

af det forøgede Udbud tabe i Værdi og altsaa Priserne stige; men dersom dens Forøgelse er forholdsvis mindre, ville Pengene vinde i Værdi og altsaa Varepriserne dale. Da en saadan Prisnedgang ordentligvis først rammer de færdige Varer, hvis Produktionsomkostninger allerede ere afholdte af Producenterne, som have gjort Regning paa de samme Priser for deres Varer som hidtil, ville disse nu lide Tab ved Prisernes Dalen. Vedbliver denne gjennem et noget længere Tidsrum, vil det samme Misforhold imellem Varepriser og Produktionsomkostninger trods disses successive Nedgang kunne fortsætte sig i længere Tid og yttre sig som en vedholdende økonomisk Depression — saaledes som det var Tilfældet i de nys nævnte Perioder —, og den vanskeligere og mere eller mindre tabbringende Afsætning føles som Resultat af en Overproduktion paa saa godt som alle Omraader, medens det dog viser sig næsten umuligt at standse Depressionen ved en fortsat Indskrænkning af samtlige Produktioner.[1]) Da Ondet imidlertid hæves, naar der atter finder en Forøgelse af Pengemængden Sted, ligger heri tilstrækkeligt Vidnesbyrd om, at den formentlig almindelige Overproduktion i Virkeligheden kun er Resultat af en Underproduktion paa et enkelt, men alle andre berørende, Produktionsomraade.

Det Tryk, som under saadanne Forhold lægges paa Producenterne, og Misforholdet imellem Varepriserne og Produktionsomkostningerne forøges for de fleste derved, at de ikke udelukkende arbejde med egen, men i større eller mindre Omfang med laant Kapital. De Vanskeligheder, hvorunder de befinde sig, vil da ofte fremkalde Ængstelse hos Kreditorerne for, at deres udlaante Kapital skulde kunne gaa tabt, hvorfor de kræve den tilbage. End mere vil dette blive Tilfældet, naar en virkelig partiel Over-

[1]) Jfr. Artiklen: »Aarsagerne til de daarlige Tider« etc. i Nationaløkon. Tidsskr. f. 1879 S. 117—21 og 131—39.

produktion med altfor stor Fastgjøren af Kapital i Forbindelse med overdrevne Spekulationskjøb har fundet Sted. En industriel Krise vil derfor meget hyppigt gaa over til eller ledsages af en egentlig Handels- og Kreditkrise, og den samlede Omtale af saadanne Kriser vil derfor finde sin naturlige Plads i Omsætningslæren.

7. Det Spørgsmaal paatrænger sig tilsidst, om Produktionen i sin Helhed, saafremt kun den foran fremhævede forholdsmæssigt ligelige Udvidelse af dens enkelte Grene iagttages, stadigt vil kunne voxe uden nogen paaviselig Grændse. Dette Spørgsmaal er allerede i det Væsentlige besvaret i Kapp. IV og V om den økonomiske Udviklings Gang og Fremtidsmuligheder samt Kap. VII 2. og 5. Det vil saaledes være tilstrækkeligt her at resumere følgende Hovedresultat af det der Anførte.

Til enhver Tid har Produktionen sin givne Begrændsning ved det Forhold, som bestaar imellem de arbejdende Personer og de til deres Raadighed staaende Hjælpemidler. Forudsættes enhver ny Befolkningstilvæxt at have de samme personlige Evner og den samme Uddannelse af disse som den forud existerende Befolkning, altsaa at besidde en uformindsket, om ikke yderligere forøget, produktiv Kraft, vil den dog kun kunne udvide Produktionen og dermed dennes Udbytte i et til Tilvæxten svarende Forhold, saafremt de dertil fornødne Hjælpemidler voxer i samme Forhold. Men da disses Mængde beror paa Befolkningens Evne og Villie til ved Opsparing at danne Kapital og begge Dele ogsaa tør forudsættes uformindskede, vil det afgjørende Spørgsmaal bero paa, om Naturens Kræfter vedblivende i samme Grad vil staa til Menneskenes Disposition. I saa Henseende gjælder Tvivlen kun de lokalt begrændsede Naturkræfter, de produktive Naturfonds, dels Mængden, Udstrækningen og Tilgængeligheden af de aflagrede uorga-

niske Frembringelser, dels selve den frembringende Jordoverflade. At der for begge bestaar givne Grændser, og at Miner og Bjergværker og Jordens Beholdninger af Mineralier overhovedet kunne tænkes udtømte saa vel som al dyrkelig Jord indtagen under Produktionen, er utvivlsomt, men ligesaa, at disse Grændser endnu og fremdeles i lange Tider ville ligge saa fjernt, at de kunne lades ude af Betragtning i en Undersøgelse, der har en overskuelig Fremtid for Øje. Derimod vil saavel Fremdragningen af mineralske Produkter som Produktionen af Jordens Frembringelser kunne blive efterhaanden vanskeligere og kræve forholdsvis større Anstrængelse end nu. Paa den anden Side vil Menneskeslægtens Evne til at overvinde disse Vanskeligheder kunne voxe, endog uden Opdagelsen af nye Naturkræfter og Opfindelsen af nye Midler til at beherske dem og bringe dem til Anvendelse, blot ved en fuldstændigere Udnyttelse af de nu til Raadighed staaende Kræfter. Der er en saa stor Forskjel imellem den paa Opdragelse og Uddannelse beroende produktive Kraft hos Samfundets enkelte Individer, en saa stor Forskjel imellem de Redskaber og Hjælpemidler, hvormed de enkelte Bedrifter indenfor enhver Produktionsgren arbejder, at allerede en Udvikling, som fjerner disse Forskjelle ved at hæve Befolkningens store Mængde til samme Trin som de nu omhyggeligst og bedst Uddannede og ved at forsyne alle producerende Virksomheder med de Redskaber og Maskiner, som nu kun de mest fremskredne af dem arbejde med, vil kunne forlehne den hele Befolkning med en produktiv Kraft, som i alt Fald for lange Tider fuldt ud modsvarer de stigende Vanskeligheder, som Naturfondenes Begrændsning fører med sig.[1]) Saa langt og saa vidt

[1]) Se den videre Udførelse af dette Synspunkt i Forf's Tale: Danmarks Fremtid, Kbhvn. 1888.

ligger Menneskenes økonomiske Fremtid i deres egen Haand; men at de skulde benytte disse Muligheder efter en bestemt, forud lagt og sikkert fastholdt Plan med fornøden Hensyntagen til den alsidige Ligevægt i Udviklingen, som denne kræver for ikke at krydses af Forstyrrelser, tør efter de hidtil vundne Erfaringer ikke ventes. Forstyrrelser og Kriser, Svingninger imellem Fremgang og Tilbagegang ville efter al Sandsynlighed fremtidigt som hidtil præge Udviklingens Gang; men Aarsagerne dertil maa søges i Menneskenes egen Natur, i Kortsynethed og Uforstand, Lidenskaber og Hensynsløshed langt mere end i den omgivende Naturs utilstrækkelige Bistand.

8. Et Bidrag til Besvarelsen af det foran rejste Spørgsmaal giver Betragtningen af den hidtil stedfundne Udvikling. Det vil da maasske slaa Betragteren, at det Resultat, som hidtil er naaet, næppe kan siges at svare til den overordentlige Forøgelse af Arbejdets produktive Kraft, som efter det foran (Kapp. VI—VIII jfrt. med Kap. X) Udviklede er opnaaet ved Anvendelsen af Arbejdsdeling, Opfindelser og Kapitaldannelse. Selv om man fastholder, at de særdeles store Fremskridt ordentligvis ikke knytte sig til en Produktion i dens Helhed, men til enkelte Led af denne, saa at Fremskridtet for den hele Produktion langtfra bliver saa stort (jfr. I. S. 351 ff.), saa udviser dog den sammesteds citerede amerikanske Enquête en Gjennemsnits-Besparelse af Arbejdskraft for et Antal af ikke mindre end 6—700 Virksomheder, der svarer til en Forøgelse af Arbejdets produktive Kraft til det 13-Dobbelte, medens Fremgangen i Livsvilkaar for Befolkningens brede Lag, den lønnede Arbejderklasse, i Løbet af det 19de Aarh. næppe tør anslaaes mere end højst til det 3-Dobbelte (I. S. 453). Hvori maa da Grunden søges til en saa stor Afvigelse fra, hvad man kunde synes berettiget til at vente?

Det maa først erindres, at hint første Gjennemsnitstal — som alt bemærket paa anførte Sted — ikke er et virkelig statistisk, men kun et mathematisk Gjennemsnit af højst forskjelligartede Enheder, Produktioner af meget forskjelligt Omfang, og at Forholdet netop er dette, at de overmaade store Forøgelser af Produktiviteten oftere falde paa i Omfang ret begrændsede Virksomheder, medens meget store og omfattende Produktioner kun fremvise en forholdsvis ringe Forøgelse af Produktiviteten. For det Erhverv, som i de fleste Lande endnu stedse er det forholdsvis største og tildels Landets bærende Erhverv, Landbruget, bestaar Fremgangen for en stor Del mere i Arbejdslettelser og bedre og hensigtsmæssigere Fremgangsmaader samt Forbedring af Produkternes Kvalitet og Mangfoldighed end i en betydelig Forøgelse af Produkternes Mængde, og tildels gjælder noget Lignende om det meste Haandværksarbejde. Og alle de i Antal betydelige og stadigt voxende Virksomheder, der ere af rent personlig Art, Tjenesteydelser i Ordets videste Forstand, knyttede til Administration og Retspleje, Lærer- og Lægevirksomhed, Handels- og Tyendevirksomhed m. m. m., ere overhovedet upaavirkede af Opfindelser og Maskiner, medens Arbejdsdelingen her nærmest virker som en Specialisering, der skaber bedre, men ikke forøgede Arbejdsresultater.

Sammenholder man nu hermed den Oversigt over Fordelingen af Samfundets Arbejdskraft, som findes meddelt I. S. 59—62, vil det ses, at Befolkningen anvender henved $^1/_8$ af sine Arbejdskræfter til Virksomheder, hvis Produktivitet ikke lader sig paavirke af Arbejdets Hjælpemidler, medens de II S. 86—87 meddelte Oversigter vise, at i den industrielle Virksomhed i snævrere Forstand, hvor Maskiner og Arbejdsdeling have fundet deres egentlige Omraade, henhøre endnu godt $^9/_{10}$ af de bestaaende Bedrifter til Haandværket, hvor hine Hjælpemidler kun

i ringe Grad har fundet Indgang (jfr. I. S. 350 om Mølleindustrien i Danmark).

Naar det nu betænkes, at netop de Gjenstande, der udgjøre Befolkningens nødvendigste Forbrug, Fødemidlerne, væsentlig frembringes ved Landbruget, og at Byggeindustrien, der skal fyldestgjøre det næste nødvendige Behov (jfr. I. S. 483[1]), endnu i det Væsentlige fremtræder som Haandværksgjerning (Murere, Tømrere, Blikkenslagere, Malere osv.), medens Maskinarbejdet kun for en ringe Del — nærmest i Snedkerarbejdet — har fundet Indgang og iøvrigt kun indirekte har faaet Indflydelse gjennem Tilvejebringelsen af endel nye og bedre Bygningsemner, — saa ligger allerede heri Forklaringen paa den foran fremhævede tilsyneladende Modsigelse. Men det maa yderligere erindres, at den igjennem Aarhundreder næsten stationære Befolkning i det 19de Aarh. langt mere end paa en fyldigere Tilfredsstillelse af de individuelle Fornødenheder har lagt Vægt paa at kunne tilfredsstille Formerelsestrangen uden dermed, som i tidligere Aarhundreder, kun at skabe de Nyfødte et kortvarigt Liv, m. a. O.: paa at skaffe netop de Frembringelser tilstede i et hidtil ukjendt Omfang, paa hvilke Opfindelser og Arbejdsdeling i ringest Grad eller endog slet ikke have øvet Indflydelse, og som vedblivende staa under henholdsvis det aftagende og det konstante Udbyttes Lov.

Naar dette for Fødemidlernes Vedkommende har kunnet lade sig gjøre uden at hin Lov har gjort sig gjældende og endog med Overvindelse af den, skyldes dette den Hjælp, som Opfindelser og Maskiner indirekte have ydet Agerbruget gjennem den enorme Udvikling af Befordringsmidlerne. Som foran (I. S. 383) anført var ved sidste Aarhundredes Udgang $^4/_5$ af den indtil da frembragte Damphestekraft anvendt paa Jernbaner og i Dampskibe, medens kun $^1/_5$ kom den egentlig frembringende

Industri til Gode, og alene i Jernbanerne er nedlagt en Arbejdsmængde, hvis Værdi overstiger 130,000 Millioner Kr. Det er klart, at, naar saa uhyre Arbejdsmængder — hvortil maa føjes Tilvejebringelsen af Skibe og Havneanlæg m. m. — anvendes paa Frembringelser, som ikke direkte kunne skabe personlig Tilfredsstillelse af en Fornødenhed, saa har Befolkningen dermed sat forholdsvis snævre Grændser for det Omfang, hvori det umiddelbare Forbrug af økonomiske Goder kan forøges.

Men paa den anden Side maa det da heller ikke lades ude af Betragtning, at der samtidig er skabt Mulighed for Tilfredsstillelse af Fornødenheder, som tidligere maatte lades ganske utilfredsstillede og som tildels ganske vist ikke føltes som saadanne, netop fordi deres Tilfredsstillelse var utænkelig. Jernbaner og Dampskibe have ikke blot muliggjort Hidskaffelsen af de fornødne Levnetsmidler fra fjerne Lande; de have tillige i en tidligere ukjendt Grad givet Midler til den Tilfredsstillelse, som en let og hurtig Stedforandring med dens Indflydelse baade paa Velbefindende og paa Arbejdsefterspørgsel byder. Men noget Lignende gjælder om en hel Række af Tilfredsstillelser, som Fortiden ikke kjendte, og som baade direkte og indirekte komme ogsaa Befolkningens brede Lag til Gode. Det er derfor et altfor ensidigt Syn paa Sagen, naar man ved Bedømmelsen af disses Livsvilkaar lader den Adgang ude af Betragtning, som ogsaa de have vundet til mange tidligere ukjendte Goder af forskjellig Art. Som tidligere fremhævet er den direkte Pengeløn og Aarsindkomst ikke en udtømmende Maalestok for de Livsgoder, som ere blevne Arbejderklassen til Del. Adgang til de forskjellige kommunale Goder, som væsentlig tilvejebringes ved de større Skatteyderes Bidrag, til Skoleundervisning for Børnene, til Sygepleje, til Alderdomsunderstøttelse o. m. A., maa tages med i Betragtning lige saa vel som Adgangen til at kunne benytte Jernbaner,

Telegraf og Telefon, Fotografien og dens Reproduktioner, Cycler og alt Lignende. Det er jo tildels netop, fordi Menneskeslægten har lagt særlig Vægt paa at tilvejebringe alt dette og anvendt Arbejde og Kapital derpaa i umaadeligt Omfang, at Anvendelsen af Opfindelserne og deres Resultater i den Del af Industrien, som arbejder paa Tilvirkning af umiddelbare Forbrugsgjenstande, har været saa begrændset, som foran antydet. Befolkningen maa derfor lære at erkjende og stadig holde sig for Øje, at den selv sætter Grændserne for det Omfang, som denne Del af Produktionen kan faae, ved den Maade, hvorpaa den disponerer over sine Arbejdskræfter og sin opsparede Kapital og fordeler dem imellem de forskjellige Arbejdsvirksomheder.

INDHOLD AF ANDEN DEL,

Side

Rettelser:

I. S. 57 L. 7: Produktionsstadier — læs: Produktionsmethoder.

II. S. 205 L. 13 fr. n.: Kapitalformer — læs: Kartelformer.

S. 285 L. 1: Produktioners — læs: Produktionens.

S. 312 L. 1: 8 — læs: 7.

S. 313 L. 5 fr. n.: 7 — læs: 8.

S. 348 L. 3 fr. n.: 79 — læs: 99.
